

INTRODUCTION.

The Janakīharana as the name signifies is a poem in connection with the carrying away of Jānakī by the ten-headed monster Rāvana. The poet in his work does not go very far back. It does not speak much of the kings of the Solar race but begins his narration straight off, thus —

The first Canto of the poem has a highly wrought and picturesque description of Ayodhyā—the metropolis of king Dasharatha, his victories over the Yavanas and Turasikas, of his three wives and of his mental dejection at being childless. Likewise, it gives a picture of a hunting excursion in which king Dasharatha by mistake kills the youth Shravana, the son of a blind ascetic and of the curse hurled by the old father on him and his return in a moody frame of mind.

The second Canto gives us an account of the rise of Rāvana, how he harasses the various deities how they invoke Vishnu for succour and how he undertakes to relieve them.

The third Canto has a description of the vernal season—a season most favourite for enjoyment in the tropics. This portion of the poem pictures to us the various sports indulged in by Dasharatha in company with his wives in the palace garden. The account of the nocturnal revelry and the excesses of the King together with his partiality for strong drink inclines one to take it more as a sign of the times and the tendencies of the people during the period of the author than of the times of the hero himself.

The fourth Canto tells us of the performance of a sacrifice by Dasharatha to obtain a son which resulted in his getting four sons by his wives. The sage Vishvāmitra whose religious performances are interrupted by the Rākshasas comes to king Dasharatha to request him to send prince Rāma with him to destroy them. Prince Rāma and his younger brother Lakshman accompany Vishvāmitra who leads them through Indraprastha which had been devastated by the demons. Here appears the demoness Tādakā whom Rāma hesitates to fight but kills her under the exhortations of the sage.

The fifth Canto narrates the arrival of the brother princes to the hermitage of Vishvāmitra. Here we have a beautiful picture of the simple, quiet and peaceful life in the hermitage.

A host of demons appears on the scene and begins molesting the simple folks in the hermitage whereupon the warrior princes fight them and kill Mārīcha and Subahu the leaders of the army. The description of the after scene on the battle field is not only accurate but very vivid and graphic.

The sixth Canto tells us of the satisfaction of Vishwāmitra at the doings of the young heroes and of their being taken to Mithilā the capital of Janaka to have a look at the bow the breaking of which was a wager for the hand of the beautiful princess Jānakī. On the way the young princes halt for a while at the deserted hermitage of Gautama and passing through the tract of Maruts they arrive at Mithilā where they are welcomed by its ruler. The ponderous bow is brought out, is broken in twain by Rāma the wager won and the young prince Rāma fixed upon by Janaka as his son in law.

The seventh Canto brings forward the youthful Sitā to salute the sage and thereby gives an opportunity to Rāma to have a sight of her. Preparations for the marriage are commenced. Dasharatha is invited and not only is the marriage of Rāma and Sitā performed but those of the other three sons of Dasharatha concluded.

The eighth Canto is taken up by the narration of the sports of Rāma and Sitā which are detailed with a loathsome *minute* that one cannot but turn from it in utter disgust. Moreover, it contains a rich description of the natural scenery at sunset of the rising moon and a picture of sleeping nature enveloped in the silvery refulgence of moonlight. The description of the drinking of the grape juice by the youthful pair though accurate appears to be a reflection of the demoralised state of society during the age.

The ninth Canto is taken up by an account of the return of Dasharatha with his sons and daughters in law to his own capital. The paternal advice of Janaka to Sitā is fully in accord with the ideal of womanhood in Hindu society. It contains some very pithy admonitions which may be adapted to all times in all ages and in all conditions of life whether they be in the simple primitive days of yore or in these highly wrought artificial ones. A portion of the Canto is occupied by a description of the return journey, the appearance of Parashurama, his discussion with the youthful Solar prince

and his return to Ayodhya and the departure of Bharata and Shatrughna to their maternal grand father

The tenth Canto tells us of the decision of King Dasharatha in view of his old age and infirmities to install prince Rāma on the throne and himself to withdraw from the trammels of this world. With the ardent desire of seeing his son well equipped for the onerous task of administration, King Dasharatha gives him a general outline and a few terse maxims of morality polity, and administrative system. The old King is interrupted by his ambitious wife Kaikeyi at the instigation of Mantharā by putting an old and almost well nigh forgotten promise against Dasharatha demanding of him, on its strength, to set aside Rāma and install her own son on the throne instead. The old king yields. The devoted, obedient heir-apparent cheerfully undertakes to renounce the splendours and glories of monarchical life in favour of his half brother and retire to woods. The old father under the binding of the promise to his wife has no alternative but to consent. Prince Rama with his youthful wife Sita escorted by Laxmana departs from Ayodhya to lead the life of an anchorite in the woods. King Dasharatha is overcome with grief and departs this world. Bharata conveys the sad news to Rama who is staying at Chitrakuta and solicits him to return and resume the throne which rightfully belonged to him. True to the promise made by him as a dutiful son to his father, he successfully induces Bharata to return allowing him to lead his life of abnegation to its full period. After the return of Bharata Rama travels further southward and settles in Panchavata building a hut for himself. The demoness Shurpankha appears on the scene and her nose is cut off by Laxman as a punishment for the dishonorable overtures made by her. Thus disfigured she gets the demons Khara and Dushana to come forward as her champions to avenge her wrong. Both the demons are killed in battle and here comes in the actual nucleus of the theme of the poem and from which it takes its name. Ravana in the disguise of a mendicant appears at the wicket of the hut while Rāma and Laxmana have been decoyed away by a deer in its pursuit. The helpless Sita is carried away by the ten headed monster in his aerial car.

It has not yet been definitely known what the extent of the whole poem was. As at present found it ends with the return of

Rāma to Ayodhyā and his coronation there. Under the impression that a short synopsis of the poem will be helpful to the student we subjoin a metrical out-line of it which was prepared by a friend when he read the poem —

श्री जानकीहरणसोपानम् ।

वसंततिलका ।

भूय प्रणम्य रघुनाथपदारविन्दम् ।
अज्ञानमोहतमसा निहिर शरण्यम् ॥
यो जानकीहरणकाव्यसुधामिमक्षु ।
तस्मै मया सुगमतीर्थमिदं निषद्मम् ॥ १ ॥

वंशस्यम् ।

अथ प्रथमः सर्गः ।

अभूद्योष्येति पुरी पुरातना । वरागनाधीरवरोपशोभिता ।
किमागता सा भुवि भोगभारतः । पुरंदरस्यैव पुरी मनोहरा ॥ २ ॥
अशादशेषां वसुधामिमां तदा । अजारमजो यद्यशसि प्रकाशिते ।
जना मृगापीदयसंकितारामनः । विवातमग्गस्य विलोकयन्ति ते ॥ ३ ॥
वधून्नेयं सूमतवशसभवे । अदृष्टपुत्राऽऽननफुल्लपकजः ।
स सततं सततिवितनाकुलः । प्रजाधिपो यापितवाननेहृत्तम् ॥ ४ ॥
यत्नं गतोऽयं मृगयार्थमेकदा । तटे तटिन्या घटपूरणेष्वनिम् ।
स कल्पयन् बृहत्तमेव वेत्तमि । मुनेस्तनूज निजघान कस्यचित् ॥ ५ ॥
विलोचनस्तान्नको महीमूते । दिदेश शापं ज्वलने विशान्वयी ।
यच्च रामाकथं तदा तपस्विनः । विपण्वेता प्रययौ पुरं नृपः ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयः सर्गः ।

रणांगणे रावणतेजसा जिता । सुरा पुरस्कृत्य पुरंदरं ययुः ।
अपायतीं वञ्चितपन्नगामनम् । रमासुखम्यापृतलोचनं हरिम् ॥ ७ ॥
यत्राय याचस्पतिवृत्तितस्तदा । “पुलस्त्यपुत्रस्य विलोकयतीं वृत्तिः” ॥
दिव्यौघगस्तेन हि विचरीहता । कथं कृतेया भवताऽयं दायिष्य” ॥ ८ ॥
निशम्य सर्वं वचसामगोचरः । अक्षेयलोकत्रयभारपाहृत् ।
सुरान्गमाधास्य च दास्यमोचने । गताञ्जं वशान्तर्यं वृथावृत्तः ॥ ९ ॥

अथ तृतीयः सर्गः ।

स भूनिर्षीर्य पतन्तसंभवम् । विलासिनीनां निवहेन रावणः ।
विहृतुं नामो निरगम्य दाटिष्यन् । अनगगन्नामनिजेननोपमा ॥ १० ॥
निगदिनीस्ता उग्रभुज्य वामुक् । निशि प्रभूताऽऽद्यवपावरातरः ।
निशाचरे वन्दितनोरवर्जितः । दिव्यौघस्य विलग्नं जायते ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थः सर्गः ।

सहस्रं गगनप्रमुखैस्तपोधनैः । जगत् पुत्रीयसं व यथाविधि ।
 हुताशनात्कथनं नि सृतं पुमान् । समर्पयामास महीभूते चरुम् ॥ १२ ॥
 स्वतेजसा तेन चरुं प्रपुरितं । ततो बधूभिः प्रविभज्य भक्षितम् ।
 निविष्टपेक्षाऽध्रुविमार्जनक्षमम् । नृपाय सत्पुत्रचतुष्टयं ददा ॥ १३ ॥
 ततः कुमारो भवने महीपते । वपुः प्रार्द्धिं प्रतिवासर ययुः ।
 स्वलीलया तं प्रमदेन सद्गुः । निसर्गैरम्य खलु बालचेष्टितम् ॥ १४ ॥
 सुतानयाऽऽकर्ण्य नृपस्य शिशितान् । स गाविजोऽगान्मुपितक्रतुर्नृपम् ।
 सुतौ ययाचे व्यसनं निवेद्य तम् । न चातकोऽस्त्यम्बु पयोमुचोऽन्यतः ॥ १५ ॥
 ततोऽकमारोप्य विरायं वर्जितम् । प्रियं वचो राममुवाच भूपतिः ।
 “ वपुः सुलभ्यं न तथाऽमलं यदा । यतस्व तस्माद्यज्ञसे दिवानिधम् ” ॥ १६ ॥
 स एवमुक्तो जनकेन सानुजः । जगाम सार्धं मुनिना तपोवनम् ।
 अपश्यदध्वन्यथ ताडकाभिधाम् । मनुष्यशीर्षाऽऽवलिमात्यकन्धराम् ॥ १७ ॥
 समीक्ष्य तं तद्धनने धृणावशम् । प्रचोदयामास कृतस्मयो मुनिः ।
 ततः प्रजारक्षणकाक्षेयपुणः । निशाचरां तां निजघान राघवः ॥ १८ ॥

अथ पंचमः सर्गः ।

स राजपुत्रस्तपसामधिभ्रयः । तपोवनं तं प्रविवेश कौशिकः ।
 सदा हविर्धूमयुतामलानिलैः । प्रसारिताऽशेषशङ्कुन्तनिं स्वनम् ॥ १९ ॥
 स राघवः मज्जशरासनस्तदा । वनाश्रयाऽऽकृष्ट उवाच लक्ष्मणम् ।
 जगत्सतेस्तत्र तपस्तपस्यतः । महात्मनो रम्यकर्षां पुरातनान् ॥ २० ॥
 तथा कथा व्याहरति द्विपट्टलैः । कृतं वनं सत्वरजस्तमोमयम् ।
 पदातिरेपोऽम्बरसं धिताऽसुरान् । तथा क्षितिस्थानिजघाम सानुजः ॥ २१ ॥
 निदह्य दैत्यान् प्रलयाऽकंभीषणः । अरात्यशुद्धेन सिर्विच मेदीनाम् ।
 ततः सुबाह्वोः शिरसी तपस्विनः । निनाथ पादाम्बुरुद्धौ नृपात्मजः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठः सर्गः ।

पिनाविचापेक्षणकाक्षिणावुभौ । निनाथ तौ मैथिलपत्तनं मुनिः ॥
 समुद्रधाराऽध्वनिं भर्तृजापतः । स राघवो गौतमकामिनीं विभुः ॥ २३ ॥
 ततश्चर्यस्ते जनकेन सत्कृताः । विवेदयामासुरिममनोरथम् ॥
 धनुः समानीतमथाऽस्य किंकरैः । चिरं विशङ्कं भवविप्रयोगतः ॥ २४ ॥
 ततः स सघानुमना शरासनम् । अनामयद्वाहुबलेन राघवः ॥
 तदा धनुर्भगसमुद्भवो रवः । बभूव किं राघवकीर्तिर्दिङ्मि ॥ २५ ॥
 उवाच राजा प्रतिनः स्वकन्यकाम् । ददामि तस्मा इति साऽध्रुलोचनः ॥
 निवेदित्रु राजमनोरथं ततः । अगादमोघ्याऽधिपमानु किंकरः ॥ २६ ॥

अथ सप्तम सर्ग ।

मुनेर्नमस्यामय कर्तुमायता । पितुर्निदेशान्मिथि त्राऽधिपाऽऽत्मजा ॥
 प्रियस्य धैर्येन्धनमाददाह सा । स्वदृक्प्रवेकोग्रहिरण्यरेतसा ॥ २७ ॥
 समीक्ष्य त साऽपि मनोऽविन्दुला । यतेषु तेष्वध्वरमीक्षितु त्रिषु ॥
 विलोकनीय न विना रघूत्तमम् । इतीव किं वारि हरोध लोचन ॥ २८ ॥
 कृतोपचाराऽपि सखेदमानसा । निनाय दीना कतिचिद्दिनानि सा ॥
 ततः सा साक्रेतपति स नन्दन । ययौ पुरीं ता जयघोषसत्कृत ॥ २९ ॥
 पुरन्दरोद्वारविधानवत्तत । चकार पुत्रोपयमानमहीपति ॥
 दिनेषु यातेषु मुखेन राघव । प्रभेदितोऽभूद्भृदि मन्मथेषुणा ॥ ३० ॥

अथाष्टम सर्ग ।

विरुद्धकाम सह सीतया निशि । रह म रेभे न तु तृप्तिमायधौ ॥
 कथं नु तृप्येमधुना स पद्मपद । स वन्दिभिर्गीतजप प्रबोधित ॥ ३१ ॥

अथ नवम सर्ग ।

पुर प्रतस्थे नृपति सनन्दन । तदा विदेह स्वमुता जगौ गिरम् ॥
 ' विभूतिहेतु पतिरेव बोधिताम् । पतिप्रसादाय यतस्व सन्ततम् ' ॥ ३२ ॥
 रथानयाऽऽरुह्य पुर प्रतस्थिरे । चरागन्तास्यन्दनदन्तिभिर्हता ॥
 अदृश्यताऽध्वन्यपरो दिवाकर । नृपाऽन्तकथापकुठारमण्डित ॥ ३३ ॥
 प्रभुर्भूगुणामय राममुक्त्वान् । " धनुर्द्वयं प्राक्पुरशिखिना कृतम् ॥
 हरस्य तज्जीर्णमभेदि यरण्या । नय हरेरन्मदिदं विभोक्थ ॥ " ३४ ॥
 इतीरितो राघव उग्रविक्कम् । धनु स्वमाकृष्य मुमोच रायकम् ॥
 स तेन हृत्वा त्रिदिवस्थल रिपो । जयेन तेनाऽऽप यशोऽमल महत् ॥ ३५ ॥
 सक्नोतु क पीरजनैर्विभोकिता । पुरीं प्रविष्टा रावला नृपाऽऽत्मजा ॥
 दिनान्तरैस्त भरत स केकय । निनाय पुत्र दुहितु स्वपत्तनम् ॥ ३६ ॥

अथ दशम सर्ग ।

नयेन राज्य नयतो महीपते । ततः समात्तामयुत ययौ गुरम् ॥
 कदाचिदाश्रय जराऽर्दित यपु । स्वमकमारोप्य मुत यधोऽग्रवीर ॥ ३७ ॥
 " विज्जीर्णमग जरगा क्षणे क्षणे । यन प्रचाम्याचरितु तपो महार ॥
 यमुपरोक्षाधि विनाशिनाऽहित । यतुष्टयी नीतिऽपाऽऽनित स्वयम् " ॥ ३८ ॥
 पर तया मायया प्रबोधित । महीपतिस्त्वं विधिनेऽभ्युदेशणम् ॥
 दिदेश वस्तु शरदयतुर्दन्त । सन्मणोऽगारग तदैव बाननम् ॥ ३९ ॥
 अत्रवन्ती पतिमात्मजा भुर । जनस्य यशोरि सिरिष्य पारिणि ॥
 अनानय सागिनमेकमात्मनम् । तदाऽन्यस्तं यगुणाऽधिर्न पदु ॥ ४० ॥
 विन्ध्य दाता सरितं दिशोऽकान् । गुराऽर्जिताम्यं शयितं गिरीश्वरम् ॥
 क्षान्तम हस्त्रेण न तत्र राघव । कभूगुणस्पर्शान्तात्मने गगम् ॥ ४१ ॥

ततोऽनुजः केकयश्चर्मभवः । तमाश्रमं प्राप्य नन्नाम राघवम् ॥
 नृपं मृतं तेन निशम्य चाऽश्रुभिः । सहाऽभिषेकं कृतमौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३२ ॥
 निजाऽनुजं मातृविग्रहं णोद्यतम् । निवारयामास स राघवाऽप्रणीः ।
 कृतप्रणामाय ततः स्वपादुके । समर्प्य चाऽऽलिङ्ग्य वनाद्विस्तृष्टवान् ॥ ४३ ॥
 विस्तृज्य शैलं पुरतो प्रजन्वनम् । जघान सीताहरणोद्यताऽसुरम् ॥
 स पञ्चवत्या धनवाहनोपमः । उवास सारण्यताऽऽश्रमे ततः ॥ ४४ ॥
 निशाचरीं राघवकामुकीं धने । समीक्ष्य नासा प्रचक्रे लङ्मणः ॥
 ततः खरादीनपि तत्प्रचोदितान् । धनुर्धरीं तानिषुभिर्निजप्रभुः ॥ ४५ ॥
 ततो मृगव्याहतराघवाऽऽश्रमे । ददर्श भिक्षुं जटिलं भुजः सुता ॥
 विलोक्य तं दर्शितपोरविग्रहम् । निशाचरं साऽतिभयात्प्रकम्पिता ॥ ४६ ॥
 विग्रहं रामं रजनीचराऽधिपः । स्वयंभव तं निजगाद गर्वितः ॥
 ततो गृहीत्वा स्वयमारमजां भुजः । विहाय स प्राप्य जगाम रंहसा ॥ ४७ ॥

अनुष्टुम् ।

कृता पद्यावलिरियं नृपपत्तनवासिना । रामविग्रहसंभूतध्रीनारायणशर्मणा ॥ ४८ ॥
 यदै साधारणप्रणवे चक्षुस्त्रिभुभूमिते । आधिनस्याऽऽगमे भौम उपहारीकृता
 सताम् ॥ ४९ ॥
 वेधिताऽशेषचित्तानामतूयारहिताऽऽत्मनाम् ॥ गुणैक्यदृष्टिविदुषां तोषायैषाऽस्तु
 सर्वदा ॥ ५० ॥

Viewing the poem as a whole it can appropriately be called a *Māhākāvya* fulfilling all its characteristics as laid down by writers on the art of composition. Thus the *Sahityadarpana* tells us that a *Māhākāvya* is —

सर्ववन्द्यो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
 सद्गुणश्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
 एकप्रशमना भूषा कुलजा बह्वोऽपि वा ।
 शृंगारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
 अहङ्गानि सर्वेऽपि रसा सर्वे नाटकसन्धयः ।
 इतिहासोद्भव वृत्तमन्यद्वा सञ्चनाश्रयम् ॥
 चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकस्य फलं भवेत् ।
 आदौ नमः क्रियाशीलो वस्तुनिर्देश एव वा ॥
 क्वचिन्दिता यत्नादीनां सता च गुणकीर्तनम् ।
 एकवृत्तमयै पर्यवसानेऽन्यवृत्तवैः ॥
 नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ।

नानावृत्तमय कापि सर्ग कथन दृश्यते ॥
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथाया सूचन भवेत् ।
 सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासरा ॥
 प्रातर्मध्याह्नमृगयाशीर्तुवनसागरा ।
 सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वरा ॥
 रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादय ।
 वर्णनीया यथायोग साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयकथा सर्गनाम तु ॥

Thus the student can easily see for himself how far the Janakiharana fulfills the above definition

A comparison of the Janakiharana with the Raghuvansha of Kalidasa will convince even the most cursory reader of the close similarity there is between the writings of the two poets. Thus for instance the first and second Canto of the Janakiharana is almost an exact counterpart of the ninth and tenth Cantos of the Raghuvansha as regards style and language, sentiment and thought. The stray stanzas in the Janakiharana bearing an analogy to the stanzas in the Raghuvansha are so plentiful and the similarity of expressions so abundant that it is not possible in the limited space to do anything than merely mentioning the fact. Likewise the expressions and phrases from Kumarsambhava find place in this poem. All these facts tend to show that Kumardâs has in all probability adopted Kalidâsa for his model and has freely indented upon his works for expressions and words.

Kumardâsa was evidently a lover of poetry and in spite of his worldly status undertook to write it but has handed down only one work—the present one—to posterity which shows that he was a scholar of no mean order but was imbued with a spirit of the times. In his work we find an extraordinary artificiality of style and use of uncommon words which do not find place in the writings of Kalidâsa. He indulges in words and phrases having a double meaning in several places he has strained and laboured similes and comparisons but they lack the sweet simple flow that characterises Kalidâsa or Bhavabhūti in their metrical compositions. It must, however be observed that he has some very gorgeous pictures of natural scenery and that he surpasses some of the royal poets in that branch. But unfortunately he could not shake off the peculiar traits of the times.

Some parts of the poem are 'grand and really 'poetic' while there are others which are so full of lewd and loathsome descriptions that one is apt to turn away from them in disgust. Perhaps this is due to the impression produced on him by the general tone of society in his own days and he could not keep himself above it. Barring such passages we are bound to say that the poem as a whole is not unworthy of a critical study and worthy of admiration especially coming as it does from the pen of an oriental King.

Unfortunately the materials to fix the precise date of Kumardāsa are so scanty that any endeavour in that direction is more or less mere guess work. Much of the information that we have of Kumardasa is based on tradition and is consequently very vague and uncertain. From all available data we find that Kumardasa the author of *Janakiharana* was a king of Ceylon who ruled about the middle of the 6th Century A. D.

This *Kumardas* a prince of the Maurya dynasty, was, we are told, the son of *Mudgala'yana* and he reigned for the brief period of nine years. We are further told that he put an end to his life, by throwing himself on the funeral pile of *Kalidas*. This scrap of information comes to us from the *Pujavali*, and it is corroborated by the Ceylonese work '*Peiakhumbha-nivata*'—which tells us in addition that *Kumardas* composed *Janakiharana* and other *Mahakavyas*.

That *Kumardas* belonged to the Maurya dynasty, is mentioned in the Buddhist work called *Mahavamsa* and in the *Kalyanashekharas* too. We hardly know anything about *Kumardas* as a ruler or as a conqueror but there are fair grounds to infer that he was well known for his literary attainments and his writings enjoyed no small amount of popularity. Notwithstanding this, it is rather curious that only one work of his should have come down to us.

On turning to the endeavour of fixing the date of *Kumardasa*, we are confronted by the tradition of his having thrown himself on the funeral pile of *Kalidas*. The tradition as given by Prof. *Olarnaram Sthavira* says that, *Kumardas* wrote the following two lines (कमलास्त्रमंगेत्यति मृत्यते न तु दृश्यते ॥) on the wall of the house of a woman to whom he was attached, and under these lines a handsome reward was offered to the person who would complete the verse. *Kalidas* happening to see these lines on the wall, completed the verse, by adding (वाटे त्व

जानकीहरणम् ।

पंचम सर्गः ।

ततस्तत तापसरुन्यकाजनप्रसिक्तसचर्द्धितवृक्षमण्डलै ।

सहस्रशस्तानितसामनिस्त्रनप्रघर्तितालवण्डशिसणितान्डवम् १

श्रीगोपालकृष्णायनम ॥ अथ पूर्वसर्गं ताटिभाषयन्नुद्यो विधामित्र धीराम
भग्राय अन्नगण वितीयं साय स्वाध्रमनिस्त्रे प्रपेदे इत्युक्त । अथास्मिन्तमं तस्य
स्वाध्रमप्रवेश निवधु आदौ तावन् तत्तपोवन दधमि श्लोकैर्वर्णयति । तत इति ।
तत आध्रमसमीपप्राप्त्यनतर कौशिक कुमारयुग्मेन तपोवन विवेश इति दशम
श्लोकस्थक्रियया अभव्य । तावत्पर्यंत द्वितीयातानि तपोवनविशेषणानि । प्रशस्त
तप अस्ति येषां ते तापसा 'तप सहस्राभ्यां विनीतीति' सूत्रात् तप
शब्देऽनुवर्तमाने 'अणू च' इति सूत्रेण मत्वर्थेऽण् प्रत्यय । तापसा तपस्विन
'तपस्वी तापस पारिकाशी'त्यमर । तेषां कन्यका अल्पा कन्या कन्यका
'अल्पे' इत्यनेन कप्रत्यय 'केण' इति ह्रस्व । तासां जन समूह तस्य यत्
प्रसिक्त सेवन प्रपूर्वात् सिंचते नपुमके भावे क्त इति कप्रत्यय । 'नपुसके
भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसहयान' इति षष्ठी । तेन सचर्द्धितानि यानि वृक्षाणां
तद्वृक्षा मडलानि समूहा तैस्तत विस्तृत व्याप्तमिति यावत् पुन कथभूत तपो
वन सहस्रश तानितानि विस्तारितानि तनु विस्तारे णिजतात् क्त यानि
सामानि ऋषिदुमारे षठमार्थ उदीर्णानि सामानीत्यर्थ । तेषां यो निस्त्रन
ध्वनि तेन प्रवर्तित उत्पादित अण्ड अनवच्छिन्न शिखरिणा मधूराणां ताडव
नृत्य यस्मिन् मयूरा मेघनादानुगमित्वात् ऋषिकुमारोदीरितसामध्वनि गामी
यात् 'मेघध्वनिमिव मत्वा यस्मिन्मृष्यति एतादृशमित्यर्थ । अनेन मुच्छायत्व
मधुरध्वन्यादि सौंदर्यं तपोवनस्य व्यज्यते 'ताडव मटननाट्य' इत्यमर । अनुप्राप्ता
लकार अत्र मिश्रत्वान् पांचात्री रीति तदुक्त 'पांचालीरीतिर्वैदर्भी गौडीरित्युभया
'मिका' इति । 'यधपारण्यरहिता शन्दकाटिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमाप्ता च
वैदर्भी रीतिरिष्यते' इति । 'ओज कातिगुणोपेता गौडी या रीतिरिष्यते' इति
च । रीतिस्वरूप तु 'रीतिर्नामगुणाच्छिष्टपदयपटना मता' इति । एषविधेषु पूर्व-
प्रगतेषु पद्येषु यथायथ रीतिलक्षण उपै सघञ्नीय । प्रकरणाते लेखस्तु सर्वोप
पारकत्वात् । पूर्वस्मिन्मार्ग 'रक्षो हव्यहविर्भुज स हि तया सघृप्य शल्लेधने' इत्य

सुप्रान्भोजात्वंयमिन्दीवरद्वयम् ॥) Out of eagerness to get the reward the woman put *Kalidas* out of the way, by murdering him. The shrewd *Kumardas* suspected foul play and threatened the woman into disclosing the corpse of *Kalidas*. He then caused a pile to be prepared and burnt himself on it with the corpse. The natural conclusion that is arrived at from this, is that *Kalidas* and *Kumardas* were coeval, and that the latter was a great admirer of the former. Much would therefore depend on the date that is assigned to *Kalidas*. Howsoever different be the opinions among scholars about the date of *Kalidas*, all seem to be agreed on one point that *Kalidas* flourished before the sixth century A. D. Dr MacDonnel says in his History of Sanskrit Literature that "There is good reason to suppose that *Kalidas* lived not in the 6th but in the beginning of the 5th Century A. D.' We have already seen, that the several works, which give any information about *Kumardas*, place him in the sixth century, the tradition that he threw himself on the funeral pile of *Kalidas*, therefore, falls to the ground.

Kumardas appears from his only work that we are able to see, to have been an imitator of *Kalidas* and he may be said to have carried his imitation to such a great extent that he may be safely called '*Kalidas*'s servile imitator'. It is in the nature of things that some time is taken up by the works of a poet before they become so popular as to be adopted as models. It is therefore likely that *Kalidas* was not a contemporary of *Kumardas* but preceded him by a century or even more.

हिरण्यरेतःशरणानि सर्वतः प्रवृत्तपुण्याहुतिधूमधूसरम् ।
 बृहत्तानानभृतः फलेप्रहेरधस्तरोरासितशायितातिथि ॥५॥
 तपस्विवर्गस्य बधूषु बह्वये वितन्वतीषु प्रकृतां चलिक्रियाम् ।
 मृगादगनाभिः परिलिख्य जिह्वया विनोदितत्याजितरोदितच्छिद्यु ६
 चलिक्रियातानितलाजकर्पणे समेतकीटप्रतिघातशङ्कया ।
 प्रमृज्यमानं शनैस्तपस्विभिः कुशस्य मुष्ट्याऽनलमन्दिरोदरम् ७

तेन व्यधितेपि पीडिते सत्यपीत्यर्थः । मुनिश्चल यथास्यात्तथा आसीना उपविष्टा
 जरत बृद्धा तपोधना तपस्विन यस्मिन् एतेन तत्रत्यकृपीणां दयालुत्व
 व्यज्यते ॥ ४ ॥

हिरण्यरेत इति । हिरण्यरेतसा अग्नीना शरणानि स्थानानि 'हिरण्यरेता
 हुतमुग्' 'शरण गृहरक्षितो' इत्यमरौ । सर्वत सर्वत्रेत्यर्थः । 'इतराभ्योऽपि
 दृश्यते' इति सर्वशब्दात् तस्मिन्प्रत्ययः । 'उभयवर्तसो कर्षा' इत्यादिना
 हिरण्यरेत शरणानीत्यत्र द्वितीया अभिगृहाणा आसमतात् भागे सर्वत इत्यर्थः ।
 प्रवृत्त उत्पन्न य पुण्याहुतिधूम पुण्यार्थं पुण्यकारिका वा या पयआदिहविर्द्र
 व्याहुतय तासा धूम तेन धूसर मलिन पुनश्च बृहन् महान् यो लताना बाह्यानां
 तान विस्तार तनु विस्तारे भावे षम् ह विमर्ति धारयति इति तथा 'किप् चेत'
 भूधातो किप् 'चस्वस्येति' तुक् । फलानि गृण्हीतीति फलेप्रहि 'फलेप्रहिरात्मभरि-
 येति' निपातनात्प्राप्ता एतादृशस्य तरो अध अधोभागे आसिता उपविष्टा
 शायिताश्च मुक्ताश्च अतिथय प्राघूर्णिका यस्मिन् एतादृश तपोवन । आशित इति
 पाठे पूर्वं आशिता भोजिता पश्चाच्छायिता स्वापिता अतिथय यस्मिन्
 एतादृश तपोवन आशितशायिता इत्यत्र पूर्वकालैकेति समासः । एतेन तस्य
 पानिभ्य विविक्तस्य च सूचित ॥ ५ ॥

तपस्वीति । प्रशस्त तपो येषां ते तपस्विन 'तप सहस्राभ्यां विनीनीवि'
 तप शब्दात् विनिप्रत्ययः । ऋषयः तेषां वर्गः समूहः तस्य बधूषु स्त्रीषु बन्धये
 अप्रये प्रकृतां उपकृता आरब्धामिति यावत् बले उपहारस्य क्रिया कर्ण
 'बलिर्देलोपहारयो' इति द्वैम । वितन्वतीति वितन्वत्य तामु विपूरान्
 तन्धातोर्लट् शत्रादेश उगितथेति डीप् । कुर्वन्तीषु सतीषु मृगागनाभि मृगाणां
 अगना त्रिग हरिण्य इत्यर्थः । तामि कर्त्रीमि जिह्वया रसनया परिलिख्य
 आस्वाद्य आदौ विनोदिता पश्चात्त्याजिता विनोदितत्याजिता पूर्वकालैरेति
 समासः । अतएव रोदिन विनोदितत्याजितरोदिन आवश्यकप्रामाण्येति रुद-
 धातो णिनिप्रत्यय तासां तपस्विवर्गबधूनां शिशवः अर्भका यस्मिन् ॥ ६ ॥

चलीति । बले पूजोपहारदे- या क्रिया करण तस्मिन् तानिता विस्तारिता
 ये लाजा तेषां कर्पणे आकर्षणे आकृष्य अन्यत्र नयने इति यावत् समेता
 मिलिता ये षीन् तेषां प्रतिघात नाश प्रतिघात इत्यत्र उपगमस्येति

विहृदगपानाय महीरुहां तले निजेशिताम्भ.परिपूर्णभाजनम् ।
 विशोपणाध्यादितपुण्यचल्कलप्रताननग्रीरुतवृक्षमस्तकम् ॥ २ ॥
 एतासु नीवारविभागवृत्तिषु स्वकीयमंशं मृदुहस्तसम्पुटेः ।
 दृढिरालोहितगण्डमण्डलः प्लवङ्गमैः सेवितशीलकन्वरम् ॥ ३ ॥
 स्थमद्वमारुह्य सुख परिष्वपत्पुंरुद्रशायप्रतियोधशङ्कया ।
 चिरोपवेशय्यथितेऽपि विग्रहे मुनिध्वलासीनजरत्तपोधनम् ॥ ४ ॥

नेन पनमार्गस्थ रक्षोघरूप वृत्त सूचित । अस्मिन् समे चतु पवाशतमश्लोक-
 पर्यंत वशस्थ वृत्तम् । उक्तं च 'जतो तु वशस्थमुदरित जरो' इति ॥ १ ॥

विहरोति । महीरुहा महीनादे उपरदे रुद्रधातो विव चेति क्तिप् उपपद-
 मात् । महीरुहा वृक्षाणां तले मूले 'अथ स्वरूपयोरस्त्री तल स्यात्' इत्यमर ।
 विहायसा गच्छतीति विहगा विहाय शब्दे उपपदे गम्धातो खच् स च डित्
 विहायएशब्दस्य विहादेशश्च । तेषां पक्षिणां पान प्राशन तत्कर्तृक पानमित्यर्थः ।
 तस्मै तादर्थ्यं यत्तुर्थाय निवेक्षितानि स्थापितानि अम परिपूर्णानि उदकपरिपूर्णानि
 भाजनानि पात्राणि यस्मिन् 'पात्रामन्नं च भाजनं' इत्यमर । पुन कथभूत
 विशेषणाय शुष्ककरणाय इति विशेषणार्थं आहितानि स्थापितानि यानि पुण्य
 चल्कलानां प्रतानानि समूहा प्रपूर्णास्तनुविस्तारे इत्यस्माद्भावे चम् तौ नक्षीकृतानि
 प्रवृद्धीकृतानि मन्त्रशब्दात् अभूततद्भावे चिव टेलोपे अस्य च्वादितीत्व व्यतस्वात्
 गतिसंज्ञाया कृतशब्देन कुगतिप्रादय इति समासः । वृक्षाणां मस्तकानि अप्रभागा
 यस्मिन् एतादृश संपोषनम् ॥ २ ॥

कृतास्त्विति । पुन कथभूत नीवारणां तृणधान्यानां 'तृणधान्यानि नीवारा'
 इत्यमर । ये विभागा अशा ते एव वृत्तम जीवनसाधनानि 'वृत्तिर्वर्तनजीवने'
 इत्यमर । तासु कृतासु रक्षितासु तृतीषु मृदव मृदुला ये हस्ततपुदा करतपुदा
 'कोमल मृदुल मृदु' इत्यमर । तै स्वस्य अय स्वकीय । 'कुक्' इत्यनुवर्तमाने
 'स्वस्य च' इति वार्तिकेन छप्रत्यय कुगागमश्च अश भाग हरतीति हरत तै
 हरते शतृप्रत्यय ईपलोहित आलोहित कुगतीति समासः । आलोहित गडानां
 कपोलानां मण्डल नक्षत्राणां येषां एतादृशै प्लवङ्गमै धानैर 'कपिभेकौ प्लवङ्गमौ'
 इत्यमर । सेवितानि शैलानां पर्वतानां कदराणि गुहा यस्मिन् 'चलशील शिलो-
 काया दरी तु कदरो धात्री' इत्यमरौ ॥ ३ ॥

स्वमिति । स्वमात्मनीय 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वहमीये स्व द्विती धने'
 इत्यमर । अक उत्तम 'उत्तमचिन्हयोरक' इत्यमर । आरुह्य प्राप्येत्यर्थः ।
 मुख यथास्यात्तथा परिष्वपत परिशयानां अत्र परिष्वपदित्येव पाठ साधु
 पत्यस्याप्राप्ते । ये कुरगशावा मृगपेता 'मृगे कुरगवातायु' 'पेत पाकोर्मको
 डिभ पृथुक शनक शिख' इत्यमरौ । तेषां प्रतियोषशक्या जागृतिशक्या ।
 विग्रहे देहे 'शरीर वर्ष्मविग्रह' इत्यमर । चिर चिरकाल उपवेश उपवेशन

हिरण्यरेतःशरणानि सर्वतः प्रवृत्तपुण्याहुतिधूमधूसरम् ।
 वृद्धलतातानमृत. फलेग्रहेरघस्तरोरासितशायितातिथि ॥५॥
 तपस्विघर्गस्य वधूपु वह्ये वितन्वतीषु प्रकृतां वलिक्रियाम् ।
 मृगाङ्गनाभिः परिलिह्य जिह्वया विनोदितत्याजितरोदितच्छिनु ६
 वलिक्रियातानितलाजकर्षणे समेतकीटप्रतिघातशङ्कया ।
 प्रमृज्यमानं शनैकैस्तपस्विभिः कुशस्य मुष्ट्याऽनलमन्दिरोदरम् ७

तेन व्यधितेपि पीडिते सत्यपीत्यर्थः । मुनिबल यथास्यात्तथा आसीना उपविष्टा
 जरत वृद्धा तपोधना तपस्विन यस्मिन् एतेन तत्रत्यकृपीणा दयालुत्व
 व्यज्यते ॥ ४ ॥

हिरण्यरेत इति । हिरण्यरेतसा अग्नीना शरणानि स्थानानि 'हिरण्यरेता
 हुतभुग्' 'शरण गृहरक्षिणो' इत्यमरी । सर्वतः सर्वत्रेत्यर्थः । 'इतराभ्योऽपि
 दृश्यते' इति सर्वशब्दात् तसिन्प्रत्ययः । 'उमसर्वतसो कायौ' इत्यादिना
 हिरण्यरेत शरणानीत्यत्र द्वितीया अग्निगृहाणां आसमतात् भागे सर्वत इत्यर्थः ।
 प्रवृत्त उत्पन्न यः पुण्याहुतिधूमः पुण्यार्थं पुण्यकारिका या या पद्मआदिहविर्द्र
 व्याहुतय तासां धूम तेन धूसर मलिन पुनश्च बृहन् महान् यो लतानां वल्लानां
 तान विस्तार तनु विस्तारे भावे घञ् त विभर्ति धारयति इति तथा 'किप् चेत'
 भूधातोः किप् 'हृस्वस्येति' तुक् । फलानि गृह्णीतीति फलेग्रहि 'फलेग्रहिरात्मभरि
 धेति' निपातनात्साधु एतादृशस्य तरो अध अधोभावे आसिता उपविष्टा
 शायिताश्च मुक्ताश्च अतिथय प्राधूर्णिका यस्मिन् एतादृश तपोवन । आशित इति
 पाठे पूर्वं आशिता भोजिता पश्चाच्छायिता स्वापिता अनिधय यस्मिन्
 एतादृशं तपोवन आशितशायिता इत्यत्र पूर्वकालैकेति समाप्तः । एतेन तस्य
 पावित्र्य विविक्तत्वं च सूचितं ॥ ५ ॥

तपस्वीति । प्रशस्त तपो येषां ते तपस्विन 'तपः सहस्राभ्यां विनीतीति'
 तपःशब्दात् विनिप्रत्ययः । ऋषयः तेषां वर्गः समूहः तस्य वधूपु स्त्रीषु पद्मये
 अग्नये प्रकृता उपजाता आरम्भामिति यावत् वडे उपहारस्य त्रिया कर्षण
 'वलिरैल्योपहारयो' इति द्वैम । वितन्वतीति वितन्वत्यः ताम्र विपूरान्
 तन्धातोर्लट् शान्देशः उमितथेति ङीप् । कुर्वतीषु सतीषु मृगाङ्गनाभिः मृगाणां
 अङ्गना श्लिग हिरण्य इत्यर्थः । ताम्रि वत्रीभिः जिह्वया रसनया परिलिह्य
 आस्वाद्य आदौ विनोदिता पश्चात्त्याजिता विनोदितत्याजिता पूर्वकालैकेति
 समाम । अतएव रोदिन विनोदितत्याजितरोदिन आवरणनापमंथेति रुद्र
 धातोः णिनिप्रत्ययः तानां तपस्विघर्गवधूनां शिशवः अर्भका यस्मिन् ॥ ६ ॥

वगीति । वले धूनोपहारदे या क्रिया करण तस्मिन् तानिता विस्तारिता
 ये राजा तेषां कर्षणे आकर्षणे आकृष्य अन्यत्र नयने इति यावत् समेता
 मिलिता ये भीटा तेषां प्रतिपात नाश प्रतिपात इत्यत्र उपगमस्येति

महीरुहभ्रष्टविहङ्गपोतिकासुखोपवेशाय तपस्विस्तुभिः ।
 इपीकतूलेन विधाय मार्दव कचित्समासजितनीडपञ्जरम् ॥ ८ ॥
 सवारिमृत्स्नापरिपूर्णखातकप्रजन्यमानाङ्कुरयीजमेकतः ।
 प्रहृष्टसारङ्गकिशोरचलितप्रकार्णपुञ्जीकृतशुष्यदिङ्गुदि ॥ ९ ॥
 समीरणैराहुतिगन्धपावनैर्वितानितोहामाक्षिखण्डिनिस्वनम् ।
 तपोवन तत्तपसामधिष्ठय कुमारयुग्मेन विवेश कौशिक ॥ १० ॥

दीर्घो न बहुलप्रहणात् । तस्य शक्या आशक्या तपस्विभिः सुनिभिः शनकैः
 नव नव यथास्वेतथा कुशस्य दर्भस्य जात्येकवचन कुशनामित्यर्थः । मुष्टया
 प्रमृज्यते तत्प्रमृज्यमान प्रपूर्वाङ्गमार्गे कर्मणि लट् शानच् अनलानां गार्हपत्याद्य
 मीना यन्मदिर गृह अग्निशाला तस्या उदर मध्यभागो यस्मिन् एतादृश
 तपोवन । यद्यप्यत्र 'प्रमृज्यमान शनकैस्तपस्विभिः' इति पाठो दृश्यते । तथापि
 तादृशपाठे अन्यपदार्थं तपोवन न लभ्यते । अतः कुशस्य मुष्टया शनकैस्तप-
 स्विभिः प्रमृज्यमानानलमदिरोदर इत्येव पाठः साधु इति भाति ॥ ७ ॥

महीरुहेति । महीरुहेभ्य वृक्षेभ्य भ्रष्टा अध पतिता महीशब्दे उपपदे रुहधातो
 मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यय महीरुहेभ्य भ्रष्टा इति साधन कृतेति समासः । या
 विहङ्गपोतिका विहङ्गानां या पोतिका श्यावा तासां मुखेन उपवेशाय उपवेशनाय
 उपपूर्वात् विशतेर्भावे धञ् तादर्थ्ये चतुर्थी । तपस्विना ऋषीणां स्तूय पुनः तै
 कर्तृभिः इपीकाणां तूल कार्पास इपीकतूल 'इष्टकेपीकामालानां चित्तूलेति'
 ह्रस्व तेन मार्दव मृदोर्भावं मार्दवं मृदुत्वमिति यावत् इगताचलधुपूर्वादिति
 अणूप्रत्ययः । विधाय कृत्वा कचित् कुत्रचित् तपोवनप्राते किमृशब्दात् 'किमोत्
 अत् क्वातीति' कादेशः 'असाकल्ये तु चिच्चन' इत्यमरः । समासजितानि नीडानि
 कुलायां येषु 'कुलायो नीडमस्त्रिया' इत्यमरः । एतादृशा, पञ्जरा यस्मिन्
 एतादृश तपोवन तस्मिन् ॥ ८ ॥

सवारीति । एकत एकस्मिन् भागे वारिणा उदकेन सहिता सवारि 'तेन
 सहति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहौ योपसर्जनस्येति सादेशः एतादृशी प्रशस्ता मृत्
 मृत्स्ना 'मृदस्तिक्न्' इत्यतः मृद इत्युवर्तमाने 'सस्त्री प्रशसायामिति' स्नप्रत्यय
 तया परिपूर्णा ये खाता तेभ्यः प्रजन्यमाना अकुरा येभ्यः एतादृशानि बीजानि
 यस्मिन् । प्रहृष्टा ये सारङ्गकिशोरा हरिणश्वा वा तेषां यद्वलित इतस्ततो
 भ्रमण तेन प्रकीर्णानि इतस्ततो विशिस्तानि एतादृशानि पुजीकृतानि शुष्यति
 इगुदीनि इगुदिफलानि यस्मिन् इगुदीत्यत्र विकारप्रत्ययस्य फले छप् इत्यनेन
 छप् 'उपियुक्तवद्वपक्वचने' इति युक्त्वद्भावः ॥ ९ ॥

समीरणैरिति । तपसा तपश्चर्याणां अभिष्ठय आश्रय कौशिक कुशिकस्य
 अपत्य 'तस्येदमित्यण्' 'कृष्यध्वेति वाण्' विश्वामित्र आहुतीनां गन्ध सुगन्ध तेन

विधित्सुरिष्टिं नृपतेरतन्द्रित सुत ततो वैबुधलौकिकीमृषिः ।
समादिदेश प्रकृताय कर्मणे चिराय तद्रक्षणरूप्यमादृत ॥ ११ ॥
तमग्निमिन्धन्तमधिकृतु भ्रमन् रिरक्षिषु सन् परितो रिपोरसौ ।
क्षमाभुजः सज्यशरासनः सुतो हतो जगादावरज वनश्रिया ॥ १२ ॥

पावनैः पवित्रैः एतादृशैः समीरणैः वायुभिः वितानितं विस्तृतं उद्दामं महान्
शिग्रदिना मयूराणां निस्वनं ध्वनिं यस्मिन् एतादृशं तत् पूर्वोक्तं तपोवनं
कर्मं कुमारयोः रामलक्ष्मणयोः यदुगमं युगलं 'सहयुक्तैः प्रधानैः' इति तृतीया ।
तेन सहेत्यर्थं विवेकः प्रविवेकोत्यर्थः । विदूषातोर्लिङ् ॥ १० ॥

विधित्सुरिति । ततः तपोवनप्रवेशानन्तरं आदृतं सादरं रामविषयकादरणा
नित्यं । अर्चितो वा पूजित इति यावत् "आदृतौ सादरार्चितौ" इत्यमरः ।
विबुधलोकानां देवलोकानां इयं वैबुधलौकिकी तस्येदमित्यन् अण्यतान्दीप्
'त्रिदशा विबुधा सुरा' इत्यमरः । अनुशतिकादित्वात्तुभयपदद्वयं एतादृशीं
इष्टिं यतः विधित्सु विधानुमित्यष्टु विपूषात् दधाते सनि सनिमीमेति इसादेशः
अभ्यासलोपः 'सनाशसमिधुः' इति उपप्रत्ययः । एतादृशं ऋषिं विश्वामित्रं
अतद्रितं तद्रां आलस्यं सजाता अस्य तद्रितं तारकादित्वादितच् तादृशो ॥
भवतीति अतद्रितं तं अनलसमित्यर्थः । अतएव चिराय चिरञ्चलं 'चिराय
चिररानाय' इत्यमरः । तद्रक्षणरूप्यं तस्य यज्ञस्य रक्षणं पात्रं ततः आगतं
तद्रक्षणरूप्यं फलस्यापिहेतुत्वं अभ्ययनेन वसतिरिति वत् 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्मतरस्य
रूप्य' इति रूप्यप्रत्ययः । एतादृशं नृपते दशरथस्य सुतं पुत्रं श्रीरामभद्रं प्रकृ-
ताय कर्मणे यद्भक्षणरूपकर्मणे इत्यर्थः । समादिदेश आज्ञापयामास समापूर्वा
दिशतेर्लिङ् ॥ १० ॥

तमिति । असीं पूर्वाक्तं ज्यया मौर्व्या सहितं सज्यं अस्यते अनेनेति असन्
असुक्षेपणे करणे ल्युट् शराणां बाणानां असन् शरासनं धनुष्यं सज्यं मौर्वीविशिष्टं
शरासनं यस्य 'धनुषापी धन्वशरा' इत्यमरः । एतादृशं ऋतौ इत्यधिकृतुं
सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः यज्ञे इत्यर्थः । अग्निगार्हपत्याद्यग्नीमित्यर्थः । जालपेक्षया
एकवचनं इधत् दीपयत इक्षीदीप्तौ लट् शत्रादेशः असोरलोपः अनुदात्तेत्वलक्षणा
त्मेनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदः । तं विश्वामित्रं परितः समततं 'अमितं परितः
समयेत्यादिना' परितयोने द्वितीया । किमर्थं परिश्रमणमित्यपेक्षायामाह रिपो
रिति । रिपो शत्रोः सत्काशात् मौर्वीर्घानामित्यपादानत्वं रक्षितुं इच्छुः रिरक्षिषु-
रक्षपालने सप्ततादुप्रत्ययः । अर्घात्तमिति कर्मात्रं सवच्यते एतादृशं क्षमाभुजं
क्षमां पृथ्वीं भुनक्ति पालयति इति क्षमाभुक् तस्य दशरथस्य सुतं श्रीरामभद्रं
वनस्य अरण्यस्य श्रीं लक्ष्मीं नया हतं आकृष्टं सन् अवरजं अनुजं
लक्ष्मणमित्यर्थः । जगाद् उवाचेत्यर्थः गद्व्यक्तायां वाचि लिङ् । अनु-
प्रासारकारः ॥ १२ ॥

विभर्ति नीवारयदम्बुजाकरश्रिया परीतं सततं तपोजुषाम् ।
 अखातमाहावमनुष्मिन् पर सदाफलं शस्यमिदं तपोवनम् ॥ १३ ॥
 सवेदवेदाङ्गविदो यमत्रयं विदन्ति यत्नेन पदं तपस्विनः ।
 स लोककृत्यानि विचिन्त्य कानिचित् तपस्यति स्मेह पुमान् पुरातनः

पूर्वभोके क्षमाभुज सुत अवरज जगादेत्युक्तं किं जगादेत्यत आह-विभ
 र्ताति । नीवारा तृणधान्यानि सति यस्मिन् तन्नीवारवत् 'तदस्यास्त्यस्मिन्नि-
 ति' मनुष्यं मादुपधायाधेतिवत् अवुजाना कमलाना आकर स्नि तस्य या श्री
 शोभा तथा परीत युक्त तप जुपते सेवते इति तपोजुष जुषी प्रीतिसेवनयो
 किप् तपस्विनामित्यर्थः । इह पुरोदस्यमान तपस वन अरण्य सतत निरतर
 'सततं नारताभ्रातसतताविरतानि' इत्यमरः । अखात देवखातक 'अखात
 देवखातक' इत्यमरः । आहाव निषाण 'आहावस्तु निषाण स्यादुपकूपजलाशये'
 इत्यमरः । बापेन क्षेत्रनिकरणेन निर्वृत्त उष्मिन् तथा न भवतीति अनुष्मिन्
 'हुवप् वीजसताने' इत्यस्मात् द्वित त्रियजादित्वात्सप्रसारण कर्त्रेर्मित्यमिति
 स्वार्थे मप्प्रत्ययः । बाप विना स्वतएवोत्पन्नमित्यर्थः । अतएव पर श्रेष्ठ सद्य
 सतत फल यस्य एतादृश सत्य धान्य विभर्ति धारयति । इभृम् धारणपोषणयो
 लट् तिप् क्षप लौ द्वित्व अभ्यासस्येत्वं च । अखात आहाव सस्यमित्यत्र
 चकार विनापि समुच्चय 'यस्या हिरण्यं विदेयं गामश्च पुरुषानह' इतिवत्
 प्रष्टव्य ॥ १३ ॥

सेति । इह अस्मिन् वने 'इदमोह' इति इप्रत्यये 'इदमश्' इति इशादेशः ।
 वेदा ऋगादयः सै सहितानि सवेदानि यानि वेदाङ्गानि शिक्षादीनि पद-
 तानि च 'शिक्षाकल्पो व्याकरण नैरुक्त छदोऽज्योतिषमिलगानि' इति चरणव्यूहे
 स्पष्टानि तेषां विशिष्य पादाद्यगत्व शिक्षायामुक्तं तथाहि 'छद पादौ तु वेदस्य
 हस्तौ कल्पोऽथ पठधते । ज्योतिषामयन चक्षुर्निरुक्त श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षाग्राण ॥
 वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साममधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते' इति । तानि
 विदति जानति ते सवेदवेदाङ्गविद विदज्ञाने मुप्युपपदे किप् चेति किप् उपप-
 दमतिङ् इति समासः । एतादृशा तपस्विन नित्य तपोयुक्ता भूमनिदाप्रशस्ता
 इत्यनेन नित्ययोगे 'तप सहस्राभ्यां विनीचीति' विनिप्रत्ययः च पुराणपुराण
 अध्यय नास्ति व्यय पदभावविकारायस्य एतादृशपदभाववर्जितमित्यर्थः । ते च
 यास्केन दर्शिता 'जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयतेविनश्यतीति । अतएव
 काठके उक्तं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित् नाय कुतश्चिन्नमभूव कथित् ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति । एतादृश पद-
 वस्त्वरूप 'पद व्यवसितत्राणस्यानलक्ष्माधिवस्तुषु' इत्यमरः । यत्नेन उपनि-
 पदपरिचारादिरूपप्रयत्नेन विदति जानति विदज्ञाने लट् । ॥ पूर्वोक्त पुरातन

सुदर्शनच्छिन्नसमाहृतेन्धनं द्विजेन पक्षव्यजनेन वीजितम् ।

त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरमादिपूरुषो जुहाव हव्यैरिह हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥

तपस्यति स्वामिनि शत्रुशातने समित्कुशच्छेदनमात्रतत्परः ।

सुसयतो नाभिननन्द नन्दक सुपरिवक्ष क्षतजासव तदा ॥ १६ ॥

गदारणद्दुन्दुभिभैरव रण तदा समभ्येत्य भय वितन्वति ।

शिरस्यपध्यस्तशिरस्त्रजालके निमज्ज्य मज्जां न जघास विठ्ठियाम्

पुराण पुमान् पुरुष कानिचित् लोकानां कृत्यानि कार्याणि 'विभाषाकृत्यैरिति
हुधातो कथप् लोकाकार्याणीत्यर्थः । विचिंत्य विचार्य लोकाकार्याण्युद्दिश्येत्यर्थः ॥
तपस्यति स्म लट्स्मे इति स्मर्योने भूतार्थे लट् ॥ १४ ॥

तस्य आयुधान्यपि तपसा अनुकूलता यातानीति कमेण दर्शयति । सुदर्श
नेति । इह भरण्या आदिपूरुष विष्णु त्रीणि नेत्राणि यस्य स त्रिनेत्र
शकर 'विहपाक्षबिलोचन' इत्यमरः । अन्या मूर्ति मूर्त्यन्तर मयूरव्यसका
दित्वात्समासः । त्रिनेत्रस्य शकरस्य मूर्त्यन्तर देहातर अन्यदेह इति यावत्
शकरस्य अष्टमूर्तित्वात् अष्टायु मूर्तेषु अन्यतमा वन्दिर्भवति तथा चोक्त 'पृथिवी
सलिल तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्यांश्चन्द्रमसौ सोमयाजीचेत्यष्टमूर्तयः' इति ।
पूर्वसुदर्शनेन चक्रेण छिन्नानि पश्चात्समाहृतानि सुदर्शनसमाहृतानि 'पूर्वकालैकेति
समासः ।' एतादृशानि इधनानि काष्ठानि यस्य द्विजेन यद्वेन 'दत्तविप्राडजाद्विजा'
इत्यमरः । पक्ष यद्वत् सद्यः व्यजन तेन वीजित ध्मात् एतादृश हव्यवाहन
भूमि 'हुतभुक् दहनो हव्यवाहन' इत्यमरः । हुयते इति हव्यानि हुधातो
कर्मणि यन् हविर्ब्रह्मैरित्यर्थः जुहाव हुधातो कर्मणि लिट् । रूपकालकारः ॥ १५ ॥

इदानीं राजगोपयोगं दर्शयति । तपस्यतीति नन्दक एतन्नामक विष्णो खड्ग
शातयति नाशयति इति शातन शङ्खातो गिज्जतात् कर्तरि नद्यादित्वात्
ल्यु शदेरमतौ स इति शदेस्तादेशः । शत्रूणां रिपूणां शातके घातके स्वामिनि
प्रभौ श्रीविष्णौ 'स्वामिन्त्रैश्वर्ये' इति निपातनात्साधु तपस्यति तपश्चरति सती
त्यर्थः । तपश्शब्दात् 'कर्मणो रोमयतणोभ्या वर्तिचरो' इति कथङ् तपस
परस्मैपद चेति परस्मैपदः । समिध इध्मानि कुशा दर्भा तेषां छेदन द्वेधीकरण
समित् कुशच्छेदनमेव समित्कुशच्छेदनमात्र तस्मिन् तत्पर आसक्त 'तत्परेप्र-
सितासक्त' इत्यमरः अतएव सुसयत नियत सन् सुराणामरय शत्रव दैत्या
तेषां वधायि 'उरसि उरोवत्स च वधर्थ' इत्यमरः । तत्सवाधि क्षतज रक्त तदेव
आसव भय 'भैरेयमासव सीधु' इत्यमरः । त तदा तप काले न अभिननन्द
न मानयामासेत्यर्थः स्वामिनि शत्रुहिता त्यक्त्वा तपस्यति सति तदायुध नन्द
कोपि समित्कुशच्छेदनतत्पर सन् दैत्यवशोरक्तपान तत्याजेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं गदयापि हिंसा त्यक्त्याह । तदा तप काले गदा भीमोदकी

नवं स्वकोशाहतवारिधारया वन तरूणामनुगृह्यता रणे ।
 न पाञ्चजन्येन जनस्य तेनिरे भियो विशुष्काशनिमैरवै रवै ॥१८॥
 सलीलमुद्दण्डसरोजविष्टरे निपद्य पादेन पुरोऽवलम्बिता ।
 परिस्पृशन्त्या चलवीचिमस्तक तदा किलागायि कलं न पद्मया १९

नाम्नी रणत दुदुभयो यस्मिन् स रणदुदुभि अतएव भैरव भयकर एतादृशो
 यो रण युद्धत समेभ्येत्य प्राप्य भय भीतिं वितनोति वितन्वन् तस्मिन् अवध्व-
 स्तानि वितानि शिरस्त्राणा जालानि येन एतादृशे भयाभावात् त्यक्तशिरस्त्राणके
 इत्यर्थः । एतादृशे विद्विषां शत्रूणा शिरसि मस्तके मस्तकेषु इत्यर्थः जात्येक
 वान निमज्ज्य पतित्वेति यावत् मज्जा धातुविशेष न जघास न भक्षयामास
 अदुमक्षणे लिख्यन्त्यतरस्यां इत्यनेन घसादेशः । अनुप्रातालकारः । विष्णी तप
 स्यति शस्त्रप्रहाराभावात् गदाया शत्रुमज्जामक्षणं न जातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानीं पानजन्योपयोगं दर्शयति । नवमिति । स्वस्य यः कौशः कुड्मल
 तेन आहता आनीता वारिधारा उदकधारा तथा तरूणां वृक्षाणां वन अनुगृ-
 ह्यता अनुगृह्यतातीत्यनुगृह्यन् तेन स्वकोशानीतवारिणा वन सेचयतेत्यर्थः । एता-
 दृशेन पाञ्चजन्येन पञ्चजने दैत्यविशेषे भव पाञ्चजन्य तेन विष्णोः शरीरेन
 'गभीराब्ज्य' इति सूत्रे पञ्चजनादिति वार्तिकेन व्यग्रयय रणे युद्धे विशुष्क
 जलरहितं यः अशनिं विद्युत् 'अशनिं ह्रीपुसयो स्याच्चलत्वायां पवापवि इति
 मेदिनी तद्वत् रवै शब्दे अशनिपातवत् शब्देरित्यर्थः जनस्य लोकस्य भिय
 भीतयः न तेनिरे न विस्तारिताः शत्रु विस्तारे कर्मणि लिट् एत्वाभ्यामलोपी
 अनुप्रासः ॥ १८ ॥

'कीडां शरीरसंस्कार समाजोत्पन्नदशनः । हास्य परगुहे गानं त्यजेत् प्रोषित
 भर्तृका' इति याज्ञवल्क्योक्ते प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणां कीडादिनिषेधात्
 स्वपत्नीं विष्णां तपस्यति तदभ्यापि श्रीहादि लक्षमित्याह—सलीलमिति ।
 तदा पुरपतप काले उत्कृष्टं बद्धं नालं यस्य तदुद्दं एतादृशं यत् सरोजं कमल
 सदेव विष्टर आसनं 'विष्टरो विष्टपी दर्भमुष्टि पीठाद्यमासनम्' इत्यमरः ।
 तस्मिन् सलीलं लीक्या सहितं सलीलं 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासः ।
 निपदनक्रियाया विशेषणमेतत् सलीलं यथास्यात्तथा निपद्य उपविश्य पद्मवि-
 शरणमलम्बितादनेन अस्मात् कृत्वा स्वभादेनाह । पुरः अग्रभागे अवतरेणे
 तच्छीतं शयनबीजेन 'मुष्यजानाविति' ताच्छीत्ये गिति एतादृशेन पादेन वर-
 णेन चला चचला या वीचयः कर्मणः 'श्रियां वीचिरयोर्मिषु' इत्यमरः ।
 तागां मस्तकं शिरः अग्रमिति यावत् सः परिस्पृशन्त्या परिस्पृशति इति परि-
 स्पृशती तथा परिपूर्वात् स्पृशने कट्टः शगादेशे उगिनधेति ङीप् आण्गीनायो
 संम् । एतादृशं पद्मया लक्ष्म्या 'लक्ष्मीं पद्मालया पद्मा' इत्यमरः कट्ट्यां कट्टे

फणावतामुद्धरणेषु वारिधिप्रवाहसिकाबुदयाचलस्थितः ।
 वितत्य पक्षावधिपः पतत्रिणां व्यशोपयज्ञ प्रति सूर्यमायतम् ॥२०॥
 विहारमारण्यकमिष्टवस्तुद विहाय वत्केन सम प्रितस्तयन् ।
 इतः किल क्रोधपराहतो हरि पुरा प्रतस्थे बलियन्धसिद्धये ॥ २१
 ततः प्रहृत्येव गुणस्य सम्पदा हिरण्यगर्भस्य विधूतहिसया ।
 निषेव्यते श्वापदसम्पदा पद तपस्विनामृद्धमिदं शमायहम् ॥२२॥

मधुर यथास्यात्तथा न अगायि किल गान न वृत्तमेवेत्यर्थः । कैशब्दे कर्मणि
 छद् विण तलोप ॥ १९ ॥

फणावतामिति । पतत्रिणां पतत्राणि पक्षा सति येषां तानि पतत्रिण पक्षिण
 'अत इति ठनी' इति इनि 'पतत्र च तनुरर्ह' इत्यमरः । तेषां अधिप प्रभु
 गरुड इति यावत् फणा पत्रा सति येषां ते फणावत सर्पा तेषां
 उद्धरणेषु उत्कर्षणेषु इत्यर्थः । वारीणि धीयते यस्मिन् वारिधि समुद्र
 कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्यय तस्य प्रवाह तेन सिद्धिं सेचन तस्या सत्त्वा
 'यस्य च भावेन' इति सप्तमी । सर्वोद्धरणकाले समुद्रोदकेन आर्द्रेत्वे सती-
 त्यर्थः । उदयाचले स्थित विद्यमान सन् प्रतिसूर्य सूर्यस्य आभिमुख्य
 प्रतिसूर्य 'लक्षणेनाभिप्रतीत्यनेन' अव्ययीभावः । आयत विस्तृत यथास्यात्तथा
 पक्षी पत्रे 'गरुत्पक्षश्चक्षुः पत्र' इत्यमरः । वितत्य विस्तार्य न व्यशोपयत्
 न विशोपितवान् । भगवत्तपसि स्थितत्वात् तत्रैव गरुडस्याप्यागमनात् समु-
 द्रस्पसर्पाणां प्रहणाभावात् आर्द्राभावाभावेन पक्षशोषण नासीदित्यर्थः ।
 अनुप्रासाङ्कारः ॥ २० ॥

विहारमिति । पुरा कदाचित् पूर्वस्मिन्काळे इत्यर्थः इष्टवस्तुद अभीष्ट वस्तु
 ददातीति अभीष्टवस्तुद त अभीष्टप्रापकमित्यर्थः आरण्यक अरण्ये भय आरण्यक
 'अरण्यान्मनुष्ये' इति मूलस्थे । 'पथ्यव्यापविहारमनुष्यदृष्टिग्वितिवाच्य' इति
 वार्तिकेन युज्यते त । विहार तपोरूपक्रीडा विहाय त्यक्त्वा क्रोधेन
 क्रोधेन अर्थाद्विलिपयकेन इत्यर्थः । पराहत ताडित व्याप्त इति यावत्
 एतादृश हरि वामनरूप वस्त्रेण सम वल्कलेन सार्धमित्यर्थः । तूस्तानि जग्री
 भूतकेणान् विहृति इति वितस्तयन् जटाभाव परित्याज्य मृदुकुर्वन् इत्यर्थः ।
 'मुहमिष्टलक्ष्णेत्यादिना' वितस्तशब्दात् णिच् । अत्र तप करणाभावात् जटा
 भावत्यागपूर्वक मृदुकरणमिति भाति । कले एताज्जान्त्रो दैत्यस्य यो बध बधन
 तस्य सिद्धिं निश्चिन्ति यत्र बधनार्थमित्यर्थः । इत एतस्मात् प्रदेशान् प्रतस्थे
 शिल् जगामेत्यर्थः । समवप्रविभ्यस्य इति कर्तर्यात्मनेपद ॥ २१ ॥

तत इति । तत वामनप्रस्थानानंतर हिरण्य सौवर्णं ब्रह्माड गर्भ यस्य स
 हिरण्यगर्भः अत्र हिरण्यगर्भपदेन विष्णुरुच्यते 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामे' इति

प्रगृह्य पुच्छे शिशवस्तपस्विनां मसीपय सेककृतानिवासितान् ।
यद्भगविन्दून् गणयन्ति चापलाद्विलोकयद्द्वीपिनमेनमग्रतः ॥२३॥
इमौ हरी सहतरोपशक्तौ नितान्ततप्तौ तपनस्य वीप्तिभिः ।
तल गजस्य स्तुतगण्डसम्पदः फणातपत्र फणिनश्च चाञ्छत ॥२४॥

श्रुतौ । हिरण्यगर्भपदेन 'आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्' इत्यादि श्रुतिसमाख्यया योग्यतया च विष्णोरेव निर्णीतत्वात् । तथा च हिरण्यगर्भस्य विष्णो गुणस्य अर्थात्सत्त्वगुणस्य सपदा सपत्न्या अत्र सपद इति पाठ समीचीन प्रहृत्येति कृद्योगेन कर्तृकर्मणो कृतीति कर्तरिषष्ट्या भ्याप्यत्वात् यथाश्रुततृतीयांतपाठे ॥ अतर्था येनादर्शनमिच्छतीति निर्देशेन कर्तृकर्मणोरेत्यस्य अनित्यत्वात् कर्तृकर णयोस्तृतीया इत्यनेन तृतीया बोध्या । प्रहृत्येव प्रहारेणैव विधूता उत्सृष्टा हिंसा यया 'समुद्दिस्त धूतमत्सृष्टे' इत्यमर । एतादृश्या श्वापदसपदाश्वापदमित्यत्र 'हृनोदतदष्टा' इति घातिकेन षदशब्दे परे पूर्वपदस्य शब्द इत्यस्य दीर्घं रथतरा- दिवत् वनचरेषु पशुषु रुडोय तेषां सिंहव्याघ्रादिवनचरपशूना या सपत् सपत्ति तथा प्रभूतश्वापदैरित्यर्थ । शमावह आवहतीत्यावह वहप्रापणे पचायच्च समस्य शाते आपह शमावह अत्रत्याना मन घातिकारीति यावत् एतादृश तपस्विनां प्रशस्त तपो येषां ते तपस्विन 'तप सहसेति विनि' तेषां ऋद्ध समृद्ध इद पुरोवर्तिपद स्थान 'पद व्यवसितनाणस्थानलक्ष्माप्रिवस्तुषु' इत्यमर । निषे व्यते निपूर्वात् सेवधातो कर्मणि लट् । अत्र विष्णो सत्त्वगुणत्वेन तत्सहवासेन नैज रजोगुण हिंसा सहजवेराण्यपि श्वापदानि हिंसावर्जं सुप्तेन वर्तते इति तात्पर्यं । उत्प्रेक्षानुप्रासी ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन् श्लोके विधूतहिंसतेति सहजवेरैरपिश्वापदे घातुस्त्व स्यक्तमित्युक्त तदेव दर्शयति द्वाभ्यां । प्रहृत्येति । तपस्विनां तापसानां 'तपस्वी तापस पारिकांक्षी वाचयमो मुनि' इत्यमर । शिशव श्वापदा 'पृथुक श्वाव' शिशु' इत्यमर । पुच्छे प्रगृह्य पुच्छे भूत्वेत्यर्थ । अग्रे वृक्ष कपिसयोगीतिपाद् अवच्छेदावच्छेदकभाव सवध सप्तम्यर्थं पुच्छावच्छेदेन गृहीत्वेति यावत् मस्या कञ्चलसमभियत्पय उदक मेला इत्यर्थं (शाई इति भाषायां) तस्य य सेक रोचन तेन कृतानिव उत्पादितानिव असितान् कृष्णवर्णां 'कृष्णे नीलासितस्याम' इत्यमर । एतादृशान् यद्भगविन्दून् यस्य द्वीपिन भग शरीर तत्समभिन ये विन्दु पृषता 'पृषति बिदुपृषता' इत्यमर । तान् श्वापदा चपत्तानां चपत्तानां माय श्वापल चाचन्य तस्मान् गणयति सत्पदानयति एता दृश अग्रत अग्रभागे इत्यर्थं । आवादितात्पत्तम्यतात्तमि एता पूर्वोप अवादे सत्त्वान् 'द्वितीया टीप्त्वेन' इत्येकादेशः । एतादृश द्वीपिनां शार्ङ्ग 'शार्ङ्गलद्वीपिनी प्याग्रे' इत्यमर । विन्नेक्य पश्य लोभदर्शने निजतालोड । उत्प्रेक्षाङ्कार ॥ २३ ॥

इमाविति । सहतरोपशक्तिनां रोप शोष शक्ति आश्रया भावे स सहो

तथा गिर व्याहरतीव रोदसी वितत्य यात पवनेन रहसः ।

विधूनयत्तद्विपिन द्विपद्मल ध्वजेरुपालक्ष्यत काकलाञ्छनैः ॥ २५ ॥

सरोपरक्ष प्रतिविम्बविग्रह कृपाणपत्रे शरदम्बरत्विपि ।

विगृह्यता जीवितपानलिप्सया स्थित समास्थाप्य यमो यथा बभौ

असत्यगृह्या अपि तत्र सैनिका पिशाचरक्षस्ततिभिर्भिरन्तरम् ।

कृतान्धकार रथचक्रेणुभिर्जगुर्जगत्सत्त्वरजस्तमोमयम् ॥ २७ ॥

रोपशक्ते याभ्या एतादृशौ श्मौ पुरोवर्तिनौ हरी सिंहमेकी यमानिन्द्रचक्र-
विष्णुसिंहाशुवाजिपु । गुकाहिकपिभेवेषु हरि' इत्यमर । दृष्टादौ सहितपदस्य
सयोगात् त्यक्तकोपशक्वित्यर्थः । सिंह त्यक्तकोप मेक त्यक्तशक इति यावत् ।
तपनस्य सूर्यस्य दीप्तिभि तेजोभि नितात अत्यत यथास्यात्तथा तप्तौ
'तीव्रैकातनितानानि' इत्यमर । एतादृशौ मती स्तुनगडसपद द्युता गड
सपत् कनसपत्तिर्यस्य मदद्याविणइत्यर्थः । एतादृशस्य गजस्य हस्तिन तलं
उदराधोभाग च फणिन सपस्य 'चक्षु धवा कारोदर पणी' इत्यमर ।
फणाएव फणैव आतपत्र छत्र 'फण्या तु फणा द्वयो' 'हैम छत्र स्वातपत्र'
इत्युभयप्राप्यमर । बाह्यत इच्छत धागिच्छदृष्टायां द्द उत्प्रेक्षानुप्राप्ती ॥ २४ ॥

तथेति । तेन प्रसारेण तथा पूर्वाक्तप्रकारेण गिर वाणी 'गीर्वाणवाणी सरस्वती'
इत्यमर । व्याहरतीति व्याहरत् व्याहरि भूते इति तथा 'व्याहारउक्तिर्लपि
त' इत्यमर । तेन एव प्रवृत्तैव श्रीरामचन्द्रेण कर्त्रा रहस वगस्य रहसारसी
सुरय स्यद' इत्यमर । ययनेन वायुना रोदसी यावापृथिव्यौ यावापृथिव्यौ
रोदसी यावाभूमी च रोदसी' इत्यमरान् । वितत्य विस्तीर्य व्याप्तेति यावत्
यात गतं तत् स्याधिष्ठित विपिन अरण्य विधूनयति कपयतीति विधूनयत्
अथवा रहसा पवनेन तद्विपिन विधूनयत् रोदसी वितत्य यात इति अन्वयः
एतादृश द्विपतां शङ्खानां बल मेच कवा वायना लाच्छनानि चिह्नानि येषां
ते एतादृशौ ध्वजै रेतनै हेतुभि उपाश्रित्यत ग्राह्यत ॥ २५ ॥

सरोप इति । रोपेण कोपेन सहित सरोप तत्र तत्र रक्ष राशम विगृह्यतां
विगृह्यति द्वेप कुर्वति इति विगृह्यत शत्रव इत्यर्थः । तेषां जीवितस्य जीवनस्य
यत् पान तस्य लिप्ता लाभेच्छा लभ् भातो सपन्नान् अग्रत्यय इत्यनेन अग्रत्यय
इगादेश अभ्यासरोपण तथा शरदः सवधि यत् अवर आकाशं तद्वत् रिद्ध
काशिर्यस्य एतादृश कृपाणपत्रे कृपाण तरवारि म एव पत्र दलं तस्मिन् प्रति
विम्बमेव विग्रह देह सं समास्थाप्य स्थित यथा यम अनन्द तथा बभौ
गुणुमे ॥ २६ ॥

अमंग्यगृह्या इति । नास्ति सम्पत्ता येषां ते अग्रत्या ते च ते गृह्या हेया

चकार लक्ष्य प्रथमो बलोत्तरो नमः श्रित तत्पदिको बल द्विषाम् ।
तर्ति क्षितिस्थामनुजो जघान च द्रवचुरगामतिदन्तयद्विभुम् ॥२८॥

गृहप्रहणे 'ऋदुपधाचाकल्पिचृते' इति क्यप् । विशेषण विशेष्येणेति समास ।
अथवा सख्याया अभाव असत्य तत् गृह्या असह्यगृह्या सत्यया परिच्छेत्तु
मगक्या इत्यर्थः । एतादृशा तत्र राक्षससेनाया सैनिका सेनाया समवेता
सैनिका समवायान् समवेति इति अधिकारे सेनायावेति ठक्प्रत्ययः । 'सेनाया
समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमरः । पिशाचाश्च रक्षासि च तेषां ततय
पक्षय ताभि हेतुभि निरस्तर निर्गत अतर अवकाशो यस्मात् तत् व्याप्त
मित्यर्थः । रथानां स्थदनानां चकाणि तेषां रेणुभि रजोभि 'रेणु द्वयो स्त्रिया
धूलि पामुनां न स्त्रिया रज' इत्यमरः । ते हेतुभि कृत उत्पादित अधिकार
त्वात् यस्मिन् 'अधिकारोऽस्त्रिया त्वात्' इत्यमरः । एतादृश जगत् विष्टप
सत्त्व च रजश्च तमश्च सत्त्वरजस्तमासि सत्त्वरजस्तम प्रचुर सत्त्वरजस्तमोमय
तत्प्रकृतवचने मयद् इति मयद् । अपि सभावनाया 'गर्हांसमुच्चयप्रभ्रसख्यासभा
यनास्वपीत्यमरः' । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमिति सभावितमिति यावत् तथा जगु
वर्णयामासु कैशब्दे लिट् । पिशाचादिप्राणिसत्त्वात् सत्त्वमय रेणुभि रजोमय
अधकारात्तमोमयमिति ज्ञेयः ॥ २७ ॥

चकारेति । बलोत्तर बलेन वीर्येण उत्तर श्रेष्ठ तृतीया तत्कृतार्थेति समास
एतादृश पदिक पादाभ्यां चरतीति पदिक 'चरतीति ठक्' इकेचरावुपसख्यान
मिति पद्माथ एतादृश प्रथम पूर्वोत्पन्न श्रीरामभद्र इत्यर्थः । नम आकाश
'नभोत्तरिक्ष गगनम्' इत्यमरः । तत् श्रित आश्रित तत्पूर्वोक्त द्विषा क्षात्राणां
'द्विद्विषक्षादितामित्रे' इत्याद्यमरः । बल सैन्य लक्ष्य शरव्य 'लक्ष लक्ष्य शरव्य
च' इत्यमरः । चकार अनु अजनीत्यनुज यवीयान् 'अन्येष्वपि दृश्यते इति
जनेडं' लक्ष्मण इत्यर्थः । क्षिती पृथ्व्या तिष्ठतीति क्षितिस्था । सुपीति योग
विभागेन स्थाधातो क प्रत्यय तां द्वुत्तुरगा इवत गच्छत तुरगा अश्वा
यस्यां सा तथा तां दुगतीं क्षतृप्रत्ययः । पुन लट्प्रहणसामर्थ्यात् प्रथमासामानाधि
करण्येपि क्वचित् शतृप्रत्ययः । 'पोटकेवीति तुरगं तुरगांश्चेत्यमरः' । अतिदतवद्विभु
इतिवकारघटित पाठ साधु प्रशस्ता दत्ता येषां ते दतवत दतिनइत्यर्थः यथ
प्यत्र 'अत इनि ठनाविति' इनिना मनुपूर्वो धो युक्त तथापि बाहुलकात् समाधेय
इति सिद्धस्य गतिरियं वस्तुतस्तु प्रमाद एवायमिति भाति हस्तिनि दतवच्छब्दस्य
क्वापि कोशादावनुपलभान् । अगतिकगतिबाहुलकाश्रयणे प्रमाणाभावाच्च कपि
प्रयोगाणामशुद्धानामुपलभाच्चेत्यास्ता तावन् अतिदतयन् इति यथास्थितपाठो
वा अर्थबोधको भवेच्चेत् आदरणीयः । अतिशयिता ये दतवत ते विभु
व्यापिका एतादृशीं तर्ति पक्षिं अर्थात् द्विषामिति सम्बध्यते जघान च नाशया
मामः । इन् हिंसागलो लिट् द्वित्वअभ्यासाच्चेति कुत्वः ॥ २८ ॥

युधि द्विपा रामशरेण दारिताः कृतत्वराघोरणमुक्तकन्धराः ।
यतो धरण्यामनुरुष्टवारिदं दिवः पतन्तो ररुजुः स्वसैनिकान् २९
शरासने चर्मनि लक्ष्यभेदने परैरुपालक्ष्यत नेपुसन्ततिः ।
ऋतेऽपि हेतोरिव दीर्णवक्षसो निपेतुरस्य प्रघने सुरद्विपः ॥ ३० ॥
यथा गुणस्य घ्वनयः समुद्ययुर्निपातशब्देन समं युधि द्विपाम् ।
तथाऽस्य योद्धुर्धनुषो विनिर्गता जवे विघ्नोपं विदधुः शिलीमुखा ३१

युपीति । युधि आजौ 'समित्ताणि सन्निधुष' इत्यमर । रामस्य रामभद्रस्य
शर धाण तेन दारिता भेदिता 'दारिते मित्रभेदितौ' इत्यमर । अतएव कृता
त्वरौ ये एतादृशा ये आघोरणा इतिपक्का 'आघोरणा इतिपक्का' इत्यमर ।
तै मुखा ल्यक्का कधरा ग्रीवा येषां ते 'शिरोध कधरेत्यपि' इत्यमर । स्वपात-
मिया आघोरणैस्तत्तत्कधरा इत्यर्थः । वाराणि उदकानि ददतीति वारिदा 'आ
तौनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । अनुदृष्ट्य अनुकृता वारिदा मेधा यस्मिन्
कर्मणि तत् अनुदृष्टवारिद पतनक्रियाया विशेषणमिदं 'वारिदोऽनुमृत्'
इत्यमर । दिव आकाशात् पतत पन् गतौ शतृप्रत्यय । द्विपा द्वान्या शुभा
शुभाभ्यां पितृतीति द्विपा । इस्तिन मुपीति भोगविभागत् क धरण्या पृथिव्यां
यत गच्छत इण् घातो शतृप्रत्ययात्तस्य द्वितीयात्तमिदं रूप एतादृशान् स्वसै-
निकान् स्वस्य सैनिकान् तान् ररुजु वमन्तु ॥ २९ ॥

शरासन इति । शरासने घनुषि 'शरासनकोदङ्कागुण्ड' इत्यमर । चर्मनि मार्गे
लक्ष्यस्य शरव्यस्य भेदन विदारण तस्मिन् इपूर्णां यागताना सतति परंपरा परै
शत्रुभि नोपालक्ष्यत न प्राज्ञायतेत्यर्थः । एतेन धीरामभद्रस्य इस्तलाघव दर्शित ।
अतएव हेतोरुक्तेऽपीव हेतु विनापीवेत्यर्थः । 'अन्यारादितरर्तंति' ऋते शब्दयोगे
पञ्चमी । दीर्णं विदीर्णं वक्ष उरो येषां ते दीर्णवक्षस एतादृशा सुरद्विप सुरान्
द्विपतीति तथा अमुरा मुप्युपपदे क्तिप् अस्य धीरामभद्रस्य प्रघने युद्धे 'प्रघन
प्रविदारणमित्यमर' । निपेतु निपूर्वात्पठ इत्यस्मान् लिट् एत्वाभ्यासलोपी ।
उत्प्रेक्षालकार ॥ ३० ॥

यथेति । युधि युद्धे यथा गुणस्य घनुष्यस्य घ्वनय शब्दा द्विपा घनूणा
निपातस्य पतनस्य शब्द घ्वनि तेन सम सह 'शाक सत्रा सम सहेत्यमर' ।
समुद्ययु समुद्यगमुरित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण योद्धु युध्यतीति योद्धा तस्य
योद्धु युधगप्रहारे लृच् एतादृशस्य अस्य रामभद्रस्य घनुष शरासनान् विनि-
र्गता विनिष्काता शिलीमुख्य याणा । जवे वेगे 'रहस्तरमी तु रय रुद जव
इत्यमर' । विशेष आधिक्य विदधु चन्तु । विपूर्वाद्घाने कृन्धेवर्तमानान् लिट्
सहोक्त्यलकार ॥ ३१ ॥

सुरारिवस्तच्युतशस्त्रजालकान्यलब्धलक्ष्याणि चिरं नभस्तले ।
 विशुष्कपत्रप्रतिमानि तच्छरप्रतानवातोपहतानि वभ्रमु ॥ ३२ ॥
 प्रभञ्जनेनाहितपक्षतिध्वनि प्रसर्पतां राजसुतस्य पत्रिणाम् ।
 ऋभुद्विपस्ते प्रतिलोममाहतैः शरैर्निजैरेव दृढ निजग्निरै ॥ ३३ ॥
 क्षत पृषत्केन पतत्रिणां पथः पतद्गल तत्तनयस्य भूभृतः ।
 निपातखेदादशिघ्रे भुवस्तले भियेव तूर्णं जहुरन्तराऽसवः ॥ ३४ ॥

सुरारीति । विशुष्काणि यानि पत्राणि पर्णानि तानि प्रतिमा उपमा येषां
 ताभि 'प्रतिमान प्रतिबिम्ब प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया' इत्यमर । अतएव
 तस्य रामचन्द्रस्य ये शरा बाणा तेषां ये प्रताना समूहा तनुविस्तारे भावे वभ्रु ।
 वातेन वायुना उपहतानि ताडितानि अतएव बाणवर्धनत्वेन इतस्ततो गमनात्
 न लब्ध प्राप्त लक्ष्य शरस्य ये एतादृशानि सुराणां अरय क्षत्रव दैत्या तेषां
 हस्तेभ्य च्युतानि यानि अस्त्राणां जालकानि समूहा नभस्तले आकाशमार्गे चिर
 विरकाल वभ्रमु भ्रमुचलने लिट् ॥ ३२ ॥

प्रभञ्जनेनेति । ऋभून् देवान् द्विपति ते ऋभुद्विप दैत्या 'आदित्या ऋभव'
 इति कोश सत्सुद्विपेति क्तिप् । आहित पक्षतीनां पक्षमूलानां ध्वनि द्वाब्दो
 यस्मिन् तत् आहितपक्षतिध्वनी यथास्यात्तथा प्रसर्पणक्रियायां विशेषणमिद् ।
 'पक्षातिरिति सूत्रेण' तिप्रत्यय 'क्षी पक्षति पक्षमूल' इत्यमर प्रसर्पेति गच्छ
 तीति प्रसर्पेत् तेषां सशब्द गच्छतामित्यर्थ । राज दशरथस्य सुत पुत्र
 तस्य रामचन्द्रस्य पतत्राणि पक्षा सति येषां ते पतत्रिण बाणा तेषां 'अत
 इति ठनौ' इति इति । 'पत्रीरोयद्भुर्द्वयो' इत्यमर । प्रभञ्जनेन वायुना 'पव
 मानप्रभञ्जनौ' इत्यमर । प्रतिलोम विलोम 'अध्प्रत्यनुपूर्वात्सामलोम्न'
 इत्यचप्रत्यय । आहरणक्रियाविशेषण धेतत् । आहतै आनीतै निजैरेव आत्मी-
 यैरेव 'स्वके नित्ये निज त्रिषु' इत्यमर । शरै बाणै दृढ यथास्यात्तथा निजग्निरै
 ताडिता निपूर्वाद्धते कर्मणि लिट् । अनुप्रास ॥ ३३ ॥

क्षतमिति । भुव भिगतीति पालयतीति भूभृत् सुप्युपपदे क्तिप्चेति भूधातो
 क्तिप् । तस्य दशरथस्य तनयस्य पुत्रस्य धीरामभद्रस्य पृषत्केण बाणेन 'पृषत्क
 बाणविशिखा' इत्यमर । क्षत प्रहत पतत्रिणा पक्षिणा 'पतत्रिपक्षिपतगपतत्
 पत्ररथाडना' इत्यमर । पथ मार्गात् आकाशादित्यर्थ । पततीति पतत्
 एतादृश तत्पूर्वोक्त बल राक्षससैन्य कर्म असव प्राणा अर्थात्सैन्यस्य 'पुसिभूम्य
 सव प्राणा' इत्यमर । अशिवे अमगले पूर्वमृतराक्षसशत्रुधिष्ठितत्वात् अशुचि
 नीति यावत् तदुक्त निर्णयसिद्धौ बृहद्विष्णु — 'ग्राममध्यगतो यावत् शवस्तिष्ठति
 ऋस्यनित् । ग्रामस्य तावदाशीन निर्गते शुचितामियात्' इति । एतादृशे भुव
 पृथिव्या तले निपातस्य पतनस्य खेद दुःख तस्मात् भियैव भूतयैव 'भीशा

शिताद्दुःखान्यासविधूतमस्तकाः शिरःसमीपे विनिविष्टाहवः ।

ध्रुवं नदन्तो युधि तं प्रहारिणं भयादयाचन्त यथाऽरिदन्तिनः ॥ ३५ ॥

ठिपं करीरीयुगमूलस्य ण्डितप्रशीर्णदन्तं समदेन पश्यता ।

मृधायनारव्ययितेन चेतासि क्षणं विचक्रे निकटेन दन्तिना ॥ ३६ ॥

करी करं यातमुदप्रविग्रहः परं प्रहर्तुं प्रतिहत्य रंहसा ।

शरेण भिन्वा निरिले निकीलिते शशाक मोक्तुं न भुजस्य मण्डले ३७

शानो भयहेतुः' इत्यपादानत्व अंतरा मध्ये तूर्णं सत्वरं 'सत्वर चपलं तूर्णमधिल-
बित' इत्यमरः । जहुः सत्यञ्जुः ओहाक् त्यागे छिद् । उत्प्रेक्षानुप्रासी अलंकारी ॥ ३४ ॥

शितेति । शिताः तीक्ष्णाः ये अकुप्याः मृणयः 'अकुप्योऽस्त्रीमृणिः क्षिपां' इत्य-
मरः । तेषां ये ग्याताः आरोपणानि तैः विधूतानि कपितानि मस्तकानि यैः
अतएव शिरःसमीपे शिरसां मस्तकानां समीपे समीपभागे विनिविष्टाः रिपताः
बाह्वो येषां ते युधि समरे नदतः अभ्यक्षशब्दं कुर्वतः नदभ्यक्षेः शब्दे लटः
शत्रादेशः एतादृशाः अरिदन्तिनः शत्रुहस्तिनः प्रहरति तच्छीलः प्रहारी प्रपूर्वाद्धरतेः
सुप्यज्ञानाप्रिति णिनिः त रामचन्द्र भयात् ध्रुवं अयाचत यथा प्रार्थयत इवेत्यर्थः ।
यथा कश्चिदुर्बलः हस्ती मस्तके परिभृत्वा शिरः कपयन् सन् प्रबल शरणं याति
तद्वत् हस्तिनः रामभद्र शरणं ययुः किमित्युत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षानुप्रासावलकारी ॥ ३५ ॥

द्विपमिति । करीरिणोः दंतमूलयोः युग युग 'करीरी वीचिकायां स्यात् दंत-
मूले च दन्तिनां' इति मेदिनी । 'युग युगे वृत्तादिषु' इत्यमरः । तेन यत् मूले
मूलभागे सहित भेदः सदिभेदने अस्मान् नपुमके भावे कः तेन प्रशीर्णो दन्ती
रदनां मस्य एतादृश द्विष हस्तिन 'द्विरदोऽनेकपो द्विषः' इत्यमरः । पश्यति
शवलोकयति इति पश्यन् तेन मदेन दानेन सहितः समदः तेन अनेन गावैतत्वं
सूचितं एवं भूतेनापि मृधे युद्धे योऽवतारः आगमनमित्यर्थः । 'मृधमास्फुटनं
सदयं' इत्यमरः । तेन व्यथितेन पीडितेन पूर्वं सगर्वत्वेपि समदन् द्विषावलोरनान्
युद्धप्राप्तिर्ज्ञातदु गेनेत्यर्थः । एतादृशेन निकटेन समीपस्थेन 'समीपे निकटगुप्ते-
त्यामरः ।' दन्तिना हस्तिना चेनापि अतःकरणे क्षणं क्षणमात्रे क्रियाविशेषण-
मिदं विचक्रे विटतमित्यर्थः । विहारो लब्ध इति यावत् । वेः शब्दकर्मणः इत्युक्तो
वेरित्यनुवर्तमाने अकर्मकाद्येन सूत्रेण वेः क्रिमोऽकर्मकत्वप्रयुक्तान्मनेपदविधानेन
छात्रा विदुषेने इत्युदाहरणदानेन च विहारार्थकस्य क्रिमोऽकर्मकत्व स्पष्टमेव ।
अतएवात्र भावे छिद् । अनुशासः ॥ ३६ ॥

करीणि । उदम उच्चः विग्रहः देहो यस्य 'उच्चप्रोक्षणीदमोरिष्णास्तुगे च
यामने ।' 'करीरं कर्ष्णविग्रहः' इत्युभयत्राप्यमरः । एतादृशः करी हस्ती
रंहसा येनेन 'रंहस्तरगी तु रसः स्यदः' परं शत्रुं प्रहर्तुं प्रतिहत्य समाहृत्य यात्रं
गर्भं करं शृङ्गा शरेण बाणेन अपांरुज्योः भित्ता निरिडे मंजूर्न भुजस्य मण्डले

निकीलिते रामशरेण वेगिना दृढ विभिद्योर्युग तुरङ्गमे ।
 कृतेऽपि दोषे भयमूढवृत्तिना ह्येन कश्चिद्विचचाल नासनात् ॥ ३८ ॥
 रिपोरपूर्णन्दुमुखेन कश्चन स्थिरासन पत्रियुगेन राक्षस ।
 निकृत्तयोरप्यधिजानु पादयो पपात वेगेन यतो न घाजिन ॥ ३९ ॥
 वधाय धावन्नभिषानु विद्विष शरेण कृत्तच्युतमस्तकोऽपर ।
 हतायुरप्यादिकृतेन कानिचित्पदानि वेगेन जगाम राक्षस ॥ ४० ॥
 जवेन कश्चिज्जवनाभ्युदोपम क्षण सिताम्रै कृतकर्णचामरम् ।
 निपत्य कुमे तरसा द्विधा गतैर्विहायसा चाहयति स्म दन्तिनम् ॥ ४१ ॥
 चक्रवाले निकीलिते खिलीकृते रति माक्षु न शशाक समर्थो नाभूदित्यर्थः ।
 माक्षुमित्यत्र शक्यवृत्त्यादिना तुमुन् । अनुप्रास ॥ ३७ ॥

निकीलित इति । कश्चिदाद्या वेग रह अस्यास्तीति तथा एतादृशेन रामस्य
 रामभद्रस्य बाण तेन कुरुयुग सक्रो युगल दृढ यथास्यासदा विभिद्य निकी
 लिते सयते 'बद्धे कीलितसयते' इत्यमर । एतादृशे क्रुरगमे मृगे दाये निकी
 लितदोषे कृतेऽपि आचरितेऽपि भयन भीत्या मूढा विवेकरहिता वृत्ति यस्य
 एतादृशेन ह्येन अभ्येन आसनात् न विचचाल । मृगवत् स्वस्यापि कीलितरव
 जातमिति भ्रात्या न चचालेत्यर्थः । अनुप्रासालंकार ॥ ३८ ॥

रिपोरिति । कश्चन स्थिर दृढ आसन यस्य स स्थिरासन । एतादृश राक्षस
 रिपो शत्रो अपूर्ण अर्थ इत्यर्थः एतादृशो य इदु चक्षमा तद्वत् मुख यस्य
 एतादृशेन अर्थचक्राकारेणेत्यर्थः । एतादृशेन पत्रिणो बाणायो युग युग्म तेन
 जानुनोरित्यधिजानु 'विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः' । पादयो निकृत्तयोरपि छिन्नयोरपि
 वेगेन एतीति यन् तस्मात् यत गच्छत इण्धातो शनतस्यैव रूप एतादृशात्
 वापिन अश्वात् न पपात । पल्गु गतौ लिट् ॥ ३९ ॥

वधयेति । शत्रो समुख अभिषानु 'उक्षणेनाभिप्रति आभिमुख्ये' इत्यनेन
 अव्ययीभावः । शत्रो समुखमिति भावत् वधाय नाशाय तादर्थ्येचतुर्थीय ।
 वावतीति धावन् गच्छमित्यर्थः । तावत् विद्विष शत्रो रामभद्रस्येत्यर्थः ।
 शरेण बाणेन आदौ कृत्त छिन्न पश्चात् च्युत गलितं कृत्तच्युत 'पूर्वकालैकेति
 समासः ।' एतादृश मस्तक उत्तमाग यस्य अतएव हत अपहृत आयुर्यस्य एता
 दृशोऽपि अपर अन्य राक्षस आदौ छेदनात्पूर्वं कृत आदिकृत तेन वेगेन
 जवेन कानिचित्पदानि जगाम । मस्तक छिन्नेऽपि पूर्ववेगानुवृत्त्या कानिचित् पदानि
 जगामेति यावत् ॥ ४० ॥

जवेनेति । यश्चिद्राक्षस जवन तरस्वी 'तरस्वी त्वरितो वेगी प्रचवी जवनो जव'
 'जुचक्रम्येति मुच्' एतादृश य अनुद मेघ स उपमा यस्य । कुमे गडस्यले
 निपत्य पतित्वा तरसा वेगन हस्तिन सिताभ्राणां वा द्विधा द्विप्रकारेण 'अधि
 करणविचाले चेति चाप्रत्यय' गतै सितानि शुभ्राणि यानि अभ्राणि मेघा

पृपत्कभिन्नोदररन्ध्रनिर्गतं स्वमन्त्रमुत्कृत्य खुराग्रपातनैः ।
दिशि क्षिपन्तं युधि वेगधारयापरो भुव बाहयति स्म बाजिनम् ॥४२॥
निरुत्य सौमित्ररथाङ्गधारयाऽप्यवर्णितं स्व तरसा क्षपाचरः ।
क्रुधायुधीकृत्य भुजं महीभुजः सुत जघान ध्वनिकम्पितस्थलः ॥४३॥
न्यमज्जदधेन रथाङ्गमीरितं परेण शत्रोरुवदण्डमस्तकम् ।
तमेव दण्डं परशुं विधाय तं शिरस्यरातिर्निजघान सस्वनः ॥४४॥

‘अथ मेघो वारिवाह’ इत्यमर । तै करणं कृते कर्णयोधामरे प्रतीर्णके यस्य ‘चामर ॥ प्रकीर्णकम्’ इत्यमर । कुम्भमिश्रस्त्रिताम्राणि यस्य कर्णयोः चामरवत् प्रतिभास एतादृश दतिन इस्तिन विहायसा आकाशमार्गेण ‘पुस्याकाशविहायसी’ इत्यमर । बाहयति स्म प्रापयति स्मेत्यर्थः । लट् स्मे इति स्मयोगे लट् अनुप्रासालंकारः ॥ ४१ ॥

पृपत्केति । युधि युद्धे अपर राक्षस पृपत्कै वाणैः ‘पृपत्कवाणविशिष्या’ इत्यमरः । भिन्न विदीर्णं यदुदर तस्य यद्रथ छिद्र तस्माभिर्गतं यद्भिर्गत एतादृश स्व निज ‘स्यो ज्ञातावात्मनि स्व शिष्यात्मिये स्व शिष्या धने’ अत्र पुरीतत् उत्कृत्य खुराणा अम्राणि प्रातमाणा तेषां यानि पातनानि तैः कृत्वा दिशि हरिति ‘दिशस्तु कुम्भ काष्ठ आशाश्च हरितधता’ इत्यमरः । क्षिपति प्रेरयति इति क्षिपन् तं वाचिन दौटक ‘वाजिवाहायैवगधर्व’ इत्यमरः । भुव पृथिवीं बाहयति स्म प्रापयति स्म । अत्र गतिपुद्गीति सूत्रेण अणि कर्तुं गौ कर्मत्व ॥४२॥

निरुत्येति । प्वनिना शब्देन कथितं चलित स्थल येन एतादृश क्षपाचर राक्षस क्षपायां राश्यां चरतीति तथा ‘श्रियामा क्षणदा क्षपेत्यमरः ।’ चरेष्ट इति प्रत्ययः । मुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्र लक्ष्मणः स्त्रीभ्योऽङिति ङक् बाधित्वा ‘अष्टदाभ्यो नदीमानुदीभ्य इत्यङ्प्रत्ययः । तस्य यत् स्थलं चक ‘चक रर्माण’ इत्यमरः । तस्य धारया निरुत्य कृतीछेदने इत्यस्य निपूर्वस्य त्यबतस्य रूपं । अपवर्जित त्यक् । अपवर्णितमिति पाठोऽप्युपलब्धमिति तैत्तिरीयप्रमादो यास इति हेयः । स्वमात्मीयं भुज तरसा वेगेन क्रुधा कोपेन क्रुध्यते एवमादित्वात् भावे विप्रा आयुधीकृत्य प्रहरणीकृत्य ‘आयुष तु प्रहरण’ इत्यमरः । आयुषः शब्दाच्चिप्रत्यये ष्यत्तत्कादुर्यादित्यनेन गतिसहायां कृत्वेत्यनेन गतिसमाते स्वयादेता मही पृथ्वी भुके इति महीभुक् दत्तारथ तस्य सुत पुत्र लक्ष्मण वपान प्रजहारेत्यर्थः । लक्ष्मणवक्त्रेण छिन्नं स्वभुजमेव आयुषत्वेन प्रजहारेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ४३ ॥

न्यमज्जयेति । परेण शत्रुणा हरित प्रेरित रथानं चक शत्रो उपदण्डमस्तकं ‘दण्डस्य मस्तकं शिरः’ तस्य समीप इति तथा ‘अप्यय विमर्षी’ त्यादिना समीप्येऽप्ययीभावः दृष्टाये इत्यर्थः । अर्धेन अर्धमागेन शत्रुणा अर्धस्य शरित्वात् अपशिष्टार्धेनेत्यर्थः । न्यमज्जन् पशतेति यावत् । अराति शत्रु स्वनेन

स्वपाणियन्त्रच्युतशस्त्रसादित विधाय घृन्दं बहुधा सुरद्विपाम् ।
 रणाय कोशादसिमीशितुः सुतश्चक्रे कृष्ण विवरादियोरगम् ॥ ४५ ॥
 परस्य सोमित्रिरुपाणपाटितद्विधामवदेहभृतो निकील्यन् ।
 शरेण पार्श्वे नृहरिः समप्रतां व्यधत्तरोपेण नुलीलया नु सः ॥ ४६ ॥
 कर रणाय प्रतिहत्य धावति द्विपे निजघ्ने तनयेन भूभुजः ।
 बहनि यण्डानि विधित्सुनाऽसिना समेत्य सम्पिण्डित एव तत्करः

सहित तथा सशस्त्रं सन् इत्यर्थः । तत्पूर्वोक्तमेव दृढं परशु परश्वध 'परशुध
 परश्वध' इत्यमरः । विधाय कृत्वा तत् पूर्वोक्तं शत्रु शिरसि शिरोवच्छेदेन निजघान
 ताडयामास । अयं भाव एकेन शत्रुणा तावत् चक्रं प्रहत । अपरेण तत् प्रहत ।
 अतस्तत्पार्श्वं यस्मिन् तत् प्रहत तस्य दडे पवित अतः स परशु रापण ।
 चकार दडस्य शिरसि सलम चेत् परश्वधाकारो भवति । अतः । स तमेव
 परशु गृहीत्वा प्रहर्तारि निजघानेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्वपाणीति । ईशितु ईशरस्म ईशरेश्वर्ये अस्मान् ताच्छील्ये घृन्प्रत्ययः ।
 दशरथस्य पुत्र रामो वा लक्ष्मणो वा शुरान् द्विपतीति शुरद्विप 'सत्सुद्विपेति
 क्तिप्' तेषां दैत्यानां वृद्ध समूह 'अग्न्या नु सहति वृद्ध' इत्यमरः । बहुधा बहुप्रका-
 रेण 'सद्व्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । स्वस्य य पाणि हस्त तदेवयन
 तस्मात् च्युतानि गलितानि 'स्कन्ध पत्र च्युत गलित' इत्यमरः । यानि शस्त्राणि
 आयुधानि तैः ताभित नाशित विधाय कृत्वा रणाय युद्धाय तादर्थ्ये चतुर्धा ।
 विवरात् बिलात् विवर बिल इत्यमरः । कृष्ण कृष्णवर्ण उरग उरसा गच्छतीति
 उरग त 'उरसो लोपश्चेति' उर शब्दे उपपदे गमधातो ङ प्रत्यय इव सर्व
 मिवेत्यर्थः । कोशात् खड्गविधानात् 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गविधाने' इत्यमरः ।
 आर्ति खड्ग चक्रे 'उग्रहारेत्यर्थः । उपमानुप्रासावलकारौ ॥ ४५ ॥

परस्येति । गुमिनाया अपत्य पुमान् सोमित्रि लक्ष्मण 'सौम्यो षक्' इति
 ङक बाधित्वा बाण्हादित्वादिभू । तस्य य कृपाण खड्ग 'करवाल कृपाणवत्'
 इत्यमरः । तेन पाटित विदीर्ण अतएव द्विधामवन् शक्तीभवन् यो देह काय
 स विभतीति देहभूत् तस्य परस्य शत्रो इदं समप्रतामित्यनेन अन्वेति । पार्श्वे
 पार्श्वभागे शरेण बाणेन निकील्यतीति निकील्यन् सदधत् स पूर्वोक्तं नृहरि
 ना मनुष्य हरिरिव सिंह इव नृहरि 'उपमित व्याघ्रादिभिरिति' समासः ।
 रोपेण नु क्रोधेन नु लीलया नु हेलया नु समप्रत्य सपूर्णस्य भावः समप्रता
 ता व्यधत् अकुहत् विपूर्वाद्धातोर्लङ् शप् श्लु द्वित्वः । अत्र नुद्वय उपप्रेक्षाद्वय-
 सूचनार्थः । उत्प्रेक्षालकारः ॥ ४६ ॥

करमिति । रणाय युद्धाय करं शूडां प्रतिहत्य विस्तीर्येत्यर्थः । उन्नीकृत्वेति
 वा धावति अतिवेगेन गच्छति द्विपे हस्तिनि भूभुज दशरथस्य तनयेन पुत्रेण
 निजघ्ने प्रहतमित्यर्थः । अविवक्षितकर्मत्वेन अकर्मकत्वात् भावे लिट् । तदुक्तं

कृपाणकृतस्य दृढोरयन्त्रित न पश्चिमाह्नं निपपात सादिनः ।
 तुरङ्गयत्गाहदृष्टमुष्टिना परेण भागेन च लम्बित पुरः ॥ ४८ ॥
 परेण लङ्गेऽनुपपात पातिते सुरारिरुत्तानविसृष्टविग्रहः ।
 अपि व्यपाये सति सत्प्रमानयोर्द्विषे न दिस्सन्निय पृष्ठमाहवे ॥ ४९ ॥
 निमग्नपङ्गे जठरे सुरद्विषः परिक्षरच्छाणितसिक्तमूर्तयः ।
 परस्परस्य प्रसन्न समुच्छ्रसत्प्रहारघातेन पुनर्विशोपिताः ॥ ५० ॥

‘धातोरघातरे दृष्टेर्धात्वर्थे नोपसप्रहात् । प्रशिद्धेरविवक्षाते कर्मणोऽकर्मिका क्रिया’
 इति । यद्वनि प्रभूतानि खड्गानि शकलानि विधित्सुना विधातुमिच्छुना विपूर्वाङ्-
 घाते सन् सनिमीमेति इसादेशोऽभ्यासलोपश्च सप्रतात् ‘गनाक्षग भिगउ’ इति
 उपस्य । एतादृशेन अग्निना राङ्गेन समेस्य सगस्य तस्य द्विपस्य कर शुद्धा
 गर्पित एव एकीकृत एव अथ च भङ्गीकृतएवेत्यर्थः । बहुपदविचीर्यया
 प्रवृत्तेन असिना करस्य सगमे तस्य पिङ्गीकरण विरोध असिसंयोगे हस्ति
 नाकर सङ्कुचित इति परिहारः । विपमालकार ॥ ४७ ॥

कृपाणेति । कृपाणेन असिना कृतस्य छिन्नस्य सादिन अश्वारोहस्य ‘अश्वारोहास्तु
 सादिन’ इत्यमरः । दृढोरयन्त्रित दृढो यो करु सविधनी ताभ्यां यन्त्रित संयुक्त
 पश्चिमार्धे पश्चिम च सत् अर्धे च पश्चिमार्धे अत्र समाश्रयाभावात् अर्धं ननुक्त इति
 समागो न किन्तु कर्मधारय एव । न निपपात तुरगस्य अश्वस्य या वल्गा
 (लगाम इति भाषाया) ‘वल्गादेतावत्ययन’ इति त्रिकांशेदः । तथा दृढ यथास्या-
 त्तथा कृष्ट गुणुपेति समासः । मुष्टि यस्य एतादृशेन परेण भागेन उपरिभागेनेति
 यापन् पुरः अग्रभागे ‘स्यात्पुर पुरतोऽग्रतः’ इत्यमरः । लम्बित च । मध्यभागे
 सादिनिष्ठिमेपि दृढसङ्गमत्वात् अधोभागोऽभ्यासपपात उपरितनभागेपि वल्गा-
 सङ्गममुष्टिवात् नैवकपपात किन्तु केवल ललये इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

परेणेति । परेण सन्तुणा लक्षणेनेत्यर्थः । राङ्गे अर्गां पातिते सति ह्येकं
 सति उत्तानं यथास्मात्तथा विगृष्ट त्यक्त विग्रह देहो यस्य एतादृश सुराणां
 देवानां आरि शत्रु देह्य अनुपपात शत्रुसङ्गमपानाननर उच्यविशेषमवि-
 शिष्ट पतातेत्यर्थः । उत्तान देहपतन उग्रेणते आनीनि । स्वस्वमानयो प्राणाभि-
 मानयो ‘द्रव्यागुभ्यवगाय’ इत्यमरः । व्यापये नादो गत्यपि आहवे समरे द्विषे
 शत्रवे पृष्ठ पृष्ठभाग न दिस्सन्निय न प्रदानुमिच्छन्निय उत्तानविगृष्टविग्रह इति
 पूर्वपक्षान्वयः । उत्प्रेक्षालकार ॥ ४९ ॥

निमग्रेति । सुरद्विषः देह्य ‘पूर्वदेहा सुरद्विषः’ इत्यमरः । जठरे उदरे निमग्न-
 अगमंत राङ्गेऽग्निर्वैरु एतादृशे गति यस्य च भावेननि सप्तमी । परित घबर्
 दन् द्रोणिती इत्थं ‘रक्षतजठरेणित’ इत्यमरः । तेन निष्ठा अर्गां मूर्ति
 देहो देहां तो एतादृश अभवत् पुन प्रसन्नं कशम्वरेण परस्परस्य अन्देन्दस्य
 बाहुपदात् अन्दवर्गयो न गमयवत् इति अगमयवद्भावात् ‘अगमागुभावे

ततस्तताम्रक्लवलोहिताम्बरः श्रियं जयस्थामुपयन्तुमुद्यतः
 यथेप्सपानाशनतृप्तचेतसश्चकार राजन्यवरश्चिरं द्विजान् ॥ ५१ ॥
 ततो मरुत्पावकशस्त्रनिर्धुतप्रदग्धमारीचसुबाहुविग्रहः ।
 बलं बलीयानबलीकृतं भिया ततं दिगन्तं स निनाय नायकः ॥ ५२ ॥
 रणे दधानो हृदयं दयाहृतं सलीलमायम्य धनुर्धनुर्धरः ।
 पराङ्मुखाणां शनकैः शिलीमुखान् द्विपद्विपानां जघने जघान सः

पूर्वपदस्य सुपः 'सुर्वक्तव्य' इति । समुच्छ्वसन् ऋद्धिं प्राप्नुवन् यः प्रहारवातः
 प्रहारसवधी वातः वायु तेन विशोषिताः झुष्कीकृता आसन्निति शेषः ॥ ५० ॥

तत इति । तत युद्धप्रवृत्त्यनंतरं तत विस्तृतं यत् असृक् तस्य यः हवः
 क्षुतिरित्यर्थः । ऋदोरप् इति सधातोर्भावे अप्रप्रत्ययः । तेन लोहितं रक्तं 'लोहि-
 तो रोहितो रक्त' इत्यमरः । अवरं बलं यस्य एतादृशं । जये विजये तिष्ठति
 इति जयस्था तां क्षत्रजयप्राप्तामित्यर्थः । सुपीति योगविभागात् स्थाधातोः
 कप्रत्यय एतादृशीं भिय लक्ष्मीं जयलक्ष्मीमिति यावत् उपयत्तु उद्धोद्ध उद्यतः
 प्रवृत्तः राजन्यवरः । राजन्येषु क्षत्रियेषु वरः श्रेष्ठः सुपुसुपेति समासः । रामचन्द्रः
 लक्ष्मणो वा 'मूर्ध्नाभिविक्तो राजन्य' इत्यमरः । चिरं चिरकालं द्विजान्
 ब्राह्मणान् पक्षिणश्च 'क्षत्रविप्राहजा द्विजा' इत्यमरः । तत्र ब्राह्मणानां जन्मना
 सावित्र्युपदेशेन च द्विजातत्वात् द्विजत्वं 'जन्मना जायते शूद्रः सस्काराद्विजउच्यते'
 इत्युक्ते । पक्षिणा द्विजत्वं तु अडरूपेण स्वरूपेण च । तान् ईप्सा इच्छा अनतिक्रम्य
 धर्तते इति यथेप्स । आप्नोते सन्नतात् अप्रत्ययः द्वित्वे ईप्से अभ्यासलोपः पदार्था-
 नतिपृत्तौ अभ्ययीभावः । यथेप्स ये पानाशने प्राशनभक्षणे पानकपकाभ्यानां रक्त-
 मांसानां च यथायोग्यं ज्ञेयः । ताभ्यां तृप्तं चेतः अतःकरणं येषां ते एतादृशान्
 चकार । यथा विवाहादौ यथेच्छपानाशनादिभिः ब्राह्मणाः तर्प्यन्ते एव जयधीविवा-
 हेपि मांसादिभिः तेन पक्षिणः तर्पिता इत्यर्थः । श्लेषानुप्रासादलङ्कारौ ॥ ५१ ॥

तत इति । ततः जयध्रीप्राप्त्यनंतरं मरुत् वायुः पावकः अग्निः तयोः दाक्षे
 वायव्यक्षेत्रे इत्यर्थः । ताभ्यां पूर्वं निर्धुतौ कंषितौ पश्चात् प्रदग्धौ पूर्वकालैकेति
 समासः । निर्धुतप्रदग्धौ मारीचमुखाहोः एतन्नामकयोः दैत्यविशेषयोः विग्रहौ
 देहौ येन यद्यप्यत्र सुबाहु मारीचेति भवितव्यं द्वेद्वेपैति सूत्रात् तथापि 'समुद्रा-
 भ्रातः' इति निर्देशेन पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात् समाधेयः । बलीयान् अति-
 शयेन बलवान् इति तथा विन्मत्तोलगिति ईयन्ति मनुष्यो लुक् एतादृशः सः
 पूर्वोक्तः नायकः रामचन्द्रः तत विस्तृतं भिया भीत्या अबलीकृतं अवलेषं क्रीडत्
 कृतं अवलशब्दात् च्विप्रत्ययः अस्य च्वावितीत्यं अबलीकृतमित्यत्र कुगतीति
 समासः । बलं सैन्यं दिगन्तं दिशां अतः ॥ निनाय प्रापयामास । अक्षयितं चेत्ये-
 नेन द्विकर्मकत्वं अनुप्रासालङ्कारः ॥ ५२ ॥

रण इति । रणे युद्धे दयाहृतं दयाहृता येन दयार्द्रमित्यर्थः । पूर्वनिपातप्रकरण-

भृशं न सेहे युधि राममाशुगप्रतानशुष्काशनिपातमीषणम् ।
युगान्ततिग्मद्युतितेजसं द्विपो बलीयसो भ्रातृबलान्वित बलम् ४५

स्थित्वा गुणे महति तत्क्षणलब्धमोक्षा-

सुखिष्टयुक्तिसफलाननसम्पदस्ते ।

शाक्या इवास्य विशिखा रिपुसैनिकेभ्य-

श्चक्रस्त्रिचिष्टपसभागमनोपदेशम् ॥ ५५ ॥

स्यानित्यत्वात् निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति । अथवा दयया आहत आकृष्ट
पृथीयासमासे वा एतादृश हृदय अतः करण 'चित्त ॥ वेतो हृदय' इत्यमरः ।
घत्तेऽसौ दधान एतादृश धरतीति धर पचायच् घनुष धर धनुषेर स राम
धनु चाप लीलया सहित सलील यथास्यात्तथा आयम्य आकृष्य पराङ्मुखाणां
विमुखाणां द्विपतां शत्रूणां ये द्विपा तेषां जघने कटिपूर्वभागे शिलीमुखान् बाणान्
'अजिषाणो शिलीमुखो' इत्यमरः । घनकै मद् यथास्यात्तथा शनै शब्दस्माकञ्
जघान प्रजहार हतेर्लिङ् । अनुप्रास ॥ ५३ ॥

मृशमिति । बलीयस अतिबलयुक्तस्य द्विप शत्रो बल सैन्य कर्तुं युधि युद्धे
आश्रयानां बाणानां 'अजिषाणखगाशुका' इत्यमरः । तेषां प्रतान विस्तार
प्रपूर्वात्तनोतेर्भावे घम् स एव शुष्काशनिपात जलरहितवज्रपात अशनिपातेहि
प्रायः जल अनुवर्तते प्रकृतवाणेषु जलासम्भवात् शुष्केति विशेषणः । तेन भीषण
भयकर अतएव युगान्ते प्रलयति तिग्मद्युति तीक्ष्णकांति सूर्य इत्यर्थः । तद्भूत
तेजो यस्य भ्रातृबलान्वित भ्राता लक्ष्मणे तस्य यत् बल सामर्थ्यं तेन अन्वित
अनुकूलितमित्यर्थः । एतादृश राम भृश अत्यन्त न सेहे न मशूये इत्यर्थः । सह-
धातोर्लिङ् एत्याभ्यासलोपो अनुप्रास ॥ ५४ ॥

सर्गोत्ते भिन्नवृत्तेन वर्णयति स्थित्वेति । महति उरदृष्टे गुणे राक्षसायादिके
स्थित्वा तत्क्षणे गुणस्थितिक्षणे लब्ध प्राप्त मोक्ष निर्वाण ये 'धेयो नि-
धेयतागूतं मोक्षो' इत्यमरः । सुखिष्टा सुखरां विद्यमाना युक्तय योगा गु-
भवर्मप्रयोगा वा ते सफल आनन्दानां मुखाणां सपदो येषां एतादृश उत्तम
युक्तिवर्णनेन उत्तम योग वर्णनेन वा सफल मुखा इत्यर्थः । एतादृश शाक्या
सुखविशेषा इव अस्य रामभद्रस्य महति विशाले 'विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः
गुणे मौर्ध्ना 'रज्जुप्रिपुत्रीशुण' इत्यमरः । स्थित्वा तत्क्षणे घनुषुणास्तिनिभे
लब्ध प्राप्त मोक्ष धनुर्विभागो ये एतादृश सुखिष्टा युक्ति आनन्दसद
अप्रमाणसपदो येषां सुखिष्टाप्रशस्त्यसपद इत्यर्थः । ते पूर्वाच्चा विशिखा बाणा
रिपो सैनिका सेनाममेता लोका 'सेनायावेति' टङ् लोभ्य पृथीये विष्ट
त्रिविष्टये अत्र वृत्तौ त्रिरब्दः पूरणप्रत्ययान 'प्रिदां कर्त्तव्ये त्रिविष्ट' इति
षेता । त्रिविष्टं स्वर्गं तस्य या मया सुभमांभ्या तस्यां गमनस्य मानस्य
उपदेशं यद् विदधुः । सुद्धमरत्नेन स्वर्गप्राप्तेरित्यर्थः । श्रेयानुप्रासोऽत्राल-

हृतभुजि निधनाख्ये शत्रुहव्यानि हृत्या

परिणयति जयभीवीरकन्यां नुधीरे ।

समरपटहघोषे तत्र नृत्त कथन्धै

वैहलरधिरपङ्कस्फारिसिन्दूरलेपे ॥ ५६ ॥

मध्ये निरुत्तरजनीचरपूर्वकाया

श्लेदैः स्थिता भुवि निपत्य भय पितेनुः ।

रक्ष सु युद्धविमुखेषु विभिद्य भूमौ

मर्द्धास्थिता इव पुन समराय दैत्या ॥ ५७ ॥

कार । वसततिलका वृत्तम् 'श्रेय वसततिलकं तभजा जगौ म' इति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

हुतभुजिती । नृपु वीर तस्मिन् रामभद्रे निधन मरण आख्या यस्य 'मरण निधनोऽस्त्रियां' 'आख्याब्दे अभिधान चेत्यमरी' । हुतभुजि अग्री 'हिरण्यरेता हुतभुज्' इत्यमर । दात्रव रिपव एव हव्यानि हविर्द्रव्याणि तानि हुत्वा जय-
भीरेव वीरकन्या तां परिणयति उद्धहति सति समरस्य युद्धस्य य पटह घषा
तस्य यो घोष ध्वनि तस्मिन् अत्र घोषे इति पाठ प्रमादिक इति भाति ।
तत्र रणभूमौ वैहल ॥ रधिरपक रक्तवर्द्धम तेन स्फारिण स्फुरद्रूपा स्फुर
स्फुरणे पिजताम्बुप्यजाताविति णिनि 'चिस्फुरोर्णौ' इति बात्व सिन्दूरलेपा येषां
ते वक्ष्ये मूर्धविरहितनियामुक्तशरीरैः कर्तृभि 'वक्ष्योऽश्रीक्रियायुक्त' इत्यमर ।
नृत्त नर्तन कृतमित्यर्थ । नृतीगात्रविधेये भावे च विवाहे हि दरेण अग्री
हविर्हुत्वा कन्या उद्धृते नग्नसंकाश अनेकवेषगुणाः साधपोपाजुरोधेन नृत्यं
तीति सार्वजनीनमेवेत्तर । रूपकालकार । माग्निगृत्त उक्त च 'ननमयययुतेय
मालिनी भोगिलोर्ध' इति ॥ ५६ ॥

मध्ये इति । मध्ये मध्यभागे श्लेदैः भुवि भूतले निपत्य पतित्वा स्थिता
निश्चिन्ता छिन्नानां रजनीधराणां राक्षसाणां य पूर्वकाया कायानां देहानां
पूर्वाणि पूर्वकाया कर्णार 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनेष्टाधिकरणे' इति रामाय ।
रक्ष सु राक्षसेषु युद्धस्य रणस्य विमुखा परास्मुखा तेषु युद्धपरास्मुग्नेषु
सत्सित्यर्थ । भूमि पृथ्वी भूमिमिति पाठे 'वृद्धिकारार्द्धि न' इति रंगम् । पुन
समराय युद्धाय अर्धास्थिता अर्धे यथास्यात्तथा अस्थिता मुष्णुतेति समाप्त ।
दिने अपरमानि पुमाणा दैन्या 'दित्यदित्यादित्योन' इति शब्दार्थ प्रत्यय ।
अमुरा इव गय भीति 'मितिर्भा साध्यम गय' इत्यमर । पितेनु विस्तारया
गायु । तनु विस्तारे त्रिद् । दैत्यानां रक्षानल्लिखसित्वात् अत्रेयेय । तदुक्त
शीमद्भागवते 'ततोऽपरमाद्रघातले दैतेया दाया वण्यो नाम निपातकचपा
काशेया हिरण्यपुरकायिः इति त्रिबुधप्रवर्तनीया उग्रया मदौजसो महागाहयिनो
भगवत राक्षसैश्चमदानुमावस्य हरेरेव तेजसा प्रविहतावलेया विनेशया एव
निरर्धनि' इत्यादि । अत्रेयात्रार । वगननिष्पातत्त एतर्धं तृष्टे ॥ ५७ ॥

रामायुधव्यधितराक्षसरक्तधारा-

स्पर्शेन लोहितरुचो मुहुर्स्फुवाहा ।

गौरीपतिप्रणतिसम्भ्रमलामघन्ध्या

सन्ध्यामकालघटितां गगने वितेनु ॥ ५८ ॥

सद्ग्रीडप्रधतुरगद्विषाध्रवृन्द

व्युत्क्रान्तौ विरतपृषत्पातवृष्टि ।

निस्त्रिशस्फुरिततडिद्वियुक्तमाप

व्यसार्कद्युति शरदीव तन्मम श्री ॥ ५९ ॥

रक्षोघसापिशितपूरितपुश्चिरन्ध्र

कायुत्स्थराणहतहस्तिमुखाधिरुद ।

पर्यन्तलग्नरधिराणि मृदुप्रणाद

स्तुण्डानि घायसगणो रदने ममार्ज ॥ ६० ॥

रामेति । रामस्य रामभद्रस्य यानि आयुधानि ग्रहरणानि 'आयुध तु ग्रहरण' इत्यमर । तै व्यधिता भीता ताडिता इति यावत् एतादृशा ये राक्षसा तेषां रक्तस्य या धारा प्रवाह तस्या स्पर्शन सवधेन लोहिता आरप्ता रक् काति येषां 'स्यु प्रभास्फुरचिस्तिवद्भा' इत्यमर । एतादृशा अयूनि उदकानि बाह-
यतीति अयुवाहा मेषा अयुचन्द्रे उपपदे वादे कर्मण्यण् 'अभ्र मेषो वारि बाह' इति कोश । गगने आकाशे मुहु पुनः पुन यदा यदा रक्षोरक्त सवधो भवति तदातदेवमर्थं गौर्या पारंत्या पति स्वामी शरर तस्य या प्रणति नमस्कार तत्सवधो य सभ्रम स्वरा 'आरंभ सभ्रमस्तवेति' कोश तस्य यो लाभ प्राप्ति तेन वध्यां रहितामित्यर्थ । एतादृशीं अवलघटितां अ घाले घटिता निर्मिता इति तथा सभ्यां पितृप्रसू 'सायमभ्या पितृप्रसू' इत्यमर । वितेनु विस्तारयामासु । अतिशयोक्त्यलङ्कार । वसततिलङ्कार इत्यम् ॥ ५८ ॥

संक्षीडतीति । रघुतुरगद्विष तथा स्यदना तुरगा अभ्रा द्विषा हस्तिन एतेषां समाहार । रघुतुरगद्विष सेनां गवात् 'द्वद्वथ प्राणित्यसेनांगानामित्येवमन्वा' सङ्कीडन् विहरन् यत् रघुतुरगद्विष तदेव अभ्रवृन्द मेषसमूह तस्य व्युत्क्रान्ता अपसृता गत्वा विरतां राक्षामिति यावत् विरता शांता घृष्टत्वानां शान्तानां वि द्वातां च पात पतन स एव वृष्टि वर्षण यस्मिन् निर्गत त्रिशद्विष अंगुलिभ्य इति निस्त्रिंश राक्षस राक्षसावास्तत्पुरुषस्य वाच्य इत्यनेन एवममाशान । तस्य स्फुरितं स्फुरण तदेव तडिन् विद्वा तथा विद्युक्तं विरहितं अतएव मध्ये व्यव धानाभावान् व्यप्ता स्पष्टा अरुच्य सूर्यस्य काति यस्मिन् एतादृशं तन्पूषोऽ नम कर्म शरदीव शररक्ते इति श्री लोभा कर्त्री आप प्राप । उपमानप्रासादलं-
कारैः । प्रहापगी वृत्तम् । उक्तं च 'भ्याशाभिर्मनजरणा ग्रहरिणीय' इति ॥ ५९ ॥

रक्ष इति । रक्षसां राक्षसानां वसा हमेद निश्चित माघ च ताभ्यां

राजात्मजौ मुनिमुताधुमिराहितार्घ्यां

प्रत्युद्गतौ मृगकुलैरुदजरानि गत्वा ।

आवर्जिते विदधतु शिरसी सुबाहो

वोणव्रजेन गुरुणी गुरुपादमूले ॥ ६१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये

मारीचसुबाहुवधो नाम पञ्चम सर्ग ॥

पूरित पूर्ण कुक्षे उदरस्य रघु बिल यस्य ककुत्स्थस्य राजविशेषस्य गौत्रापत्य
सुमान् काकुत्स्थ राम शिवादित्वादण्डस्य ये बाणा शरा सै हता नाशिता
ये हस्तिन दत्तिन तेषां मुखेपु अधिरुद्ध आरुद्ध मृदु मृदुल प्रणाद ध्वनि
यस्य आकठ उदरपूर्ते आकोसे छकस्यभावात् मृदुप्रणादत्वा । एतादृश
धायसाना काकाना गण समूह पर्यंते प्रातमागे लग्नानि सलग्नानि रक्तानि येषा
एतादृशानि तुष्टानि मुखानि चचूरित्यर्थं । रदने हस्तिदत्ते ममार्जं शोधयति 'स्म
मृजुशुद्धौ लिङ् । अत्र काकजाते स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्त्वलकार । तदुक्त 'स्व-
भावोक्ति स्वभावस्य आत्मादिस्वस्य वर्णनमिति' अनेन रक्षसा वसामासरक्षादीना
समर्पणं वर्णितं तेन च बहूनां राक्षसानां हननं ध्वनितं । वसततिलका ॥ ६० ॥

राजारमजाविति । मुनीनां मुता पुत्रा तेषां अधूनि तै आहितार्घ्या अर्घ्या
पूजाविधये इदं अर्घ्यं 'मूत्ये पूजाविधावर्ध' इत्यमर । आहितं कृतं अर्घ्यं याभ्यां
सौ तपोकौ ऋषिकुमारौ तयोर्दर्शनानन्देन प्रेमाधूनि पातितानि तानि अर्घ्यत्वेन
कल्प्यते मुनिमुताक्षिभि इति पाठे तु अक्षरां तेजोरूपत्वेन अक्षिरूपं रहितदं
नात् आर्तिक्यत्वेन पूजा होवा । मृगानां हरिणानां कुलानि समूहा तै प्रत्युद्गती
राह दशरथस्य आत्मजौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ उदजानि पर्णशाला 'पर्णशालोदजो-
ऽब्रियां' इत्यमर । सुबाहो मारीचस्य सुबाहोभ्येत्यर्थं । सुबाहुरिति यरच्छा
शब्देन यौगिकमुपाहुशब्दस्यैकशेषात् द्विवचनं बद्धा प्रथमयो पूर्वसवर्णयोरित्यत्र
यथा प्रपमासहचरितद्वितीयायाग्रहणं तद्वत् सुबाहोरिति द्विवचनसामर्थ्यात्
मुपाहुसहचरितस्य मारीचस्यापि ग्रहणं बाणव्रजेन बाणसमूहेन आवर्जिते
अपहृते कृते इत्यर्थः । गुरुणां गुरुत्ववती शिरसी मस्तके गुरो विश्वामित्रस्य
पादमूले चरणसमीपे विदधतु स्थापयामासतुरित्यर्थः । विपूर्वाद्भाते लिङ्
अतुल । वसततिलकावृत्तम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीवृत्तपदपात्रप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यय

कृतपङ्क्तिप्रकाशार्थकरहाटकरोपनामहर्षीमहोपाध्याय

तेवासिना निगुडकरो पात्रिधेन ताराग्रजशर्मणा

विरचितानां महोपाध्यायजानकी हरण

काव्यटीकायां पञ्चम सर्ग उमात्त ॥

॥ धीरुपापणमतु ॥

जानकीहरणम् ।

पष्ठः सर्गः ।

उच्चाल ततः श्रष्टा अगदंशस्य मैथिलम् ।

अनुग्रहीतुमप्रणयं गृहिणामाहितक्रतुम् ॥ १ ॥

विभ्रत् सन्ध्याविधिस्नानसंचर्द्धितरुचो जटाः ।

ज्वाला इव तपोवहेः शालिशूकामपिङ्गलाः ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरुष्णाय नमः ॥ पूर्वसर्गात्ते रामलक्ष्मणाभ्यां भारीय-
मुषाहोर्वधेन विष्णामिभ्रस्य तोष उक्तः, इदानीं विष्णामिभ्ररुततत्पुष्पकार-
भूतमिव तपोर्विवाह विवक्षुः कवि, रामलक्ष्मणाभ्यां सहितस्य विष्णामिभ्रस्य
मिथिलायां गमनमुपक्रमते—उच्चालेत्यादिना । चतुर्थे श्लोकात्तमेऽन्वया-
दिद् कलापक । उक्तं च “ह्याभ्यां पुष्पमिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकेर्विशेषक ।
कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतं ” इति । अनेन कलापकेन
विष्णामिभ्रं वर्णयति । ततः मुषाहुमारीचवधानतरं पचम्पतासच्छब्दात् पच-
म्पास्तेसिलित्यनेन नखिन् । जगतः विष्टपस्य अक्षस्य भागस्य श्रष्टा उत्पादकः
नृजन्मानुजन् प्रत्ययः । ‘सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षिपरात् पुनः ।
नक्षत्रवृक्षमपरमनृजन्क्रोधमर्च्छितः । देवतान्यपि न क्रोधान् मृष्टं समुपचक्रमे’
इत्यादि रामायणे धालकटि त्रिशकोराम्याने स्पष्ट । गृहिणां गृहं स्त्री ‘गृहं
गृहाश्च पुमुन्नि कलत्रेपि च सद्यनि । इति मेदिनीशोभान् । अत्र तु तदुपजी-
व्यावान् उपचारात् गृहपदेन गृहस्थायमो गृह्यते । सः अस्मिन् एषां ते गृहिणः ।
अथवा गृहाः दाताः संति एषां इति गृहिणः ‘जन इति टनो । इति इति
प्रत्ययः । ‘मह्यपारी गृही वानप्रस्थे’ इत्यमरः । तेषां अये नयति गच्छति इति
अपणीः । अत्र नीधानुर्निवृत्तप्रेरणः ‘सन्तुत्यादिना नयतेः सिप्’ ‘अपयामा-
भ्यां नयतेर्लो बाप्पः’ इत्यनेन नयनेणत्व । न अपयर्थः । आदिताः स्ना
इत्यर्थः क्रमवः मत्ताः येन एतादृशं मैथिलं मिथिलायाः आधियतिः मैथिलः न
जनकं अनुग्रहीतुं अनुग्रहं कर्तुं उच्चालं प्रणयं इत्यर्थः ॥ अत्र सर्गे चतुर्थ-
पाशात्तमश्लोकपर्यन्ते अनुशुश्रूतम् ॥ १ ॥

मुनिं विशिनष्टि । विशदिति । संप्यायाः अत्र भव्यापदेन संप्यावादे
उपासमारूपकमविशेषमित्यर्थः, तस्या विधिः विधाने अनुष्ठानमिति वाच्यं
सत्सर्वं च नृणां तेन संवर्धिता रक्ष कर्तव्यतां ‘स्युः प्रया रक्ष रधिः’

तेजसातपसो दीप्त स्निग्धश्च करुणागुणात् ।
 सम चादर्शितादित्यचन्द्रोदय इवार्णव ॥ ३ ॥
 शिर प्रदेशलम्बिन्या कुर्वन् रुद्राक्षमालया ।
 फलिता इव तीर्थाम्भ सेकपुष्टया जटालता ॥ ४ ॥
 अरण्यदेवताभिश्च प्रयुक्तचालिमगल ।
 व्रती निरगमत् सन्नान्मेघाद्भ्रम इव ज्वलन् ॥ ५ ॥
 निनाय हरिणव्रात स्वय यत्नेन वर्धनम् ।
 प्रस्थित सह सरुध्य बाष्पापूरितलोचनौ ॥ ६ ॥

इत्यमर शालीना शूकानि तीक्ष्णायाणि तेषा अपि यानि अग्नाणि तद्वर्षगला
 पिशगा एतादृश्य । तप एव वन्धि अग्नि तस्य ज्वाला इव ज्योतीषि इव
 जटा सटा विभर्त इति विभक्त भूधानो लट शत्रादेशे नाभ्यस्तादिति निषे
 धेन नुमभाव । उपमा रूपक च ॥ २ ॥

तपस इति । तपस रुच्छादिकर्मण 'तप रुच्छादिकर्म च' इत्यमर । तस्य
 तेजसा कात्या दीप्त प्रकाशित च करुणाया रूपाया गुण तस्मात् स्निग्ध
 आद्र सम यथाभ्यात्तथा तुल्य यथातथा आदि य सूय चद्र शशी तपो
 उदय सदर्शित आदित्यचन्द्रोदयो यस्मिन् एतादृश अर्णव अर्णोसि उदकानि
 सति यस्मिन् इत्यणव समुद्र अर्णसो लोपश्चति मत्वर्थाये वप्रत्यये सलोप
 स इव स्थित । उपमालकार ॥ ३ ॥

शिर इति । शिरस मस्तकस्य प्रदेश प्रातभाग तत्र लयिन्या लयमानया
 एतादृश्या रुद्राक्षाणां मालया सजा हेत्यर्थं तृतीया तया हेतुनेत्यर्थ । तीक्ष्ण
 अभ उदक तस्य सेक सेचन तेन या पुष्टि तया जटा एव लता मततय
 'बल्ली तु मततिलता' इत्यमर । फलानि सजातानि यासां ता फलिता 'तदस्य
 सजात इति तारकादिच्चादिनचप्रत्यय । यद्वा फलतीति फलिता फलनिष्पत्तौ
 इत्यस्मात् गत्यध्याकर्मकेयादिना कर्तरिक्त । ता इव कुर्वन् रुद्र लट शता ।
 एतादृश उच्चचालेति प्रथमश्लोकस्थत्रियायामन्वय । उपमालकार ॥ ४ ॥

अरण्येति । अरण्यस्य विपिनस्य देवता अभिमानीदेवता । तासां सत्ये
 प्रमाण तु 'अभिमानीव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां' इति भादरायणसूत्रमेव ।
 प्रयुक्तानि कृतानि बलय पुष्पफलादियलिरूपाणि मंगलानि भद्राणि यस्मै
 एतादृश । मती मत्तं नियम अस्यास्तीति मती 'अत इनि टनौ' इति इनि ।
 ज्वलति दीप्यते इति ज्वलन् दीप्यमान इत्यर्थः । एतादृश स विश्वामित्र मेघान्
 अधात् मघ इव सूर्य इव 'भास्वराहस्वरमघ' इत्यमर । सघ्रात् यहाविशेषान्
 निरगमन् नि पृषाद्भमेट् न्दित्वादद् । उपमालकार ॥ ५ ॥

निनायेति । अत्र निनायेति क्रिया विश्वामित्रकनूका तृतीयश्लोकोपात्
 विशेष्यपो मेदिनीशतुतयो वमत्वप्रयोजिका । स्वयं स्वत, यत्नेन प्रयत्नेन
 वर्धितं वृद्धि प्रापितं सह अथात् आत्मना प्रस्थितं कृतमर्थान्नं प्रपूर्णातिष्ठतेः

गमनव्याहृतारम्भप्रणामेषु महर्षिभिः ।

पाणिभिः शिरसि स्पृष्टौ हव्यधूमसुगन्धिभिः ॥ ७ ॥

वैपानसवधूहस्तलम्बितार्घ्यकृताशिपौ ।

तौ द्रष्टुकामौ मेदिन्या ईश्वरस्य सुतौ धनुः ॥ ८ ॥

ततश्चिरपरित्यक्तं गौतमस्य तमोनुदः ।

विवेश विभ्वभुग्धाम्नो धाम चर्मवशाद्वशी ॥ ९ ॥

स्थपुटासु कुटीरस्य निकटाङ्गणभूमिषु ।

प्ररुढदर्भसन्दर्भघासग्रासोद्यतद्विषम् ॥ १० ॥

आदिकर्मणि क्तः एतादृश हरिणानां श्रात समूहः 'स्तोमोपनिक्रमातः' इत्यमरः ।
संख्य निरूप्य बाण्यैः अधुभिः 'बाण्यमूष्माधु' इत्यमरः । आपुरिते निधित्पुर्णे
लोचने तेने ययोस्तौ गमनस्य व्याहृत उचिनः तस्य आरमे ये प्रणामाः
नमस्काराः तेषु इतो वय गच्छावः इति भाषणसमये नमस्कारेषु इत्यर्थः । महर्षिभिः
महातपस्विभिः कर्तृभिः हूयते इति हव्य अथोपन् इति यत् प्रत्ययः तस्य यो
धूमः तेन सुगन्धयः 'गधस्येदुत्पुति' इत्यादिना गधस्येकारादेशः तैः पाणिभिः
हस्तैः शिरसि मस्तके स्पृष्टौ कृतस्पर्शां वैज्ञानसानां तपस्विनां वा बध्वः स्त्रियः
तासां ये हस्ताः तैः लम्बित प्रापित अर्घ्य पूजादिक ययोः तौ च तौ कृता-
शिपौ च कृताशीर्वादौ एतादृशौ तौ । धनुः जनकगृहस्थित शकरधनुः द्रष्टुं
अवलोकितुं कामो ययोस्तौ 'तुक्वाममनसोरपि' इति मलोपः । मेदिन्याः
पृथ्व्याः ईश्वरस्य अधिपतेः दशरथस्य 'स्येशभासेत्यादिना' ईशतेः वरच्
सुतौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ निनाय नयति स्म नीञ्च प्रापणे लिट् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ कुलकेन गौतमस्य आश्रमपद वर्णयन् तत्र विश्वामित्रादीनां प्रवेश-
माह—तत इति । वशी जितेंद्रियः ततः विश्वामित्रादीनां प्रस्थानानतर
वर्त्म मार्गः तस्य वश अधीनत्व तस्मात् मार्गक्रमणप्रसङ्गादित्यर्थः, यि चिर-
काल परित्यक्तं उज्झितं सुप्नुयेति समासः । तमोनुदः तमः अज्ञानं नुदति
मेरयति नाशयतीति यावत् स तमोनुदः तमः शब्दे उपपदे नुद मेरणे इत्य-
स्मात् क्तिप् उपपदसमासः । तस्य विश्व अशेष भुक्ते भक्षयति इति विश्वभुक्
अभिः 'क्तिप्चेति' क्तिप् स इव धाम तेजो यस्य एतादृशस्य गौतमस्य एतन्मा-
मकमुनेः धाम स्थानं 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी
विवेश विश्व प्रवेशने लिट् । अनुप्रासात्कारः ॥ ९ ॥

तदेव धाम वर्णयति । स्थपुटास्त्विति । कुटीरस्य अल्पा कुटी कुटीरः अल्प-
पर्णशाला तस्य 'कुटीशमीशुद्धाभ्यो रः' इत्यनेन अल्पार्थे प्रत्ययः । स्थपुटासु
नतोन्नतासु निकटे समीपे वा अगणभूमयः अगणभुव इत्यर्थः तासु प्ररुढा
उत्पन्नाः दर्भाः कुशाः तेषां सदर्मः सवधः समूह इति यावत् घासश्च गवायद-
नीपनृणविशेषश्च तयोः घासः भक्षणं तत्र उद्यताः प्रवृत्ताः द्विपाः इस्तिनः
यस्मिन् एतादृशः । अनुप्रासः ॥ १० ॥

कचिदुद्देहिकाऽऽलीढजीर्णवल्कलमन्यत ।
 आरण्यतुट्टमच्छिन्नशीर्णरुष्णमृगाजिनम् ॥ ११ ॥
 तलस्थितजरत्कुम्भमुखाग्निर्गच्छताऽहिना ।
 आवर्जितपयस्तिम्यदृक्षमूलमिव कचित् ॥ १२ ॥
 कचिद्विष्णुप्रतिच्छन्द कुक्षिस्थविवराननात् ।
 नकुलैरन्ध्रवल्कृष्टवेष्टमानसरीमृपम् ॥ १३ ॥
 तस्मिन्निजपदस्पर्शत्याजितग्रावविग्रहम् ।
 पप्रच्छ स्त्रीमय तेजो राम शापस्य सम्भवम् ॥ १४ ॥

पुन कथं तदाह—कचिदिति । कचित् प्रदेशे तद्गतो देहो यस्या सा
 कीटविशेष तया आलीढानि आस्वादितानि भक्षितानीति यावत् एतादृशानि
 जाणानि वल्कलानि यस्मिन् 'वल्क वल्कलमस्त्रियां' इत्यमर । अयस्मिन् इति
 अन्यत अपराधदात् 'इतराम्योपि दृश्यते' इत्यनेन सप्तम्यतात् तसिल्ल
 अन्यत्र भागे इत्यर्थे अण्ये वने भया आण्वा 'आण्वाण्' इति णम-
 त्यस ये तुट्टमा मृपका 'उदुरुस्तुमोरधमधु' इति त्रिकांशोप ते छिन्नानि
 द्वेधीकृतानि अतएव विशीर्णानि इतस्तत् पतितानि रुष्णमृगाणां अजिनानि
 कृतयो यस्मिन् 'अजिन चर्मरुति स्त्री' इत्यमर ॥ ११ ॥

तलेति । कचित् कुत्रचित् प्रदेशे तले मूले अर्थात् वृक्षस्य स्थितं विद्यमान
 जरत् जीणं य एव घटं तस्मात् निर्गच्छता बहिरागच्छता एतादृशेन अहिना
 सर्पेण हेतुना 'सर्पं वृक्षासुरेऽप्यहि' इत्यमर । 'हितो' इति हेत्वर्थे नृतीया । आव-
 र्जित आसिक्न यत् पय जलं तेन स्तिम्यन् आर्द्धीभूतं वृक्षमूलं यस्मिन्
 एतादृशमिव । उत्तमहालकार ॥ १२ ॥

कचिदिति । कचित् प्रदेशे विष्णो प्रतिच्छन्द प्रतिच्छपं प्रतिमेति यावत्
 तस्य कुक्षिस्थ कुक्षिगतं यत् विवरं चिद्व 'सुपिर विवरं मिलं' इत्यमर
 नाभिरित्यर्थः । तस्य आननात् मुखात् 'अपादाने पंचमी' । नकुले बहुभिः
 अग्रवत् अग्रतुल्यं रुष्टा आरुष्टा एतादृशा वेष्टमाना सरीमृपा सर्पा यस्मिन्
 'यस्मी स्यात् सरीमृपः' इति बोधः । एतादृशं धाम विवेशेति पूर्वेण अन्यथ ।
 उपमानुभासो ॥ १३ ॥

तस्मिन्निति । राम तस्मिन् गीतमाश्रमे निजं स्वीयं यत् पदं धारणं 'पदं
 व्यवसितग्राणरथानलस्माग्निवस्तुपु' इत्यमरः । तस्य ररशं तेन त्याजितः न्यापितः
 पावणः पापाणस्य विषह देह येन 'शरीरं वर्ष्म विषह' इत्यमरः । एतादृशं
 स्त्रीमयं 'चिन्मयं' इति वन्स्वार्थे मयट् प्रत्ययः । तेज ज्योतिर्गर्भः । शापस्य
 संभवत्यगमात् इति संभव 'कद्रोष्' इत्यपादाने अप् । कारणमित्यर्थः पप्रच्छ ।
 'दुस्तदित्यादिना पृच्छेद्विषयकत्वं ॥ १४ ॥

निगद्यासौ शुनासीरं ग्रीडानग्रीकृतानना ।
न्यवीवददनुस्त्वैव यौवनाविनयं पुरा ॥ १५ ॥
ययौ रामोऽथ तं देशं ययतामास वेगिनाम् ।
पुरुहूतहतधूणच्छेदेभ्यो यत्र संभवः ॥ १६ ॥
प्रतीत्या लंघिताध्वानस्ते तोरणमणित्विषा ।
इति चेतोहरा राममभिध्यातेनिरं गिरः ॥ १७ ॥

निगद्येति । असौ पूर्वोक्ता अहल्याद्वारा स्त्री शुनासीर इद्र निगद्य उच्चार्य
इन्द्रनाम गृहीत्वेत्यर्थः । ग्रीडया लज्जया नग्रीकृत आनन प्रह्वीकृतं मुखं यया
एतादृशी सती पुरा पुरातन युवत्याः भावः यौवनं ' भव्यादे ' इति पृषद्भावः
तत्समधी यः अविनयः वैपात्य तं अनुस्त्वैव अनुष्ठाप्यैव न्यवीवदत् अच-
फ्रधदित्यर्थः । इन्द्रकृतसभोगेन गौनमद्यापात् इय अवश्येति अचक्रधन
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ययाविति । अथ अहल्योद्धारानंतरं रामः रामभद्रः यत्र यस्मिन् देशे ' सभ-
न्पासल ' इति शब्द मत्पयः । पुरुहूतेन इद्रेण ' पुरुहूतः पुरदरः ' इत्यमरः इतश्च
छिन्नः धूणः गर्भः तस्य छेदेभ्यः संडेभ्यः वेयः जवः अस्ति एषा ते वेगिनः तेषां
मरुतां देवविशेषाणां सभवः उत्पत्तिः । आस त देशं जनपदं ययौ प्राप ' देवैः
इतपुत्रा दितिः कश्यपं पतिं इद्रहृत्पुत्रप्राप्त्यर्थं परिचचार, तत्सेवया परितुष्टः
कश्यपः वरेण च्छेदयामास, सा च इद्रइतार पुत्रं यये, ततो विमनाः कश्यपः
एकवर्षसाध्यं सन्निपमं व्रतं तस्या उपदिदेश, यदि कश्चन नियमः भ्रश्येत् तर्हि
इन्द्रहता पुत्रो न स्यादिति चोक्तवान्, तथा च तद्गीकृत, इद्रश्च तद्वगत्य
सन्निपमच्युतिरूपरभ्रान्वेषणार्थं कृशपुष्पवृषायाहरणेस्तां परिचचार, स्वल्प-
दिनावशिष्टायां वर्षसमामौ व्रतस्था दितिः भुक्त्वापि अस्तालितपादा शिरये,
तद्भ्रमवगत्य इद्रः तदुदरं प्रविष्टः सन् गर्भं समधाऽछिनत्, व्रतप्रभावात् अमृ-
त्नानि गर्भसंज्ञानि पुनरप्येकेकं समधाऽछिनत्, ततः एकोनपचाशता मरुद्भिः
साकं यद्भिः निःससार' इत्यादि कथा श्रीमद्भागवतस्थाऽनानुसंधेया । एतादृशानां
मरुतां जन्म धरिमन्देशे तं ययौ इत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतीत्येति । विश्वामित्रतपोवनस्था ऋषयः । ' एवमुक्ते तयोर्वीर्ये सर्वं
रूपं महर्षयः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य राम वचनमब्रुवन् ॥ मैथिलस्य नरयेष्ठ
जनकस्य भादिष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥
त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि ॥ इति श्रीरामापणे बालकडि दृष्टव्यं ।
नोरणेन रथ्याशोभार्थं तिर्यक्यसारितेषु यधिताः मणयो वज्रवेहृपादि रत्नानि
तेषां या त्विषः कान्तयः । ' स्युः प्रभा कणुधित्विषू भा ' इत्यमरः । तासां प्रतीत्या
ज्ञानेन मणिरत्नप्रकाशेनेति यावत् । लंघितः अतिक्रान्तः अप्या मार्गः येस्ते ।
' अपनं कर्म मार्गाप्यन्यानः पदवीं कृतिः ' इत्यमरः । इति वत्समाणप्रका-

मत्तमातङ्गः सन्दानदामनिर्दलितत्वचः ।

अजय्यत्वं वदन्तीव यस्य पर्यन्तभूरुहः ॥ १८ ॥

ताराव्रजसृष्टो याति पिधानत्वं निशाकरः ।

यत्र प्राकारचक्रस्य नभोमध्यस्थमण्डलः ॥ १९ ॥

मध्ये कुवलयक्रान्तमहापद्मविभूषणः ।

अवतीर्णघनालिधोर्यत्स्नातः सागरायते ॥ २० ॥

रेण चेतांसि अन्तःकरणानि हरन्ति आल्हादयति ताः चेतोहराः मनोविनोदावहाः गिर। सभाषणानि राम श्रीराम प्रति अभिष्याते निरे अनिशयेन विस्तारितवन्तः। वि आद् उपसर्गपूर्वस्य ननु विस्तारे इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ १७ ॥

मत्तेति । मत्ताः उन्मत्ताः ये मातगाः इस्तिनः तेषां सदानस्य बधनस्य यानि दामानि तैः निर्दलिताः सृष्टाः त्वचः येषां एतादृशाः यस्य पुरस्य पर्यन्तभूरुहः पर्यन्ते समीपे भूरुहः वृक्षाः जेतु शक्याः जय्याः न जय्याः अजय्याः तेषां भावः अजय्यत्वं 'क्षय्यजय्यो शक्यार्थे' इति निपातनात् अपादेशः । तत् वदतीव । मत्तमातङ्गदामसपर्येऽपि अस्माकं त्वगेव सृष्टा ननु कोप्यवयवो भग्नः अतः वयं केनापि अजय्या इति वदतीवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षानुप्रासश्च ॥ १८ ॥

तारेति । यत्र नगरे ताराणां कक्षाणां यजः समूहः 'नक्षत्रमूक्ष भ तारा' इत्यमरः तमः स्पृशतीति ताराम्रजतमः स्पृक् 'स्पृशोनुदके किन्' इति किन् 'किन्प्रत्ययस्य' इति कृत् तस्य । प्राकारस्य वरुणस्य यच्चक्रं अथवा प्राकार एष चक्रं 'प्राकारी वरुणः सालः' इत्यमरः । तस्य नभसः आकाशस्य पौ मध्यः तत्र तिष्ठतीति नभोमध्यस्थ 'सुपीति योगविभागात् कः । तत् मण्डलं विषयस्य 'विषोऽस्त्री मण्डलं त्रिपु' इत्यमरः । एतादृशः निशाकरः निशां रात्रिं करोतीति निशाकरः चन्द्रः । निशाशब्दे उपपदे करोतेष्टः । पिधानस्य आच्छादनस्य भावः पिधानत्वं 'तस्य भावस्त्वतलो' इति भावे लप्रत्ययः । 'अपिधानतिरोधानपिधान' इत्यायमः याति प्राप्नोति । अनेन प्राकारस्य अत्युत्तमं ध्वन्यते । अतिशयोक्त्यलंकारः ॥ १९ ॥

यत्स्नातेति । यस्य नगरस्य स्नात पुष्करिणी सागरः समुद्रः ॥ इव आचरति सागरायते सागरशब्दात् 'कर्तुः क्यद् सलोपश्च' इति क्यद् । सागरतुल्याचार-विशेषणार्थं द्रढयति । मध्ये स्नातमध्ये कुवलयैः चद्रविकासिकमलैः आक्रांतः व्याप्तः महापद्मानि महासूर्यविकसिकमलानि विभूषणानि यस्य कुवलयक्रांतः श्वासी महापद्मविभूषणश्चेति । समुद्रपक्षे कोः पृथ्व्याः बलय कवणमिव आक्रांतः महापद्मः निधिविशेषः विभूषणं यस्य । कुवलयश्वासी आक्रांत-विभूषणश्च । अवतीर्णाः मधुपानार्थं कमलेषु प्राप्ताः घनाः निविडाः 'घनं निरतर सान्द्र' इत्यमरः अलयः घमराः तैः श्रीः शोभा यस्य एतादृशस्य । पक्षैः अवतीर्णाः जलग्रहणार्थं कृतावताराः या घनालिः मेघपक्षिः तथा श्रीः शोभा यस्य । श्लेषालंकारः ॥ २० ॥

~ वप्राजगरभोगेन वेष्टमानः समन्ततः ।

पिण्डीभूत इव आसीद्भूतं यद्गृहसञ्चयः ॥ २१ ॥

यद्गोपुरविटङ्गाग्रचन्द्रकान्तमणिस्रवम् ।

रसयन्ति स्थदध्वान्ताः शीतदीधितिवाजिनः ॥ २२ ॥

विटङ्गमुजसम्याससहस्रकरमूर्तिना ।

विप्रहेण यदावाससन्तानो भार्गवायते ॥ २३ ॥

यत्रेति । यत्र परिसोद्भूतमृष्टरूढ 'स्वाश्वयो वममोक्षियां' इत्यमरः । तत्र ये अजगराः तिलित्ताः 'तिलित्ताः स्वादुजगरे' इत्यमरः तेषां यो भोगः शरीर 'अहेः शरीर भोगः स्यात्' इत्यमरः जात्येकवचनं तेन समततः परितः वेष्टमान इति । अत्र वेष्टमान इति पाठः साधुः । वेष्टतेऽसौ वेष्टमानः घनः निरतरः यस्य नगरस्य गृहाणि तेषां संचयः समूहः 'वारसघातमधयाः' इत्यमरः आसात् अजगरभीतेः हेतोः पिण्डीभूत इव आसीत् इति शेषः । अथ यद्गृहाणा निविडत्वस्य अजगरावासहेतुजन्यत्वेन उन्मेषणान् उन्मेषालङ्कारः ॥ २१ ॥

यद्गोपुरेति । यस्य नगरस्य गोपुरं पुरद्वारं 'पुरद्वारं तु गोपुरं' इत्यमरः तस्य ये विटकाः कपोतपालिकाः तेषां यानि अयाणि तत्सयधिनो ये चन्द्र-कांतमणयः तत्सयधी यः स्वयः निर्धरः त चन्द्रकिरणस्पर्शः चन्द्रकांतमणयः स्वयवीति मतिद्व । स्वदेन वेगेन आताः 'रहस्तरसी तु रयः स्थदः' इत्यमरः । शीता, दीधितयः किरणाः यस्य स शीतदीधितिः चन्द्र- 'हिमाशुभ्रमाश्रयः' इत्यमरः तस्य वाजिनः अश्वाः 'वाजिबाहावैर्गधवः' इत्यमरः । रसयन्ति आत्वादपति । अनिशयोक्त्यलङ्कारः । अनया च अतिशयोक्त्या यद्गोपुरस्य अत्युच्चत्वं ध्वन्यते ॥ २२ ॥

विटङ्गेति । यस्य नगरस्य आवासानां गृहाणां सतानः परपरा विप्रहेण निजस्वरूपेण भार्गवायते परशुरामायते मार्गवशब्दात् कपडतान् तद् । भार्गव-सादृश्यं विशेषेण द्रवयति । विटकाः कपोतपालिकाः त एव भुजाः बाहवः तेः संप्राप्ता सपृष्ठा सहस्रकरस्य सूर्यस्य 'भानुर्हसः सहस्रांशुः' इत्यमरः मूर्तिः शरीरं येन । भार्गवपक्षे विशिष्टः टक्ः सन्नित्र 'टको नीलकपित्थे च सन्नित्रे टकनेस्त्रियाम्' इति मेदिनी । किञ्चित्सादृश्यात् टकशब्देन अत्र परशुः गृह्यते । तेन युक्तः भुजः विटङ्गभुजः 'शाकपार्थिवादिस्वादुत्तरपदलोपः' । विटङ्गभुजेन संप्राप्ता लब्धा जितेति यावत् । सहस्रं कराः इत्याः यस्य स तथा कर्तव्यीयान्जुनः तस्य मूर्तिः देहो येन एतादृशेन विप्रहेण । श्लेषः उपमा च ॥ २३ ॥

यद्देवगृहशृङ्गस्थपद्मरागप्रभाऽऽहतम् ।

व्योममध्यं प्रपद्यापि बिम्बं बालायते रवेः ॥ २४ ॥

हर्म्यशृङ्गेषु निर्धूतध्वान्ता यत्र मणित्विषः ।

ज्योत्स्नाः कृष्ण इति ज्ञानं जने रुन्धन्ति पक्षयोः ॥ २५ ॥

यत्र वातायनासन्नवारमुख्यामुन्नेन्दवः ।

रथ्यासञ्चारिणो यूनः स्खलयन्ति पदे पदे ॥ २६ ॥

श्रुत्वा यत्सौधपृष्ठेषु विमानशिक्षिनिस्वनम् ।

याति शैथिल्यमुष्णांशुहयभोगीन्द्रयन्धनम् ॥ २७ ॥

यद्देवेति । यस्य पत्तयधीनि देवगृहाणि देवालयाणि तेषां यानि शृगाणि शिक्ष-
राणि 'शृग प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यमरः तत्सबधिना ये पद्मरागा, रत्नविशेषाः
तेषां या प्रभा तथा आहत ताडित युक्तमित्यर्थः । एतादृश रवे, सूर्यस्य आकाश-
मध्यगतत्वेन रकिमाभावेऽपि इत्यर्थः । बाल इव आचरति बालायते बालशब्दात्
आचारक्यङ्गतात् तद् । बाल्यावस्थायां सूर्यो यथा आरक्तो भवति एव
मध्याह्नेपि पद्मीपदेबालयशित्तरपद्मरागकाल्या आरक्तो भवति । अतिशयोक्त्य-
लङ्कारः ॥ २४ ॥

हर्म्येति । यत्र यस्मिन् पुरे हर्म्याणां धनिकवसतिगृहाणां 'हर्म्यादि धनिना
वासाः' इत्यमरः । शृङ्गेषु शिक्षरेषु निर्धूत क्षालित माशितमिति यावत् । भ्वात्
अंधकारो यामिस्ताः एतादृशः मणीनां रत्नानां त्विषः कांतयः 'स्युः प्रभा रुक्
रुचिस्त्वद् भा' इत्यमरः । पक्षयोः शृङ्गकृष्णयोः, जोत्स्नया चद्रिकया युक्तः
ज्योत्स्नः शैषिकोण् । कृष्ण, कृष्णवर्णः, इति एव प्रकारेण ज्ञान जने लोके रुन्धन्ति
प्रतियन्धतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेति । यत्र वातायनानि गवाक्षाणि तेषां आसन्नाः समीपवर्तिन्यः या
वारमुख्या, तासां मुखान्येव इदवः । रथ्याया अभीक्ष्ण सचरतीति रथ्या-
सचारिणः, 'सुप्यजातो' इति णिनिः तान् यूनः तरुणपुरुषान्, पदे पदे प्रति-
पदमित्यर्थः । स्खलयति ॥ २६ ॥

श्रुत्वेति । सुधया चूर्णेन निर्मितः सौधः शैषिकोण् 'सौधोऽस्त्री राजसदन-
मित्यमरः, यस्य नगरस्य सौधाः राजमवनानि तेषां यानि पृष्ठानि तेषु विमानानां
ये शिक्षिनः मयूराः तेषां निःस्वन ध्वनि श्रुत्वा आकर्ष्य उष्णाः तीक्ष्णाः
अंशवः किरणाः यस्य स उष्णांशुः सूर्यः तस्य ये हयाः अश्वाः तत्सबधि यद्गो-
र्गद्वयधन भोगिना सर्पाणां इन्द्राः शेषपशुमासमासः न त्वत्र निर्धारणे पट्टी-
समासः 'न निर्धारणे' इति निषेधात् तेः यद्बन्धन तत् शैथिल्य शिथिलमात्र
माह्वणादित्यात् व्यञ् शिथिलत्वमित्यर्थः, याति गच्छति । मयूराणां सर्पाणां
च जातिविरोधः प्रसिद्ध एव । अतिशयोक्त्यलङ्कारः । अनेन पत्तौधशिक्षराणां
सूर्यमार्गपर्यतोन्नत्य ध्वन्यते ॥ २७ ॥

सोपानरत्ननिर्भिन्नतमच्छेदेन दर्शिताः ।
 ग्लायन्ति यत्र न सरश्चक्रवाका निशास्वपि ॥ २८ ॥
 यस्य हर्म्यसमासघ्रतिग्मदीधितिवाजिनः ।
 मन्दं व्रजन्ति सङ्घीतवीणाऽऽवर्जितचेतसः ॥ २९ ॥
 पौरसन्दोहमोगस्य श्रिया वज्रमृतः पुरीम् ।
 अधो विधत्ते धामेदं मैथिलस्य पुरं परम् ॥ ३० ॥
 इति व्याहरतैषाथ तेन स्थानं महीयसः ।
 परमृद्धं क्रतुपतेर्निन्याते नेतुरात्मजौ ॥ ३१ ॥

सोपानेति । यत्र नगर्यां सोपानानां आरोहणानां 'आरोहण स्वात्सोपान' इत्यमरः यानि रत्नानि मणयः तैः निर्भिन्न नाशित यत् नमः अंधकारः तस्य छेदेन नाशेन हेतुना 'हेतो' इति हेत्वर्थे तृतीया । दर्शिताः एतादृशा ये सरसः सर्गेवरसयधिनः चक्रवाकाः निशास्वपि श्रियाश्च विग्लायन्ति न दूयते इत्यर्थः । चक्रवाकमिधुनानां रात्रौ परस्परवियोगात् दुःखं जायते, यत्रत्यसरोवरसयधिनो तु सोपानरत्नप्रभाभिरधकारनाशात् परस्परदर्शनात् दुःखलेशोपि नास्ति इत्यर्थः ॥ २८ ॥

यस्येति । यस्य नगरस्य हर्म्याणि गृहाणि तेषां समासज्ज्ञाः अतिवभागताः एतादृशस्य तिग्मदीधितेः तीक्ष्णकरस्य सूर्यस्य वाजिनः अम्बाः 'वाजिवाहोर्वगंधर्व' इत्यमरः । संगीतस्य गीतस्य गेयस्य समधिप्य । वीणाः अत्र वीणाशब्देन लक्षणया वीणाध्वनियो गृह्यते गीतमिधितवीणाध्वनय इत्यर्थः । तैः आवर्जितं आलुप्तं चेतः अतःकरणं येषां एतादृशाः सतः मंदं यथास्यासथा व्रजन्ति गच्छन्ति । अन्यस्मिन् विषये मनोवृत्तौ हि गतिर्मदीभवतीति प्रसिद्धं । अतिशयांकिः ॥ २९ ॥

पौरैरिति । पुरे नगरे भवाः पौराः नागरिकाः 'तत्र भवाः' इत्यण् तेषां यः सद्गोहः समूहः 'समूहनिवह्व्युद्गसद्गोहविसरयजाः' इत्यमरः तस्य भोगः सर्वसुख-सौख्यं 'भोगः सुखे' इत्याद्यमरः तस्य धाम मंदिरं सकलभोगाधिकरणमिति यावत् 'धाम शक्तो प्रभावे च तेजोमदिरजन्मसु' इति विश्व । मिथिलायाः अधिपतिः मैथिलः जनकः शैबिकोऽण् । तस्य परं श्रेष्ठं पुरं नगरं श्रिया स्वशोभया हेतुना व्रजं पवि विभर्तीति व्रजमृतं इद्- 'विपूच' इति क्विप् । तस्य इद्रस्य 'वज्रोऽस्त्री क्षीरके पवो' इत्यमरः । पुरीं नगरीं अमरावतीमित्यर्थः । अधः नीचैः विधत्ते कुरुते । विपूर्वाद्धातेर्लट् 'लटो' इति द्वित्व । स्वशोभया अमरावतीं तिरस्कुरुते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इतीति । अथ पुरवर्णनानंतरं इति पूर्वोक्तकारणेन व्याहरति नायते इति व्याहरन् विआङ्पूर्वाद्धातेर्लट् शत्रादेशः । तेन व्याहरतैव मापमानेनैव तेन विश्वामित्रेण अतिशयेन मद्गन् इति महीयान् महच्छब्दात् 'द्विवचनविभज्ये

कृतपाद्यो भुवो भर्तुः स व्रती प्रमदाशुभिः ।

विष्टरं परिजग्राह सिंहचर्मोत्तरच्छदम् ॥ ३२ ॥

स्तुत्याऽऽस्तुतीचलं सन्ने जगादोत्साहयन्मुनिः ।

प्रभोर्भ्राजत एवाग्रे निस्पृहेणापि हि स्तुतिः ॥ ३३ ॥

यो धर्मस्य धृतः सप्ततन्तुभिः सगरादिभिः ।

तन्तुः स एव सम्राजा सम्यगालम्बितस्त्वया ॥ ३४ ॥

इयं मुन् टेरिति टिलोपः एतादृशस्य कृतोः यज्ञस्य पतिः तस्य मेधिलस्य कद्रु
समृद्धं पुरं नगरं भवति रक्षानि इति नेता दशार्थः । नीञ्च प्रापणे तत् । तस्य
आत्मनः देहात् अजनिपाता इति आत्मणो पुनो 'पचम्यामजातो' इति
जनेद्वैपत्ययः रामलक्ष्मणो निन्याते । नीञ्च प्रापणे दुष्टादित्वात् द्विकर्मरत्नेन
प्रधाने कर्मणि लट् । प्रधानकर्मण्यालयेये लादीनाहुद्विकर्मरान् इति भाष्योक्तेः ।
अनुभासालंकारः ॥ ३१ ॥

कृतपाद्येति । भुवः पृथ्व्याः भर्तुः पालकस्य जनकस्य प्रमदस्य आनन्दस्य
सवधिनि धानि अधूणि नेत्रोदकानि तैः कृतपायः पादार्थं यत् उदकं तत्
पायः । कृतं पायं यस्य मतं नियमः अस्यास्तीति व्रती सः विश्वामित्रः सिंहस्य
चर्मं कृत्तिः तत् उत्तरच्छदः उपरि आस्तरेण यस्य एतादृशं विष्टरं आसनं । विष्टरो
विटपां दर्भमुष्टिः पीठेत्यमरः । परिजग्राह स्वीचकारेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्तुत्येति । मुनिः विश्वामित्रः सन्ने यज्ञे आस्तुतिः सोमाभिषेकः सोऽस्यास्तीति
आस्तुतीचलः 'रजः कृष्णमास्तुतिपरिपदेति वरचमस्ययः पल इति दीर्घः । तं यजमानं
जनक उत्साहयन् उत्साहं प्रापयन् सन् जगाद । ननु निस्पृहस्य तस्य निमज्जमा-
नस्तुत्येत्यत आह—प्रभोरिति हि प्रभोः समर्थस्य अग्रे अभभागे निस्पृहेणापि
निरिष्टेणापि कृतेति शेषः स्तुतिः स्तवनं धाजते एव शोभते एवेत्यर्थः । धाज्
दीप्तो लट् । अथवा धाजते इति शतव्रतत्वात् पशुपतं प्रभोर्विशेषणं । स्तुतिरि-
त्यस्य युज्यते इति शेषः । निस्पृहेणापि तेजस्विनः प्रभोः स्तुतिः युज्यते इति
यावत् ॥ ३३ ॥

स्तुतिमेव तावदाह सप्तभिः । य इति । गारेण विवेण सहितः सगरः एत-
श्रमा राजा आदिर्येषां ते सगरादयः तैः कर्तृभिः । सप्तभिः अग्निनिष्ठाभिः
तन्यते इविद्रंभ्यादिना विस्तार्यते इति सप्तततयः मत्ताः । तनोतेरोणादिव-
स्तुन् प्रत्ययः । सप्ताभिनिष्ठाश्च 'काटो वराटो च मनोजया च गुलोहिता
या च सुधूमवर्णा ॥ स्फुलिगिनी विश्वरूपी च देवी लोलायमाना इति सप्त-
निष्ठाः' इति । तैः यज्ञैः यः धर्मस्य पुण्यस्य आचारस्य वा 'धर्माः पुण्य-
यमन्यायस्य भाषाधारसोमयाः' इत्यमरः । तन्तुः सूत्रं धृतः अवर्त्तयितः स एव
सम्राजा सत्पुत्रांश्चाजतेः किं राजमूषयागकर्मत्वादिविशेषणप्रपञ्चिष्टेनेत्यर्थः ।
तद्वृत्तं अमरसिद्धेन 'येनेष्टं राजमूषेन मंडलस्येश्वराश्च यः । धानि यथाभावा

अपि सत्यां विद्यमायामविस्त्रस्तां तव श्रियम् ।
 विक्रमस्य वदन्तीव सप्रसम्मारसम्पदः ॥ ३५ ॥
 कृतवेलाप्यतिक्रान्तिस्त्वरसङ्कोचिताम्बरा ।
 साभिसारेव ते कीर्त्तिर्दूर्याग्रामदाशया ॥ ३६ ॥
 कश्चित्स्वार्थे शत्रुरयं स्वर्ग्यस्तव फलस्पृहाम् ।
 विनैव प्रपद्यते कञ्चिन्नित्यम्प्रति वदान्यता ॥ ३७ ॥

राज्ञः स मन्त्रात् इति । एतादृशेन त्वया सम्बद्धं यथास्यात्तथा आलभितः
 अवष्टब्धः । यथादिधमां चरणेन पूर्णजाननिशेपे इत्यर्थः । अनुप्रासालङ्कारः ॥
 सूर्यवशो याहुको नाम राजा शत्रुभिः हृतराज्यं सभार्यो वनविवेधः । तस्मै
 अनुसरिष्यतीति सपत्नी गर्भवतीति ज्ञात्वा औषांलयेन गुरुणा निवारिता ।
 अथ सपत्नीभिरेणा विप दत्त तेन सह उत्पन्नोऽतः सगर इति । उक्तं च
 श्रीमद्भागवते नयमस्त्वधे 'सोमिभिर्हृतराज्यस्तु सभार्यो वनमाविशत् । वृद्धं तं
 पंचतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यती । और्वणं जानतात्मानं प्रजावतं निवारिता ।
 आज्ञापास्ये सपत्नीभिर्गणे दत्तोऽन साहसः । सह तेनैव सजातं सगरस्यो
 महापशा । सोम्यमेधैरजयत सधवेदमुत्तमकः । और्वोपदिष्टयोगेन हिमा
 त्मानमीश्वरः । सगरश्चरुवात्सांस्तान्' इत्यादि ॥ १४ ॥

अपीति । सन्नस्य यज्ञविशेषस्य सभाराणां सपदः सपत्नयः कर्ण्यं विस्त्रस्तार्था
 जरायाः 'विस्त्रस्ता जरा' इत्यमरः । सत्यामपि विद्यमानायामपीत्यर्थः तव । चित्र-
 मस्य पराक्रमस्य धियः शोभा वदन्तीव कथयतीव । उभेऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

कृतवेलेति । हे जनक अभिसारेण कृतसक्तेरस्थलगामिनीं कर्ताधिनीं स्त्रीं
 'कर्ताधिनीं तु या याति सक्तेरभिसारिका' इत्यमरः । ते कीर्तिः आशया
 दिशया इच्छया च परं आक्रमन् आक्रान्तपतात्पर्यं 'कम परस्मैपदेषु' इति
 वीर्यं । अभिसारिकापक्षे कृतवेलाप्यतिक्रान्तिः । वेलायाः समयस्य व्यतिक्रान्तिः
 अतिक्रमणः । कृता वेलाप्यतिक्रान्तिः यथा । कीर्तिपक्षे वेलायाः समुद्रतीक्ष्ण
 व्यतिक्रान्तिः व्यतिक्रमणः समुद्रपर्यन्तं प्रसृत्येत्यर्थः । अभिसारिकापक्षे त्वरया
 सप्रमेण सङ्कोचितं आकुक्षितं अथरं वक्ष्यं यथा 'अथरं व्योम्नि वाताति' इत्यमरः ।
 कीर्तिपक्षे त्वरया वेगेन सन्नितीत्यर्थः । सङ्कोचितं न्यूनीकृतं आकाशं
 यथा कीर्तिव्यापनरयं आवाशमपि न्यूनं जातं इत्यर्थः । श्लेषालङ्कारः
 उपमा च ॥ ३६ ॥

कश्चिदिति । अयं स्वर्गाय हितः स्वर्ग्यः 'तस्मै हितः' इति यत् प्रत्ययः ।
 तव क्रतुः यज्ञः स्वस्य अर्थः प्रयोजनं तद्विषये अस्ति कश्चित् स्वर्गप्रदो भवति
 कश्चित् इति तात्पर्यं । तव कले स्फूटा इच्छा तां विनैव निर्गतं स्वं धनं यस्मात्
 स निस्वः ददिद् तं प्रति वदान्यः दाता तस्य भावो वदान्यता तस्य भावरत्न-
 मतो इति सह । दातृता प्रपद्यते कश्चित् प्रख्यातिः कश्चित् विस्तीर्णा भवति
 कश्चित् इति पाठः ॥ ३७ ॥

आदाय करमाद्येभ्यः कीकटेष्वपि वर्षसि ।
 प्रपीय वारि सिन्धुभ्यः स्थलेष्विव घनाघनः ॥ ३८ ॥
 नवे घयसि राज्यार्थं प्रविधाय जरां गतान् ।
 कश्चित्पुष्पासि ते भृत्यान् सादरं समयेऽक्षमे ॥ ३९ ॥
 त्वद्विक्रमेण वैधव्यं प्रापिता रिपुयोषितः ।
 बालप्राणार्थिनीः कश्चित्सम्यग्रक्षसि बन्धुवत् ॥ ४० ॥
 द्वयेनादौ त्रिवर्गस्य कश्चित्साम्यं गतश्चिरम् ।
 घर्मोऽद्य ययसो वृद्ध्या सह संवर्द्धते तव ॥ ४१ ॥
 इति प्रश्नाधकाशस्य विरामे रामलक्ष्मणौ ।
 मुनेर्विवेद धेदहो द्रष्टुकामौ निज धनुः ॥ ४२ ॥

आदायेति । घनाघनं वर्षुकमेव 'वर्षुकाब्दो घनाघनः' । 'हनेर्षत्वं च' अनेन
 हतेर्षत्वं अभ्यासस्यागागमे षत्वे उत्तरस्य अभ्यासाच्चेति कुत्वं हतेर्षत्वं च ।
 अनेन सिन्धुभ्यः समुद्रेभ्यः 'उदन्वानुदाधि' सिन्धु' इत्यमरः । वारि उदकं प्रपीय
 प्राश्य स्थलेष्विव स्थलीष्विवेत्यर्थः आद्येभ्यः घनिकेभ्यः करं राजदेयं भागं
 आदाय गृहीत्वा कीकटेषु दरिद्रेषु 'कीकट' रूपेण निस्त्रिषु' इति मेदिनी
 षत्स्यपि वर्षसि किम् इत्यर्थः । आद्येभ्यः करमादाय दरिद्रेभ्यो ददासि
 किम् । अपि प्रश्ने ॥ ३८ ॥

नव इति । नवे नूतने 'नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । घयसि तारुण्ये
 इत्यर्थः । राज्यार्थं राज्याय राजकर्मणे इति राज्यार्थं ते तव भृत्यान् प्रविधाय
 जरां वित्तसां गतान् प्राप्तान् अक्षमे कार्याकरणानर्हं समये काले धार्धक्ये
 कार्याकरणासमर्थत्वं स्पष्टमेव पुष्पासि कश्चित् ॥ ३९ ॥

त्वद्विक्रमेणेति । तव विक्रमः पराक्रमः तेन विगतः बबो भर्ता याता ता
 विधवा तासां भावो वैधव्यं भावे ष्यञ् प्रापिताः बालानां प्राणाः एव अर्धा
 सति यासां ता 'अत इनि ठनो' इति इनि प्रत्ययातात् क्रन्तेभ्येति ङीप् बाल-
 प्राणरक्षणोपिणीरित्यर्थः । एतादृशीं रिपूणां शत्रूणां योषितं स्त्रियं ताः
 बधुना तुल्यं बधुकन् सम्यक् समीचीनं रक्षसि किम् ॥ ४० ॥

द्वयेनेति । आदौ तारुण्यावस्थायां त्रयाणां धर्माधिक्यानां वर्गं समूहः
 'त्रिवर्गो धमकामार्थः' इत्यमरः । तस्य तत्संबन्धि द्वौ अर्थकामौ अवयवौ यस्य
 तत् द्वयं तेन सह चिरं चिरकालपर्यन्तं समस्य तुल्यस्य भावः साम्यं तुल्यता
 ध्वान्यलिंगा समस्तुल्यः' इत्यमरः गतः प्राप्तः घर्मः अयं तव ययसः वृद्ध्या,
 सह संवर्द्धते कश्चित् पृष्टिं प्राप्नोति कश्चित् । यथा ययो वधते तथा त्रिवर्गमप्ये-
 नव धर्मापि वर्धते किम् । सहोक्त्यलंकारः ॥ ४१ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण श्रमस्य अनुयोगस्य यः अवकाशः स्थानं
 विनश्यति यावत् तस्य विरामे अवसाने प्रष्टव्यार्थानां सर्वेषां पृष्टवान् प्रष्ट-

एकमुद्देचितं तस्य भूचापमनुजीविभिः ।

चापस्यानयने हेतुः क्षणमास क्षमापतेः ॥ ४३ ॥

चरवक्त्रेन्दुविम्बत्विद्ग्रासगृष्णं परं ग्रहम् ।

सीताविवाहसंयोगसुखरोधार्गलान्तरम् ॥ ४४ ॥

अहिर्बुध्न्यपरित्यागतीव्रशोकमरादिव ।

मध्ये लोहसमुद्रस्य निःशब्दं शयितं चिरम् ॥ ४५ ॥

ध्याधांभावेन प्रभविरामे सति इत्यर्थः । वेदेह. जनक रामलक्ष्मणौ कर्मभूतौ । निज स्वीयं 'स्वके नित्ये निज त्रिषु' इत्यमरः । धनुः चाप द्रष्टु अवलोकितु फामो पयोस्तौ द्रष्टुकामो एतादृशो मुनेः विश्वामित्रान् विवेद ज्ञातवान् । विद्वद्भातोः छिद्रं । मुनेरिति बुद्धिस्तमपादानं गृहीत्वा पश्यती । बुद्धिस्तमेपा- पादानत्वं स्वीकृत्य भुवमपायेपादानं अनेनैव अपादानत्वं स्वीकृत्य माध्यमता अपादानप्रकरणं मत्कारुषातम् । अनुमासालङ्कारः ॥ ४३ ॥

एकमिति । क्षमापतेः तस्य जनकस्य एक उद्देचित उद्गत इत्यर्थः । धूचापं भूरेव चापं धनुः । अनुजीवति ते अनुजीविनः किरराः । 'मुप्यजातो' इति गितिः । चापस्य धनुषः आनयने प्रापणे क्षण क्षणमात्र अल्पतसंयोगे द्वितीया । हेतुः कारणं आस वभूवेत्यर्थः । जनकेन युव. उन्नयनेन चाप आनेतु सूचिताः अनुजीविनः चाप आनाययामासुः । अतः धूचापोन्नयनं वधापानयनस्य कारणं ज्ञानमित्यर्थः । अनुमासालङ्कारः ॥ ४३ ॥

अथ कलापकेन धनुर्वर्णयति-चरवक्त्रेति । चराणां यानि वर्ज्यदुर्घियानि मुखचन्द्रघियानि तेषां वा त्विद् शोभा तस्या यो मास भक्षणं तद्विषये गृष्णु अनिलापुर्कं पर श्रेष्ठं महं राहु रूपमहं अतएव सीतायाः आनयया विवाहस्य परिणयनस्य यः सयोगः तत्समयि यत् सुखं तस्य यो रोध अवरोधः तद्विषये अर्गलांतरं अर्गलाविशेषः । अर्गला द्वारपिधाने तदुद्घाटनमाभावात् निर्मितः काष्ठविशेषः । इमानि सर्वाणि धनुर्वर्ण्यलोकस्थधनुषो विशेषणानि । रूपकालङ्कारः ॥ ४४ ॥

अहिर्बुध्न्य इति । अहिर्बुध्न्य. शिवः 'अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च' इत्यमरः । तस्य यः परित्यागः तेन तीव्रः यः शोकः तस्य मरादिव मारादिव लोहस्य अयमः यः समुद्रः सपुटकः 'समुद्रकः सपुटकः' इत्यमरः । तस्य मध्ये मध्यभागे निर्गतं शब्दो यस्मात् तन् नि शब्दं यथा स्वात्तथा चिर चिरकालं शयितं सुप्तम् । यथा कश्चन त्रियविरहदुःखेन क्वचित् गृहकोणे निःशब्दं शेते तद्वदित्यर्थः । उल्लेखालङ्कारः ॥ ४५ ॥

अमादं वमिति स्तब्धं गुणेनापि न नामितम् ।
 ईशेन दर्शितस्नेहं नीचं जनमिवाग्रहम् ॥ ४६ ॥
 चक्रीचकार कर्णान्तायतंसितनस्रद्युतिः ।
 तद्दाशरथिगादाय सीताक्रयधनं धनुः ॥ ४७ ॥
 ततस्त्रासकरो नादश्चापमद्भसमुद्रयः ।
 दिशः ससर्पं रामस्य यशोघोषणडिण्डिमः ॥ ४८ ॥
 क्षेत्रभूमिर्गुणस्यासौ सीतया सहिता वृता ।
 यत्रै फलवती सद्यः प्रचक्रमेगस्रिला पुरी ॥ ४९ ॥

अमादं वमिति । नीचं जनमिव धनुः इति अपि मल्लोऽस्थपदेन अ-
 न्वयः । तत्र धनु पक्षे मृदुन-भाव मादं 'इगताच्च लघुपूर्वात्' इति
 भावे अण् । नास्ति मादं यस्य अमादं कठिनम् । नीचजनपक्षे अमादं
 अविनीतम् । अतिशयित स्तब्ध अतिस्तब्ध दृढ प्रादिसमात् । पक्षे
 अतिसृष्टम् । गुणेनापि व्ययाऽपि 'मोर्षी ज्या शिजिनी गुण' इत्यमरः ।
 न नामितं न मन्त्रीकृत नामितमित्यत्र 'नम् प्रहृत्वे शब्दे च' इत्यस्मात् णिज-
 तात् क्तः । अमनत्वात् मित्रे प्राप्ते 'ज्वलत्स्रुजमामनुपसर्गाद्वा' इति
 विकल्पात् ह्रस्वाभावः । पक्षे गुणेनापि विद्यायुत्कर्षं गुणेनापि सम्प्राप्ते व्यापा-
 रयितुमशक्यम् । ईशेन दर्शितः स्नेहः प्रीतिः यस्मिन् शिवस्य प्रियमित्यर्थः । पक्षे
 ईशेन राज्ञा दर्शितः स्नेहो यस्मिन् । नास्ति यद्गः यद्गण यस्य तत् अग्रहं ग्रहि-
 तुमशक्यं 'यद्गृह्णनिश्चिगमश्च' इति ग्रहधातोरण् । पक्षे सपर्काहं । श्लेषाल-
 कारः ॥ ४६ ॥

चक्रीति । कर्णस्य श्रोत्रस्य अतः प्राप्तं तत्र अवतसिता भूषणीरुता 'पुष्ट्यु-
 त्सावतसौ द्वौ' इत्यमरः । नस्रद्युतिः नसरकातिः येन, धनुज्यांकपवैलापा
 हस्तस्य कर्णप्रातगामित्वात् इत्यर्थः । एतादृश-दशरथस्य अपत्यं पुमान् दाश-
 रथिः रामभद्र 'अतद्गम्' तत् पूर्वोक्तं सीतायाः जानक्या य क्रयः तस्य
 धनं द्रव्यं एतादृशं धनुः आदाय गृहीत्वा चक्रीचकार चक्रं यथा वर्तुलं एव
 मौर्ष्या अपि जावर्षणात् वर्तुलं चकारेत्यर्थः । रूपबालनारः ॥ ४७ ॥

तत इति । ततः धनुरावर्षणानन्तरं चापस्य धनुष भगः नाशः तस्मात्
 समुद्रयः उत्पत्तिर्यस्य । त्रास अर्थात् शत्रूणां दुःखं करोतीति त्रासकरं रामस्य
 रामभद्रस्य यशस्तः कीर्तिः घोषणं मसिद्धीकरणं तस्य डिण्डिमः येन सर्वत्र
 प्रतिदिशि क्रियते तादृशो वायविशेष एतादृशः नादः ध्वनिः दिशः काष्ठाः
 ससर्पं जगाम । सृष्टं गतौ लिट् ॥ ४८ ॥

क्षेत्रेति । गुणस्य सद्गुणानामित्यर्थः । गुणस्येति जात्येकवचनं क्षेत्रभूमिः
 क्षेत्रभूमिः सकलसद्गुणपरिपूर्णैति यावत् । अखिला संपूर्णा 'समस्तनिस्त्रिला

रोमोद्रेदापदेशेन हृष्यमदकुरितं हृदि ।
 सिञ्चन्नश्रुम्रवेण म्म मुनिमाह महोयतिः ॥ ५० ॥
 प्रौढऽपि वयसि प्रायो रुणद्धि तपसि स्पृहाम् ।
 यच्चापमङ्गदेयं मे प्रार्ण सीमन्तिनीधनम् ॥ ५१ ॥
 तद्रामस्य गतं दास्यं विक्रमक्रयलम्बितम् ।
 अस्य ह्रस्वद्वितीये मे न्यस्तां विद्धन्मिलामपि ॥ ५२ ॥
 शोकारयमस्य वैदेहा विवाहपरिलम्बजम् ।
 हृच्छल्यमस्तुकारेण तपस्यन् नि न्नकर्म सः ॥ ५३ ॥

खिलानि निःशेषः इत्यमरः । असौ पुरी मिथिला सद्यः प्ररूपे कपितेत्यर्थः ।
 धनुर्भगजनितधन्यामतेन निसिला पुरी चर्कपे इति तात्पर्यम् । तत्र पुरीपक्षे
 सीतया जानक्या सहिता । क्षेत्रभूमिपक्षे सीतया लागलपद्धत्या सहिता 'सीता
 लागलपद्धतिः' इत्यमरः । तथा वनेः नगराकारे वृता वेष्टिता । पक्षे वनेः
 वेदारश्चमृन्कूटेः वृता वेष्टिता । पुरीपक्षे कलवती सुखाद्युपलब्धिमती । पक्षे
 सत्यसमृद्धिमती । पुरीपक्षे असिला सपूर्णा । क्षेत्रपक्षे अमहता 'द्वेऽसिलामहते
 समे' इत्यमरः । श्लेषालकारः ॥ ५५ ॥

रोमोद्रेदेति । मया पृथ्व्या पनिः स्वामी जनकः हृदि हृदये रोम्यां
 लोम्ना 'तनूद् रोम लोम' इत्यमरः । उद्रेद् प्रादुर्भावः तस्य अपदेशः व्याजः
 तेन 'व्याजोपदेशो लक्ष्य च' इत्यमरः । अकुरा, सज्जाना, अस्य स अकुरितः
 तं 'तदस्य सज्जानम्' इति तात्वादित्यात् इत्यम् । इयं अश्रूणां नेत्रोदकानां
 मयः, मृतिः, 'कदोरप्' इत्यप् प्रत्ययः । तेन सिचन् सिचतीति सिचन् तन्
 मुनिं विव्यामिन् आहस्म । स्मेति पादपूर्णे अतीने वा 'स्मान्तीते' 'तु हि
 च स्म ह वै पादपूर्णे' इत्युभयप्राप्यमरः ॥ ५० ॥

जनकः मुनिमाहेति उक्तं किमुक्तं तद्वाह-प्रौढेपीति । यत् चापभगदेयं
 चापस्य धनुषः भगो दातव्यं प्रकृतं कथं विक्रमस्य क्रयेण लभितं प्रापितं
 रामस्य दास्यं दामभाव गतं ग्राम तन्मे सीमन्तिनीधनं कन्यारूपं धनं प्रौढेपि
 प्ररूपेपि 'प्ररूपे प्रौढमेधितम्' इत्यमरः । वयसि वयस्ये इत्यर्थः । प्रायः
 तपसि स्पृहा रुणद्धि । अस्य रामभद्रस्य ह्रस्वद्वितीये ह्रस्वस्यासौ द्वितीयश्च
 तस्मिन् कनिष्ठभ्रातरि लक्ष्मणे ऊर्मिलामपि एतन्नास्ती कन्या मे मया
 'ने इति स्यात्त्वमेत्यर्थं मे इति स्यान्नयेति च' इति त्रिकोडशेषः । न्यस्ता
 अर्पिता विद्धि जानीहि । विद्वज्ज्ञाने लोणमध्यमेकवचनम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

शोकेति । तपश्चरतीति तपस्यन् तपस परस्मैपदत्वेति । स विव्यामिन् अस्य
 जनकस्य सयधसामान्ये पथी । एतस्य शन्यमित्यनेनान्यथ । वैदेहा जानक्या
 सयधि परिलयन अयमेव परिलय भावे धनुः पणीकृतधनुष्योक्तं शक्तत्वात्

अथ दूतास्थितः प्रायाद्राजद्वयमनोरथः ।

अयोध्यामन्यराजन्यप्रीतिप्रदामनो रथः ॥ ५४ ॥

यन्नासीद्विपुपतिरूपनिर्जितोऽसौ

वैलक्ष्यक्षतकृतसम्मदावसादः ।

ललाट्यज्वलनरयेण भूतभर्त्रा

नैरात्म्यं हृदयमुचः शिवाय सृष्टम् ॥ ५५ ॥

सर्वराजभिः त्यक्तत्वेन अवस्रसनं होयम् । विवाहस्य परिणयनस्य यः परिलघः
अवस्रसनं तस्माज्जातं 'ययन्यामजातो' इति जनेडः । शोक इति आख्या
नाम यस्य एतादृशं हृदः शत्यं शकुः 'स्वातं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । तस्य
अस्तुकारेण करणं कारः भावे घञ् अस्तु इति कारः तेन सुसुपेति समासः ।
यथा वदसि तथास्तु इति अगोकारेणेत्यर्थः । विचकर्षं आकृष्टवान् ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ विवाहांगीकारानन्तरं दूतेन संबन्धेन आस्थितः अधिष्ठितः
अन्येषां इतरेषां राजन्यानां स्त्रियाणां 'राजद्वयशुरायत्' इति यत् 'ये चाभा-
वकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः । या प्रीतिः मुत् 'मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्य-
मरः । तस्याः प्रथमः नाशनः राजद्वयमनोरथः राज्ञोः विदेहद्वयभयोः हर्षं
द्वित्यं तस्य मनोरथः मूर्तिमागं अभिलाष इव रथः स्वदणः अयोध्यां तावेतं
'अथ साकेतमयोध्यात्तरकोसलाः' इति त्रिकांडशेषः । दुरारथाह्वानार्थं
दूताधिष्ठितो रथः अयोध्यां गत इत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ५४ ॥

यदिति । यत् यस्मात् कारणात् 'यत्तयतस्ततो हेतौ' इत्यमरः । रघूणां
रघुपत्न्यानां पतिः अधिपतिः रामचन्द्रः । एषुशब्दः लक्षणया तदपत्येषु वर्तते ।
तस्य रूपं सौन्दर्यं 'रूप स्वभावे सौन्दर्यं' इत्यभिधानात् । तेन-निर्जितः परा-
जितः असौ मदनः वैलक्ष्यस्य लज्जायाः क्षत आघातः तेन कृतः समदस्य
हर्षस्य 'प्रमोदामोदसमदः' इत्यमरः । अवसादः नाशो यस्य । लज्जावशात्-
कृतहर्षनाश इत्यर्थः । एतादृशः नासीत् नाभूत् इत्यर्थः । तस्मात् भूतानां पिशा-
चादीनां भर्ता अधिपतिः शकरः तेन । शेषपक्षया समासः । ललाटे भयः
ललाट्यः तत्र भव इत्याधिकारे 'शरीरावयवाच्च' इति यत् ततः 'प्रज्ञादिभ्यश्च'
इति स्वार्थेऽण् । ललाट्यः ललाटमन्त्रो यो ज्वलनः अग्निः तस्य रयेण वेगेन
हृदये अतःकरणे भवतीति हृदयम् । 'किप्च' इति किप् । तस्य मदनस्येत्यर्थः ।
निर्गत आत्मा देहो यस्य स निरात्मा तस्य भावः नैरात्म्यं भावे ष्यञ् । अनग-
न्वमित्यर्थः । शिवाय कल्याणाय सृष्टं उत्पादितम् । शिवायेति तादर्थ्यं चतुर्थी ।
निलज्जरूप नाश एव युक्त इति भावः । अनुप्रासालंकारः । महर्षिणीवृत्तम् ।
तल्लक्षणं तु 'श्री जो शक्तिदशपतिः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥ ५५ ॥

पीनांसो नियतमुरस्तदो विशालः
क्षामं तद्ययति मध्यमं शरीरम् ।
धामेति स्वयमनुचिन्त्य लम्बबाहु-
स्त्वम्माभ्यां दृढमिव यन्वितोऽस्य देहः ॥ ५६ ॥
नेमान्ताधरकरपल्लवप्रभामि-
स्तेनोष्णद्युतिक्करकुङ्कुमानुलिप्तः ।
व्याकोदाखणवनजप्रभाविशेषो
निर्जित्पाहित इव पादयोरधस्तात् ॥ ५७ ॥
ज्ञानं विलोचनमिति प्रयिते तदीये
नेत्रे उभं विमलवृत्तिगुणस्वभावे ।
एकं तयोः श्रुतिपथस्य समीपमात्रं
यातं प्रपन्नमखिलश्रुतिपारमन्यत् ॥ ५८ ॥

पीनांस इति । पीनो पुरो असौ चरित्त एतादृशः विशालः पृथुलः 'विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः । उरसः तटः प्रांतः 'तट त्रिषु' इत्यमरात् तटस्य पुनर्वत् तत् क्षामं लक्ष 'क्षायोमः' इति निष्ठा तस्य मावुद्धिर्देह देशः मध्यम मध्यवर्त्म 'मध्याग्नः' इति मन्त्रवचः । शरीर देह मध्यमस्य शरीरत्वाभावेऽपि अवयवै अवयवित्वविवक्षयाऽयं प्रयोगः । नियत यथा तथा व्यथनक्रियायाः विशेषणमे-
तत् । व्यथयति पीडयति 'वर्तमानसाम्राज्ये' इत्यादिना वर्तमानसमीपे भविष्यति वा लट् । इति एव प्रकारेण धाम्ना वृत्त्या स्वय अनुचित्य श्वतो विचार्य लघो बाहु एव स्तम्भो स्थूणे साभ्यां अग्न्य श्रीगामभद्रस्य देहः शरीरं दृढ यथा तथा मन्त्रित इव स्मरित इवेति यावत् । यथा फलमात्रासहनस्य कदलीपुसादेः उपग्रमार्थं स्तभादि दीपते तद्वदित्यर्थः । अनेन आशानुवाङ्मुक्तं दर्शितम् । उन्नेस्तालकारः । महर्षिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥ ५६ ॥

नेमान्तेति । तेन रामेण उष्णा द्युतिः प्रकाशो यस्य एतादृशः सूर्यः तस्य वे-
काः किरणाः तदेव कुक्कुम घुसृण तेन अनुलिप्तः अध च उष्णद्युतिना भूर्येण
वराभ्यां करणेन कुकुमेन उपलेपनसाधनगूतेन अनुलिप्तः एतादृशः । व्याको-
शानि विक्पाणि 'व्याकोष्ठविक्रचकुटाः' इत्यमरः । यानि अरुणवनजानि
रक्तकमलानि तेषां यः प्रभाविशेषः कतिविशेषः । नेत्रयोः अंतः प्रांतभागः अधः
अधरोष्ठः करपल्लवो करविसलये 'पल्लवोष्णी कितलप' इत्यमरः । तेषां प्रभामि-
निर्जित्य पादयोः चरणयोः अपस्तान् आहित इव स्थापित इव । यथा
परस्तादायकेन वृद्धिगतः शत्रुः स्वकीये । अनेकसहायेः निर्जित्य पादाधीभागे
निशिष्यते तद्वदित्यर्थः । स्वसोमया अरुणपदजयवार्तिणी तत्रादपये इत्यर्थः ।
उन्नेस्तालकारः । महर्षिणीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

ज्ञानमिति । तस्य रामभद्रस्य ह्मे नदीये 'रयदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां
'वृद्धाष्टः' इति छः । तत्तत्पथिनी इति यावत् । प्रयिते प्रसिद्धे विधाटे च ।

इत्थं वराश्रयकथेषु जनेषु सीता
 नम्रेण घर्मसलिलास्पदगण्डलेखा ।
 तस्थौ मुखेन शशिनिर्मलदन्तकान्ति-
 ज्योत्स्नानिपिक्तदशनच्छदपल्लवेन ॥ ५९ ॥

विमलवृत्तिगुणस्वभावे वृत्तेगुणः स च स्वभावश्च तयोक्तो विमलो वृत्ति-
 गुणस्वभावो ययोस्ते । विमलवृत्तिगुण ज्ञान विमलस्वभाव विलोचनमिति भावः ।
 एतादृशे एक ज्ञान अपर विलोचन इति उभे नेत्रे आस्तामिति शेषः
 तयोर्मध्ये एक अर्धात् विलोचन श्रुतेः कर्णस्य पथाः मागं तस्य 'कण्ठपूर्वधुः ।
 इत्यादिना अग्रत्यय समासानः । समीपमेव समीपमात्र मयूरव्यसकादित्वात्
 एवार्थेन मात्रशब्देन समास । यात प्राप्त 'गन्तव्याकर्मकेति' कर्तरि कः । अन्यत्
 अर्धात् ज्ञान अस्त्रिलिङ्गा श्रुतीना वेदाना पार अत प्रपन्न प्राप्तम् ॥ श्लेषाल-
 क्षारः । वसततिलकावृत्तम् । उक्त च 'उक्ता वसततिलका त भ जा ज
 गौ ग.' इति ॥ ५८ ॥

इत्थमिति । जनेषु लोकेषु इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण 'इदम.इदमु' इति प्रकारे
 धमुप्रत्ययः । वरः श्रीरामभद्रः आश्रयः आलवन यासां ताः वराश्रयाः कथाः
 गोष्ठयो येषु एतादृशेषु सत्सु परगुणवर्णनतत्परेषु इति यावत् । घर्मरूप यत्सलिल
 तस्य आस्पद स्थान गण्डलेखा गण्डरेखा यस्याः भ्रमजघर्मभिदुयुक्तजलेत्यर्थः ।
 एतादृशी सीता जानकी शशीव निर्मला. ये दत्ता. रदना. तेषां या कान्तिज्यो-
 त्स्ना कान्तिचट्टिका तथा निपिक्तः आर्द्ररुतः मिथ इति यावत् । एतादृशः
 दशनच्छदपल्लव ओष्ठपल्लवो यस्य 'ओष्ठाधरो तु रद्वनच्छदौ' इत्यमरः ।
 स्मितकान्तियुताधरपल्लवेनेति यावत् । एतादृशेन नम्रेण मुखेन उपलक्षिता
 संती तस्थौ । वसततिलकावृत्तम् । लक्षण नृकम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीयुगपदवाक्यप्रमाणपागवारीणमहामहोपाध्यायपदस्य-
 स्रुतपण्डितप्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्रोपालाया-
 र्चनेपासिना निगुडकरोपाभिधेन नारायणशर्मणा
 विरचितायां महोत्साहास्यजानकीहरणका-
 व्यटीकायां पष्ठः सर्गः समाप्तः ।

सप्तमः सर्गः ।

—०००—

ततो धरित्रीतनया गरीयः सा शासनं प्राप्य गुरोरलङ्घयम् ।
स्थपत्यशुद्धान्तजनैः परीता जगाम कर्तुं व्रतिना नमस्याम् ॥ १ ॥
सुरेन नत्वा गजकुम्भपीनस्तनाघट्टा चरणी महर्षेः ।
तमेव भूयो भरमुद्बहन्ती समुज्जनाम प्रतिपद्य यत्नम् ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ सांताविवाह विवर्णयितुं तदनुकूलत्वेन ता वणयितुं
मना गुरुजनानुज्ञया विश्वामित्रं नमस्कर्तुं स्नानाधानमुपक्षिपति तत इति । चाप-
भगार्णतः सा पूर्वाकम् धरित्रीतनया धरिण्या पृथ्व्या तनया । स्थपत्योऽप्युक्तिनि
साधय स्थपत्या 'तत्र साऽ' इति साध्यर्थयत् । स्थपति कचुकिनि कान्
भदे गुरुवागसूत इति त्रिकादशेषः । कचुकिन रक्षणत्रियाया शुद्धान्तजन-
सत्ये एव सभवात् कचुकिमापुल्य शुद्धान्तजनस्य इति यथाकथञ्चित् समाधेयम् ।
एतादृशैः शुद्धान्तजनैः अवरोधजने परीता वेष्टिता अनुगतेति यावत् । एतादृशी
साता गुरोः पितुः जनकस्य 'गुरु शास्त्रपतिपित्रायोऽस्माद्यमरः । अतएव
उल्लापयितुं अहं लप्स्य तया नेति अलप्स्य रुडलोप्यन् इति षष् । एतादृश
शासनं आज्ञां प्राप्य । व्रतं निबध्ना अस्यास्मीति व्रता 'निबध्ना व्रतमर्त्तान्धो
पवासादिपुण्यम्' इत्यमरः । तस्य विश्वामित्रस्य 'पट्टी शेषे इत्यनेन पट्टी ।
नमस्यां पूजां नमस्कार इति यावत् । नमोवत्सि । स्वनेन न्यजनात् नमः
शब्दात् 'अप्रत्यय इत्यनेन अप्रत्ययः । कर्तुं विधानं जगाम गम्धानो
ल्लिङ् । उपजातिवृत्तम् । अनतरोदीरितलम्भभाजो पादो यदीयावुपजातयन्ता ।
इति लक्षणम् ॥ १ ॥

सुसेनेति । गजस्य हरितं कुम्भो गड्गल कुम्भो घटभूमूर्धोऽशौः' इत्यमरः ।
ताविव पीनो पुणो यो ततो कुचो ताभ्यां अवलुष्टा वल्लीकृता जभात् सा सांता
इति प्रकरणाहम्भ्यते । महर्षे विश्वामित्रस्य कथं सत्यवचनं 'इत्यमरः ।
चरणी पादौ 'पदप्रिश्चरणोऽस्त्रियां इत्यमरः । सुसन्त अनायासेनेत्यर्थः ।
नत्वा नमस्कृत्य । तमेव पूर्वाकमेव स्तनसंबन्धिनमित्यर्थः । भर भार उद्बहन्ती
धारयती । बहुधातो शत्रुतात् किष । भूय प्रभूतः । भूय शब्द बाहुल्यवाचकः
अव्ययमपि । अथवा भूय इति पुनरर्थः । अतएव 'इमानि तद्भि भूयस्तन्निमित्त-
ग्रहणस्य प्रयोजनानि । इति माय्ये 'भूय पुनः' इति क्त्वाटोभ्यालुपत् ।
यन् आयास प्रतिपद्य प्राप्य समुज्जनाम समुज्जना वभूव । स्तनयोगुरुत्वात् ।
नमनसमये स्तनभारेण झटिति नमनानुकूल्यं जातम् । उज्जमनसमये तु तयो
गुरुत्वादेव प्रयास समजनीति भावः । अनेन स्तनयोगुरुत्वं सूचितम् । तेन च
सुदरत्वं ध्वनितम् । उक्तं च वराहमिहिराचार्ये 'मध्यं स्त्रियास्त्रिबलिनाधम

सत्यं यदस्याः प्रविभाव्यरागो दृष्टिप्रवेकः खलु कृष्णवर्त्मा ।
 स्नेहेरितं तद्धनदोषमस्य धैर्येन्धनं तेन ददाह भर्तुः ॥ ३ ॥
 विन्यस्तपीनस्तनहेमकुम्भा स्वेदाम्बुभिस्तद्दृदयोपकार्या ।
 मनोमुचस्तत्प्रथमप्रवेशे सिक्काऽपि नो तत्र रजः शशाम ॥ ४ ॥
 तुष्टो नु भङ्गादविपन्नघासः शैवस्य चापस्य सुबाहुशत्रुम् ।
 स्मरस्तमालिङ्ग्य तया प्रयुक्तश्चक्रे विहस्तं नु विशालदृष्ट्या ॥ ५ ॥

रामश्च यत्तौ घनावविपमो कठिनावुरस्यो' इति । उपेद्रवजावृत्तम् । 'उपेद्रवजा
 जतजास्ततोगो' इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

सायमिति । यत् यस्मात् कारणात् अस्याः सीतायाः प्रविभाष्य सुज्ञेयः रागः
 रक्तिमा यस्मिन् । मवि इति उपसर्गाभ्या मूढातोः निर्जन्तात् यत्प्रत्ययः ।
 एतादृशः दृष्टिप्रवेकः उत्तमा दृष्टिः दृष्टिप्रवेकः कृष्णवर्त्मा अग्निः 'घर्हिः शुष्मा
 कृष्णवर्त्मा' इत्यमरः । सत्यं खलु । तत् तस्मात् कारणात् दृष्टिप्रवेकस्य कृष्णव-
 र्त्मत्वात् इत्यर्थः । तेन दृष्टिप्रवेकेन धनदः कुबेरः स उपमा उपमान यस्य
 एतादृशस्य भर्तुः रामचन्द्रस्य स्नेहेन प्रेम्णा ईरित प्रेरित अभ च स्नेहेन तैलेन
 ईरित तद्विशिष्टमिति यावत् । धीरस्य भावो धैर्यं 'शास्त्रणादित्वात् प्यन्' ।
 तदेव इधन ददाह भस्मीचकार ॥ इद्रवजावृत्त तद्वक्ष्य 'स्याविद्रवजा
 यदि तौ जगौ गः' इति । रूपकालङ्कारः ॥ ३ ॥

विन्यस्तेति । पीनो पुष्टो यो स्तनो तावेव हेमकुम्भौ सुवर्णकलशौ विन्यस्तौ
 स्थापितौ पीनस्तनहेमकुम्भौ यस्या एतादृशी तद्दृदयोपकार्या तस्याः जानक्याः
 यत् हृदयं सैव उपकार्या राजसदनं 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका'
 इत्यमरः । मनसि भवतीति मनोभूः । मन उपपदे भुवः क्तिप्चेति क्तिप् । तस्य
 मदनस्य । तत्प्रथमप्रवेशे प्रथमं पूर्वप्रवेशः सुपसुपेति समासः । तस्या इदयोप-
 कार्यायां प्रथमप्रवेशः तस्मिन् स्वेदाम्बुभिः घर्मजलैः सिक्कापि आर्द्राकृतापि
 तत्र हृदयोपकार्यायां रजः रजोगुणः पासुश्च नो शशाम न शतो यभूव ।
 दीपकविरोधाभासाखलङ्कारौ उपजातिवृत्तम् ॥ ४ ॥

तुष्ट इति । न विपन्न नष्ट अविपन्न तथा धाम प्रभावो यस्य तत् अविपन्न-
 धाम तस्य अतिरोहितप्रभावरूपं 'गृहदेहत्विप्रभावा धामानि' इत्यमरः ।
 एतादृशस्य शैवस्य शिवस्य इदं शैवं तस्य चापस्य धनुषः भगात् नाशात्
 तुष्टो नु सतुष्टो नु । सुबाहोः एतन्नामकराक्षसविशेषस्य शत्रु अरि तं रामं
 आलिङ्ग्य । विशाला दृष्टिः नयन यस्याः एतादृश्या तया सीतया प्रयुक्तः
 प्रेरितः नु स्मरः मदनः त राम विहग्न ध्याकुल 'विहग्नध्याकुलो समो'
 इत्यमरः । चक्रे । निजशत्रोः शत्रुस्य चापस्य मकतुः श्रीरामस्य सीताविशाल-
 दृष्टिप्रेरितः मदनः शृगाररसानदाविर्भावेण प्रत्युपकार चक्रे इत्यर्थः । उत्प्रेक्षा-
 लङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

विधातुमुत्तरपि दृश्यरूप रूप निरूप्याद्धनिरोक्षितेन ।

एवं स गुण्यो गणयाग्रभूय भूम्ना मनस्वी मनसैव तस्या ॥ ६ ॥

प्रसीद् मैव परिभूदराण्ड ताराधिपं ते वदनामृतांशुः ।

इति प्रियायाः पतितेव पादे ताराततिर्दीप्तनयच्छलेन ॥ ७ ॥

क्लिष्टा नितान्तं रुशवृत्तिमध्यं मास च्छिनच्छोणिरिति प्रचिन्त्य ।

गुर्वी तदृशद्वयशातबुम्भस्तम्भद्वयेनेव धृता विधात्रा ॥ ८ ॥

विधात्रिति । विधाता मत्ता मुरयो यथा 'विधाना विश्वसृष्टिधि' इत्यमरः ।
तैरपि दृश्यरूपं द्रष्टुं योग्यं दृश्य 'अहं कृत्यनृचन्नेति' अहं सर्वं 'अदुपधाच्चा-
कुपि' इत्यादिना वयम्प्रत्ययः । प्रशस्तं दृश्यं दृश्यरूपं 'प्रशस्तायां रूपम्'
इत्यनेन रूपम्प्रत्ययः । एतादृशं रूपं अर्धनिरीक्षितेन । निरीक्षितस्य अर्धं इति
'अर्धं नपुंसक' इति एकदशिसमासः । भाष्यकृता तत्प्रत्याख्यानात् वमधारयो
वा । निरूप्य अवलोकयेत्यर्थः । अधनिरीक्षणं च लज्जाहेतुत्वात् । गुण्यं प्रशस्ताः
गुणा यस्य स गुण्यं 'रूपादाहनयशसयोयम्' इति सूत्रम्येन 'अन्येभ्योपि
दृश्यते' इति वार्तिकेन वयम्प्रत्ययः । प्रशस्तं मनो यस्य स मनस्वी 'अस्माया-
मेधा' इत्यादिना विनिप्रत्ययः । स गमचट् तस्या तन् रूपं सौंदर्यं 'रूपस्वभावे
सौंदर्य' इत्यभिधानः ॥ भूम्ना बाहुल्येन बहुश इत्यर्थः । मनसैव अतः करणेनैव
न तु दृष्ट्या इति एवकारो व्यक्छेद्य गणयाग्रभूय विनियामासेत्यर्थः । लज्जया
निरीक्षणासम्भवात् । एकदा अर्धनिरीक्षणेन तदवलोक्य अनंतरं केवलं मनसैव
सम्भोगेत्यर्थः । अनुप्रासारकारः ॥ उपजातिः ॥ ६ ॥

रूपं मनसैव गणयाग्रभूवेत्युक्तं तदेष कतिपयैः श्लोके प्रपचयति-प्रसीदेति ।
ते तव वदनेमेव मुखमेव अमृतांशु चद्र एव अस्तु नास्ति रुद्र छेदो यस्य स
अमरः परिपूजित्यर्थः । ताराणां नक्षत्राणां अधिपः चद्र त एव मापरिभूत
परामर्शं करोतु 'माडिलुङ्' इतिलुङ्सर्वलकारापवादत्वेन प्रार्थना लोविष्येश्वरि
भवति 'नमाङ्योगे' इत्यङ्गागमनिषेधः । प्रसीद् प्रसन्ना भव । प्रपूर्वात्सदे प्रार्थ
नायां लोति 'वाचाप्तेति' सूत्रेण सीदादेशः । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ताराणां
नक्षत्राणां तति पतिं दीप्ताणि उज्ज्वलानि 'नमिकपि' इत्यादिना ताच्छीत्ये
दीपेरप्रत्ययः । यानि नक्षत्राणि तेषां छलेन मिथेन 'छल' मिथ च वेदग्धी' इति
त्रिकांशोपः । प्रियाया जानक्या पादे चरणे 'पादा रश्म्यघ्नितुर्पाशा'
इत्यमरः । पतितेव । उत्प्रेक्षात्कारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

क्लिष्टेति । विधात्रा मत्तणा शोणि कटि रुश वृत्ति वतनं यस्य । रुश-
स्वरूप इत्यर्थः । एतादृशो यो मध्य मध्यभागं तं नितान्तं अत्यन्तं क्लिष्टा
भागेण प्रमिय माम् छिनत् न छिनत्तु । अप्रापि पूर्ववदेव रुद्रः । इति प्रचित्य
विचायं गुर्वी अर्धात् शोणिरिति विशेष्यम् । तस्या सीमाया यदृशद्वयं तदेव
शातबुम्भस्य सुषणस्य स्तम्भद्वयं स्थूणाद्वयं तेन धृतेव आलभितेवेत्यर्थः ।

तदस्तु सोष्मं कठिनं प्रकृत्या तनोति तापं स्तनयोर्द्वयं यत् ।
 मध्यस्थमप्येतदनिन्यवृत्तेर्वलित्रयं मां दहतीति चित्रम् ॥ ९ ॥
 स्तनौ नु कुम्भप्रतिमौ सुदत्या नि शेषवक्षस्तटवद्धविम्बौ ।
 पिण्डौ नु पीनौ नवयौवनस्य न्यस्तौ शरीरादतिरिक्तवन्तौ ॥ १० ॥
 विभाति तन्व्या नवरोमराजिः शरीरजन्मानलधूमरेख ।
 अन्योन्यबाधिस्तनमण्डलस्य मध्यस्य धात्रा विहितेव सीमा ॥ ११ ॥

यथा किञ्चित् रूपा काष्ठ उपरितन गृहभार बोधुमर्हं गृहभारधारणार्थं अधः
 स्तनद्वयेन अवष्टभ्यते तद्वत् इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालकारः । उद्वज्जावृत्तम् ॥ ८ ॥

तदिति । अनियवृत्तेः न निद्या गत्वा अनिद्या 'णिदि कुत्तापो' ।
 'कदल्लोर्ण्यत्' इति ण्यत् । अनिद्या वृत्तिः वर्तनं यस्याः शुद्धाचरणायाः
 सीताया इत्यर्थः । प्रकृत्या स्वभावेन यत् सोष्म उष्णत्वसहित आतप-
 सहितं च 'कृष्मातपनिदाययोः' इति षोडालिनः । कठिनं दृढं कटोरस्वभावं
 च एतादृशं स्तनयोः कृचयोः द्वयं तापं स्मरजतापं दुःखं च तनोति विस्तारयति
 तत् अस्तु तिष्ठतु इत्यर्थः । दुष्टस्वभावः तापं करोति चेत् नाश्वाश्रयमित्यर्थः ।
 किं तर्हि आश्रयंकर इत्यत आह-मध्यस्थमिति । मध्ये मध्यभागे तिष्ठतीति
 मध्यस्थ 'सुपि' इति योगविभागात् कर्मण्यः । मध्यस्थ मध्यभागावरिधित
 निःपक्षपानं च एतादृशं एतत्समीपवर्तिं बलीयां त्रयत्रितयैमपि मां राम दहति
 इति चित्रं आश्रयम् । श्लेषालकारः ॥ उपेद्रवनावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ९ ॥

लानाविति । शोभनाः दत्ताः यस्याः सा सुदती 'ययसि दत्तस्य दत्' इत्यनेन
 दत्तादेशः 'उगितश्च' इति डीप् । तस्याः सीतायाः । कुम्भो कलशो मतिने उपमे
 ययोस्तौ 'प्रतिमानं प्रनिविष्टं प्रतिमां प्रतिपातनाप्रतिष्ठाया' इत्यमरः ।
 कलशानुत्प्लौ इत्यर्थः । स्तनौ निःशेषं सकलं सत्स्वस्तटं तत्र यद्वे प्रतिपद्वे विद्ये
 ययोस्तौ सत्कलवक्षस्तटव्यापिनौ नु इत्यर्थः । अथवा द्वितीयामुत्प्रेक्षामाह ।
 शरीरात् त्वन्लोपे पञ्चमी । शरीरं व्याप्य अतिरिक्तवन्तौ अतएव न्यस्तौ विधा-
 श्रेति शेषः । नवं ययौवनं तारुण्यं 'तारुण्यं यौवनं समे' इत्यमरः । तस्य पीनौ
 रूढौ पिण्डौ गोलकौ नु सर्वशरीरं व्याप्य अवशिष्टौ तारुण्यगोलकौ इति
 यावत् । उत्प्रेक्षालकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

विभार्तीति । शरीराज्जन्म यस्य स शरीरजन्मा मदनः स एव अनलः अग्निः
 तस्य धूमरेखा धूमपक्तिः । तन्व्याः सीतायाः नवा मनीनां रोम्णां लोम्नां
 राजिः पक्तिः अन्योन्यं परस्परं धाधते तत् अन्योन्यबाधि 'सुष्यजाता-
 विति णिनिः' । एतादृशं यत् स्तनमण्डलं स्तनचक्रवालं 'चक्रवालं तु
 मण्डलम्' इत्यमरः । तस्य तत्सदृशी यो मध्यः मध्यभागः तस्य धात्रा मक्षणा

यात्यङ्गदोऽप्येव विद्वद्दोऽतिरजद्दत्तं न्यसनेन यत्र ।

तथाहि शक्तिर्मदनस्य दाने चारुप्रकोष्ठस्य भुजद्वयस्य ॥ १२ ॥

यम्भेन्दुलीलामव्यानुमस्याः कलान्तराणि प्रतिपद्य चन्द्रः ।

पूर्णाऽपि साधर्म्यविशेषशून्यः क्रमेण शोकादिव याति हानिम् ॥ १३ ॥

मृगाङ्गनानां नयनानि पूर्वं विधाय नीलानि च नीरञ्जानि ।

कृतप्रयोगेण पुनर्विधाया मृष्टं तु नेत्रद्वयमायताश्याः ॥ १४ ॥

विहिता निर्मिता मीमेव मयादेव विभानि शोभते । यथा क्षेत्रविषये परस्पर
कलई कुर्वन्तो द्वयोः बलहनिरसनार्थं क्षेत्रमध्ये यथा सीमा क्रियते तद्वदि-
त्यर्थः । उभेक्षा रूपं च । उपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

यातीति । भुजद्वये विद्वद्दोऽतिरजद्दत्तं कानिर्घस्य 'स्युः मया रक्' इति-
म्विद् भा भाशुविष्णुनिर्दिष्टः । इत्यमरः । एतादृशः एवः समीपवर्ती
अगदोपि केयूरमपि 'केयूरमागद् तुल्ये' इत्यमरः । अत्र अगदस्य पुस्तक विचार-
णीयम् । यत्र यस्मिन् भुजयुगे न्यसनेन स्थापनेन अगदस्य अगदभिन्नस्य
मदनदानत्वं च याति प्राप्नोति । चारुप्रकोष्ठो यस्य एतादृशस्य भुजद्वयस्य बाह्वोः
द्वितयस्य । मदनस्य सम्मधस्य दाने तथाहि तादृशीत्यर्थः । शक्तिः सामर्थ्यं
अस्तीति शेषः । यत्र भुजेन अगदमपि मदनदानं भवति सा शक्तिः
भुजद्वयस्य नावगच्छेत्त्यर्थः ॥ उपनानिवृत्तम् ॥ १२ ॥

वक्त्रं द्विति । यत्रः यदि आह्लादे 'कर्मद्वित्यादिना' रक् इत्ययः । अग्न्याः
सीतायाः वक्त्रं मुक्तमेव इदुः पद्ममाः तस्य लीलां शोभामित्यर्थः । अनुवातु अगु-
कर्तु अग्न्याः कलाः कलान्तराणि अन्यबोद्धव्यमागन् 'बला तु बोद्धव्यं भागः'
इत्यमरः । घनु, पश्चिमम् । मयूरव्यसकादित्वात्समासः प्रणिपद्य प्राप्य प्रणिपूर्वा-
त्पदधारीः क्त्वा प्रत्ययः 'समाने नञ्पूर्वैकत्वोन्मय' इत्यनेन न्यसादेशः ।
पूर्णापि सपूर्णापि समानः धर्मो यस्य स सधर्मा 'धर्मादिनिष् केवलान्' इति
अनिष् प्रत्ययः समानानि । तस्य भावः साधर्म्यं 'ब्राह्मणादिभ्यान्' इत्यत्र । तस्य
यो विशेषः अतिशयः तेन शून्यः विगदितः मन् क्रमेण एवैककलाक्रमेण
शोकादिव मुमसाधर्म्यान्ध्राभयोकादिव इति नाश याति प्राप्नोति । वक्त्रोन्मे-
शादनीपान्तकाराः । उपनानिवृत्तम् ॥ १३ ॥

मृगाङ्गनेनेति । पूर्वं प्रथमं क्रियाविशेषणमेतत् । विधाया मृगाङ्गा मृगाणां
इतिगानां भगनाः मिय तासां नयनानि नेत्राणि विधाय रुन्वा च नीलानि
नीलवर्णांविशिष्टानि वर्णवाचिनीलशब्दान् विहितस्य मनुष्यः 'मुणवयनेभ्यो
मनुषो णिङ्' इत्यनेन कुरु । एतादृशानि नीलान् उदकान् अजनिद्वय इति
नीरञ्जानि 'अन्वेष्टव्य इत्यने' इति इत्ययः 'उपपदमानिद्' इत्यनेन

अन्वेति कान्त्या कमनीयमस्या युग्मं श्रयोपायतनमल्लेखम् ।

रोपेण रुतस्य हरेण मध्ये छेदद्वयं मन्मथकार्मुकस्य ॥ १५ ॥

असर्पतामापतितालकान्तपर्यन्तकान्तिश्रुतिमूलमस्याः ।

श्रुवौ तु पलं तरलत्वमक्षोर्भूयुग्मकौटिल्यमिमे नु दृष्टी ॥ १६ ॥

तन्व्या मनोज्ञस्वरनेपुणेन विनिर्जितो रोपविलोहिताक्षः ।

प्रसक्तचिन्तादितमन्यपुष्टः शोकेन काण्वर्यं वहतीति मन्ये ॥ १७ ॥

समाप्तः । कमलानि विधाय कृत्वा इति रुतप्रयोगेण रुत, प्रयोगो येन एतादृशेन अधात् विधात्रेण पुनः आपते विस्तृते अक्षिणी नेत्रे यस्याः सतीत्याः 'बहुव्रीहो सवधक्ष्णोः स्वांवात् पच्' इत्यनेन पच् प्रत्ययः समासात्, पित्वात् ङीप् । नेत्रयोः द्वयं द्वितयं सृष्टं नु उत्पादिनं नु इत्यर्थः । पथा कश्चन नदादिः आत्मप्रत्ययार्थं पूर्वं नाट्य विधाप अन्तर प्रेक्षकपुरतः करोति तद्व-
द्वित्यर्थः । उन्मेषालंकारः ॥ उपजातिः ॥ १५ ॥

अन्वेतीति । अस्याः सीतायाः आपते विस्तृते नेत्रे च लेखे यस्य तत् त्रिपदबहुव्रीहिः । एतादृश कमनीय सुदर श्रुवोः श्रुकृत्योः युग्मं युगुलं कान्त्या हरेण शक्रेण रोपेण रूपेण मध्ये मन्मथभागे रुतस्य छिन्नरूप कर्मणे प्रमद-
तीति कार्मुक 'कर्मण उक्ञ्' इति उक्ञ् प्रत्ययः । मन्मथस्य मदनस्य कार्मुकं धनुः तस्य छेदयोः सृष्टयोः द्वयं द्वितयं अन्वेति अनुकरोतीत्यर्थः । अत्रोपमो-
पमेयभावः आर्षिकः अतएव आर्षी उपमेयम् ॥ इद्वज्जावृत्तम् ॥ १५ ॥

असर्पतामिति । अस्याः सीतायाः आपतिता प्राप्ता अलङ्कानां केशानां अंतः समीपभागः तत्पर्यंतं कान्तिर्यस्य अथवा आपतिताः ये अलङ्कानां केशा-
द्याणि तैः पर्यंतः समततः कान्तिर्यस्य एतादृशं श्रुत्योः कर्णयोः मूलं भुव । श्रुकुटी अक्ष्णोः नेत्रयोः तरलत्वं चंचलत्वं वक्तुं नु असर्पतां अमाप्रुताम् ।
इमे दृष्टी श्रुयुग्मस्य कौटिल्यं कुटिलत्वं वस्तु नु असर्पताम् ॥ उन्मेषादोषकाल-
कारौ ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

तन्व्या इति । तन्व्याः सीतायाः मनोज्ञः मनुजः यः स्वरः ध्वनिः 'मनोज्ञ-
मनु मनुज' इत्यमरः । तत्र यन्त्रेण कौशलं 'युवादित्वात्' अणप्रत्ययः ।
विनिर्जितः पराभूतः अतएव रोपेण अमर्षेण 'धोपक्रोधामर्षोरो' इत्यमरः ।
विलोहिते रक्ते अक्षिणी यस्य 'बहुव्रीहो स्वांवात् पच्' इत्यनेन समासात्:
पच् । एतादृशः अन्यपुष्टः अन्यैः काकादिभिः पुष्टः कोकिल 'वनप्रियः परमृतः'
इत्यमरः । शोकेन सीतास्वरनेपुणपराभवशोकेन प्रसक्ता सह्यमा प्राप्तेति यावत्-
या चिता तया आदित रथापित, प्रापितमित्यर्थः । एतादृशं यत्काण्वर्यं रुणस्य
भावः 'गुणवचननास्तेति' भावे ध्यञ् । तत् वहति धारयति इति मन्ये, जाना-
मीत्यर्थः । मनु ज्ञाने लट् । कोकिलस्य काण्वर्यं न स्वनः किन्तु सीतास्वरनेपुण-

पुष्पायुधः स्वात्मनि शस्त्रपातान् कुर्वीत सीताकृतिं वीक्ष्य रत्नम् ।
चित्रीयते तत्र यदात्मयोनेस्तीव्रा मयि व्यापृतिरायुधानाम् ॥ १८ ॥
सति स्म तस्यातिगुरुप्रतर्कं चेतस्ययः प्राह मुनिं तरेन्द्रः ।
प्रणम्य शुद्धान्तमुपैति पादौ तीर्थान्नूनी भवतः स्तुपेति ॥ १९ ॥
कलत्रभारेण कुचद्वयस्य स्थाप्ता तथा ग्रन्थरविक्रमायाः ।
आसीत्स तस्या गतिमन्थरत्वेऽसौ राजपुत्रोऽपि तृतीयहेतुः ॥ २० ॥

जनितपराभवोत्पन्नचित्ताग्राम वैषम्यं इति मन्ये इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः
उपजातिवृत्तम् ॥ १७ ॥

पुष्पायुध इति । आत्मा जंतुत्वरण योनिः कारण यस्य स मनोभव इत्यर्थः ।
'आत्मयोनिः पुमान् कामदेवे च परमेष्ठिनि' इति मेदिनी । तस्मै मदनस्य
मयि रामचन्द्रे तीव्रा तीक्ष्णा आयुधानां शस्त्राणां व्यापृतिः व्यापारः प्रहारः
इत्यर्थः । तत् मद्भिषयप्रहारकरणं न चित्रीयते नाश्वकारकमित्यर्थः । 'नमो-
परिभिन्नद्वयः कथम्' इत्यनेन कथयि आत्मनेवदम् । यत् पुष्पाणि तानि च
'अरविंदमशोकं च चूर्तं च नवमल्लिका ॥ नीलोत्पलं च पचैते पचमाणस्य
सायनाः' इति आयुधानि यस्य स पुष्पायुधः मदनः । सीता एव आकृतिः
आफारी यस्य तत् सीताकृतिः सीताम्बररूपमित्यर्थः । रत्नं वीक्ष्य अवलोक्य
स्वात्मनि स्वस्य आत्मा शरीरं तस्मिन् स्पन्दे इत्यर्थः । शस्त्राणां पाताः तान्
कुर्वीत सभाषनायां लिङ् । इदमन्वयवृत्तम् ॥ १८ ॥

सतीति । तस्य रामचन्द्रस्य चेतसि अतस्त्वेति अतिशयितः । गुरुः प्रतर्कौ
प्रतिमन् एतादृशे सति, अनेकविधतर्कं कुर्वति सतीत्यर्थः । गतानां ईदृः जनकः ।
अथ पूर्वोक्तशकारानंतरं मुनिं विश्वामित्रं इति प्राहस्मै उवाचेत्यर्थः । इमेति अती-
तकालबोधकं अथवा पादपूरणार्थं 'स्मरतिस्मरतमदर्शने' 'तु हि च स्म ह'पि
पादपूरणे । ह्युभयप्राप्यमरः । नन्दः मुनिं शब्देत्युक्तं तत्र किं मोक्षेति आह—
भवतः स्तुवा सीता दशरथसहितत्वात् रामस्य ब्रह्मातिब्रह्मत्यपि दादनेन
गुरुत्वाच्च विश्वामित्रस्य स्वश्रुत्यै वेदितव्यम् । तीर्थान् क्वचिनुष्टजलात् 'तीर्थं
शास्त्रान्तरसिरोपाधोपाग्यापमप्रियु ॥ अवतारविजुष्टांश्च सीरजःसु च विधुत'
इत्याभिधानात् । अनूनी अन्यूनौ तीर्थं तुल्यौ इत्यर्थः । पादौ अर्धौ भवत इति
गम्यते । अथवा भवतः पादौ इत्यन्वयः । स्तुपेत्यत्र भवत इति आर्षिकलङ्घम् ।
प्रणम्य नमस्कृत्य । शुद्धान् अवरोधं 'शुद्धान्मरारोधश्च' इत्यमरः । उपैति
प्रापयति । उपपूर्वकान् इण् धातोः वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ उपजानि-
वृत्तम् ॥ १९ ॥

कलत्रेति । कलत्रस्य योगीपदेशस्य यो भारः तेन 'कलत्रं धोनिभार्ययोः'
इत्यमरः । तथा कलत्रभारत् कुचयोः स्तनयोः यन् ईदृषं द्वितर्यं तस्य रथान्ना
मतेन 'द्रव्याणि स्थानं शुष्मं च' इत्यमरः । कुचद्वयभारेण इति कलिनः । मयाः

अनुग्रजन्तं परिवारवर्धं प्रत्याहरन्ती किल नाम किञ्चित् ।
तिर्यग्विवृत्ताननचन्द्रविम्या रामं जघानार्धनिरीक्षितेन ॥ २१ ॥
तस्यां गतायां सह राघवाभ्यां भर्ता भुवः संघमिनं ततस्तम् ।
द्रष्टुं निनाय स्वयमृद्धिसारं सत्रस्य विप्रैरकुशं ततस्य ॥ २२ ॥

मदः विक्रमः पादप्रक्षेपो यस्याः मदगतेरित्यर्थः । तस्याः सीतायाः गतेः
गमनस्य मथरत्वं मदत्वं तद्विषये सः प्रसिद्धः असौ राजपुत्रोपि दशरथपुत्रोपि
रामचद्रोपि । तृतीयः अयाणा पूरणः एतादृशः हेतुः कारण 'धेः सप्रसारणं च'
इति त्रिशब्दात्तीव्रप्रत्ययः सप्रसारणं च । आसीत् । रामवियोगास-
हिष्णुत्वेन तद्वन्निमदत्वे कलत्रकुचमारवत् रामोपि तृतीयः हेतुरासीदित्यर्थः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ २० ॥

अनुग्रजन्तमिति । अनु ग्रजतीति अनुग्रजन् त अनुपूर्वकात् प्रणगतावित्य-
स्मात् लटः शत्रादेशः । एतादृशं परिवाराणां परिजनानां वर्गः समूहः 'परिवारः
परिजने सङ्गकोशे परिच्छदे' इति मेदिनी । 'वृद्धभेदाः समैर्वर्गः' इत्यमरः । त
किञ्चित् नाम शब्दरूपमन्याहरन्ती भाषमाणा किलेति सभाषनायां अथवा किञ्चि-
त् प्रत्याहरती इत्येवान्वयः नामेति प्राकाशये प्रसिद्धावित्यर्थः । 'नाम कोपेभ्युपगमे
विस्मये स्मरणेपि च । सभाष्य कुत्साप्राकारपविकल्पेपि च दृश्यते' इति मेदिनी ।
अत्र मत्याङ्गपूर्वः ह्यभातुः उपसर्गवशादिना भाषणार्थः 'कवेरभिमेतः तेन
'अकथितं च' इति द्विकर्मकत्वम् । आननमेव चद्रविय तिर्यक् विवृत्तमचलित
आननचद्रविषयया एतादृशी अर्थात् सीता । अर्थं यत् निरीक्षितं अपलोकित
नेन । अत्र समाशवाच्यार्थशब्दाभावात् कर्मधारय एव समाप्तः । अपि च यथोक्त-
रमुनीनां प्राणाण्येन एकदेशितमासप्रत्याख्यातभाष्यमते सुतरां कर्मधारय एव ।
'राम पाषाण' अत्र हनिस्ताडनार्थः । अत्र ताडनं ह्तेरप्रसिद्धार्थत्वेन काण्ये श्लेष
इति चेत् हिंसार्थक एवास्तु । अतिदुःसमेव हिंसाऽत्र विवक्षिता । स्पष्टं चेद्
भक्षोरहिंसार्थस्य नेति शेषरे भक्षयति बलीपदांस्त्वमित्युदाहरणे श्लेषस्थानां
सस्यानां भक्षणं स्वामिनोऽत्र हिंसा द्रष्टव्या इत्यनेन यथेनेति दिक् । उपजा-
तिवृत्तम् ॥ २१ ॥

नस्यामिति । तस्या सीताया गतायां अतःपुरे इति शेषः । ततः सीतागमना-
नंतरं भुवः पृथिव्याः भर्ता पालकः जनकः स्वयं रघोः शोभापत्ये राघवौ
ताभ्यां 'तस्यापत्य' इत्यण् । रामलक्ष्मणाभ्यां सह त पूर्वोक्तं संयमः इद्विधनि-
ग्रहः सोऽस्यास्तीति संयमोक्तं 'यमः समुपनिविषु च' इति सपूर्वात् यमधातोरप्
प्रत्ययः । तस्मात् 'अनइनिठनो' इति इनि । विप्रैः ब्राह्मणैः ततस्य विस्तृतस्य
सत्रस्य यज्ञविशेषस्य 'सत्रमाच्छादने यज्ञे' इत्यमरः । अरुणः अतिशयित
क्रद्धेः समृद्धेः सारं स्थिरांशं द्रष्टुं अपलोकिन्नु निनाव नीत्वा प्रापणे लिट् । इद्र-
वआवृत्तम् । लक्षणं लूकम् ॥ २२ ॥

दूरोऽपि देहेन वियोगवहेः प्रवर्धिताधिः स्फुटतीति भीतः ।
तद्रक्षणायैष कृतप्रयत्नो रामो न तस्या हृदयं मुमोच ॥ २३ ॥
याते च रामे नयनाभिरामे दृष्ट्वा दिशः किं फलमस्ति शून्याः ।
इतीव पद्मापतलोचनाया विलोचने नेत्रजलं करोध ॥ २४ ॥
कृतेऽपि पाणिग्रहणे मयेयं जाता परग्राहितरागवृत्तिः ।
घालेति तस्या घलयं कृशाङ्ग्याः ससर्ज रोपेण यथां कराग्रम् ॥ २५ ॥
सन्तापयद्विर्हृदि सध्रताङ्ग्याः कामादितः स्रद्विलोहितेन ।
नेत्रद्वयेनेव बहिःप्रवृत्तज्वालाचलिः संविधिदे सखीभिः ॥ २६ ॥

वृत्तेपीति । देहेन शरीरेण दूरोऽपि वियोग एव बद्धिः, तस्मात् दूरोऽपि स्फुटति स्फुटि-
व्यतीत्यर्थः । वर्तमानसमीपे भविष्यति लट् । अत्र स्फोटनक्रियायाः सीताहृदयं
कतां । इति भीतः अतएव प्रवर्धितः आधिः मनोव्यथा यस्य सः तस्य हृदयस्य
रक्षणाय कृतः प्रयत्नः तत्र स्थितिरूपः येन स रामः तस्या, सीतायाः हृदयं
अतःकरणं न मुमोच न त्यक्तवान् । सीता निरंतरं रामचंद्रगतमनसा आसीत्
इत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २३ ॥

यात इति । नयनयोः अभिरामे मनोहरे रामे रामचंद्रे याते गते सति ।
प्रकारः पादपूर्णे । शून्याः रामदर्शनाभावान् उद्देगकारिता इत्यर्थः । दिशः
काष्ठाः दृष्ट्वा विलोक्य किं फलमस्ति न किमपीत्यर्थः । इतीव इति हेनोरिव
पक्षे कमले इव आपते विस्तीर्णे लोपने नेत्रे यस्या, एतादृश्याः सीतायाः
विलोपने नयने नेत्रजलं अभ्यु करोध स्फुषानोलिङ् । रामदर्शनशून्यं दिग्वि-
स्तोकं व्यर्थं इतीव नेत्रजलं दृष्ट्वा करोध रामवियोगेन सीताया नेत्रे अभ्युपहृष्टे ।
उन्नेहालवारः । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

कृतेपीति । मया पाणेः ग्रहण स्वीकारः तत्र स्थितिर्नित्यर्थः । पक्षे पाणि-
ग्रहणं दिवाङ्गः '—उपयामाः पाणिपीडनं' इत्यमरः । तस्मिन् कृतेऽपि आपगतिर्नापि
परत्र पारिमन् परपुर्ये भगवति रामचन्द्रे अथ च अविवाहिने पुरुषे आहिता
स्थापिता रागेण प्रेम्णा वृत्तिः वर्तनं यथा । इयं बाला । अस्तीति शेषः । इति
हेतोः एते अगं यस्याः सा कृशाङ्गी 'अगमाप्रकटेभ्यो वत्तर्ध्व' इति
ह्रस्वः । तस्याः सीतायाः वत्तर्ध्वं कवचं करस्य इतरस्य अर्धं यथा यथापि
रोपेण ससर्जं सत्पात्रम् । रामवियोगजनितरुधन्वेन सीताइत्यन्तं कवचानि
गलितानीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २५ ॥

सन्तापयद्विर्हृदि । सध्रतानि अंगानि यस्याः सीतायाः हृदि अंतःकरणे
कायेन मद्मेन आदितः स्थापितः सन्तार एव आदिः बद्धिः मेदेन दुःखेन
विहोदितं रत्नं तेन नेत्रयोः हृदयं द्वितयं तेन बद्धिः प्रवृत्ता यानां व्याजानां

याता ह सा तानवमङ्गजाग्रितसे चिरं तद्दृश्ये निघासात् ।
 उत स्वकीये हृदि तं निविष्टमृद्धा तत्तत्त्वं श्रमजं गता ह ॥ २७ ॥
 दूरेऽपि रामः परिकल्पवृत्त्या किं दृश्यतेऽस्मिन्नथवा स्थितेऽपि ।
 किं मे प्रयासः प्रतिभाति पापादित्यास तस्या विविधो विकल्पः ॥ २८ ॥
 मृदुप्रवालास्तरणेऽपि तन्वी शिलातले नैव धृतिं सिपेये ।
 अस्त्रस्यार्द्रं शरतल्पमध्ये सा पुष्पकेतोरिव वर्तमाना ॥ २९ ॥

आवलिः पक्षिरयस्य एतादृश इव ससीभिः आलिभिः सविविधे ज्ञातः ।
 विद् ज्ञाने कर्मणि लिट् । उत्प्रेक्षालकारः । इन्द्रजामृतम् ॥ २६ ॥

यातेति । सा सीता अगात् अजनीत्वंगजः मदनः स एव अग्निः अथवा
 सीताविरहजागतापः स एव अग्निः तेन तमे तस्य रामस्य हृदये अतःकरणे
 चिरं चिकाल निघासात् हेतोः तनोः रुशस्य भावः तानव काश्यम् 'इगताश्च
 लघुपूर्वात्' इतिभावेऽण् । याता नु याता नु उत अथवा स्वकीये स्वस्य हृद् स्वकीय
 गृहादित्वाच्छ्रमप्रत्यये स्वस्य चेत्यनेन कुगागमः । हृदि अतःकरणे निविष्ट स्थित
 त रामचन्द्र ऊढा धृत्वा । श्रमज श्रमात् अजनीति श्रमज । तनोः रुशस्य भावः
 तनुत्वं क्शत्वं 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वप्रत्ययः । गता नु । महापुरुषधारणे हि
 अथलायाः श्रमः आवश्यक एवेति तात्पर्यम् । अत्र उत्प्रेक्षालंकारमूलकः
 सदेहालकारः । अतः उत्प्रेक्षासदेहयोगांगीभावः सकरः । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ २७ ॥

दूरेपीति । दूरेपि दूरस्थेपीत्यर्थः । रामः परिकल्पः सकल्पः तद्रूपा या वृत्तिः
 चित्तवृत्तिः तथा दृश्यते किं रामचन्द्रे दूरेपि तन्मनस्कृतया कल्पितात् करणवृत्त्या
 समीप भाति किं इत्यर्थः । अथवा अस्मिन् रामचन्द्रे स्थितेपि मे पापात्
 प्रयासः प्रतिभाति इति तस्याः सीतायाः विविधः अनेकप्रकारकः विकल्पः
 कल्पना आस 'अस् गतिदीप्त्यादानेषु' इत्यस्य छिटिणलि रूपम् । धामूनाम-
 नेकार्थत्वात् सत्तापेत्वम् । न च 'अस् भुवि' इत्यस्य शङ्ख भ्वादेशेन इष्टरूपा-
 सिद्धेरिति दिक् ॥ सदेहालकारः । इन्द्रजामृतम् ॥ २८ ॥

मृदुप्रवालेति । असृजः रक्तस्य यः स्रवः स्रवणं तेन आर्द्रं एतादृशो पुष्प-
 केतोः मदनस्य 'प्रयुग्मः श्रीनदनश्च कन्दर्पः पुष्पकेतनः' इति हेमः । शराणां
 बाणानां तत्त्वं शय्या तस्य मध्ये वर्तमाना इव सा तन्वी सीता मृदवः ये
 प्रवालाः अंकुराः ते एव आस्तरणं यस्मिन् एतादृशो शिलातलेपि धृति संतोष
 सुसमित्यर्थः । नैव सिपेवे नैव प्रापेत्यर्थः । मदनदाहकतत्वात् शीतोपचारे-
 रपि सुखं न प्रापेत्यर्थः । अत्र सुसकारणसत्त्वेपि सुस्वरूपकार्यानुत्पत्तिवर्णनात्
 विशेषोक्त्यलकारः ॥ 'कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्पलकारणे' इति लक्ष-
 णात् ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ २९ ॥

तुषाररश्मेरुदयेपि तस्या नेत्रोत्पलं नो मुकुलीवमूव ।
चन्द्रे मुखच्छन्नि दीर्घकालमभ्यासतो तु प्रियचिन्तया नु ॥ ३० ॥
सशीकरं गर्भदलं कदल्या न्यस्तं नताङ्गया हृदये सखीभिः ।
यवन्य भिन्नस्फटिकावदातं पुष्पेषुषाणमणपट्टशोभाम् ॥ ३१ ॥
कस्यापि दृष्ट्या ययि यद्विरागः स्वपादसेवामिरतेऽपि नत्किम् ।
इतीव शीघ्रित्यमतानि तस्या युग्मेन सन्नूपुरयोऽरमन्दम् ॥ ३२ ॥

तुषारेति । तुषाराः शीतलाः रश्मयः किरणाः परस्य स तुषाररश्मिः ।
‘तुषारः शीतलः शीतः’ ‘गमस्तिष्ठतिरश्मयः’ इत्यमरः । तस्य चन्द्रस्य उदयेपि
तस्याः सीतायाः नेत्रमेव उत्पलं कमलं न मुकुलीवमूव न कुङ्कुलीवमूवेत्यर्थः ।
मुकुलीवमूवनाभावे हेतुमुत्प्रेक्षते । मुखं छन्द परस्य तस्मिन् मुखरूपे इत्यर्थः । चन्द्रे
दीर्घकालं दीर्घसमये अभ्यासतो तु अभ्यासान्नु । मधया प्रियस्य रामचन्द्रस्य
चिन्तया । नु इति वितर्के । मुखचन्द्रस्य निरतरसाहचर्येण नेत्रोत्पलस्य कुङ्कुली-
भावाभावः । वैरिणः दीर्घकालसाहचर्ये अनापत्त्या येषां वृत्तेन तत्तुनापकारः
सहते ॥ वयमेक्षालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३० ॥

सशीकरमिति । मतानि अंगानि यस्याः सा नताङ्गी ‘अंगमाश्रक्रेम्य’ ।
इति ङीप् । तस्यैव अतिपेठसाङ्ग्या, सीतायाः हृदये सखीभिः आढीभिः
न्यस्तं स्थापितं शीकरैः तुषारैः सहितं सशीकरं ‘शीकरौमुकुणाः शृङ्गाः’
इत्यमरः । भिन्नः विदीर्णः यः स्फटिकः मणिविशेषः तद्दृश्यदातं सितं कदल्या
रभायाः ‘कदलीवारणयुसारमानोचाशुमत्कला’ इत्यमरः । गर्भदलं गर्भस्य
मध्यस्य दलं गर्भभूतं दलं वा पुष्पाणि इत्यर्थे । यस्यां परस्य स पुष्पेषुः मदनः
‘शय्यारिक्तगतिजः कुसुमेषुः’ इत्यमरः । तस्य यो बाणः धरः तत्संरक्षी यो
व्यणः अरुः ‘ग्रणीऽस्त्रियामीर्मरुः’ इत्यमरः । तस्य यः पट्टः पट्टिका तस्य
शोभां सर्वेषु उत्पादयामासेति यावत् ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

कस्यापीति । स्वस्य पादौ स्वपादौ तयोः सेवा तत्र स्थितिः आराधनं च
तत्र अभिरतेपि तत्परेपि भवि नूपुरयुग्मे कस्यापि दृष्ट्याः यद्विरागः वेराग्य,
प्रेमराहित्यमित्यर्थः । यद्विनि सामान्ये नपुंसकं अन्यस्य वा । एव तद्विराग्यापि श्रेय-
सत् किं तनुं कुत इत्यर्थः । वा स्वपादसेवां करोति तत्र प्रेमदृष्टिरवश्यं भवित-
व्येव तादृशी मयि कस्यापि नास्तीत्यर्थः । लोकः प्राक् अपतोदृष्टिरेव
प्रचलति तनु स्वपाददृष्टिरित्यभिप्रायेणेदं । इतीव इतिहेतोरपि तस्याः सीतायाः
सती च ते नूपुरे च सन्नूपुरे सम्मजीरी ‘मजीरो नूपुरोस्त्रियां’ इत्यमरः । तयोः
युग्मेन युगलेन ‘युग्मे नु युगलं युय’ इत्यमरः । असद्वं यमूय शैथिल्यं शिथि-
लस्य नाशः ‘माहृणादित्यान् प्यञ्’ । अतानि व्यस्तारि । तनु विस्तारं कर्मणि
लुङ् धिगो लृक् । वयमेक्षालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३२ ॥

सखीसमीपेऽपि सखेदवृत्तिश्चन्द्रातपैरप्यनुतापभाजा ।
 देहेन वैदेहसुता निनाथ दिनानि दीना कतिचित्कथञ्चित् ॥ ३३ ॥
 सार्धं द्विजैः पावनसोमपाननिर्धूतपाप्मन्यथ सन्ननाथे ।
 मत्स्यस्य कोटिं प्रकृतस्य मुख्ये क्षितिक्षितामीयुपि वीतविभ्रम् ॥ ३४ ॥
 जनाधिनाथः पुरद्वृतकल्पः समग्रशक्तिः सुतयुग्ममन्यत् ।
 ततः समादाय सुमन्त्रसूतः पुरं प्रपेदे जनकस्य राज्ञः ॥ ३५ ॥

सखीति । सखीना आलीनां समीपेपि सखेदो दुःख तेन सहिता सखेदा वृत्तिः
 यस्याः । आलिभिः समाधाने रुतेपि दृढविरहात् सखेदवृत्तिरित्यर्थः । अतएव
 दीना विदेहाया मिथिलायां भवः वैदेहः जनकः 'विदेहा मिथिले ममे' इति
 त्रिकांशशेषः । 'तत्र भवः' इत्यण् । तस्य सुता कन्या सीता चन्द्रस्य
 आतपैः प्रकाशैः अनुताप सखेद भजतीति अनुतापमाह तेन 'भजोन्विः' ।
 चन्द्रकिरणदर्शने हि विरहिणां सखेदजननात् एवमुक्तिः एतादृशेन देहेन सह ।
 साहित्ये तृतीया । कथञ्चित् अतिसकटेनेत्यर्थः । कतिचित् कानिचित्
 दिनानि दिवसान् निनाथ पापपापमासेत्यर्थः । नीत्रू प्रापणे लिट् । उपजा-
 तिवृत्तम् । अनुमासविशेषोक्त्यलकारौ ॥ ३३ ॥

युग्म सार्धमिति ॥ अथ एतादृशसीतावस्थानंतरं द्विजैः ब्राह्मणैः सार्धं
 साक 'साक सार्धं सम सह' इत्यमरः । साहित्ये तृतीया । पावनं पवित्र
 यत् सोमरसस्य पानं यज्ञांगभूतं तेन निर्धूतः निर्दलितः पाप्मा पाप यस्य
 'अस्त्री पक् पुमान् पाप्मा' इत्यमरः । एतादृशे सन्नस्य कतिक् यजमाने-
 फ्यादिधर्मविशेषविशिष्टस्य यज्ञविशेषस्य नाथः अधिपतिः तस्मिन् । क्षितिं
 क्षिण्वति जरयति इति क्षितिक्षितः तेषां राज्ञां 'नृपभूपमहीक्षितः' इत्यमरः ।
 शेषे यष्टी । मुसभिव प्रधानत्वात् मुख्यः 'शास्त्रादिभ्यो यः' इतीवाधेयं धप्रत्ययः ।
 तस्मिन् प्रकृतस्य उपक्रांतस्य मत्स्यस्य सन्नविशेषस्य कोटि उत्कर्षः 'अत्युत्कर्षा-
 श्रयः कोटयः' इत्यमरः । अवसानमित्यर्थः । वीतानि विभ्रानि यस्मात् तत्
 वीतविभ्रं इण्धात्वर्थविशेषणमिदम् । ईपुपि प्राप्तवति सति । उपेत्यविपक्षित-
 मित्युक्तत्वात् 'उपेयिवाननाम्बाननूपानम्' इति वसु प्रत्ययः । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ ३४ ॥

जनेति । ततः जनकस्यसमाभ्यनंतरं ईपदूनः पुरद्वृतः पुरद्वृतकल्पः
 इन्द्रनुत्य इति यावत् 'ईपदसमाप्तो वत्सपुद्गेश्वदेशीवरः' इति कल्पप्रत्ययः ।
 समपाः संपूर्णाः शक्तयः प्रभाषोत्साहमंत्रजाः शक्तयो यस्य । सुमंत्राः एत-
 न्नामको मंत्री युतः सारथिः यस्य । सुमंत्रः सूतः मंत्री चेति रामायणे
 प्रसिद्धम् । एतादृशं जनानां लोकानां अधिनाथः अधिपतिः दशरथः अन्यन्
 रामरक्ष्मणयुग्मादन्यन् सुमन्त्रोः पुमन्त्रोः युग्मं भरतशत्रुघ्नौ इत्यर्थः । समादाय
 जनकस्य विदेहस्य राज्ञः पुरं मगरं प्रपेदे । सुतयुग्ममिति प्रभागत्वादुक्तं

क्षत्रस्य नक्षत्रमदोषदुष्टं वैवाहिकं चाहितशत्रुवीरः ।
पुरोहितेनाभिहितं निशम्य सप्ताद्यामास विधिं विधिज्ञः ॥ ३६ ॥
स्नातद्विज्जारूढमद्विप्रेन्द्रस्कन्धस्यकार्तस्वरकुम्भपङ्कजा ।
नृपस्य धिष्ये प्रकृते समन्तादच्छेदवत्पापनतीर्यतोय ॥ ३७ ॥
रथ्योभयान्ताहितज्ञातकुम्भकुम्भस्यपङ्केरुहगन्धविन्दे
तिरोदधाने गमनं शुगन्धौ कर्पूरकृष्णागरुसारधूपे ॥ ३८ ॥

वस्तुतस्तु चतुरणसेन्येन सकललोद्वाहिकोपयोगितामप्या न पौरजनसमूहेन च
नगर प्रवेदे इति होयम् । अतएव जनाधिनाथः पुरोहितकल्पः समयधिकः ।
इत्यादिविशेषणानि स्वरसतः सगच्छन्ते । रामायणे तथैवोक्तत्वाद्वाज्ञो विवा-
हस्य तथैवोचित्वाच्च । वक्ष्यति च ' वृद्धेषु भ्रातृवत्पत्यः ' इत्यादि इति दिक् ।
अनुमासालकारः । उपेद्रवजानृत्तम् ॥ ३५ ॥

क्षत्रस्येति । साहिनाः मापिताः शत्रुहृत्पा वीराः येन । शत्रुराज्यं गृहीत्वा
ते निजराज्यात् निःसारिता येनेत्यर्थः । न केवलं शत्रुनिर्दहनपूर्वकं साम्राज्य-
वृद्धिकारक एव किन्तु स्वधर्मज्ञानपूर्वकं तस्यानुष्ठातापीत्याह-विधिज्ञः विधिं
विधानं जानाति इति विधिज्ञः ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कर्मत्वयः उप-
पदसमाप्तः । अर्थान् जनकः पुरोहितेन शतानन्देन ' पुरोधास्तु पुरोहितः ' इत्यमरः ।
अभिहितं उक्तं अदोषदुष्टं दोषैः दुःपथाग्याद्येकविंशतिमहादोषैः
ज्योतिःशास्त्रोक्तैः दुष्टं न भवतीति अदोषदुष्टम् । वैवाहिकं विवाहं अर्हतीति
वैवाहिकं ' तवर्द्धति ' इति ङक् । नक्षत्रं कक्षं विशम्य क्षत्रस्य क्षत्रियस्य वैवाहिकं
विवाहयोग्यं विधिं इतिकर्तव्यत्वात् सप्ताद्यामास । वैवाहिकमिति नक्षत्रस्य
विधेः तत्रेण विशेषणम् । अनुमासालकारः । उपजानिर्नृत्तम् ॥ ३६ ॥

इत आरभ्य वैवाहिकमविधानकमेव कलकेनाह-स्नातेति । स्नाताः कृताभि-
षेकाः ये द्विजाः ते आरूढाः अधिष्ठिताः ये मद्युक्ता द्विषेद्राः । शक्तिपाधिवा-
दित्वाभ्युपगमपदलोपिसमाप्तः । तेषां स्तब्धेषु तिष्ठतीति स्वधर्मधाः । सुपीतकः ।
एतादृशा ये कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य कुम्भाः कलशाः ' इदं कार्तस्वरं जाचूषदम् ' इत्यमरः ।
तेषां पत्न्या परपरया नृपस्य जनकस्य धिष्ये स्थाने ' धिष्ये स्थाने गृहे भेऽग्नौ ' इत्यमरः । समन्तान् छेदः विच्छेदः अस्ति अस्य तत्
छेदयन् तादृशं न भवति तन् अच्छेदयन् सर्वतो विद्यमानं पापं पवित्रं तीर्थतोयं तीर्थोदकं यस्मिन् एतादृशो सर्प उदकज्यामे इत्यर्थः । प्रकृते
सति विराचिते सति । सर्वेषां सन्तस्यमानां पदानां ततानेति नवमश्लोकस्थ-
क्रियापदेन अन्ययः । उपजानिर्नृत्तम् ॥ ३७ ॥

रथ्येति । उभौ अंतो प्रोतो उभयांतो रथ्यायाः प्रतोल्याः यो उभयांतो
तत्र आहिताः ये शानकुम्भस्य सुवर्णस्य कुम्भाः कलशाः । तपनीयं शातकुम्भं

चरत्सुबन्धानननिःभृतेषु नरेन्द्रसूनोर्जयघोषणेषु ।

प्रध्मातशङ्खध्वनिपुंहितेषु ध्वनस्तु तूर्येषु च मंगलाय ॥ ३९ ॥

लाजा जलं दर्भमिति प्रसक्तमाविष्कृताग्नेदितशीघ्रनादे ।

आहूय सम्पादयतोऽपि भृत्यान् प्रत्युद्धजत्याकुलभृत्यवर्गे ॥ ४० ॥

ज्ञातुं मुहुर्यामघटीजलस्य वृत्तिं प्रयुक्ते नृपदासवृन्दे ।

धावत्युरोघातनिपातितार्धमार्गस्थलोकेऽपि गतागताभ्याम् ॥ ४१ ॥

इत्यमरः । तत्र तिष्ठतीति कुमस्थानि 'सुपीति कः' । चानि पकेरुहाणि कम-
लानि तेषां यो गन्धः सुगन्धः तेन विद्धे ताडिते मिथिते इति यावत् । सुष्ठु गन्धः
आमोदः यस्य स सुगन्धिः तस्मिन् 'गधौ गधक् आमोदे' इति विभ्यः ।
'गधस्येदुत्सूतिसुसुरभिभ्यः' इति समासात् इकारादेशः । कर्पूरः चंद्रमामा'
रुष्माणस्तस्याय तद्गुणो यो धूपः तस्मिन् गगनं आकाशं 'गर्भोत्तरिक्षं गगन-
इत्यमरः । तिरोभक्ते इति तिरोद्धानः तस्मिन् आच्छादयितरि सति । तिरोपूर्वका
दुधातेः शानच् । अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३८ ॥

परस्त्विति । वराणां इदं अधिपतिः तस्य सूनुः श्रीरामचन्द्रः तस्य मंग-
लाय भद्राय 'भद्र' कल्याणं मंगलं शुभम्' इत्यमरः । तावद्यै चतुर्थी ।
जयस्य घोषणानि विश्वब्दनानि जयोस्तु इत्यादिशब्दोच्चारणानि तेषु यदिनां
स्तुतिपाठकानां 'यदिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । जाननानि मुञ्चानि
तेभ्यः निःसृतेषु घट्टिगतेषु सत्सु च प्रध्माताः कृत्स्नाः 'प्राधाद्यासिंसपो-
गयोः' इत्यस्मात् कर्मणि कः । ये शशाः केवचं तेषां ध्वनिभिः शब्देः
वृत्तिषु वर्धितेषु । यद्वह्नि वृद्धो कर्मणि कः । तूर्येषु वाद्येषु ध्वनस्तु रणास्तु
सत्सु ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ३९ ॥

लाजा इति । संपादयति निष्पादयति इति संपादयतः तान् संपादयतः
अपि अर्थात् लाजाः जलं दर्भ इति कर्माणि गम्यते । भृत्यान् कर्मकरान् ।
'भृजोऽज्ञायां' इति क्यप् । आहूय लाजाः जलं दर्भं संपादयत इति संपा-
दनक्रियानिरूपितानि कर्माणीमानि तत्र 'य माहूयं इत्यात्' इतिपठ
दर्भमिति जात्येकवचननिर्देशः । प्रसक्त क्रियाविशेषणमेतत् । सराक्तं इत्यर्थः ।
निरंतरमिति यावत् । आविष्कृतः प्रकटीकृतः आग्नेदितः द्विसिक्कः शीघ्र-
नादः त्वरितध्वनिर्धन एतादृशो आकुलः कायसंघातः यः भृत्यवर्गः तस्मिन्
उद्भूतजति सति उद्भूयति सतीत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः । इन्द्रधन्वावृत्तम् ॥ ४० ॥

ज्ञातुमिति । यामः ग्रहरः तत्संबन्धि घटी घटिकाख्यो यंत्रविशेषः स्पष्टः ।
तत्संबन्धि यज्जल उद्दकं अथवा यामज्ञानार्थं यद्वटीजलं तस्य वृत्तिं वर्तनं
ज्ञातुं अवर्तन्तु प्रयुक्ते निपुक्ते गत गमनं आगतं आगमनं साभ्यां द्वेभ्यां
उरसां पातः निपातः ताडनं यस्मिन् तद्गुणोपातं तद्यथा स्वासथा निपातितः

आसन्नभूतो महितो मुहूर्तः किं स्वीयते तावदिति प्रगल्भम् ।
 वृद्धेषु वंशद्वितयस्य धीरं खानाय सद्यस्त्वरयत्सु रामम् ॥ ४२ ॥
 उक्तैर्मृतान्यस्वरमुच्चारत्सु समं समाविष्कृतमंगलेषु ।
 आपूरिताशेषककु-मुक्षेषु पटुप्रसक्तं पटहृद्ध्येषु ॥ ४३ ॥
 चेन्नेत्रेण चेन्नग्रहणाधिकारे जने च तत्राहपयोगवन्ति ।
 विदक्षुपृन्दानि निरस्यमाने मुखेन हुंकारयता नितान्तम् ॥ ४४ ॥

अर्धमार्गे निष्ठतांति अर्धमार्गस्थाः तादृशाः लोकाः येन एतादृशे गृहस्य राज्ञः
 ये दाताः भूत्वाः तेषां वृद्धे समूहे अपि धावति सति । अपिः पूर्वोक्तकार्योणां
 समुच्चायकः । कियान् फालो जात इति ज्ञानार्थं स्थापितचट्टिकायत्ररथजल-
 निरीक्षणार्थं सधमेण धावतां भूत्यानां मार्गस्थलोकानां च उगेघातपूर्वकं
 निपातो जात इति तात्पर्यम् । तेन स्वरातिशयो व्यज्यते । इन्द्रयन्त्रा-
 वृत्तम् ॥ ४१ ॥

आसन्नेति । महितः पूजितः । मह पूजायां 'मतिमुद्दिपूजार्थेभ्यश्च' इति कः ।
 मुहूर्तः आसन्नभूतः समीपवर्तित्वर्थः । किं स्वीयते तावत् तूष्णीं किं स्वीयते
 इत्यर्थः । तावदिति वाक्यालङ्कारः । इति प्रगल्भं प्रौढं यथा स्यात्तथा वंशयोः
 अन्ववाययोः द्वितय द्वय तस्य तत्समयिनः वृद्धेषु, जनकदशरथकुलवृद्धेष्वि-
 त्यर्थः । धीरं माहं 'धीरो मनीषी ज्ञाः माहः' इत्यमरः । राम सद्यः
 सपदि 'सद्यः सपदि तत्क्षणम्' इत्यमरः । खानाय अभियेकाय स्वरयत्सु सत्सु ॥
 इन्द्रयन्त्रावृत्तम् ॥ ४२ ॥

उच्चैरिति । समाविष्कृतानि प्रकटीकृतानि मंगलानि यैः तादृशेषु आपूरि-
 तानि अशेषाणां ककुमां दिशां मुक्तानि यैः एतादृशेषु पटु मनोहरं प्रसक्तं
 सहस्रं यथा स्यात्तथा पटहानां आननानां । 'आननः पटहोऽसौ स्यात्' ।
 इत्यमरः । ध्वनाः शब्दाः । 'घञर्थे कविधानं' इति भावे कर्मत्वयः । तेषु समं
 युगपत् उर्ध्वभूतः स्वस्मिन् समिधितः अन्येषां वाद्यानां स्वरः ध्वनिः यस्मिन्
 कर्मणि यथा स्यात्तथा । उच्चरति उद्गच्छति इति उच्चरतः तेषु सत्सु । उपजा-
 तिवृत्तम् ॥ ४३ ॥

चेन्नेत्रेणेति । चेन्नग्रहणे अधिकारो यस्य स चेन्नग्रहणाधिकारः चेन्नग्रहणनियुक्त
 इत्यर्थः । एतादृशे जने हुकारः अस्ति अस्मिन् सत् हुकारसत् तेन 'तदस्यास्त्य-
 स्मिन्' इति मतुप् । मुनेन वज्रेण तत्र विवाहोपयोगिसामयीसघटने उपयोगः
 सामयीसंपदनयोगः अस्ति येषां तानि उपयोगवन्ति तादृशानि न भवन्तीति अनु-
 पयोगवन्ति एतादृशानि द्रष्टुं अर्थात् विवाहकुतुर्क इच्छवः दिदृक्षवः तेषां पृन्दानि
 चेन्नेत्रेण निरस्यते दूरीकरोति इति निरस्यमानः 'उपसर्गादस्यत्पृसोः' इति आत्म-
 नेपद् तस्मिन् सति । प्रकारः पूर्वोक्तकार्यसमुच्चयार्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

हुङ्कारमात्रप्रथितैरमर्पैस्तिर्यक्कराग्रस्य विकम्पितेन ।

निवारयन्तो मुखरं जनौघं माशाब्दिका वेश्मनि तत्र चेरुः ॥ ४५ ॥

शच्या विवाहस्य विधानमायं नामान्तरेण प्रथितं विधिः ।

पर्यस्य चित्तानि तथा सुताया नृपस्य तत्रैव जनस्ततान ॥ ४६ ॥

केचिद्विधातुं विधिमुख्यतेभ्यः क्रियासु दक्षाः कुशलेतरेभ्यः ।

आच्छिद्य वैवाहिककर्मयोग्यवस्तूनि भृत्या विदधुर्विधानम् ॥ ४७ ॥

हुकारमिति । हुकारः हुंकरणतदेव हुकारमात्र मयूरव्यसकादित्वात्समासः । तेन प्रथितैः वित्तैः । 'मतीतेप्रथितव्यावृत्त-^१ इत्याद्यमरः । हुकार इत्यत्र घर्णा-
त्कारः । इत्युक्तेऽपि 'वपट्कार' इति निर्देशेन कश्चित् समुदायादपि वारम्-
त्ययः । अमर्पः कोपेः करणैः निवारणक्रियायां करणमिदम् । करस्य अत्र पराप्त
तस्य कराप्तस्य तिर्यक् वक्र यथास्यात्तथा विकम्पितेन विधूनेन करणेन । मुखं
लक्षणया मुखशब्दः अस्यास्तीति मुखरः 'रप्रकरणेसमुखकुजेभ्य उपसंख्यान' ।
इतिवार्तिकेन गत्वर्धीयो रप्रत्ययः । जनाणा ओष' समूहः त जनसमूहमित्यर्थः ।
निवारयति निषेधयति इति निवारयतः निषेधयत इत्यर्थः । मा शब्दं कर्पे
इति च आह ते माशाब्दिकाः 'तदाहेति माशाब्दादिभ्य उपसंख्यान' इति
ठक् । तत्र तस्मिन् विशति यस्मिन् इति वेश्म 'विशू प्रवेशने अस्मान् पाहुकान्
अन्येष्वपि दृश्यते' इति अधिकरणे मनिन् । तस्मिन् चेरु' चरधातोल्लिङि
एत्याभ्यासलोपो । उपजातिपूतम् ॥ ४५ ॥

शच्या इति । तथा पूर्वोक्तविवाहंगवदित्यर्थः । विधिं विवाहविधिं जानामीति
विधिज्ञा 'आतोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । एतादृशः जनः याज्ञिरलौक इत्यर्थः ।
अन्यन्नाम नामान्तरं तेन पूजय इति नाम्नेत्यर्थः । प्रथितं प्रतिज्ञं नृपस्य
जनकस्य सुताया, पुत्र्या, सीतायाः विवाहस्य आर्यं प्रथमं शच्याः इद्राण्याः
विधानं पूजनरूप कर्मेत्यर्थः । तत्रैव शचीपूजनकर्मण्येव चित्तानि अतः कर-
णानि पर्यस्य निक्षिप्य ततान विस्तारयामास । वैरस्यं माभूदिति चित्तैका-
र्येण याज्ञिकाः इद्राणीपूजन कार्यायभूवुः । इदं शब्दानांगभूतम् । तथाहि
ततो दाता पात्ररभसिततदुलपुजे शचीमायास्य षोडशोपचारे, पूजयेत् तां च
कन्ययं प्रार्थयेत्- 'देवैर्द्राणि नमस्तुभ्य देवैर्द्रप्रियभाभिनि ॥ विवाहं मायमारोग्य
पुत्रलाभं च देहि मे' इति । ततः पुंस्त्रीभिर्निराजनादिमांगल्यं^२ धार्यं
विश्राभ्य गधतामूलादिना पूजिता आर्यामिश्रान्यष्टेपुरित्यादि । उपजाति-
पूतम् ॥ ४६ ॥

केचिदिति । केचिन् क्रियासु विवाहोपयोगि क्रियासु दक्षाः कुशला भृत्याः
सेवकाः विधिं वैवाहिकसाधनविधिं विधानु कर्तुं उपतेभ्य, प्रपूतेभ्य इत्यर्थः ।
कुशलेभ्यः निष्णातेभ्यः । इतरे अन्ये कुशलेतरे तेभ्यः । विवाहः प्रयोजनमात्ये-

स्नानस्य रक्षाभरणेन दीप्तमाकल्पमन्ते विधिवद्विधाय ।
ययौ वधूर्वेदविदा कृतार्थवेद्या उपान्तं विधुरा स्मरेण ॥ ४८ ॥
अथोपनिन्ये नयकोविदेन महेन्द्रसरयास्तनुजेन तन्वी ।
लज्जावधेया विधिवेतराभिर्विमृषिताऽसौ विभुनन्दनाय ॥ ४९ ॥
समाददे सम्मदभिन्नधैर्यः पार्णि फणीन्द्राद्गुरुप्रकोष्ठः ।
तस्याः कुमारः सुकुमारसन्धिं वामेतरं वामविलोचनायाः ५० ॥

ति वैवाहिक 'प्रयोजन' इति ठक् । वैवाहिक यत् कर्म तस्य योग्यानि
अर्हाणि यानि वस्तूनि तानि आच्छिद्य बलात्कारेण गृहीत्वा विधान अर्था-
द्वैवाहिक विदधुः चक्रुः । विपुषां दधातेलिट् ॥ अनुमासालंकारः । उपजाति-
वृत्तम् ॥ ४७ ॥

स्नानस्येति । स्मरेण मन्त्रेण विपुषा विकला विह्वलेति यावत् । 'वैकल्येऽपि
च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति मेदिनी । एतादृशी वधूः सीता 'वधूः स्त्री
शारिषोपधौ' । 'स्तुषा शठीनवोढासु' इति मेदिनी । स्नानस्य अभिवेकस्य अने
अवसाने रत्नानां आभरणे अलंकारः । जात्येकवचनं । तेन दीप्त उज्ज्वलित
आकल्पं वेवं 'आकल्पवेधो नेपथ्यं' इत्यमरः । विधिं अर्हं विधिवत् 'तदर्हं'
इति पतिः । पञ्चायोग्यमित्यर्थः । विधाय कृत्वा वेदान् वेत्तीति वेदयित्
तेन 'सत्सुद्विष' इत्यादिना क्तिप् । अर्थात् पुरोहितेन कर्त्ता कृता अर्था
विवाहसामग्री यस्मिन् एतादृश वेद्याः परिष्कृतमूल्याः वेदिः परिष्कृतमूमिः
इत्यमरः । उपांत समीपभाग ययौ आप । या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । लिट् ।
अनुमासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४८ ॥

अथेति । अथ वेद्युपांतप्राप्त्यनंतरं लज्जायाः ह्रियः विधेया वश्या । यद्यपि
'विधेयो विनयवादी' इति कोशे विधेयशब्दः वचनस्थितवाचकः तथापि वचन-
स्थितो हि परवशी भवति तत्तुल्यत्वात् लक्षणया विधेयशब्दः वश्यवाची गृह्यते ।
विधवाभ्यः विश्वस्ताभ्यः इतराः अन्याः सुवासिभ्य इत्यर्थः । तामिः विमृषिता
अलंरुता तन्वी रुशंगीत्यर्थः । असौ सीता । नये गीनो कोविदः निपुणः 'सन्
सुधीः कोविदो बुधः' इत्यमरः । महेन्द्रः मधवा तस्य सती मिषा अहल्या ।
महेन्द्रेण हि अहल्या रूपरूपेण भुक्ता इति पुराणेषु द्विडिमः । अतएव
'अहल्यायेजार' इति सुषलण्यह्वाने इदं विशेषणम् । तस्याः तनुजेन पुत्रेण
शतानन्देनेत्यर्थः । विभोः दशरथस्य नन्दनः पुत्रः श्रीरामचन्द्रः तस्मै उपनिन्ये
समीपं प्रापिता । अनुमासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४९ ॥

समाददे इति । समदेन आनन्देन 'प्रमोदामोदसंमदाः' इत्यमरः । भिन्न नष्ट
धैर्य यस्य एतादृशः कर्णाद्रिः शेषः तस्य अर्गं शरीरं भोग इत्यर्थः । तद्वत्
गुरुः प्रकीडो यस्य एतादृशः कुमारः रामः सुकुमारः मृदुलः सधिः यस्य एतादृशः

प्राज्यं ततः प्राज्ञतरेण हव्यमावर्जितं वर्जितदुष्कृतेन ।
 विधातृधात्रा विधिवत्कृशानौ सदिन्धने शीलघनेन तेन ॥ ५१ ॥
 वेद्यामनंसीदनवचयुत्तिस्तन्वी ततो वेदविदा प्रयुक्ता ।
 प्रदक्षिणीकृत्य विवाहसाक्षीकृतं कृशाहं सह राघवेण ॥ ५२ ॥
 गण्डस्य विम्वं दुहितुर्वरिष्ठ्या घर्माग्भसां विन्दुरलञ्चकार ।
 चेतःस्थकन्दर्पकृशानुना वा तस्योष्मणा वा परमार्यवद्वेः ॥ ५३ ॥

यामे मनोहरे विलोचने नेत्रे यस्याः एतादृश्याः तरयाः वामात् सभ्यात्
 'वाम शरीरं सभ्यं स्यात्' इति कोशः । इतरः अन्यः त दक्षिणमित्यर्थः ।
 पाणि हस्त समाददे जमाह । अनुप्रासालकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५० ॥

प्राज्यमिति । ततः पाणिग्रहणानन्तरं अतिशयेन प्राज्ञः प्राज्ञतरः 'द्विवचन-
 विभज्योपपदैतरधीपसुनी' इत्यनेन भरपूरन्त्ययः । तेन 'धीरो मनीषी ज्ञाः
 प्राज्ञः' इत्यमरः । तेन वर्जितं त्यक्तं दुष्कृतं पापं येन 'अङ्गोदुरितदुष्कृतं'
 इत्यमरः । विधाता मन्त्रदेवः 'विधाता विष्णुसृष्टिः' इत्यमरः । स इव
 धाम यस्य तेन शीलघनेन शीलं सद्गुणं 'शीलं स्वभावे सद्गुणे' इत्यमरः । तदेव
 धाम यस्य तेन । तेन रामचन्द्रेण सदिधने सति उत्तमानि इधनानि काष्ठानि
 परिमन् एतादृशे कृशानौ अग्रे 'कृशानुः पावकोनलः' इत्यमरः । विधि विवा-
 हविधि अहं विधिवत् 'तदर्हं' इति वक्तिप्रत्ययः । प्राज्यं प्रभूतं 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं'
 इत्यमरः । हव्यं इविर्द्वयं आर्वाजितं प्रक्षिप्तं हुतमिति यावत् । अनुप्रासालंकारः ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ ५१ ॥

वेद्यामिति । ततः आज्यादिहविर्होमानन्तरं अनवया निर्दोषा वृत्तिः बलं न
 यस्याः । 'कुपूयकुत्तितावय' इत्यमरः । वेदान् ऋगादिवेदान् वेत्तीति वेदविद् ।
 'सत्सुद्विष' इत्यादिना क्रिप् । तेन शतानन्देन प्रयुक्ता धेरिता सन्वी 'पोतो गुण-
 वचनात्' इति ङीप् । कृशागपटिः सीतेत्यर्थः । वेद्यां परिरक्तभूमी 'वेदिः
 परिरक्ता भूमिः' इत्यमरः । विवाहसाक्षीकृतं साक्षाद्वा साक्षी 'साक्षाद्परि-
 सङ्गायः' इति इति । स इव कृतः साक्षीकृतः विवाहस्य उपयामरय साक्षीकृतं
 साक्षिवत् द्रष्टारमित्यर्थः । कृशानुं अग्निं 'कृशानुः पावकोनलः' इत्यमरः । रघोः
 गोत्रापत्यं पुमान् राघवः 'तस्यापत्यं' इत्यण् । तेन रामचन्द्रेण सह प्रदक्षिणी-
 कृत्य अनसीन् प्रणतवती । 'नम् प्रह्वये शब्दे च' इत्यस्मान् लुङि 'पमरनेतीत्
 सकी' । अनुप्रासालकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ५२ ॥

गण्डस्येति । चेतसि अतःकरणे निष्ठतीति चेतस्यः 'सुरीनिषः' यः कद्वपं
 मदनः स एव कृशानुः तद्गृहाहकत्वात् । तेन वा तस्य पुरोवर्तिनः परमः बालनः
 यो वह्निः अग्निः तस्य ऊष्मणा वा । द्वौ वाशब्दौ विकल्परथो 'वा स्याद्विक-
 लोपमयोः' इति वेदिनी । जातमिति शेषः । अथवा हेनर्थे मृताये इमे तदे-

चकार चक्राङ्कतलेन पाणौ करेण भर्त्राऽभिनिपीड्यमाने ।
सीत्कारमाकुञ्चितदीर्घदृष्टिः स्पर्शेन बह्वेः किल नाय सीता ॥ ५४ ॥
व्यापारिता वाङ्मयपारगेण द्विजेन तेन द्विजराजवक्त्रा ।
वाला कृशानौ कृशगात्रयष्टिर्भावानभिज्ञाऽथ जुहाव लाजान् ॥ ५५ ॥
पत्युः करस्पर्शकृते कृशाङ्ग्या हर्षे सखीभिः प्रविभाव्यमाने ।
आचारधूमागमलध्वजन्मान्यशूणि तत्संवृतये बभूवुः ॥ ५६ ॥

नुना यानि धर्मरूपाणि अर्भाति तेषां विदुः पृथतः धृतिव्याः पृथिव्याः
दुहितुः कन्यकायाः सीतायाः गडस्य कपोलस्य 'गडकपोलो तत्परा हनुः'
इत्यमरः । 'यिंय मडल' यिंय तु प्रतिविम्बेऽपि मडले पुनपुस्तक' इति मेदिनी ।
अलङ्कार भूषयामास । रूपकालकारः । इदमन्ववृत्तम् ॥ ५३ ॥

चकारेति । सीता जानकी मन्त्रां रामचन्द्रेण चर्त्रां चक्रस्य सुदर्शनचक्रस्य
अङ्कः चिह्नं सघर्षेणजपिहमित्यर्थः । तले यस्य अथवा चक्रमेव अङ्कः
चिह्नं तले यस्य एतादृशेन करेण इस्तेन पाणौ अर्भात्सीतायाः निपी-
ड्यमाने कृशमाणे इत्यर्थः । अङ्कुचिता दीपां विशाला दृष्टिर्षस्याः एतादृशी
सती बह्वेः अग्नेः स्पर्शेन किल स्पर्शेन वेत्यर्थः । किलेति सभावनायाम् ।
सीत्कार कामविकारजन्य शब्दविशेष चकार । नामेति सभावनायां 'नान
प्राकाश्यसंभाव्य' इत्यमरः । उत्प्रेक्षालकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ५४ ॥

व्यापारितेति । अथ पाणिग्रहणानंतर वाङ्मयस्य वाग्जालस्य पारः अतः त
गच्छतीति वाङ्मयपारगः 'अतात्पते'त्यादिना गमेर्द्वयत्ययः । तेन सकलवेदशास्त्र-
पारगामिनेत्यर्थः । तेन पूर्वकेन द्विजेन शतानदाख्यप्राज्ञेन व्यापारिता
मेरिता द्विजराजः चन्द्रः तद्वत् वक्त्र आननं यस्याः 'द्विजराजः शशधरो न-
क्षत्रेशः' इत्यमरः । कृशा तनुः वाङ्मयष्टिः शरीरयष्टिः यस्याः भावस्य रत्यादि-
भावस्य अभिज्ञा रामामिप्राधान्यभिज्ञा वा वाला सीता कृशानौ अमो लाजान्
जुहाव हुतपती । हुप्राप्तोर्लिट् । उपमालङ्कारः । उपजानिवृत्तम् ॥ ५५ ॥

पत्युरिति । कृश अग्नयस्याः सा कृशाङ्गी 'अग्नगात्रकन्देभ्यः' इति ङीप् ।
तस्याः सीतायाः पत्युः श्रीरामस्य करस्य हस्तस्य । स्वर्गः तेन कृते
उत्पादिते हर्षे आनन्दे सखीभिः आलिभिः 'आलिः सखी यस्यस्याथ'
इत्यमरः । प्रविभाव्यतेऽसौ प्रविभाव्यमानः । प्रविपूर्वकान् बृधातोर्णिजनात्
कर्मणि लृशानजादेश्च तस्मिन् । आनदाख्यादिभिः तत्पर्यभागे सतीत्यर्थः ।
आचारस्य सदाचारस्य विवाहोत्तररूपाचारस्येत्यर्थः । तत्संघर्षी यो धूमः तस्य

कृत्वा नमस्यामनुपूर्वमुको भर्तुर्मुवो विप्रवरेण रामः ।

समेतजानिर्जनकस्य राज्ञो बन्दिस्तु तस्याङ्घ्रियुगं ववन्दे ॥ ५७ ॥

पश्यन् सुतं पाशभृतो दधानं गङ्गाकरासक्तकरस्य कान्तिम् ।

तस्थौ नृपः स्तब्धविशालदृष्टिरशुस्रवक्षालितपश्मरेखः ॥ ५८ ॥

रत्नासनस्थामथ पौरमुख्या घाष्पप्रकाशप्रणयाः प्रणेमुः ।

भर्तुः सुतामेत्य वरं च तस्याः कक्षान्तरे दत्तसितातपत्रम् ॥ ५९ ॥

आगमः प्राप्तिः तेन लब्धं प्राप्त जन्म उत्पत्तिर्येषा एतादृशानि अधुनि नेत्रो-
दकानि तस्य हर्षज्ञानस्य सवृत्तिः आच्छादन तस्यै बभूवुः । यद्यपि भूधानुः
सत्तार्थकः तथापि प्रकरणादत्र प्रभवनार्थको गृह्यते । प्रियकरस्पर्शजन्यान-
दाधुनि धूमजन्याश्रुभिः अन्यथाकृतानीत्यर्थः ॥ इद्वज्जावृत्तम् ॥ ५६ ॥

कृत्वेति । विप्राणां वरः श्रेष्ठः तेन शतानदेन पूर्वस्य कार्यस्य पश्चात् इति
अनुपूर्वं 'अव्यय विमर्की' इत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । पूर्वस्य लाज-
होमस्य पश्चादित्यर्थः । उक्तः भाषितः रामः समेता जाया यस्य स तथा
'जायाया निह' इति समासांतो निहादेशः । समेतजानिः सन् स्त्रीयुक्तः सन्नि-
त्यर्थः । भुवः पृथिव्याः भर्तुः दशरथस्य नमस्यां नमस्कार कृत्वा जनकरस्य
एतत्सङ्गाकस्य राज्ञः अभिपुंगु चरणमुगुलं ववन्दे यदिस्तु स्तुतिपाठस्तु तस्य
रामस्य अभिपुंगु ववन्दे ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ५७ ॥

पश्यन्निति । गगायाः भागीरथ्याः करे हस्ते आसक्तः सलमः करो यस्य तस्य
गगाकर हस्ते विघ्राणस्येत्यर्थः । पाशान् विमर्तीति पाशभृत् वरुणः तस्य कान्ति
शोभा दधानम् दधातेः शानच् । सून पुत्रं रामचद्र पश्यति अवलोकयतीति पश्यन्
अश्रूणां स्रवः प्रस्रवः । 'कदोरप्' इत्यप् । तेन क्षालिता धोता पश्मणां अस्ति
लोभ्रा रेखापक्तिः यस्य एतादृशः नृपः दशरथः स्तब्धा निश्चला विशाला
विस्तीर्णा दृष्टिर् यस्य एतादृशः सन् तस्थौ । वरणसमानं पुत्रं जायासमेत विलोक्य
आनन्दस्तब्धोऽभूदित्यर्थः ॥ इद्वज्जावृत्तम् ॥ ५८ ॥

रत्नासनस्थामिति । अथ रामचन्द्रदशरथादिनमनानतरं पौराः पुरापाति
लौकाः मुग्याः प्रमुखा येषाम् । पौरप्रमुखसर्वजना इत्यर्थः । वत्सा गृह्य
प्रकोष्ठः 'कक्षाप्रकोष्ठे इत्यादि' इत्यमरः तस्याः अन्तरे मध्ये 'अन्तरमवकाशावधि-
परिधानातिभिरेतदादर्थ्ये ॥ पृष्ठद्वाराद्विषयमर्थ्ये इतरात्मनि च' इत्यमरः ।

नीत्वा विवाहोत्सवसम्भृतेन सुप्रेन राम कतिचिद्दिनानि ।
ततः कदाचित्समयाद्यवोधदत्तेन विद्वो हृदि मन्मथेन ॥ ६० ॥
गोरीमिधाचारगुणेन भुर्वी करे गृहीत्वा करभोपमोरुम् ।
सत्तरूपभूमागमनत्पदशोभ भवप्रभावो भवन विवेश ॥ ६१ ॥

एत्युपश्रव्य बाष्पज अश्रुणाश्रयाश्रय प्रसिद्ध प्रकाशोऽतिप्रसिद्धोऽप्यस्य । इत्यमरः ।
प्रणय प्रेमा येषां एतादृशा सत रत्नाना आसनपीठ सिंहासनमित्यर्थः । तत्र
तिष्ठति इति तथा तां भुवः पालकस्य जनकस्येति । सुतां वन्द्यां रीतां वृत्त
अर्पितं तित्त शुभ आतपत्र छत्र पस्मिन् धृतशस्त्रछत्रमित्यर्थः । एतादृश तस्या
सीताया वर च राममद्र च इत्यर्थः । प्रणये नमश्चकुरित्यर्थः । इद्वचना
वृत्तम् ॥ ५९ ॥

गीत्वेति । राम विवाहस्य उत्सव मह मह उद्भव उत्सव इत्यमरः । तेन
सम्भृतं पूज्यते सुप्रेन आनन्देन कतिचित् कतिपयानि अत्यल्पे तु चिच्चन
इत्यमरः । दिनानि दिवसानि नीत्वा तां कतिचिद्दिनयापनानन्तरं समयस्य
तारण्यसमयस्य निजघाणप्रहारयोग्यकालस्य वा अवबोधं ज्ञानेन दृष्ट
गणितेन अनेककथासकृत्वेपि तत्तन्नर तस्या तस्या अवस्थायां निजघा
णेन विष्णाम्येष इति । अहो मे दुःखता इति गर्वितेनेत्यर्थः । मन्मथेन मन्मथेन हृदि
विद्वत्ताडित अभूत् इत्यप्याहारः । एव च दिनानि नीत्वा मन्मथताडितोऽ
भूत् इति समानवर्तृत्वत्वेन त्वामन्वयोपपत्तिः । अनुप्रासात्कारः । उपजा
तिवृत्तम् ॥ ६० ॥

मदनवेधजनितकाशमाह-गोरीमिति । भव शिव महत्त्वं प्रभावो यस्य
एतादृश राम इत्यर्थः । आचारगुणेन सदाचारगुणेन भुर्वी श्रेष्ठां सदाचार
दृष्टान्तिमित्यर्थः । करम करस्य बहिर्भागः स उपमा यथास्तो करभोपमौ तौ
करं यस्या सा करभोपमोरु । करभवन मृत्तुलोहरित्यर्थः । ताम् । अत्र करभोप
मोरु इत्येव पाठः न तु दीर्घः उपमानवाचिपूर्वपदवामावेन कडं प्राप्तेर
भावान् । एतादृशीं सीतां गोरीमिव पार्वतीमिव अतएव रामस्य भवप्रभव
इति विशेषणसाधकम् । करे हस्ते गृहीत्वा अनल्पा महती शोभा यस्य तदनल्प
शोभ अनकविश्रपदार्थे रजितमित्यर्थः । तस्य शय्या तेन सहितं सतस्य
एतादृश भूभाग यस्य एतादृश भवन विवेश । अनुप्रासात्कारः । उपजा
तिवृत्तम् ॥ ६१ ॥

भुवि विरचितमग्रे तल्पमालोक्य भीर्ति
 स्पृशति मनसि बालां साञ्जुपातस्थितां ताम् ।
 नृपतिभवनरत्नस्तम्भमालिङ्ग्य दोर्भ्यां
 रघुपतिरूपगुह्यं प्रापयद्भूमिशय्याम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीकुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
 सीताविवाहवर्णनं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

भुवीति । रघूणां रघ्वपत्यानां पतिः रघुशब्दस्य रघ्वपत्ये लक्षणा । राम-
 चन्द्रः अग्रे अपभागे भुवि भूम्वां विरचितं कृतं स्थापितमित्यर्थः । तल्पं शय्या
 'तल्पं शय्याद्दारेषु' इत्यमरः । आलोक्य मनसि अतःकरणे भीर्ति भय
 स्पृशति सति इत्यर्थः । नृपतेः जनकस्य भवनं गृहं तत्सदृशी यो रत्नस्तम्भः
 त आलिङ्ग्य अवष्टभ्येत्यर्थः । अभूणा पातः पतनं तेन सहितं अञ्जुपातं
 यथास्यात्तथा स्थितां 'सुप्नुषेति' समासः । तां बालां सीतां दोर्भ्यां भुजाभ्यां
 'भुजपाद् मयेष्टो दोः' इत्यमरः । उपगुह्य आलिङ्ग्य भूमिशय्यां पूर्वोक्तां प्रापयत् ।
 इति यथामिति अयमर्थः कवेस्तु इदं ईश्वरः कविर्वा वेद ॥ मालिनी-
 वृत्तम् । 'ननमयपयुतेय मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ ६२ ॥

इति श्री १ युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदभ्यलंकृत-
 प्रद्वितशकाडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्रोपाखाचार्यतेवासिना
 निगुडकरोपाभिधेन बासुदेवतनूजेन नारायणशर्मणा विद-
 यितायः महोत्साहास्यजानकीहरणकाव्यटीकायां
 सप्तमः सर्गः समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ श्रीगुणार्पणमस्तु ॥

अष्टमः सर्गः ।

आचरन्त्य स योषितो इठं सा च वामचरिताऽहिराणिः ।
अप्यनीक्षितविधानचेदितौ तेनतुः सपदि सम्मदं मिथः ॥ १ ॥
कामिना समुपगृह्य चालिका सप्रयत्नमुपवेशिताऽप्यसौ ।
घाञ्छति स्म समुदेतुमद्भुतः साध्यसेन चपला मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

श्रीराधारुण्याय नमः ॥ अथ कविः 'उद्यानसलिलहीडामधुपानरतोन्मदैः'
इत्याद्युक्तमहाकाम्यलक्षणागतत्वात् वर्णनीयत्वेन प्राप्त श्रीसीतागमपद्मयोः
शृंगार विपणंयिषुः पूर्वसर्गति तयोः शय्यागृहप्रवेशं वर्णयित्वा तदुत्तरकालिन-
कीडा वर्णयितुमाह—

आचरन्निति । अथ भूमिशय्याशयणाननरं योषितः स्त्रियाः सीताया
इत्यर्थः । इठं बलात्कार 'प्रसन्नं तु बलात्कारो इठः' इत्यमरः । आचरन्
कुर्वन् इत्यर्थः । आहृषणश्चरितेः शतृप्रत्ययः । सः रामचन्द्रः अनुरागः रतिः
सोऽस्यास्तीति अनुरागी 'अत इनिठनो' इति इनिप्रत्ययः । तस्य अर्धाङ्गा-
मस्य वाम प्रतीप प्रतिहूलमिति यावत् । 'वामौ बलुप्रतीपौ द्वौ' इत्यमरः ।
चरित आपरण यस्याः एतादृशी सा च सीता च अनीक्षित अनधीष्टं
व्यवधानं तद्विषय चेष्टित ययोः एतादृशावपि मिथः परस्परं 'मिथोऽन्योन्य
रहस्यपि' इत्यमरः । सपदि सयः समद प्रमोद 'प्रमोदामोदसमदाः' इत्यमरः ॥
तेनतुः विस्तारयाचनतुः । तनु विस्तारे लिट् एवाभ्यासलोपो । रामस्य हठा-
त्कारः सीतायाः अतरर्भाक्षितोऽपि बहिरनर्भाक्षितत्वप्रदर्शनचेष्टया उभयोः
रसातिशयपोषणोऽभूदित्यर्थः । अस्मिन्सर्गे सीतारामचन्द्रयोः समोगशृंगारो
वर्ण्यते । तल्लक्षणं तु 'दर्शनस्पर्शनादीनि निवेद्यते विलासिनौ ॥ यन्नानुरक्ता-
न्योन्य समोगोऽयमुदाहृतः' इति । तत्र सीतारामौ परस्परं आलम्बन-
विभावौ । तदुक्तं 'आलम्बनो नायकाद्विस्तमालम्ब्य रसोद्भूतः' इति । अत्र
आदिपदेन नायिका प्रकृते श्रीरामचन्द्रः धीरोदात्तो नायकः तदुक्तं 'अविज्ञ-
स्थनक्षमाशानतिगभीरो ब्रह्मसत्त्वः ॥ स्थेयान्निगूढभावो धीरोदात्तो रदधनः
कथितः' इति । तथा नायिका सीताऽपि 'नायकसामान्यगुणैर्धनैः यथासम्भ-
वैर्गुक्ता' । तथ त्रिविधनायिकामध्ये इयं स्वीया । तदुक्तं 'विनयाजंवादि-
युक्ता गृहकर्मपरा पनिप्रता स्वीया' इत्यादि विशेषो विस्तरमिथान लिख्यते
इति दिक् । अस्मिन्सर्गे द्विनवतिश्लोकरूपं रथोद्गतावृत्तानि तल्लक्षणं तु
'रान्नराविह रथोद्गता लो' इति ॥ १ ॥

कामिनेति । अतिशयितः वामः अस्यास्तीति वामी तेन । मत्वर्थे 'अन
इनिठनो' इति इनिः । यत्पत्नेन प्रयासेन सहित सप्रयत्नं यथा स्वासथा भुम्-

राघवेण परिरम्य पृष्ठतः सस्पृहं निगदिते मनोरथे ।
 व्रीडयाऽवनतवक्रपङ्कजा धीरमस्मयत चारुहासिनी ॥ ३ ॥
 अंगुलीषु परिगृह्य राघवे वेधयत्युरसि रागिभिर्नखैः ।
 सस्मितं विचलितांगुलिर्बलादात्मनः कर्ममुदास मानिनी ॥ ४ ॥
 किं ह वक्ति कुपितेति चेदितुं कामिना निधुवने सविग्रहम् ।
 याचितैनमभिकोपजिह्वितप्रेरितेक्षणकटु व्यलोकयत् ॥ ५ ॥

पणह्य सम्यगालिग्य उपवेशितापि । अकमित्यर्थाहंभ्यते । साध्वसेन भीत्या
 'भीतिभीः साध्वस भय' इत्यमरः । चपला चपला असौ चालिका सीतेत्यर्थः ।
 अकान् इति अकतः उत्सगान् मुहुर्महुः पुन.पुनरित्यर्थः । समुदंतु अन्यत्र गतु-
 मित्यर्थः । वाच्छतिम् इच्छतिम् 'लट्स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥ २ ॥

राघवेणेति । रघोः गोभ्रातृस्य राघवः श्रीरामचन्द्रः तेन । पृष्ठतः पृष्ठभाग-
 मित्यर्थः । सार्वविभक्तिवृत्तसिः । परिरम्य आलिग्य स्पृहया इच्छया सहित
 सस्पृह यथा स्यात्तथा मनोरथे सभोगेच्छाकूपेऽभिलाषे निगदिते कथिते सति
 व्रीडया लज्जया अवनत अवाक्कृतं वक्रपङ्कजं मुक्तकमलं यथा एतादृशी चारुः
 मनोहरो यो हासः हास्य सौऽस्ति अस्याः सा चारुहासिनी, सीतेति यावत् ।
 चारुहासिनीत्यत्र कर्मधारयादापि इतिग्रहणम् । 'असुम्बतः' इति भाष्यप्रयो-
 गेण 'न कर्मधारयान्' इत्यस्य अनित्यत्वात्कृतः । धीरं गभीरं यथा स्यात्तथा
 आत्मयत ईपद्वासितवती । स्मे ईपद्वासने लट् ॥ ३ ॥

अंगुलीष्विति । राघवे रामे अंगुलीषु करशास्त्रासु परिगृह्य धृत्वा रागः
 रक्तिमा अस्ति येषां तानि रागोणि तेः भस्त्रैः नखैः उरसि वक्षस्थले वेधयति
 सति विदारयति सतीत्यर्थः । स्मितेन हासेन सहितं सस्मितं यथा स्यात्तथा
 विचलिताः पृथङ्कृताः अंगुल्यः करशास्त्राः यथा एतादृशी मानिनी कान्ता
 सीनेत्यर्थः । 'प्रमदा मानिनी कान्ता' इत्यमरः । बलान् इडात्कारेण आत्मनः स्वस्य
 कर इत उदास उच्छिषेप । उत्प्लव्कत 'असु क्षेपणे' इत्यस्माहित् ॥ ४ ॥

किं निति । कथिता अर्थात् सीता किं नु वक्ति किं वक्ष्यति । नु वितर्के । वनंभान-
 सामीप्ये लट् । इति चेदितुं ज्ञानं कामिना कामावेशितेन श्रोगमेण कर्त्रा पिशेदेण
 यहः यहणं 'यहृवृदनिन्निगमश्च' इत्यप् । तेन सहितं सविग्रहं यथा स्यात्तथा
 निधुवने रते 'मैधुन निधुवनं रतं' इत्यमरः । याचिता आलिगनादिना गां
 धृत्वा रते प्रापितेत्यर्थः । सीतेति प्रहरणादुद्धम् । अभितः पापेन जिह्वितं
 कुण्डिलं एतादृशं वेरितं-यदीक्षण अवलोकनं तेन कटु तीक्ष्णं यथा स्यात्तथा
 एनं रामं व्यलोकयत् ऐसन ॥ ५ ॥

पुष्पकेतुद्वयैर्यन्धनं तस्य भावमवगम्य निर्गमैः ।

साऽवकाशमप्य कुर्वतीः सखीः संरुधे वसनान्तसङ्गिनीः ॥ ६ ॥

इच्छति स्म विरहं न कामिनी सङ्गमं न भृशमाकुलीकृता ।

विप्रयोगसमये मनोभ्रूया लज्जया नृपसूतस्य सन्निधौ ॥ ७ ॥

तस्य हस्तमयला व्यपोहितुं मेखलागुणसमीपसङ्गिनम् ।

मन्दशक्तिररतिं न्यवेदयन्नीलनेत्रगलितेन वारिणा ॥ ८ ॥

तत्र राजदुहितुर्वलात्किपामाचरत्युदितलोचनाम्भसः ।

आगमिष्यदनुचिन्त्य खण्डनं भीतवद्भृशमकम्पताधरः ॥ ९ ॥

पुष्पकेति । अथ रामवाचनानतरं पुष्पाणि केतुर्व्यञ्जो यस्य स पुष्प-
केतुः मदनः । 'मयुष्मन् शीनदनश्च कर्षणं पुष्पकेतनः' इति हेमः । तेन हन
अपहृत भेषमेव वधन यस्य एतादृशं तस्य रामस्य भाव अभिप्राय रतिचि-
कीर्णरूपमित्यर्थः । अवगम्य ज्ञात्वा । निर्गमैः यद्निर्गमनैः । गम् धातोः
'यद्गृह्णन्निश्चिगमश्च' इति भावे अप् । अवकाशः चारितार्थ्यं तेन सहित
सावकाशं सफलमित्यर्थः । भावस्य विशेषणमेतन् । अथवा अवकाशं व्यप-
धानं कुर्वतीः वसनं वस्त्रं तस्य अतः अचलं तस्य सगः सवधः सः अग्नि
यासां ताः गृहीतवस्त्राचला इत्यर्थः । एतादृशीः सखीः सा सीता मरुतो ॥ ६ ॥

इच्छतीति । कामः अस्या अस्तीति कामिनी । 'कन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । नृ-
पस्य देशरथस्य सुतः पुत्रः रामः तस्य सन्निधौ मन्त्रिकर्षं लज्जया ग्रथया 'मदाक्ष
ह्रीस्त्रया मृद्धा लज्जा' इत्यमरः । मगमं सभोगमित्यर्थः । न इच्छतिस्म न
काक्षतिस्म । विप्रयोगस्य विप्रयोगस्य समयः कालं तस्मिन् । अत्र वियोगो
नृपसूतस्येति अर्थालम्ब्यते । मनसि भवतीति मनोभूः । 'क्षिप् च' इति
क्षिप् । मदनः तेन भृशं अत्यन्तं आकुलीकृता विह्वलीकृता सती विरहं वियोगं
न इच्छतिस्मेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्येति । अमला सीता मेखलायाः काञ्चाः । 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची'
इत्यमरः । यो गुणः तनुः तस्य समीपः समीपभागः तस्य सगः सवधः नः
अस्यास्तीति त, नीलीमोचनाय मेखलागुणसमीपमाप्तमित्यर्थः । तस्य रामस्य
हरणं करं व्यपोहितुं दूरीकर्तुं मदा शक्तिः नामर्थ्यं यस्याः तादृशी सती मीले
नीलपर्णे ये नेत्रे नयने नाभ्यां गलितेन अधःप्रसृतेन वारिणा उद्वेन, अधु-
णेति यावत् । रतिः रागः नदिरुद्धा अरतिः द्वेष इत्यर्थः । 'रतिः स्त्रीस्मरदारेषु
रागे मुरतगुह्ययो' इति मेदिनी । तां न्यवेदयन् कथितवती 'निपूर्वादिद्वि-
ज्ञाने' इत्यमराणिजन्ताल्लङ् ॥ ८ ॥

नष्टेति । नष्टमिति तत्र रामचन्द्रे इत्यर्थः । उदित उत्पन्नं लोचनयोः
नेत्रयोः अंभः उदकं यस्याः भीतत्वात् इत्यर्थः । राजा जनकः तस्य दुहि-
ता कन्या सीता तस्याः बलात्किपां हृदमित्यर्थः । 'प्रसमं तु बलात्कारो हृदः'

न स्पृशामि रक्षणागुणं पुनर्निर्दयं मुजयुगेन पीडितः ।

इत्युवाच नृपसूनुर्धनि सा ततान परिरम्भमस्फुटम् ॥ १० ॥

अन्तरीयहरणे कृतत्वरं राघवं तमपयान्तमद्भुता ।

तत्पटान्तपरिधानरक्षिता संरुधेय परिरम्भ्य पृष्ठतः ॥ ११ ॥

अंशुकस्य निशि रक्षणाकुला हस्तयुग्मधृतनीविवन्धना ।

अप्रमादकृति विप्रमन्तरा स्वापमाप शयने पशङ्गमुन्नी ॥ १२ ॥

इत्यपरः । आपरतीति आचरन् तरिमन्त्रावगति कुर्वन्ति सतीत्यर्थः । आगमि-
ष्यति माप्स्यतीति आगमिष्यन् । 'लटः सद्वा' इति लटः शत्रादेशः । सङ्ग-
छेदने अनुचित्य विमृश्य अघरः अघरोष्ठः र्भनेन चकिनेन तुल्यः भीतयन् ।
'तन् तुल्य' इति वतिः । भूशं अत्यन्तं अकपत् अवेषत् । यथा कश्चिन्
घोरादिभ्यः भाषिच्छेदनादिभीति स्मृत्वा कपते तद्बद्धरः चकपे इत्यर्थः ।
उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ९ ॥

नेति । नृपसूनुः श्रीरामः मुजयोः बाह्वोः युगं वेन । तव सीताया इति
शेषः । निर्दयं निष्कृष्य पीडितः आलिंगित इति यावत् । रक्षणायाः मेसलायाः
गुणं पुनः न स्पृशामि इत्युवाच । त्वया अहं दृष्टं आलिंगितश्चेत् तव रक्षणा-
गुणं पुनः न स्पृशामीत्युवाचेत्यर्थः । अर्थः रक्षणास्पर्शनाभाष्यप्रयोजनं
अस्ति अस्याः सा अधिनी । 'अर्धोभिधेयरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः ।
सा सीता । अस्फुटं अस्पष्टं मृदुमित्यर्थः । 'स्फुटं प्रव्यक्तमुज्ज्वलं' इत्यमरः ।
परिरम्भ आलिंगनं 'परिरम्भः परिभ्लेषः' इत्यमरः । ततान वितरतार । तनु
वित्तारे लिट् ॥ १० ॥

अन्तरीयेति । प्रशान्तं अगं शरीरं यस्याः सा अगता । 'अगात् कल्याणं'
इति गणसूत्रेण मन्त्रार्थोपयोगः । अन्तरीयरस्य परिधानरस्य 'अन्तरीयोद-
संघ्यानपरिधानान्यधीशुक्रे' इत्यमरः । हरणे अपहारे कृत्वा त्वया वेन अपवागं
दूरं गच्छन्तं न राघवं रामं पृष्ठतः परिरम्भ्य आलिंग्य तस्य रामस्य यः पदः
बाह्वं तस्य अंतः अचलं तदेव परिधानं परिधानीयवत् तेन रक्षिता सती न-
रूपे । निजपरिधानीयापरिहारिणं रामं तत्पृष्ठतो गत्वा तं परिरम्भ्य तत्पदं देधं
परिधाय तं हरोपेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अशुकस्येति । निशि रात्रौ अंशुकस्य वस्त्रस्य रक्षणे पातने आकुला व्यथा
अतापः हन्तयोर्युग्मेन युगलेन धृतं अवष्टब्धं नीविचपनं यथा एतादृशी नास्ति
प्रमादकृतिः प्रमादकृतिं धमिन् तन् अप्रमादकृतिं सावधानं यथा स्वात्तया
पराक् मुनं पापाः सा पराङ्मुनी 'दिक्पूषंदातु' इति ह्रीन् । विप्रं आर्जुनिका-
शिरामह्वारहृदिह्वं अंतारा विना 'अंतारातरेण शुके' इति द्वितीया । शयने
पशङ्गे स्वार्थं आप माप ॥ १२ ॥

यद्रक्ष दृढचस्त्रचन्धनैः स्वापकालत्रवगम्य भर्तारि ।
 तत्प्रमृष्टवति सङ्गतस्मृतिः सा करोद मुषितेव सस्वरम् ॥ १३ ॥
 यत्नगम्यमथ मैथिलीमुखं सोऽनुभूय नहि रूतिमाययौ ।
 आनतेन परिघट्य घोषितं राजहंस इव पद्मकुललम् ॥ १४ ॥
 प्रमवेगाददंशपीडितं यत्तदीयमधरोष्ठपल्लवम् ।
 तद्वयार्द्रहृदयः शनैः पिबन् स क्षणेन विनिनाय वेदनाम् ॥ १५ ॥
 ग्राहितं नृपतिशक्रसूतना स्वाधरं विविधचाटुचेष्टितैः ।
 पानयार्जितमदन्तपीडितं भूय एव सृजति स्म मानिनी ॥ १६ ॥

यदिति । सा सीता दृढानि यानि वस्त्रचधनानि यथ्यादीनि तैः यत्, अत-
 रीयाशुकमित्यर्थः । ररक्ष रक्षितवती । भर्तारि रामचन्द्रे स्वापस्य शयनस्य काल
 समय अवगम्य ज्ञात्वा तत् परिधानीयाशुक प्रमृष्टवति स्वर्षं कुर्वन् मोचनार्थं
 आलुष्टवति सतीत्यर्थः । सगता प्राप्ता स्मृतिः स्मरणं यस्याः सा, जागरिता
 सतीत्यर्थः । मुषितेव सस्वर स्वरेण मृदता ध्वनिना सहित यथा स्वात्तथा
 करोद । उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

यत्नगम्यमिति । अथ बह्वमोचनप्रकारानन्तरं राजहंसः मरालविशेषः आन-
 नेन यथा परिघट्य समर्थेत्यर्थः । घोषितं विकसितं यस्य कुल्लः कलिका
 तमिव सः रामभद्रः यत्नेन यत्नेन गम्यं प्राप्य मैथिल्याः सीतायाः मुक्तं पङ्क
 अनुभूय घुम्बनादिनाऽनुभूय नृषि अलमुद्रि नहि आययौ न प्राप ।
 उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

प्रेमेति । सः रामचन्द्रः यत् प्रेम्णः वेगः तेन यत् दृढदशनं तेन पीडितं
 तस्याः इदं तदीय 'तदीयं च' इति वृद्धतज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति
 छ. । अधरोष्ठ एव पल्लव विसलय 'पुसिक्लृये च पल्लवः' इति व्यादिकोशान्
 नपुसकल्लिप्यपि । तन् अधरोष्ठपल्लवमित्यर्थः । दयया रूपया आर्द्रहृदयं अतः व-
 रण यस्य सः पीडामाभूत् इति दयान्वित इत्यर्थः । अतएव शनैः मंदमंदं पिबन्
 सन् क्षणेन क्षणमात्रेण आनदेन वा 'अथ क्षण उद्धर्षो मद् उद्धव उत्सवः'
 इत्यमरः । वेदनां दशनजन्यपीडां विनिनाय दूरीचकार । रूपकालङ्कारः ॥ १५ ॥

ग्राहितमिति । ग्राहिकी स्तीत्य नृपतिशक्रः नृपनीडः । दशरथ इत्यर्थः ।
 तस्य सुगुः पुत्रः श्योतामचन्द्रः तेन । विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि चाटुनि
 मिथ्याश्रियमापणानि चेष्टितानि च तैः ग्राहितं स्वीकारितं स्वस्य रामस्य
 अधरं अधरोष्ठं दत्तैः दशनैः पीडितं न भवतीति अदन्तपीडितं पानेन पाननेन
 वर्जितं रहितं भूय एव पुनरपि सृजतिस्म उत्तसर्ज । रामचाटुभाषणेन
 तदधरं मृहीत्वापि लज्जया दशनपीडनायस्त्रवेव उत्सृष्टवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वं नितम्बमपवाहितांशुकं कामिनी रहसि पश्यति प्रिये ।
 प्रार्थनामपि विनैव पल्लवस्निग्धरागमधरं स्वयं ददौ ॥ १७ ॥
 सा मदेन मदनेन लज्जया साध्वसेन च विमिश्रचेष्टिता ।
 आययौ सपदि तादृशीं दशां या न वक्तुमपि शक्यविभ्रमा ॥ १८ ॥
 वर्जनाय सुरतस्य भाभिनी वाञ्छति स्म पटुचाटुचेष्टितम् ।
 यत्तदेव समजायत स्वयं योषितो निधुवनस्य वृद्धये ॥ १९ ॥
 अश्रुणा सुरतस्नेदमात्मनः सम्मदं च पुलकेन कामिनी ।
 व्याजहार ननु लज्जया गिरा नव्यनृत्यकुशलेष भर्तरि ॥ २० ॥

स्वमिति । रहसि एकातरस्थले अपवाहित दूरीकृत अशुक वस्त्र पस्मात्
 एतादृश स्व आत्मीय नित्य कटिपश्चाद्भाग प्रिये रामचन्द्रे पश्यति सति अव-
 लोक्षयति सति । दशोलंङ् शस्त्रादेशः । कामिनी सीता प्रार्थना विनैवापि रामचन्द्रस-
 तथाचनां विनाऽपीत्यर्थः । 'पृथविनानानाभिः' इति द्वितीया । पल्लवः किसलयः ।
 'पल्लवोऽस्त्री किसलयः' इत्यमरः । स इव स्निग्धः मधुरः रागः रक्तिमा यस्य
 एतादृश अधर अधरोष्ठ स्वय आत्मनैव ददौ । दुदाश्रुदाने लिङ् । रामः
 विवस्त्र निजनिजतय भाद्राक्षीन् इति पाचना विनापि निजाधः तस्मै
 ददावित्यर्थः ॥ १७ ॥

सेति । सा सीता मदेन मयेन । 'चित्तोद्देहः स्मयो मदः' इत्यमरः ।
 मदनेन कामेन लज्जया प्रपया च । च. समुच्चयार्थः । साध्वसेन भयेन ।
 'भीतिभीः साध्वस भय' इत्यमरः । विमिश्र अर्थात् पूर्वोक्तावस्थाभिरिति शेषः ।
 चेष्टित यस्याः सा एतादृशी सती या दशा वक्तुमपि भाषितुमपि शक्यः विभ्रमः
 विलासो यस्याः एतादृशी न भवति तादृशीं दशां अवस्थां सपदि सद्यः आययौ
 आजगाम ॥ १८ ॥

वर्जनामेति । भ्रमः क्रोधः दीतिषां सोऽस्या अस्तीनि भाभिनी । 'भ्रमः
 क्रोधे रषौ दीतिः' इति मेदिनी । सुरतस्य निधुवनस्य वर्जनाय त्यागाय यत् पटु
 मुदरं चाटु मिथ्याप्रिय वाक्य चेष्टित च वाञ्छतिस्म इच्छतिस्म, प्रवर्तयामासे-
 त्यर्थः । तदेव चाटुभाषितादिकमेव स्वयं स्वतः योषितः सीतायाः निधुवनस्य
 रतस्य वृद्धये वर्जनाय समजायत समभवत् ॥ विपमालंकारः । 'अनिष्टस्याप्य
 वामिश्र तदिष्टार्थसमुपमात्' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

अश्रुणेति । नव्या नूतना नूत्ये कुशला सेव । सा यथा भावैरेव अभिशायं
 कल्पयति, ननु प्रत्यक्षं वदति तद्वदित्यर्थः । कामिनी सीता भर्तरि रामचन्द्र-
 विषये आत्मनः स्वरयाः, सीताया इत्यर्थः । सुरतस्य स्नेहः भ्रमः ते अश्रुणा नेत्रो-
 दकेन व्याजहार कथयाम्यभूव । च पुलकेन रोमाचेन सम्मदं प्रमोदं व्याजहार
 कथयामास । लज्जया गिरा वाण्या करणभूतेन न नु व्याजहार । उपमा-
 लंकारः ॥ २० ॥

यद्यदास तरसाऽभियोजित योषितो रतिषु स्रेदधृत्तये ।
 तत्तदेव मृदु साधित पुनः कामिनाऽपनयति स्म तच्छ्रमम् ॥ २१ ॥
 केशपाशमथ यद्बुधता मैथिली निधुवनेन विस्लथम् ।
 बाहुमूलगतलोचने प्रिये लज्जयाऽवनमति स्म सस्मितम् ॥ २२ ॥
 इत्यनङ्गशिखिना हते हृदि क्षमाधिपस्य दुहितुर्निविष्टया ।
 लज्जया कतिपयेषु तानवं वासरेषु गलितेषु शिथिये ॥ २३ ॥
 शर्वरीषु विरलीकृतत्रया निद्रया किल हता नृपात्मजा ।
 नीविबन्धनमतीत्य सस्थित हस्तमस्य न यलादपाहरत् ॥ २४ ॥

यदिति । कामिना श्रीरामेण रतिषु योषित सीतायाः तरसा वेगेन अभि-
 योजित कृतमित्यर्थः । यत् यत् वीप्साया द्विवन्धनम् । स्रेदस्य दुःखस्य वृत्तिः
 वतन तस्य दुःखोत्पादनायेत्यर्थः । आस बभूव । 'असु गतिदीप्त्यादानेषु' इत्यस्मा-
 द्छिदि रूपम् । तत्तदेव तत्तत्काममेव पुनः मृदु कोमल साधित कृत तस्याः
 सीताया अत्र स्रेद अपनयतिस्म दूरीचकार ॥ २१ ॥

केशपाशमिति । अथ पूर्वोक्तकीडाननर निधुवनेन रतेन हेतुना विस्लथ,
 शिथिलमित्यर्थः । केशपाश केशसमूह 'पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापाधा' कचा
 त्वरे' इत्यमरः । यद्बु सयनु उद्यता प्रवृत्ता मैथिली जानकी 'मैथिली
 जानकी सीता' इति त्रिरङ्गशेषः । प्रिये श्रीरामचन्द्रे बाह्वो मूले बाहुमूले तयोगते
 प्राप्ते लोचने नयने यस्य एतादृशे सति केशपाशबन्धनार्थं उपरि क्रियमाणयोः
 बाह्वोः । मूल प्रिये पश्यति सतीत्यर्थः । लज्जया त्रयया स्मितेन ईपट्टासेन
 सहितं सस्मित यथा स्यात्तथा अवनमतिस्म प्रह्वीषभूव ॥ २२ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अनगो मदन तस्य शिखी बाण मेन हते
 विद्धे स्माया पुष्ट्या अधिप जनक तस्य दुहितु कन्यकाया, सीताया
 इत्यर्थः । हृदि अतः करणे निविष्टया विद्यमानया लज्जया कन्या कतिपयेषु
 वासरेषु दिवसेषु गलितेषु गतेषु सन्तु इत्यर्थः । ननो रुशाया भाव तानव
 काश्यमित्यर्थः । शिथिये आधितम् । धिप् धातो कमणि लिट् । कामबाणवेधेन
 उत्तरोत्तरं रामपरिचयेन च सीताद्वयगन्धलज्जा मेदीभूतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

शर्वरीष्विति विरलीकृता शिथिलीकृता त्रया लज्जा यया शर्वरीषु रात्रिषु 'अथ
 शर्वरी ॥ निशा निशाधिनी रात्रिः' इत्यमरः । निद्रया स्वापेन । 'स्यान्निद्रा
 शयनं स्वापः' इत्यमरः । हता किल व्यामोत्यर्थः । किलेति वाक्यालङ्कारः ।
 नृपस्य जनकस्य आत्मजा भीता नीवि परिधानीयवस्तुयथे. यद्बन्धनं तत्
 अनीत्य अतिक्रम्य सस्थित विद्यमान अस्य रामस्य हस्तं करं यलात् इदाम्का-
 रेण न अपाहरत् न दूरीचकार । गलितप्रपातान् पूर्ववत् नीविषयननि,
 कटस्थितं हस्तं न दूरीचकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥

निद्रिता प्रतिभयं भयानकस्यप्रदर्शनकृतं प्रपद्य सा ।
 राघवं कुचघटायुरःस्थले सन्निधाय परिपश्यजे दृढम् ॥ २५ ॥
 ज्ञातमन्मथरसा मदातुरे कामिनी क्षिपति नीचिबन्धनम् ।
 सा जहार करयुग्ममंशुकादञ्जलिं किल भयेन कुर्यतो ॥ २६ ॥
 सम्मताऽपि भुवनस्य मेघया राघवे निधुवनोपदेशिनि ।
 व्याजहार गुणितस्य विस्मृतिं भूरिशस्तदुपदेशावाञ्छया ॥ २७ ॥
 स्वेदयिन्दुनिचिताप्रनासिका धूतहस्तलतिका सशीत्कृतिः ।
 सोढमन्मथरसा नृपात्मजा राघवस्य न बभूव नृत्तये ॥ २८ ॥

निद्रितेति । निद्रिता सुप्ता सा सीता भयानकस्य भयंकस्य स्वप्नस्य दर्शनं
 अवलोकनं तेन कृतं उत्पादितं प्रतिभयं भीतिजनकं निधित् 'घोर भीमं
 भयानकम् ॥ भयंकरं प्रतिभयं' इत्यमरः । प्रपद्य प्राप्य उरःस्थले कुपापेव पटौ
 कलशौ तौ मनि राघवं रामचंद्रं सन्निधाय संस्थाप्येत्यर्थः । दृढं अक्षिभिलं यथा
 क्षपात्तथा परिपश्यजे अललितं 'उपसर्गात्सुनोति' इति पत्वम् ॥ २५ ॥

ज्ञातेति । ज्ञातः अवगतः मन्मथस्य रसः मदनस्य स्वादो यथा एतादृशी का-
 मिनी सा सीता मदेन आतुरे विह्वले सज्जामे इत्यर्थः । श्रीरामपदे नीच्याः बधन
 मेघः सत् क्षिपति दूरीकुर्वन्ति सतीत्यर्थः । भयेन भीत्या अञ्जलिं सहनकरो करो-
 तीति कुर्यती रुधातोः शर्धन्तात् ङीप् । किल अशुकात् वसात् करयोः हस्तयोः
 युग्मं पुगलं जहार दूरीचकार । नीचीरक्षणार्थं स्थापित करयुग्मं ज्ञातमदन-
 रसत्वात् अञ्जलीकरणनिमित्तेन दूरीचकारेत्यर्थः ॥ २६ ॥

संमतेति । राघवे रामे निधुवनस्य उपदेशः इतिकर्तव्यतोपदेशः सोऽस्या-
 स्तीति निधुवनोपदेशी तस्मिन् सति, निधुवने इतिकर्तव्यतानुपदिशति
 सतीत्यर्थः । मेघया धारणावत्वा बुद्ध्या 'धीर्धारणावती मेघा' इत्यमरः ।
 भुवनस्य विष्टपस्य 'विष्टप भुवन जगत्' इत्यमरः । सम्मतापि मान्यापि ।
 सीता मेधावतीति लोकमान्याऽपीत्यर्थः । भूरिशः 'बहुत्वाधाच्छस् कारकात्'
 इति शस् । बहुवारमित्यर्थः । गुणितस्य आवृतस्य अर्थात् रामोपदेशस्य तस्य
 रामस्य यः उपदेशः इतिकर्तव्योपदेशः तस्य बाञ्छया इच्छया विस्मृतिं विस्म-
 रणं व्याजहार उवाच । व्याजपूर्वात् दूधातोः लिट् । रामः निधुवनस्य इति-
 कर्तव्यता उपदिशतु इतीच्छया पुनः पुनः उपदिष्टमापि विस्मृतमि-
 त्युवाचेत्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वेदेति । स्वेदस्य पर्मस्य विदवः पूषतः तेः निचिता व्याप्ता अधनासिका
 नासिकाप यस्याः । धूताकंपिता हस्त एव लातिका लता यस्याः सा । शीत्कृतिः
 शीत्कारः रतौ शब्दविशेषः तेन सहिता सशीत्कृतिः । सोढः मन्मथस्य मदनस्य
 रसः स्वादो यथा । मदनरसाविष्टेत्यर्थः । एतादृशी नृपस्य जनकस्य आत्मजा
 सीता राघवस्य रामस्य नृत्तये अलंभायाय न बभूव । एतादृशी सीता विलोक्य
 रामः तृप्तिं नाययौ इत्यर्थः ॥ २८ ॥

चोदयत्यवनिपालमन्दने शिक्षितुं युवतिहृत्यनैपुणम् ।

देहजन्मशरत्तण्डितस्रपासा ययौ रहसि कर्मकर्तृताम् ॥ २९ ॥

यज्ञगाद मदननेन पीडिता तत्सदासरसमूचिपि प्रिये ।

सस्मितं पलितदेहशोभिनी तत्तदस्फुटमुवाच लज्जिता ॥ ३० ॥

रत्नतल्पनिकटस्थिते शुके सद्गतौ हृदि निधाय भाषितम् ।

निःसहास्मि विसृजेति जल्पति व्रीडिता परिजघान पञ्जरम् ॥ ३१ ॥

रामचक्रगलितैः धमाम्युभिदिछदितं कुचयुगस्प कुंकुमम् ॥

सा निरीक्ष्य हसिते सपीजने सम्मुखाद्वयपजगाम सस्मितम् ॥ ३२ ॥

चोदयतीति । अवनिं पृथ्वीं पालयतीति पृथ्वीपालः दशरथः तस्य मन्दनः रामः तस्मिन् पुपतीनां हृत्य ययौ तस्य नैपुणं निपुणत्वं शिक्षितुं, अभ्यर्त्तितुं चोदयति प्रेरयति सतीत्यर्थः । देहाष्टरीराजन्म परपत्न्यै देहजन्मा मदनः तस्य शरः पाणः तेन संदिता नाशिता यथा लज्जा यस्याः एतादृशी सा रहसि एतान्तरधत्ते कर्म य तत्तन् न च कर्मकर्तृ 'सामान्ये नपुंसक' । तस्य भावः कर्मकर्तृता तां ययौ प्राप्ता । सीता रामोपदेशकमांवि मदनपाणपीडितत्वात् वशी भूय । यथा 'ओदनं पचति' इत्यथ ओदनः पचने कर्म तथापि सौख्यविशेषायां 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यथ ओदनः कर्ता भवति । तथा पुनः कल्पनैपुण्यशिक्षणप्रेरणकमांवि सा मदनपाणपीडितत्वात् रामप्रेरणं विनापि स्वयमेव युवतिरभ्यर्त्तनैपुण्यं प्रकरोत्यर्थः ॥ २९ ॥

यदिनि । मदननेन कामेन पीडिता । सीतेत्यप्याहाग्लभ्यम् । यन् निपुण-संपत्तिं जगाद उवाच । प्रिये रामे हासश्च रसश्च हासरसौ तावदां सहितं सहामरणं शिमनपूर्वमेवसादनमित्यर्थः । तन् भाषणं कश्चिपि अवोचत् इति वचिवात् तस्मिन् कश्चिपि सति । मृधानोल्लेखि यसौ स्रग्भारणे ह्यम् । उक्त-वति सतीत्यर्थः । शिमनेन हासेन सहितं सस्मिते यथा स्वानाथा । श्लेष्मा निर्वन्धन इत्यर्थः । यो देहः तेन शोभने मण्डलीला । 'मुप्यमानो' इति जि-म्यमानो ह्रीत् । लज्जा गमाया जग्वाः । नाशनादितान् इत्यम् । ततश्च अनन्तरं वक्तुमुचितं भाषणमित्यर्थः । अस्फुटं अस्पष्टं मद्मित्यर्थः । उवाच ॥ ३० ॥

रत्नैर्नि । रागाती ह्रीत्कादीनां तस्य शय्या तस्य निवृत्तः समीपभागः । स-मीपे निवृत्तामग्नमग्निरुत्तमनीडयन् इत्यमरः । तत्र स्थिते स्थिताने शुके हृदि मग्नौ रतिसमये नि-गहा सोढुमममर्थो रतिधर्ममिते शेषः । अस्मि निमज्ज भुव मांमियभांशुपदे । इति एव प्रकाशेन भाषितं भाषणम् । नपुंसके भावे ङः । हृदि जलं वस्त्रं निधाय स्थापयित्वा जन्तुविविधं जन्तुं तस्मिन् रहति सतीत्यर्थः । शुभं तस्य स्वभावः यदुक्तं वचनं भुजोऽपि ताराभु-चारार्थः । ह्रीत्कादीनां सीता पञ्जरं परिजघान नाशनाशन ॥ ३१ ॥

रामेति । रामश्च वक्तुं मुनं तस्याद्विनेः पत्नितैः धमेन रतिधमेन यानि अर्था उद्वाती । शुभं तस्य स्वभावः यदुक्तं वचनं भुजोऽपि ताराभु-चारार्थः ।

स्वानुवृत्तिविधिबन्धमीर्ष्या चोदितोद्यत इवाथ लज्जितम् ।
 मैथिलस्य दुहितुर्मनोमवश्चेतसो निरवशेषमाक्षिपत् ॥ ३३ ॥
 दीर्घिकाजलतरङ्गनिर्धुतत्यक्तपुष्पमयमण्डनौ कश्चित् ।
 चाटुरम्यमितरेतराश्रयास्तेनतुः प्रमदकानने मृजाः ॥ ३४ ॥
 चाटुमात्रकरणप्रयोजनस्तुल्यरागमपि स न्यपातयत् ।
 पोषितध्वरणपङ्कजद्वये यावकं तरुणपल्लवप्रभे ॥ ३५ ॥

छिद्रितं क्षालितमित्यर्थः । कुचयोः स्तनयोः युगस्य युगुलस्य कुकुम विलेपन-
 मित्यर्थः । निरीक्ष्य सखीजने आलिलोके हसित अस्वास्तीति हसितः तस्मिन्
 हसिते सतीत्यर्थः । इस्पातोर्भावकांतादर्शआदित्वादचप्रत्ययः । सा सीता
 स्मितेन हासेन सहित यथा स्यात्तथा समुत्तात् समुद्देशात् अर्धांस्तसी-
 जनस्य । व्यपणमाम दूरंगतवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्वानुवृत्तीति । अथ सीताव्यपगमानंतर ईर्ष्या मदवेशेपि लज्जितं तिष्ठ-
 तीति ईर्ष्या नपुसकेनापि लज्जितेन पुलिगोऽप्यहं पराजित इतीर्ष्या वा ।
 पूर्व चोदितः मेरितः पश्चादुद्यतः चोदितोद्यतः 'पूर्वकालेकसर्व' इत्यादिना
 समासः । तादृश इव मनोमवः मदनः मनासि भवो यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिणा
 साधुः । स्वस्य मदनस्य वा अनुवृत्तिः वर्तनं तस्याः यो विधिः विधानं
 मदनसत्ताविधानमित्यर्थः । तेन बध्य प्रतिबध्यम् । मदनप्रचारे हि लज्जा
 भूतिबद्धा भवति । अथवा स्वस्य मदनस्य अनुवृत्तिः अनुकूलवर्तनम् ।
 तादृशमदनप्रचारे हि स्त्रीणां स्येष्टं वर्तनं प्रसिद्धम् । तस्य यो विधिः करण
 तेन बध्य प्रतिबध्यम् । लज्जाप्रतिबध्यं विना मदनसचारानुकूलं वर्तनं कदापि
 न भवतीति तात्पर्यम् । एतादृश लज्जित लज्जा 'नपुसके भावे क' इति भावे क-
 म्प्रत्ययः । मैथिलस्य जनकस्य दुहितुः कन्यायाः सीतायाः चेतसः अंतःकरणात्
 निर्गतः अवशेषो यस्मात्तन्निरवशेषं समूल यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषण
 लज्जितविशेषण वा । आक्षिपत् दूरीचकार ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३३ ॥

दीर्घिकेति । प्रमदकानने प्रमदवने । अत पुरोचितकीडाकानने इत्यर्थः ।
 'पुमानाग्नीह उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ॥ स्यादेतदेव प्रमदवनमतः पुरो-
 चितम्' इत्यमरः । कश्चित् कुत्रचित् स्थले दीर्घिकायां वापीनां यज्जल
 इत्यं ये तरगाः भगाः सैः निर्धुतानि कपितानि अतएव त्यक्तानि उत्सृष्टानि
 पुष्पमयानि मंडनानि मूषणानि याभ्यां एतादृशौ । जलकीडासमये तरगाघातेन
 पुष्पालकरणानां अव्यवस्थितत्वात् तानि याभ्यां त्यक्तानि इत्यर्थः । चाटु
 प्रेम्णा यन्मिथ्याकथनं, तेन रम्य मनोहर तथा स्यात्तथा इतरेतरं परस्पर
 आश्रयो यासां एतादृशाः मृजाः जलोक्षणादिक्रियाः तेनतुः विस्तार-
 इयामासतुः ॥ ३४ ॥

चाटुमात्रेति । चाटुमात्रस्य प्रेम्णा मिथ्यामापणादिमात्रस्य यत्करणं
 साध्ययोजनं कलं यस्य एतादृशं, सः रागः तुल्यः सगः रागः रजिमा यस्य

अंग्रियुग्ममनुलिम्पतः स्वयं कुंकुमेन तरुणार्करोचिषा ।
 आहरोह करयुग्ममस्य तदूरमेव परिवृद्धवेपथु ॥ ३६ ॥
 मेखलामधिनिर्मलमर्पयस्तत्र तत्र पुनरादधौ करम् ।
 अत्र किञ्चिदनुपाधितं परं दुर्नदो ह्य माणिमेखलागुणः ॥ ३७ ॥
 आचरन्नथ विलेपनक्रियां पाणिना पुलकितेन सस्पृहम् ।
 सोऽस्पृशत्कुचयुगं पुनः पुनश्चन्दने सममपि स्थिते सति ॥ ३८ ॥

एतादृशं यावः अलङ्कः स एव यावकः तम् । यावादिभ्यः कन् इति स्वाधे
 कन् । योषितः सीतायाः तरुणः कोमलः यः पल्लवः क्लिप्तलयः तद्वत्प्रमा
 तस्य एतादृशे चरणपंकजयोः चरणकमलयोः यद्बद्धं द्वितयं न्यपातयेत्
 लिपतिस्म । चरणयोरनवपल्लववत्स्वन आरक्त्येपि पाशुकारमपोजनत्वात्
 यावकं लिपतिस्मेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अंग्रिपति । तरुणः यः अर्कः नूतनोदयं प्राप्त इत्यर्थः । तद्बुद्धौषिः कातिर्पश्य ।
 'रोचिः शोचिहमे क्लीचे' इत्यमरः । तेन कुंकुमेन काश्मीरजन्मना 'न
 सियामथ कुंकुमम् ॥ काश्मीरजन्माऽमिश्रित' इत्यमरः । स्वयं स्वतः अंग्रयोः
 चरणयोः । सीताया इति शेषः । युगं युगुलं अनुलिपतः विलेपनं
 कुर्वतः रामस्य तत् प्रसिद्धं करयुग्मं इत्ययुग्मं परिवृद्धः वृद्धिगतः वेपथुः कपः
 यस्य एतादृशं सत् अथ सीताप्रियुग्मस्य दूरमेव आहरोह स्थितमित्यर्थः ।
 कुंकुमेन सीताचरणयुगुलं लिपतो रामस्य करयुग्मं कामविकारोत्पन्नकंपेन
 चरणयुगपर्वतं न माप किंतु दूरमेवातिष्ठदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

मेखलामिति । निर्मलयोः इत्याधिनिर्मलं विमलत्वं इत्यपीमावः । मेखलां
 कांशीं अपर्पन् ददत् तत्र तत्र प्रत्येकस्मिन्नितम्भागे इत्यर्थः । पुनः अमी-
 ष्ण वरं इत्तं आदधौ स्थापयामास व्यापारयामासेति यावत् । तत्र तत्र
 करव्यापारणे हेनुमाह-अंग्रेति । अत्र नितये परं किञ्चित् अनुपाधितं अवत-
 मानम्, मेखलापंथनार्थं कोऽप्यल्लयो नास्तीत्यर्थः । तदेवाह-मणिभिः रत्नैः
 युक्ता मेखला मणिमेखला तभ्याः गुणः तनुः दुःसेन वसते वस्यते इति दुर्नदः ।
 'ईषदुःसुपु' इत्यादिना दुरुपपदेनदधानोः सत्सत्ययः । नु हेनो अत इत्यर्थः ।
 यतः किञ्चिदत्र मेखलागुणमपंथनसाधनं नास्ति अतः मेखलागुणो दुर्नदः इति
 सात्वयम् ॥ ३७ ॥

आचरन्निति । अथ मेखलापंथनप्रयामानन्तरं विलेपनस्य क्रियां आपरति
 इत्याचरन् सः रामपद्मः चन्दने सम न्यूनाधिकमावर्तिनं यथा स्थापयामास स्थिते
 सत्यपि विद्यमानेऽपीत्यर्थः । पुनः रत्नैः सीतायाः अस्या म पुलकितः ।
 तारकादित्वादित्थस्ययः । पाणिना हस्तेन स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा सति सस्पृहम्
 सामित्वापमित्यर्थः । पुनः पुनः बारवारं कृषयोः स्ननयोः युगं अस्पृष्टम् ।
 चन्दने समे स्थितेऽपि तत्तमीकरणव्याजेन कुचयुगं पुनः पुनः अस्पृष्ट-
 दित्यर्थः ॥ ३८ ॥

पञ्चमिति ततर्जनीशिरः स्पष्टकर्णलतिकोऽयमर्पयन् ।

पूर्वमर्धमुकुलीकृतेक्षणं तन्मुखं सुरभिगर्भमन्वभूत् ॥ ३९ ॥

आत्मनैव स तदा पुरा कृतं यावत् युवतिदन्तवाससि ।

उज्जहार मुदितः पुन पुनर्निष्पिष्यन्नधरपानलोलुप ॥ ४० ॥

चुम्बति प्रियतमे विलोचनं योषितं स्वयमुपाहिताञ्जनम् ।

प्राप रागमविकाशचक्षुषा कर्णं निजमशोकपल्लवम् ॥ ४१ ॥

पुष्परत्नविभवेर्यथेप्सितं सा विभूषयति राजनन्दने ।

दर्पणं ननु चकाङ्क्ष योषितां स्यामिसम्मदफलं हि मण्डनम् ॥ ४२ ॥

पञ्चमिति । आनमितं ईषद्वलीकृतं यत्तजनीशिरः तजन्त्ययं पञ्चमर्धं
आनमितं पञ्चमर्धमिति त्वयः । तेन स्पष्टा कर्णलतिका कणवल्लिर्धनः । तनुलते
न्यादिवत् कर्णलतिकाशब्दो ज्ञेयः । एतादृशं रामचन्द्रं पञ्च पञ्चलोकां अर्पयन्
कुर्वन्तान् अर्धमुकुलीकृते अर्धकुङ्कुलीकृते इक्षणे नेत्रे यस्मिन् एतादृशं सुरभि
सुगन्धः गर्भे मध्यमाने यस्य एतादृशं तन्मुखं तस्या सीताया मुखं पूर्वं
पञ्चमर्धमात्पूर्वं अन्वभूत् अनुभूतवान् । तदा स्वादं जयाहेत्वयम् । पञ्चमर्धनाथं
तजन्त्ययेन उन्नमितपर्णं मुखं पूर्वं चुचुष पश्चात् पञ्चमर्धनां चकारे
त्यर्थः ॥ ३९ ॥

आत्मनैवेति । मुदितं हृष्टं अधरस्य ओष्ठस्य पानं प्राशनं तत्र लोलुप
लुब्धं 'समौ लोलुपलोलुभौ' इत्यमरः । अतएव पुन पुन निष्पिबन् ।
प्राप्तवान् । अधरमिति शेषः । स रामचन्द्रः तदा अधरपानकाले आत्मनैव
स्वत एव पुरा अधरपानात्माहृतं अर्पितं युवया सीताया दन्तवाससि
दन्तवस्त्रे अधरोष्ठे इत्यर्थः । यावत् अत्र उज्जहार दूरीचरारः । स्वत एव
पूर्वं समर्पितं अधरोष्ठे अत्रापि पुनः पुनश्चोन्नतं प्रमृष्टवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

चुम्बतीति । स्वयं उपादितं अर्पितं अञ्जनं कञ्जलं यस्मिन् एतादृशं यो
षितः सीतायाः विलोचनं नेत्रं अतिशयेन प्रियः प्रियतमं तस्मिन् रामे ।
'अतिशयाने तमविष्णौ' इति तमम् । चुम्बतीति चुम्बन् तस्मिन् । शम्भाने
तन् । अविवाहं इष्टिकसितं यच्चक्षुः तेषां नेत्राः । इतुना कणयो ध्वजयो
गच्छतीति कर्णं 'अयेष्वपि दृश्यते' इति दृशिष्यहृष्टात् धावन्तरादपि
इत्यमरः । अशोकपल्लवं किञ्चलं निज आर्माय 'स्वयं निचे निजं
पितु' इत्यमरः । रागं शतिमानं प्राप । पूर्वं नम्रयो अजगद्विदधन आरुण
मन्त्रित्वेन च सन्नीहमासीत् कणगर्भं अशोकपल्लवं नीलमिव अमाम्ना ।
रत्नचङ्क्रेण लोचनमुचनक्रीडया कञ्जलागमे अशोकपल्लवं निजरागे
जलेत्त्यर्थः ॥ ४१ ॥

मण्डनमिति । रागं दशमधाय नन्दनं पुत्रं श्रीरामं तस्मिन् पुष्पाणां
मण्डनं च शिखरे रेखये इति न अर्धं अनुविदम्य यम् । इति पद्यवित

तामनङ्कृतचारुविभ्रमां निर्दयं समुपगुह्य चुम्बितुम् ।

वीक्षितुं च समकालमग्रमुन्याकुलो मुहुरिवाप्त राघवः ॥ ४३ ॥

प्रार्थिताऽपि न चकार कानिचित् कानिचित् स्वयमपि व्यधत्त सा
अन्वभूङ्क्ष्वदयस्त्नविभ्रम्यक्रीतमेनमवल्ला यथेष्टिसतम् ॥ ४४ ॥

येन येन हरति स्म तामस्तौ तत्तदेव पुनराग योषितः ।

सज्जतेषु विहितं हि यच्छुभं सद्य एव फलवन्धि जायते ॥ ४५ ॥

कर्मणि स्वप्नरायप्रविच्युतस्वेदविन्दुहतकान्तवक्षसि ।

तस्य चक्षुष्यकाञ्चि सञ्चरद्दीक्ष्य वक्षसि मुमोच सा तनुम् ॥ ४६ ॥

यथेष्टमित्यर्थः । विभूषयति । शत्रुनमेतत् । भलकुर्वन्ति सतीत्यर्थः । सा सीता दर्पण
मुकुटम् । 'दर्पणे मुकुरादशौ' इत्यमरः । चकाक्ष ननु इयेष । नन्विति वाक्या-
लकारे । ननु दर्पणाकांक्षा स्वस्य नोपपत्ता, नहि निजरूपदर्शनेन स्वोपयोगः,
स्त्रीरूपदर्शनेन हि पुरुषस्यानदो जायते पुरुषस्य दर्शनेन वा स्त्रियाः अतः
आह-इति । हि यतः । योषितां स्त्रीणां मदन भूषण स्वामिनः समदः आनन्दः
स्वयमेव फल यस्य एतादृशं भवतीति शेषः । यतः । रामचन्द्रः मां मलयति अतः,
तत्तमदकारि निजरूपं सपन्नं वा न वेति दर्शनार्थं दर्पणं चकाक्षेत्यर्थः ।
काव्यालिंगमलकारः ॥ ४३ ॥

तामिति । अमगेन मदनेन कर्मां कृतः उत्पादितः चारुः सुन्दरः विभ्रमः
विलासो यस्याः एतादृशीं मां सीतां निर्गता दया रूपा यस्मान् तत् निर्दयं
दृढं यथा स्यात्तथा समुपगुह्य आलम्ब्य चुम्बितुं वीक्षितुं च, तामित्यर्थः ।
समकाल एककालमित्यर्थः । अग्रमु अग्रमर्थ इत्यर्थः । राघवः मुहुः बारवार
प्याकुल इव आसन् यमुष ॥ ४३ ॥

मार्थितेति । सा सीता प्रार्थितापि, रामेणेति शेषः । कानिचित् शृणार-
त्तपथशर्याणि न चकार । कानिचित् स्वयमपि अप्रार्थितापीत्यर्थः । व्यधत्त
चकार । विपूर्वाङ्गधानेर्लङ् इति । अपल्ला सीता दृढपथेन रत्नं तस्य विकृतः
मूल्यरूपेण दानं तेन क्रीत एन श्रीरामचन्द्र यथेष्टिसतं यथाभीष्टं अन्वभूत् अनुभू-
तयती । स्वदृढयापणमूल्येन तेन साऽयथेष्टक्रीडितयतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

येनेति । असौ रामचन्द्र येन येन शृणारकर्मणा तां सीतां हरतिस्म, रजय-
तिस्मेत्यर्थः । तत्तदेव तत्तच्छृणारकर्म पुनः योषितः सीतायाः सकाशात् आप-
प्राप । येन येन अयं तां रजयतिस्म तेन तेन साऽपि एन रजयतिस्मेत्यर्थः । हि
यतः मज्जनेषु साधुजनेषु यत् शुभं विहितं कृतं तत् सद्य एव तत्कालमेवेत्यर्थः ।
फलं यप्नातीति फलमपि फलदार्पणमित्यर्थः । जायते भवति । जनीं मादुमांवे लट्
'ज्ञाजगोर्जा' इति जादेशः ॥ ४५ ॥

कर्मणीति । स्वस्यां सीतायाः यत् मुसपय मुसर्वमलं तस्यात् । विच्युताः
गलिता ये स्वेदविट्वाः धर्मविदूषः तैः हतं ताडितं कान्तस्य वक्षः । वक्षःस्थलं

भर्तरिप्रणयमौनमास्थिता जल्पयत्यधरदंशननिग्रहैः ।

नो चकार वचनानि तादृशं निग्रहं चिरमवाप्तुमिच्छया ॥ ४७ ॥

बालया हृदि निधाय स स्तनौ दन्तमास्यकमलं प्रसादने ।

प्राप्तुमिच्छुरपि दोषतो विना रोपमाविरकरोन्मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥

अल्पदोषविषयेऽपि जम्पती जग्मतुः प्रणयकोपवक्रताम् ।

ऐहजातिरतिवृद्धिमागता जायते सुलभरोपसवणा ॥ ४९ ॥

अशुषु प्रणयकोपवद्धिना लोहितत्वमुपनीय पापितः ।

तत्कटाक्षविशिखो निपातितो धैर्यमस्य निचकर्त सुस्थिरम् ॥ ५० ॥

यस्मिन् एतादृशो कर्मणि सुरतकर्मणीत्यर्थः । तस्य रामस्य चक्षुः नेत्रम् । काव्याः समीपं उपकाचि । समीपेऽव्यपीभावः । मेसलासमीपे सचरतीति सधरत् वीक्ष्य वक्षसि रामस्येति शेषः । सा सीता तनु निजदेह मुमोच तात्याज । विपरीतरतिसमये अतिरतिश्रमेण धर्मविदुक्षालिते रामचद्रहृदये सति विद्यामार्थं किञ्चिन् स्थिरायां सीतायां तज्जपने रामे दृष्टिं प्रक्षिपति सति जपनं माद्राक्षीदित्यभिप्रायेण पुनरपि वक्षसि पपातेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भर्तरिति । प्रणयेन प्रेम्णा यन्मौनं मूकत्वं तन् आस्थिता प्राप्ता सीता अधरस्य दशाः दशनानि तेषां निग्रहाः प्रतिवधाः तैः पुनरेव अधरदशनानि न करिष्यामि मौनं मुच इति प्रतिज्ञापूर्वकं भर्तरि रामचद्रे जल्पयति भावमाणे सतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निर्दर्शन' इति बहुलग्रहणत्वार्थे णिच् । तादृशं निग्रहं चिरं अवाप्तुं प्राप्तु इच्छया वाञ्छया वचनानि भाषणानि नो चकार ॥ ४७ ॥

बालयेति । सः रामचन्द्रः प्रसादने प्रसादनविषये बालया सीतया कन्या हृदि हृदये स्तनौ कुक्षौ दंत दशन आस्यकमलं मुखरमलं प्राप्तुं लब्धु इच्छुरपि 'विदुरिच्छुः' इति निपातनास्तापुः दोषतो विना रोप विना अपराधं विनेत्यर्थः । मुहुर्मुहुः बारंवार रोप अमर्ष आविरकरोत् मरुटीचकार ॥ ४८ ॥

अल्पदोषेति । जपती जापापती । जायाशब्दस्य जभाषो निपात्यते । सीतारामचद्रौ इत्यर्थः । अल्पो यो दोषः अपराधरूपः तस्य विषयेऽपि प्रणयको-
पेन प्रेमरोपेण वक्रतां कुटिलतां जग्मतुः प्रापतुः । तदेव समर्थयति-अतिवृद्धिं अत्युत्कर्षं आगता प्राप्ता ऐहस्य इन्द्रस्य जातिः ऐहसाभान्वमित्यर्थः । सुलभः अल्पकारणेनापि लभ्य इत्यर्थः । यो रोप, क्रोध, तेन सवणा सच्छिद्रा जायते । अतिशेदे स्वल्पापगापेऽपि क्रोध आयानीत्यर्थः । काव्यलिंगमलंकारः ॥ ४९ ॥

अशुष्विति । प्रणयकोपः प्रेमकलहः स एव बद्धिः तेन कथां लोहितस्य आरक्त्य भावः लोहितत्वं नन् उपनीय प्रापय्य अशुषु नेत्रोदयेषु पापितः भासित इत्यर्थः । पिबतेर्णिजन्तान् रुमत्ययः 'शाच्छासाह्म्यावेसां पुष्ट' इति युगागमः । निपातितः सीराम इति शेषः । तस्याः सीतायाः कटाक्षः

कोपिता चिरनिवृत्तसङ्गतिः सुप्तमेत्य परिवोधशङ्किनी ।
 हस्तकडचलकुण्डला धृतभ्वासवृत्ति शनकैश्चुम्ब सा ॥ ५१ ॥
 कैतवेन कलहेषु सुप्तया स क्षिपन् वसनमात्तसाध्वसः ।
 चोर इत्युदितहासविभ्रमं सप्रगल्भमवच्छिण्डितोऽधरे ॥ ५२ ॥
 सङ्गतानि परिहृत्य चारिणौ मानमेत्य कलहं वितेनतुः ।
 अन्ययातनयनौ किलोरसा तौ निहृत्य कुहचित्परस्परम् ॥ ५३ ॥
 एकदारिकदनः स कान्तया सार्धमिद्धरुचि सौधमम्बरम् ।
 आरुरोह परिसंहतातपं द्रष्टुमर्धशशिमौलिसन्निभः ॥ ५४ ॥

अपाङ्गदर्शनमेव विशिस्तः बाणः अस्य रामस्य मुस्थिरं अतिस्थिर धैर्यं
 गाभीर्यं निचरुतं पिच्छेद । कृती च्छेदने लिङ् । रूपकालंकारः ॥ ५० ॥

कोपितेति । कोपिता अतएव चिर चिरकाल निवृत्ता अतस्मात् सगतिः
 सगमो यस्याः एतादृशी सुप्त शीरामचन्द्र एव प्राप्य । विरहासाहिष्णुतयेति
 शेषः । परिवोधः निद्राहानिः तस्माच्छङ्किनी इस्ताभ्यां रुद्धे निरुद्धे बले बचले
 कुण्डले यथा सा सीता धृता भ्वासवृत्तिः भ्वासरूपपाणावर्तन यस्मिन्, निरुद्धा-
 समित्यर्थः । शनकैः चुम्ब ॥ ५१ ॥

कैतवेनेति । कलहेषु प्रेमकलहेष्वित्यर्थः । कैतवेन कपटेन सुप्तया शयितया
 पशुतो निद्राभावेऽपि सुप्ताकृति प्रदर्शयत्या इत्यर्थः । सीतया । वसनं वस्त्र क्षिपन्
 दूरीकुर्वन् नीची मुचन्निव्यर्थः । अतएव आस गृहीत साध्वस भीतिर्धन-
 बलापहाररूपापराधाद्वीतिः एतादृशः सः रामः चोर इति स्तेन इति उदितः तत्पन्नाः
 हासविभ्रमो हास्यविलासो यस्मिन् अवसदनाकिपाया विशेषणमिदम् । प्रगल्भेन
 धातुर्धन सहित सप्रगल्भम् । प्रगल्भमित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः । अधरे
 अधरोष्ठे सङ्कितः दृष्ट इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

सगतानीति । मान अभिमानं एव प्राप्य अतएव सगतानि सगतीरित्यर्थः ।
 सपूर्वाद्गमेर्भावे कः । परिहृत्य त्यक्त्वा चारिणौ चरन्तौ अतएव अन्यत्र अन्यस्मिन्वि-
 षये पाते गते नष्टे मेघे ययोः एतादृशौ कुहचित् कुञ्चितौ सीतारामचन्द्रौ उर-
 सा वस्त्र हस्तेन परस्परं अन्योन्यं निहत्य आहत्य कलहं वितेनतुः किल विस्तार-
 यामासतुः किल । मानं प्राप्य परस्परसगतिपरिहारेण कुञ्चिदुदितो अन्यत्र विषये
 गतेनेत्रौ यदृच्छया कुञ्चिन् सगतौ अन्यत्र दृष्टेः सत्त्वान् परस्पराहतोरहतौ
 किमित्युरसि प्रदूत इति कलहं कृतवन्तौ इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवमेति । एकदा अतीर्णा शत्रूणां वदन नाशन यस्मान् स अरिकदनः ।
 'सप्तमीविशेषणे बहुमीहो' इति स्तोत्रकान् व्यधिकरणबहुमीहि । वदमशब्द-
 स्य नाशार्थत्वं पुराणादौ प्रसिद्धम् । शशिनः अर्धे जर्धशशी सः मौलो
 यस्य स अर्धशशिमौलिः शिवः तेन सन्निभः तुल्यः स रामः कान्तया सीत-
 या सार्धं साकं सार्धं सम सह इत्यमरः । इद्वा वृद्धिगता इयिः कान्तिर्यस्य
 एतादृशं परितः सङ्गतः उपसङ्गत इत्यर्थः । आतपः ऊष्मा यस्मान् एतादृशं

वासरस्य विगमे समीरणैर्मन्दनर्तितसुगन्धिकुन्तलाम् ।

सौधपृष्ठमधितस्थुर्षी वचो जानकीमिदमुवाच राघवः ॥ ५५ ॥

सन्निगृह्य करसन्तर्ति क्वचित्प्रास्थितोऽपि रविरेव रागवान् ।

अस्तमस्तकमधिष्ठितः क्षणं पश्यतीव भुवनं समुत्सुकः ॥ ५६ ॥

दिद्मुखादपसरन्तमातपं नष्टेजसमनुवजन्मुहुः ।

रश्मिभिः समववध्य भानुना रुच्यमाणमिव लक्ष्यते तमः ॥ ५७ ॥

अन्तराणि तमसः प्रयच्छति स्रष्टरीव जगती युगक्षये ।

भूय एव रश्मिषडले रुचिर्लप्यते जलधिमध्यवर्तिना ॥ ५८ ॥

अथ आकाशं द्रष्टुं सौधं सुधया निर्मितं (गच्छीति नृभाषाया मसिद्धन्) स्थलविशेषं आसुरोहं प्रापेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

वासरस्येति । राघवः रामः वासरस्य विषयस्य विगमे समाप्तो समीरणैः वायुभिः मन्दं नर्तिताः घालिताः सुगु गधो येषां ते सुगन्धयः एतादृशाः कुन्तलाः केशा यस्याः सा । 'कुन्तलो घालः, कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । सुगन्धि-
शब्दे 'गन्धस्वेदुत्पत्तिः' इत्यादिना इकारादेशः । एतादृशी सौधपृष्ठं सौधतलं अधितस्थुर्षी अधिष्ठिताम् । अधिपूर्वात् रथाधातोः लिटः क्तुः 'त तस्थि-
धांस नगरोपकृते' इत्यादिवत् लोकेऽपि साधुः । सौधपृष्ठमित्यत्र 'अधिशीङ्-
स्थासो कर्म' इत्यनेन आधारस्य कर्मसंज्ञा । एतादृशी जनकस्य अपत्यं स्त्री जानकी सीता तां इदं पश्यमाणं वचः भाषणं उवाच । श्रुत्वा द्विषमं-
कत्वात् 'अकथितं च' इत्यनेन कर्मसंज्ञा ॥ ५५ ॥

सन्निगृहेति । किराणां किरणानां संततिः परपरात् सन्निगृह्य आरुच्ये-
त्यर्थः । एव रविः प्रविशतोऽपि रुतप्रस्थानारभोऽपि प्रपूर्वकासिष्ठितेरादिकर्मणि
कर्तारि क्तः । क्वचित् अस्तस्य अस्ताचलस्य मस्तकं शिखरं अधिष्ठितः प्रातः
इत्यर्थः । अतएव रागं रक्तिमां अस्पालीति रागयान् अनुरक्तं 'तदस्त्व-
स्मिन्' इति मनुष्यं । अतएव समुत्सुकः उत्कटितः सन् क्षणं क्षणमात्रं भुवनं
विष्टपं पश्यतीव अवलोकयतीव । यथा क्वचित् ग्रामांतरं प्रस्थितः उत्कटया
पूर्वाधिष्ठितं देशं पश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५६ ॥

दिद्मुखादिति । दिद्मुखान् अपसरन् दूरीभवन् नष्टं तेजः कानिः पश्य
एतादृशं आतपं प्रकाशं 'प्रमाप्तो द्योत आतपः' इत्यमरः । मुहुः वारं
वारं अनुमजति अनुगच्छति इत्यनुमजन् अनुगच्छदित्यर्थः । एतादृशं तमः
अधकारः भानुना सूर्येण कर्त्रा रश्मिभिः किरणैः प्रपद्ये 'किरणप्रपद्यो रश्मी'
इत्यमरः । समववध्य वधनं कृतेति यावत् । रुच्यमाणमिव आरुच्यमाणमिव ।
रुचधातोः कर्मणि लट् शानजादेशः । लक्ष्यते दृश्यते । अन्तराण्ये सजु-
षितकिरणाननुमजन् तमः तेषां दूरा आरुच्यमाणमिव लक्ष्यते इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अन्तराणीति । युगानां ह्रस्वः नाशः तस्मिन् प्रपद्ये इत्यर्थः । जगती पृथ्वी
तममः अधकारस्य अन्तराणि अवकाशान् प्रपद्यन्ति दृष्टान्ति प्रपद्यन्

ध्वान्तजालमुपयाति सर्वतः सागरे निहितमण्डलं रविम् ।
 चारिभिः पिहितदण्डमापतं मृद्वचक्रमिव फुल्लमम्बुजम् ॥ ५९ ॥
 एकचक्रमिव राजते नभःस्पन्दनस्य रविविम्बमस्तगम् ।
 उत्पतत्यधिकले निशाकरे धातुपङ्कपरिदिग्धमण्डलम् ॥ ६० ॥
 संहतात्मकिरण यथा यथा वृद्धिमुद्वहति मण्डलं क्रमात् ।
 सागराभ्रमसि तथा तथा रविर्गौर्यादिव शनैर्निमज्जति ॥ ६१ ॥
 उन्मुखा दिनकरस्य रदमयः सागरान्तरितमण्डलश्रियः ।
 भान्ति तोयमभिभूय निर्गता चाडवस्य शिपिनः शिप्या इव ॥ ६२ ॥

तस्मिन् " तम आसीत् तमसा गूढमये " इति श्रुतेः । अटवीव जगन्निर्मातरीव,
 जलधेः समुद्रस्य मध्ये मध्यभागे वर्तिनी रुचिः कानिः भूय एव पुनरपि
 रवेः मूर्धस्य मंडले लीयते विलीना भवति । लीड् श्लेषणे दिवादिः ।
 उपमालकारः ॥ ५८ ॥

ध्वान्तेति । चारिभिः उदनेः पिहितः आच्छन्नः दंडः नाली यस्य एतादृशं
 आयतं विस्तीर्णं फुल्लं विकसितं अम्बुजं कमलं भृगाणां भ्रमराणां चरुं समुद्रः
 भृग्वचरुं तद्वत् सागरे समुद्रे निहितं स्थापितं मंडलं यस्य एतादृशं रविं
 सूर्यं सर्वतः सर्वभागे । 'उभयसर्वतः कार्ये'—इत्यनेन तस्यैतस्य उभयश्चरुस्य
 योगात् रविशब्दान् द्वितीया । ध्वान्तस्य अधिकारस्य जालं समुद्रः उपयाति
 समीपं प्राप्नोति । उपमालकारः ॥ ५९ ॥

एकचक्रमिति । अधिकले संपूर्णं निधां रान्ति करोतीति निशाकरः चन्द्रः
 तस्मिन् ' दिवादिमानिशा' इत्यादिना रुच्यः द्रव्यवयवः । उत्पतति उद्गच्छति
 इति उत्पतन् तस्मिन् उद्गच्छति सतीत्यर्थः । धानोः गौरिकादेः च पङ्क
 पङ्कमः तेन परिदिग्धं लिप्तं मंडलं यस्य रथचक्रं यथा गेरिकादिपङ्केन लिप्तं
 भवति तद्वच्चन्द्रोदये सति तन्वातिरूपपङ्केन लिप्तमित्यर्थः । एतादृशं अग्रे अस्ना-
 चलं गच्छतीति अग्रे 'अग्नेर्वापि दृश्यते' इति इत्यवयवः । एतादृशं रविमिथं
 सूर्यमिथं नभः आकाशमेव स्वदनः रथः तस्य एकं च तथा च एकचक्रं
 तदिव राजते भोमने । उपमालकारः ॥ ६० ॥

सहतेति । सहनाः उपसहनाः आत्मनः विरणा येन एतादृशं मंडलं
 सूर्यमंडलं जमान् अनुजमान् यथा यथा वृद्धिं रथोन्मं उद्वहति धारयति ।
 अग्रेतस्यैव सूर्यमंडलं रथूलमिव धनिमान्तीति मार्गजनीनमेतन् । तथा तथा
 रविः सूर्यः गौरवादि सङ्कलकिष्णानां ध्वनिम् धाम्जज्यगौर्यादिवेत्यर्थः ।
 सागरस्य समुद्रस्य अंभसि उदरे भानेः मर्दमर्दं निमज्जति ।
 उन्मेषाटकारः ॥ ६१ ॥

उन्मुखा इति । सागरे समुद्रे अंतरिता व्यवहिता मङ्गल्य धीः यस्य
 एतादृशस्य दिनङ्गस्य सूर्यस्य उदने मूर्धं येषां ते उन्मुखाः एतादृशाः रमयः

सन्ध्यया च परिरुद्धमप्रतो वासरस्य विगमे घनं तमः ।
 भाति सिन्धुजलमिन्नमेकतः प्रावृषीव सलिलं पयोनिधेः ॥ ६३ ॥
 सन्ध्ययाऽरुणितपत्रसञ्चयं श्लक्ष्णपल्लवनिरन्तरं वनम् ।
 विन्दतीद्य परिणामसम्पदं पश्य तत्तमसि सर्पति क्रमात् ॥ ६४ ॥
 अन्धकारनिकरेण सर्वतः रुष्णसर्पमलिनेन सर्पता ।
 रुध्यमानविषयाः समन्ततः संकुचन्ति परिक्षा नु दिग्भुवः ॥ ६५ ॥
 भाति मत्तशिक्षिकण्ठकर्षुरं ध्वान्तजालपरिरुद्धमम्बरम् ।
 अर्कदीपकृततापसम्भृतमौढकज्जलमलीमसं यथा ॥ ६६ ॥

किरणाः तोय उदक अभिभूय पराभूय निर्भिद्येत्यर्थः । निर्गताः । वडवायाः
 अपत्य पुमान् वाडवः तस्य शिक्षा सति यस्य स शिक्षी तस्य 'मीसादित्यात्
 निप्रत्ययः । वडवाप्रेरित्यर्थः । शिक्षा इव ज्वाला इव भाति दीप्यते ।
 उपमालकारः ॥ ६२ ॥

सम्पद्येति । वासरस्य दिवसस्य विगमे समाप्तो अयतः अद्यभागे सम्पद्या
 वितृप्तत्वा । 'सायसध्या वितृप्त्यः' इत्यमरः । मिश्र घनं सांद्र तमः अधिकारः
 प्रावृषि वर्षाकाले एकतः एकस्मिन् भागे सार्वविभक्तिकस्तसि । सिधो. मयाः
 जलेन भिन्न मिश्र पयोनिधेः समुद्रस्य सलिलमिव उदकमिव भाति शोभते ।
 प्रावृष्काले नदीनां पूरेण ताश्चोदकत्वात् समुद्रसलिलस्य च नीलत्वादित्यर्थः ।
 उपमालकारः ॥ ६३ ॥

संध्ययारुणितेति । श्लक्ष्णाः कोमला मृदुला वा ये पल्लवाः किसलयाः तैः
 निरंतर निविडितं सम्पद्या अरुणित आरक्तकृतं पत्रसपप, पत्रसमूहो परिमत्
 एतादृश वनं अरण्य तमसि अधिकारे क्रमान् सर्पति व्याप्रवति सतीत्यर्थः ।
 परिणामस्य पञ्चनायाः या सपत् सपत्ति तां विन्दतीव लभत इव तन् आरुण्यं
 पश्य अवलोक्य । पल्लवाः पूर्वं नावदारका भवति परिणामदशायां नु हरिता
 भवति तथा च पूर्वं वनस्थपल्लवाः कोमलत्वेन सध्याप्रकाशेन च आरणाः
 पश्चात् क्रमात्तमसि उपसर्पति सति परिणामसंपदं हरितत्वं प्राप्ता इत्यर्थः ।
 उत्प्रेक्षालकारः ॥ ६४ ॥

अधकारेति । दिगेव भू. तस्या. सर्वतः परिक्षा परिक्षासदृशमात्रभागाः रुष्णसर्प
 इव मलिनः रुष्ण तेन सर्पता गच्छता, व्याप्यतेत्यर्थः । एतादृशेन अधकारस्य
 धातस्य निररः समूह तेन समन्ततः परिनः रुध्यमाना. विषयाः पाप्मा एता-
 दृशाः संकुचति नु सकोच मामुपति किलेत्यर्थः । उत्प्रेक्षालकारः ॥ ६५ ॥

भातीति । मत्ता. उन्मत्ता ये शिक्षिन मपूरा 'शिमावटः शिक्षी केकी'
 इत्यमरः । तेषां ये कंठाः तद्वत्कर्षुरं ध्वान्तस्य अधकारस्य जालं समूहः तेन
 परिरुद्धं ध्वान्तं पत्तु अंबरं आकाशं तन् अर्कः सूर्य एव दीपः मदीपः तेन

पश्य दीप्तरश्चि पूर्वमुद्गत ज्योतिरेतदसितोरगत्यपि ।
 छिद्रमेकमिव पिप्पुवर्त्मनो दूरमग्नरविरादिमभासुरम् ॥ ६७ ॥
 पश्चिमे नमसि भान्ति लोहितास्तारका रविरयस्य वेगिन ।
 लाह्यमद्वतमेरुमस्तकादुद्गता इव हुताशचिमुप ॥ ६८ ॥
 मीलिता रविमयेन तारका रदिमधामद्वतलोहिता इव ।
 उन्मिषन्ति दिनहृत्यरात्यये दिदमुपैकरचना समन्तत ॥ ६९ ॥
 पूययारिनिषिपुष्यत श्रमादर्शयन् हिमरश्चि कलान्तरम् ।
 एव पक्षमुलम्भमामसौ घृदिमश मुहुरेष विन्दति ॥ ७० ॥

एत यस्ताप सताप तेन समृत उपन्न पन्नोऽ महत् वज्रल तेन मलामसं
मलिनं मलीमस मु मलिनं । इत्यमर । यथा तद्दुदिय ५ । भाति शोभते ।
उपमालङ्कार ॥ ६६ ॥

पश्येति । क्षीमा रवि कान्तियस्य सन् पूर्ण पृथ्वभागमधमिषथ । उद्भूत उद्भिन्न
दूर गान जलानां हित यो रवि सूप सप्प रश्मय विरणा । तेभासुरम् ।
असित एष्ण य उराम सप सारय त्विडिब त्विद्र यस्य एतादृशस्य विष्णु
बभन आवाशम्य विप्रद्विष्णुपदं वा तु पुण्याशधरिद्वयसी । इयमा । एवं
द्विद्रमिब रश्मिब एतन् पुरोर्वा ज्ञ्यानि तेज पश्य उपमात्कार ॥ ६७ ॥

पश्चिम इति । पश्चिमे नमोऽसि पश्चिमे आकाशभागे लाहिना रक्ता तारका
तारकाणि 'महप्रमृशं' मे तारा तारकाऽप्युद्वा विषाम्' इत्यनर । अति
शयित वेगो यस्य तं वर्णा 'अत इति द्वयो' इति अनिशये इति एतादृशस्य
हरिरास्य सुपरधस्य लाहस्य अयस्य पथन तेन हर्ष नादिन पभेत्तलक
मेगिगां तस्मान्मुद्रता उपन्ना हुतास्य अग्ने विनुष ह्यदिद्व ह्य शकुलिगा
इति यावन् । तद्वद्वति । उपमालकाः ॥ ६८ ॥

मीलित्वा इति । रश्मयः विष्णा धाम मेजी यस्य एतादा सुयं मे
 इति मीलित्वा अतएव स्थापित आस्था लाग्ना मन्त्राणि १६ स्यान्
 भवत मीलित्वा सत्य अदृष्टवतां गता । दिवं वगावोति दिनस्तु सुय
 तस्य वगातां क्रिष्णातां अयये गतो सति दिहस्तु एका मुग्धा एयना
 पातां एतादायः शर्मन्त वरा 'समन्ततनु पतिन महता विष्णुर्गिरि' ।
 इत्यमर । उमिष्टेनैव शान्तिर्भवीत । यथा कश्चित् कृतं वपतेन महिन सन्
 मिनीय निवृत्ति वचनगतो मु पुन शान्तिवति तद्वदिष्यथ । उच्यते-
 संवत् ॥ ६६ ॥

६॥१॥ दुर्गा या वर्गाद्विधं समद नाय दृष्टव्यं पुष्पाग मन्त्रान् अनु
 व्रजन्तं प्रसादात् कर्तव्यं वैष्णवैर्गोपिण्यथ । द्वापदि इति द्वापदि ।
 । पुष्पागः । इति नाय दृष्टव्यं नायमो वदन्तं नाय दृष्टव्यं

पश्य मृद्वपटलासितप्रभं पूर्वतः सपदि निर्गतं तमः ।

यत्करेण जघने हिमांशुना तुद्यमानमिव याति पश्चिमम् ॥ ७१ ॥

क्षीरवारिनिधिना विवर्धता ग्लाव्यमानवदसौ निशाकरः ।

उत्पतत्युदयतः शनैः शनैर्हार्द्युन्ननिजरदिमसञ्चयः ॥ ७२ ॥

क्षिप्यमाणघनतामसोत्करं दूरमुत्सरतिमन्दलं दिशाम् ।

शीतरदिमकिरणस्य सर्वतो दातुमन्तरमिव प्रसर्पतः ॥ ७३ ॥

इत्यर्थः । तेन सुलभ कमो यस्याः एकपक्षभाष्यामित्यर्थः । एतादृशी वृद्धि
अथ मुदुरेव वारिणमेव विदति प्राप्नोति । पूर्णचन्द्रोदये सर्वासां कलानां क्रमेण
श्रुतिरिति दर्शनेन एकपक्षभाष्यां वृद्धिं सद्य एव लभते इत्यर्थः ॥ ७० ॥

पश्येति । यत् तमः हिमा अश्वः किरणः यस्य स हिमाशुः चंद्रः तेन
करेण किरणेन हस्तेन च । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । जघने कटिपुराभागे
नुद्यते पीडयते इति तुद्यमानमिव पीडयमानमिवेत्यर्थः । भृगाणां भ्रमराणां
पटलं समूहः तद्वदसिता रुष्णा प्रभा कतिर्यस्य एतादृशं पूर्वतः पूर्वदिक्तः
सपदि सद्यः 'सद्यः सपदि नत्सणे' इत्यमरः । निर्गतं निवृत्तं तमः पश्चिम
पश्चिमदिग्भागे याति गच्छति तत् पश्य । यथा केनचित् निजहस्तेन ताडय-
मान वस्तु पृष्ठतः गच्छति तद्वत् चद्रेण निजकरेण तुद्यमान तमः पश्चिमायां
गच्छतीति तात्पर्यम् ॥ उन्मेषालकारः ॥ ७१ ॥

क्षीरति । विवर्धता विवर्धतेऽसौ विवर्धन् तेन अनुदासेत्त्वलक्षणात्मनेपद-
स्वानित्यन्तान् परस्मैपदम् । क्षीरस्य दुग्धत्वं वारिनिधिः समुद्रः भूमिसरोज-
मिति वत् वारिनिधिशब्दस्य समुद्रे दृढत्वम् । अथवा क्षीरमेव वारि तस्य निधिः
शेषधिः तेन ग्लाव्यतेऽसौ ग्लाव्यमाणः तेन तुद्य ग्लाव्यमानवत् । 'मुहं मुहं
गता' इत्यस्मात् निर्जलान् क्षमणि क्षान्त् तद्वताद्वृत्तिः । हारवत् शुभ्रा नि-
जानां रश्मिनां सचयः समूहो यस्य एतादृशं असौ निशाकरः चंद्रः शनैः
शनैः मद्मद् उदयतः उदयाचलान् । सार्वविभाकिः पञ्चम्यास्तसिः उत्पतति
ऊर्ध्वमापाति । यथा वर्षमानसमुद्रपातितं वस्तु शनैः शनैः ऊर्ध्वमापाति तद्वद-
यमपीत्यर्थः । उपमालकारः ॥ ७२ ॥

क्षिप्यमाणेति । सर्वतः सर्वदिग्भु भागे प्रसर्पति प्रसरति इति प्रसर्पेत् तस्य
प्रसर्पतः प्रसरणशीलस्य शीताः रश्मयो यस्य स शीतरश्मिः चंद्रः तस्य निर-
णस्य । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । अनर अवकाशं दातुमिव दिशां काष्ठानां
मंडनं चक्रवर्तं वृत्तं क्षिप्यमाणः निगम्यमानः । चंद्रकिरणेनेति शेषः । घनः
निषिद्धः यस्यामसस्य ममासर्पणी उत्करः समूहः तं दूरं उत्सरति स्थगती-
त्यर्थः । सरतिरभां वित्यर्थः । उन्मेषालकारः ॥ ७३ ॥

क्षीयमाणवपुरिन्दुच्छमे पधमानकिरणः समन्ततः ।
 अर्कतप्तगमनानुबन्धिना तेजसेव परितो विलीयते ॥ ७४ ॥
 चक्षुरागमुदितो निशाकरः सन्त्यजन्विशमसौ बलिद्विषः ।
 शोकदिग्ध इव पाण्डुरोचिया कार्श्यमेति वपुषा मुहुर्मुहुः ॥ ७५ ॥
 पीतमंतदलिपृन्दमेचकं ध्रान्तमेव सकलं हिमत्विषः ।
 स्यच्छविप्रहतया शशावृतिच्छन्नया बहिरियाम्य लक्ष्यते ॥ ७६ ॥
 विप्रयुतघनितामुषाम्भुजप्रोद्भूतद्युतिचयेन चन्द्रमाः ।
 नूनमेव पुनरात्ममण्डलं पूरयत्यसितपक्षकक्षितम् ॥ ७७ ॥

क्षीयमाणेति । उद्गमे उद्गमे क्षीयमाण क्षीणमित्यर्थः । वपुः शरीरं
 यस्य, तदानीं गर्भं चन्द्रिकावसरामावात् । चन्द्रमिमे क्षीयमाणत्वात् । ननु
 वातकं क्षीयमाणम् । एतादृश इदं चन्द्रमा समन्ततः परितः पधमाना
 वृद्धिगता किरणं वरा यस्य अर्कस्य संप्रत्य तत्र यथा स्यात्तथा पद्धमने
 संपारः । तेन अनुबन्धिना संबन्धिना उत्पन्नेति यावत् । तेजसा परितः । पर्य-
 मिध्या च । इति गतिः । विलीयत इव द्वर्षाभवतीवेत्यर्थः । यथा नवनीतादि
 जगत्यादिजस्तमं स्थले प्रक्षिप्तं द्वर्षाभवति तद्वत् सूक्ष्मकिरणराजताकाभमाणं
 मासमर्धमा विलीयत इत्येवम् । उन्नेस्तारंकार ॥ ७४ ॥

चक्षुरागमिति । चक्षुः रागं अजरागं रतिमा च परितन्तुं कर्मणि यथा स्या-
 त्तथा उदितः उद्गमे प्राप्तः असौ पुरोवर्ती निशाकरः चन्द्रः । बलि एतन्नामक
 देव्ये द्वेष्टीनि पण्डितं तस्य बलिद्विष इत्यदिधेः काष्ठी संघजतीति संप-
 जत् । शोकदग्धं पूर्वादिस्वयंगजस्योक्तेन दीन इव । पाण्डु पाण्डुवर्णं रोचिः कांश-
 योप तेन वपुषा शरीरेण । मुहुर्मुहुः बारं बारं लक्ष्यं भावं बारम् । बाधनादि-
 त्वान् व्यञ्जः । इति प्राप्नोति । उन्नेस्तारंकार ॥ ७५ ॥

पीतमिति । मलीनां धमनां हृद् समूहः तद्वत् मेघकः स्यात्तम् । 'हृत्पि
 जीर्णमिति' इति धमनां धमलमेव । इत्यमरः । मकलं मूली पीतं पीतं
 एतन् समीपं दृश्यमानं पीतमेव निविमेषः । तस्य पुरोवर्तिन इत्यर्थः । हिमा
 शून्या इव कर्मणा परत एतादृश्यं चन्द्रादेव । बारदः निमज्ज
 विपद्दो दृष्टः यथा तस्य भावं वदन्तादवदन्ता तथा । निमज्जद्वारेणेत्यर्थः ।
 शशावृतिः वदन्ते तथा । छच्छिमेव तज बहिः प्रदृश्यते इव दृश्यते इव ।
 उन्नेस्तारंकार ॥ ७६ ॥

विप्रयुतं । एव चन्द्रमा विप्रयुतं विप्रयुतं वा वदन्ता विप्रयुतं
 दृश्यते । मुहुर्मुहुर्मुहुः देवता विप्रयुतं । मुहुर्मुहुः इति वदन्ताः
 वा वदन्ताः वदन्ताः वदन्ताः । मापद्विषः इति वदन्ताः दृश्यते
 उन्नेस्तारंकार ॥ ७७ ॥

अन्धकारनिकरं करैरिमं भिन्दतः शशधरस्य मण्डले । :
 धूलिपुञ्ज इव भाति तामसः क्षोभवेगपतितः शशाकृतिः ॥ ७८
 गुल्मलीनमलिकर्बुरं तमः क्रुष्टकाम इव शर्वरीकरः ।
 सर्वतो विटपजालरन्ध्रकैः प्रेक्ष्यत्युदयशेखरः करान् ॥ ७९ ॥
 चन्द्ररश्मिनिहतोऽपि तामसः सुप्तकोकिलकुलेन सञ्चयः ।
 उल्लसत्कुमुदगन्धसम्भृतैः सावक्षेप इव भाति पट्टपदैः ॥ ८० ॥
 सामिसिक्त इव भूरुहस्तले स्थण्डिले निरवशेषमिन्दुना ।
 भाति मुक्त इव रश्मिसञ्चयः पञ्चजालशतरन्ध्रविच्युतः ॥ ८१ ॥

रुशार्कतम् । रुशपातोर्णिजतात् कमणि कः । ' निष्ठायां सेट् ' इति णेलोपः ।
 आत्मनः स्वस्य मण्डलं विषयं ' विषोऽस्ती मण्डलं त्रिषु ' इत्यमरः । पुनः नूनं
 पूरयति । उत्प्रेक्षालकारः ॥ ७७ ॥

अधकागेति । इमं अंधकारस्य तिमिरस्य निकरं समुदायं ' स्तोमोपनिष्ठा-
 द्वातदारतपातसचयाः ॥ समुदायः समुदयः ' इत्यमरः । करैः किरणैः भिनत्ती-
 ति भिदन् तस्य शशधरस्य । गगाधरादिवत् शैषिकपट्टया तामसः । मण्डले
 तस्य तामसः अपि तामसः एतादृशः क्षोभस्य वेगः तेन पतितः शश इव
 आकृतिर्यस्य एतादृशः धूलेः पांसोः पुन इव समूह इव भाति शोभते ।
 यथा कश्चित् पुरुषः मिजकरैः लोणादि भिनत्ति तदा तद्भूलिपुञ्जः तस्य
 शरीरे पतति तद्भूत् निजकरैः मियमानतमसः सूक्ष्मतद्वपवपुजः शश-
 मिवेण चद्रमसः शरीरे पततीत्यर्थः ॥ उपमालकारः ॥ ७८ ॥

गुल्मेति । उदयस्य उदयाचलस्य शेखरः मस्तकभूषणभूतः उदयं प्राप्त इत्य-
 र्थः । शर्वरी रात्रिं करोतीति शर्वरीकरः चद्रमाः ' रुन्धो हेनुताच्छीन्यानुलोम्येषु ' इत्यनेन
 टप्रत्ययः । गुल्मेषु स्तंभेषु लीनं अलिखत् कर्बुरं तमः अंधकारं क्रुष्टं
 आकृष्टं कामो यस्य ' तुकाममनसोरपि ' इत्यनेन तुमुनो मलोपः । एतादृश इव
 सर्पतः विटपानां शाखानां जालानि समूहाः तेषां रन्ध्रकैः अल्पविट्टैः ' गल्पे ' इत्यनेन
 कप्रत्ययः । कगन् किरणान् प्रेरयति । उत्प्रेक्षालकारः ॥ ७९ ॥

चद्रेति । चद्रस्य हिमांशोः रश्मयः किरणाः तैर्निहतोऽपि नाशितोऽपि तमसः
 अंधकारस्य अपि तामसः । ' तस्येद् ' इत्यण् । कषयः समूहः । सुप्ताः शयिनाः
 ये कोकिलाः विनाः तेषां कुलेन समूहेन । उल्लसन्ति विस्फुरन्ति यानि कुमुदानि
 किरणानि । ' सिने कुमुदकेरवे ' इत्यमरः । तेषां गगनः सुगन्धः तेन संभृतैः
 मिलितैरित्यर्थः । एतादृशैः पट्टपदैः धमरैः । कोकिलकुलेन पट्टपदैर्भेति समुच्चयः
 स च " गामस्य पुष्पानह = इत्यादौ चक्राः विनापि दृश्यन्तः । अत्र चक्रा
 विनापि भवत्येष । अवशेषेण सहितः सावक्षेपः ' नेन सर्वेन तुन्दयोगे ' इति
 तामसः । उर्वरिण इव भाति ॥ उत्प्रेक्षालकारः ॥ ८० ॥

सामिसिक्त इति । भूरुहः ' रुद्रपातोः छिप् च ' इति छिप् । वृक्षस्य तले भूले
 इत्यर्थः । स्थण्डिले वेदा इन्दुना चद्रेण । निर्गतः अफोषः यस्यात् नितापं यथा
 रपातधेन्यधः । मुक्तः उन्मिषः इव यथाणां जातानि समूहाः तेषां यानि

उल्लसत्सु कुमुदेषु पद्पदाः सम्पतन्ति परितो हिमाशुना ।
 भिद्यमानतमसो नमस्तलाद्विच्युता इव तमिस्रयिन्दवः ॥८२॥
 तारका रजतभङ्गमासुरा लाजका इव विभान्ति तानिताः ।
 दिग्बधूमिरुदयादुदेप्यतो वर्त्मनि ग्रहपतेः समन्ततः ॥ ८३ ॥
 मिश्रनाशपरिरोदिताश्चिरं मूर्छिता इव विभान्ति दीर्घिकाः ।
 सुसपन्नविनिमीलितेक्षणा वृद्धशान्तकलहंसकूजिताः ॥ ८४ ॥

शतानि अपरिमितानीत्यर्थः । 'शतमनत मवति' इति यास्कोक्तेः । रथाणि
 छिद्राणि नेत्र्यः विच्युतः गलितः । रश्मीनां किरणानां सचयः सामिस्रिकत इव
 अर्धसिक्त इव 'सामि त्वर्थे जुगुप्सिते' इत्यमरः । 'सामि' इत्यनेन समासः ।
 भाति शोभते । चद्रेण निजकिरणसमूह निःशेष मुक्तोऽपि वृक्षपत्ररक्षेभ्यः
 मण्यमेप्येपतितः वृक्षमूले अर्धसिक्त इव प्रतिभाति ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८१ ॥

। उल्लसत्सिवाति । पद्पदाः भ्रमराः कुमुदेषु केरवेषु उल्लसत्सु विकसत्सु इत्यर्थः ।
 हिमाशुः चन्द्रमाः तेन भिद्यमान नाशमान तमः अधकारो यस्मिन् एतादृशात्
 नमस्तलात् आकाशपद्मात् विच्युताः गलिताः तमिस्रस्य तमज्ञः बिन्दवः पृथक्
 इव परितः समन्ततः 'समन्ततस्तु परितः' इत्यमरः । सपतति । उत्प्रे-
 क्षालंकारः ॥ ८२ ॥

। तारका इति । रजतरय रूपस्य भगाः सदाः तद्वत् भासुराः शोभनशीलाः ।
 । भजमासमिदोर्धुरचू' इति धुरचप्रत्ययः । तारकाः नक्षत्राणि उदयात्
 उदयाचलात् उदेप्यतः उदय प्राप्यतः । उत्पूर्यकादिजघातोः लट्, शत्रादेशः ।
 ग्रहपतेः सूर्यस्य । 'विभावसुर्यपतिः' इत्यमरः । वर्त्मनि मार्गे समन्ततः सर्वतः
 दिश एव बभूवः तानिः तानिताः विस्तारिताः । तनु विस्तारे पिजतात
 कप्रत्ययः । लाजका इव विभान्ति । यथा कथित् राक्षि गच्छति सति नगरवा-
 सिस्त्रिषः तन्मार्गे मगलार्थं लाजान् विकिरन्ति तद्वत् दिग्बधूभिः उदेप्यतः
 सूर्यस्य मार्गे तारकाः लाजा इव विकीर्णाः इति तात्पर्यम् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८३ ॥

। मिश्रनाशेति । सुमानि मीलितानि यानि पद्मानि कमलानि तान्येव विनि-
 मीलितानि मिश्रितानि अह्नीणि नेत्राणि यासां ताः । पूर्वं वृद्ध अतिशयितं पद्मा-
 ष्ठात् 'वृद्धपद्माश्रयाः' इत्यस्फेद छन्दस्य कत्यापत्यये इहिकत्वात्
 'यस्य विभावा' इति निह्यायां इग्निपेधात् । कल मधुर अस्फुट च इतानां कूजित
 शब्दित यासु एतादृश्यः दीर्घिकाः बाण्यः चिर चिरकालं मिश्रस्य सूर्यस्य
 सत्पुत्र नाशः अदर्शन मरणं च तेन प्रयोजककर्त्रां परिरोदिताः । परिपूर्व-
 कात् हेतुमण्णिजतात् रुद्धातोः कर्माणि कः । मूर्छां सजाता यासां ताः मू-
 र्छिताः । तारकादित्वादितचमत्ययः । ता इव विभान्ति । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८४ ॥

सैकते शशिमरीबिलेपने रोषसीन्दुकरपुत्रसन्निभम् ।
 राजहंसमसमोदय कातरा रौति हंसवनिता सगद्गदम् ॥ ८५ ॥
 तिग्मरश्मिविरहे सरोजिनि लोकमिन्दुकिरणावगुण्ठितम् ।
 नाभिबीक्षितुमिव क्षपागमे मीलघृत्यसितवारिजेक्षणम् ॥ ८६ ॥
 जृम्भमाणचलपत्रसंहतेरन्तरं कुमुदपण्डसम्पदः ।
 संविधानुमिव पद्मसन्ततिः संकुचत्यनतिदूरवर्तिनी ॥ ८७ ॥
 भ्राति बिम्बदसितोत्पलप्रभं लक्षणं मृगमयं हिमद्युतिः ।
 इयामलायदनविम्बकान्तिभिर्बद्धमध्य इव रूप्यदर्पणः ॥ ८८ ॥

सैकते इति । शशिनः चन्द्रस्य मरीचयः किरणाः ते लेपनं लेपनकरण
 यस्य एतादृशे सैकते सिकतामये 'सिकताशर्कराम्यां च' इत्यनुवृत्तौ 'देशेलुपि-
 लघो च' इत्यनेन मत्वर्थेऽण्यत्पयः । एतादृशे रोषक्षि तीरे इंदोः चंद्रस्य
 कराः किरणाः तेषां पुजः समूहः तेन सनिभं तुल्य राजहंस मरालं अक्षमीस्य
 अनवलोक्य कातरा भीता हंसवनिता हंसस्य स्त्री गद्गदेन वाक्स्सलनेन सहितं
 सगद्गदं यथा स्यात्तथा रौति शब्दं करोति । मीलितालंकारः । 'मीलितं
 यदि सादृश्याद्देह एव न लक्ष्यते' इति लक्षणात् ॥ ८५ ॥

तिग्मेति । सरोजं अस्ति यस्यां सा सरोजिनी कमलिनी 'अत इनिठनो' इति
 इतिप्रत्ययः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तिग्माः तीक्ष्णाः रश्मयः किरणाः यस्य
 साः तिग्मरश्मिः सूर्यः तस्य विरहे विषमो सति क्षपायाः राज्याः आगमः प्राप्तिः
 तस्मिन् इंदोः चंद्रस्य किरणैः करैः अवगुण्ठित व्याप्तमित्यर्थः । लोकं भुवनं
 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । नाभिबीक्षितुमिव नावलोकयितुमिव
 असितं कृष्णं यद्धारिजं कमलं सदेव ईक्षणं नयनं मीलयति सकोचयतीत्यर्थः ॥
 उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८६ ॥

जृम्भमाणेति । जृम्भमाणः विकसन्ती एतादृशी चलानां पंचलानां पत्राणां
 संहतिः समुदायो यस्याः एतादृशाः कुमुदानां चंद्रविकासिकमलानां पंडः
 समूहः 'पंडं पद्यादिसंपाते न स्त्री स्याद्गोपतो पुमान्' इति मेदिनी । तस्य
 संपन्नं संपत्तिः तस्याः अंतरं अवकाशं 'अंतरमवकाशवधिरधिधानांतर्धिभेद-
 तादर्थ्ये' इति कोशांतरम् । संविधानुमिव कर्तुमिव अनतिदूरं समीपं वर्तते इति
 अनतिदूरवर्तिनी समीपवर्तिनीत्यर्थः । पद्यानां धूर्तविकासिहमलानां संततिः
 परंपरा संकुचति मुकुलीभवतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८७ ॥

भ्रातीति । असितं कृष्णं यत् उत्पलं कमलं तद्वत्प्रभा कान्तियंत्य एतादृशं
 मृगमयं मृगस्वरूपमित्यर्थः । 'चिन्मयं मल' इति वत् स्वार्थं मपरः । तच्च
 तद्विज्ञा इति यदुपचयनकरणान् यामदिकेत्यादिबन् कल्प्यते । लक्षणं चिह्नं
 चिह्नं लक्ष्म च लक्षणं इत्यमरः । विभर्तीनि विद्यन् पारयन् 'नागवत्पाण्डुः'

यौवनोपहिमपाण्डु कान्तिना त्वन्मुसेन विजितो निशाकरः ।
लज्जयेव घनमेघमन्ततौ रुद्धरादिमनिवहो निर्लीयते ॥ ८९ ॥
अद्वितः शशमेघेन लक्ष्मणा रुष्णमेघक्षकल निशाकरः ।
मध्यलग्नमिव मन्दमुद्रहश्चिप्यतत्यसितवारिदोदरात् ॥ ९० ॥
उद्धृतद्युतिर्गैव मध्यतो भाति रुष्णमृगलक्षणः शशी ।
कुन्दगौरदशनायलोमिमां वेधसा रचयितुं तव प्रिये ॥ ९१ ॥
त्वन्मुखावजितमण्डलधियस्तत्कलङ्कममृतद्युतेरयम् ।
वीक्ष्य शीतकरकान्ततोरणः शोकवाण्यमिव धारि मुञ्चति ॥ ९२ ॥

इति मुष्मिचेयः । एतादृशः हिमद्युति चद्रमा श्यामलानां श्यामवर्णस्तुन्दरीणां
धानि वदनविषमि तेषां कान्तिभिः त्विङ्गि- यद्गः मध्यः मध्यभागो यस्य स
रुष्णस्य रजनस्य दर्पणः मुकुर 'दर्पणे मुकुरादर्शो' इत्यमरः । स इव भाति
शीमते । उपमालकारः ॥ ८८ ॥

यौवनेति । युवत्याः भाव यौवनम् । युवतिशब्दात् 'हायनांतयुवादिभ्योऽण्'
इत्यणि 'भस्याडे तद्धिने' इति पुषद्भावे 'अन्' इति प्रकृतिभावे रूपम् । तेन
तारुण्येन उपहिना प्रापिता पादुः कान्तिर्यस्य एतादृशेन त्वन्मुसेन त्वद्गुणेन
विजित पराजितः निशाकर चद्र 'दिवाविभानिशाप्रभा' इत्यादिना निशा-
शब्दोपपदे करोतेष्टः । लज्जयेव द्वियेव रुद्धः (रमीनां किरणानां निवहो समूहो
येन एतादृशः सन् घनाः निरंतराः ये मेघा तेषां सततो परपराया निलीयते
लीनो भवति) 'निपूर्वात् लीद् श्लेषणे' इत्यस्मात् लट् । स्वाधिकेन स्वपराजये
कृते स्वमुखतिरोपान लोके तु प्रसिद्धं हि । उपमेसालकारः ॥ ८९ ॥

अपि न इति । शशमेघेन पूर्ववत् स्वार्थे मयत् । शशस्वरूपेणेत्यर्थः । लक्ष्मणा
चिह्नेन अकः संज्ञातोऽस्य अविनः । तारकादित्यादित्यप् । निशाकरः चद्रः ।
मन्दं त्वत्पत्नित्यर्थः । मध्ये लक्ष्मण सहस्र एतादृश इव रुष्णमेघस्य घनापनस्य
शकल सङ्ग उद्धृत्य धारयन् अतित रुष्णः यो धारिदः मेघः तस्य उद्धृत्य
मध्यान् निष्पतति निस्सरति । उपमेसालकारः ॥ ९० ॥

उद्धृतेति । हे प्रिये शीते वेधसा मह्यणा तव इमां पुरोवर्तिनीं कुद्वत् गौरां
शुभाः ये दशनाः रदाः तेषां आवली पक्ति रचयितुं निर्मानु मप्यतः मध्यादि-
त्यर्थः । आपादित्वान् सार्वविभक्तिकः पचम्यतात्तसिः । उद्धृता निष्कासिता
द्युतिः कान्तिर्यस्य एतादृश इव एषः पुरोवर्ती रुष्णमृगः लक्षणं चिह्नं यस्य
एतादृशः शशी चद्रः भाति ॥ उपमेसालकारः ॥ ९१ ॥

त्वन्मुसेति । त्वन्मुसेन अवजिता निष्कलङ्कत्वेन पराजिता मंहलयाः
हिमशोभा यस्य एतादृशस्य । अमृतं द्युतिः कान्तिर्यस्य एतादृशस्य चद्रस्य । स
न्यासी कलङ्कश्च तत्कलङ्कः तम् । नदिति हेतुबोधकं भिन्नं पदं वा । वीक्ष्य

इति सपदि वदन् वदान्वययः शयनशिलातलमिन्दुपादधौतम् ।
 अलसतरगतिर्नरेन्द्रकन्यामनुगमयन्मदमन्धरः प्रपेदे ॥ ९३ ॥
 अथ सुरतमले सुखं समाप्ते मदनहुताराणदग्धमानहृदये ।
 चपकमधुनि सन्निविष्टविम्बं मुखमनयद्वयितासखः स सोमम् ॥ ९४ ॥
 दुहितुरयनिभर्तुरुन्मयूखं मणिचपकं परिमण्डलं विहाय ।
 म्रियमुखपरिभुक्तधामवान्छा करकमलं नयति स्म हेमशुक्तिम् ॥ ९५ ॥

अवलोक्य अयं निकटवर्ती शीतकरकांतस्य चद्रकांतस्य लोरणः बहिर्द्वारं
 चद्रकांतपटितबहिर्द्वारमित्यर्थः । शोकरयः शोकसदृशः वाप्य अभु इव वादि
 उदकं मुचति उत्तृजति ॥ उत्प्रेक्षालकारः ॥ ९२ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तमकारेण वदन् मुचन् वदान्यानां स्थूललक्षणाणां वयः
 श्रेष्ठः 'स्पर्शदान्यः स्थूललक्ष्यः' इत्यमरः । अलसतरा अतिमन्दा गतिः गमन
 परस्य अतएव मदेन मन्धर, भदः अर्थात् राम, सपदि सयः इदोः चद्रस्य
 पादैर् धौत क्षालित तैः शीतलमित्यर्थः । एतादृशं शयनसदृशं शिलातलं तत्
 कर्म । नरेन्द्रस्य जनकस्य कन्या सीता अनुगमयन् प्रापयन् प्रपेदे प्राप ।
 म्रपूयान् पयतेर्लिङ् एत्वाभ्यासलोपो । अनुग्रासात्तरारः । पुष्पितापावृत्तम्
 'अयुजिनपुणोक्तो यज्ञातो युजि च नजो जरगाम्यपुष्पितापा' इति
 लक्षणात् ॥ ९३ ॥

अथेति । अथ पूर्वोक्तमकारान्तरं मदन एव हुताग्निं जग्निः तेन दग्धं
 मानरूपं हृदयं इविद्रंष्य परिमन् एतादृशे सुरतमेव मत्सं, यज्ञः, तस्मिन् मुक्तं पद्मा
 स्यात्तथा समाप्ते सति अवसिते सतीत्यर्थः । दयिताया सीतायाः सखा मित्र
 'राजाहं सखिभ्यष्ट्यू' इति टच् । सीतासहित इत्यर्थः । सः रामचद्र नितरां
 सन्निविष्टं प्रतिफलितं विषं मुखादिषु बस्मिन् एतादृशं चपकस्य पानपात्रस्य
 सदृशं मधु मय 'मधु मये पुष्परसे' इत्यमरः । तद्रूपं सोमं सोमरसं मुक्तं वक्त्रं
 अनयन् प्रापयन् । यज्ञे सोमपानं भवति तद्वत्सुरतपक्षे मयिरूपं सोमं अपि-
 यदित्यर्थः । रूपकालंकारः । पुष्पितापावृत्तम् । लक्षणं नूतनम् ॥ ९४ ॥

दुहितुरिति । अग्नेः पृथ्व्याः भर्तुर्जनकस्य दुहितुः कन्यकायाः सीतायाः
 म्रियः श्रीरामचन्द्रः तस्य परिभुक्तं भोजनाधिकरणं पानाधिकरणमित्यर्थः ।
 'कोऽधिकरणे च भोष्यगतिमत्यवसानार्थेभ्यः' इति अधिकरणे क्तः । यत्
 पानं स्थानं 'पानं देहे गृहे रस्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी । तस्य
 वाञ्छा इच्छा पथीं परितः, मण्डलं तस्य तत्परिमण्डलं उद्गताः मण्डलाः विरणाः
 परस्य तत् उन्मयूत एतादृशं मणीनां हीम्फादीनां चपकं पानपात्रं विहाय ।
 अतर्मावितण्णधर्मो जहातिः । त्याजयित्वेत्यर्थः । हेमशुक्तिं करकमलं प्रति
 गपतिरसः । मणिचपकेण पाने तु त्रिभुक्तपात्रेण पानं न संभवति अतः हेम-
 शुक्तिं करकमलं नयतिभेत्यर्थः । पुष्पितापावृत्तम् ॥ ९५ ॥

नियतमिह पतन्ति दन्तधारा मदमदनोद्धतयोरितीव भ्रात्या ।
 अधरकिसलये विहाय यूनोर्मधु पिबतोर्नयनान्यथाप रागः ॥ ९६ ॥
 मुहुरपि मधुतो विवृद्धतृष्णो न विरमति स्म पिबन् सुगन्धि हृदयम् ।
 युवतिपुत्रमसंशयं यतो यत् सरसिरुहं परमार्थतस्तदेतत् ॥ ९७ ॥
 अचकमत मधु प्रियामुसेन क्षितिपसुतः प्रणयादसौ वितीर्णम् ।
 अधरमितयतो ग्रणस्य दाहात् स्फुटरचितसुकुटिर्मधुस्त्रवेण ॥ ९८ ॥
 इति सपदि निशामतीयतुस्तौ प्रविधुतकौसुमभक्तिसूत्रशेषम् ।
 रतिकलहकचग्रहेण माल्यं विन्तुलितकेशसमर्पितं दधानौ ॥ ९९ ॥

नियतमिति । रागः रक्तिमा कर्ता । मदः मयः मदनश्च ताभ्यां उद्धतयोः
 उन्मत्तयो मधु मय पिबतोः प्राशनतो यूनो तस्त्रयोः मातागमचद्रयोः
 इह अधरकिसलयो वृत्ताना धाराः परपरा नियत नियमेन पतति पतिष्य-
 तात्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । इति भीत्येव भयेनेव अधरावेव
 किसलये पल्लवौ । 'पल्लवोऽस्ती किसलय' इत्यमरः । विहाय त्यक्त्वा नयनानि
 नेत्राणि अवाप प्राप ॥ उत्प्रेक्षालकारः । पुष्पितामावृत्तम् ॥ ९६ ॥

मुहुरिति । यतः यस्मान् कारणान् विवृद्धा तृष्णा अभिलाषो यस्य एतादृशः
 मधुप धमरः सुष्ठु मधो यस्य तन् मुग्धि 'मधस्यैदुत्पृत्तिसुरभिभ्यः' इत्या-
 दिना समासात्तः इदादेशः । एतादृश इय इदमस्य श्रिय 'इदमस्य श्रियः'
 इत्यनेन परम्पत्ययः । यत् युवतेः स्त्रियाः मुख वक्तु मुहुरपि वारवारमपि
 पिबन् प्राशन् न विरमतिस्म न विरराम । नत् तस्मात् कारणान् एतत् पुरो-
 र्चति असंशय सशयाभाव यथा स्यात्तथा परमार्थतः वस्तुत इत्यर्थः । सर-
 सिरुहं कमलम् । अस्तीति शेषः । वृत्तं प्रागुक्तम् ॥ ९७ ॥

अचकमतैति । क्षितिपस्य दशरथस्य सुतः पुत्रः असौ श्रीरामचन्द्रः प्रण-
 यान् मेष्णा प्रियायाः सीतायाः मुस तेन वितीर्णं वृत्त मधु मयं अचकमत
 ऐच्छत् । अधर अधरोष्ठं इतवतः प्राप्तवतः । इण्धातोः क्तवतुमत्पत्ययः । ग्रणस्य
 ईर्मस्य 'ग्रणोऽस्त्रियामीर्ममरु' इत्यमरः । मधुस्त्रवेण मधुद्रवेण दाहात् हेतोः
 स्फुटा स्पष्टा रचिता कृता भृकुटिः येन एतादृशः आस । अधवा स्फुटरचित-
 भृकुटिः इत्यादिविशेषणविशिष्टः क्षितिपसुतः प्रियामुसेन मधु अचकमते-
 त्यन्वयः ॥ ९८ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रविधुताः चलिताः कौमुदाः कुसुमसंवधिनाः
 भक्तयो मागा यस्मिन् अतएव सूत्र शेषं यस्य तत् प्रविधुतकौसुमभक्तिसूत्रशेषं
 रतेः संघर्षा यः कलहः तेन यः कषयद्वा केषादणं तेन विलुलिताः चचलाः
 ये केशाः कचाः तत्र समर्पितं माल्यं मालां दधानौ धारयतो तौ सीताराम-
 चद्रौ । सपदि सद्यः । 'सद्यः सपदि तत्सणे' इत्यमरः । निशां रात्रिं अतीयतुः
 अतिक्रान्तवतौ । अतिपूर्वकान् इण्धातोः लिट् । पुष्पितामावृत्तम् ॥ ९९ ॥

अथ हृदयङ्गमध्वनितवंशकृतानुगमै —

रनुगतबल्लकीमृदुतरक्कणितैर्ललनाः ।

तमुपसि भिन्नपद्मविषयेकृतमन्दरवैः—

शयितमवोधयन् विविधमद्भुतगोतिपदैः ॥ १०० ॥

हृदयनिर्षाडनोद्धृतपयोधरकुङ्कुमया

रतिषु दधानया दशनखण्डितमोष्ठमणिम् ।

चिरकृतजागराङ्गणितमन्थरलोचनया

शयनमपुञ्च्यत प्रियमनु ममदोत्तमया ॥ १०१ ॥

इति कुमारदासरय कृतौ ज्ञानकीहरणे महाकाव्ये

सम्भोगवर्णनं नामाष्टमः सर्गः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ राश्वतिक्रमणान्तरं ललना, गानिकुशलाः स्त्रियः हृदय-
मानि 'गमश्च' इत्यनेन सचक्षत्ययः । ध्वनितानि येषां एतादृशाः ये वंशाः
वेणवः सुषिराणीति यावत् । 'पशादिकं तु सुषिरं' इत्यमरः । तेः कृतः
अनुगमः अनुगमनं येषां तैः । अनुकूलमुषिरध्वनिभिर्भिन्नैरिति धर्मः । अनु-
गताः गेषानुकूलानि बल्लक्याः वीणायां मृदुतराणि कोमलानि कणितानि
शब्दितानि येषु तैः भिन्नाः ये पद्माः पद्मादिसप्तस्वराः तैः विषयोक्ताः
मन्दरवैः मधुरध्वनिभिर्वपु पद्मादिसप्तस्वरानुगुणैरित्यर्थः । न तु विस्मरैरिति
धावत् । एतादृशं विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि मंगलगीतिपदानि मंगल-
गेषपदानित्यर्थः । ते, उपसि मत्स्युपसि शयितं मुसं तं रामचन्द्रं अपोधयन् जाग-
रितं चकुरित्यर्थः । नर्दत्कं वृत्तम् । 'हृदयमिन्दुगो भजजला गुरु-
दंष्टकम्' इति लक्षणात् ॥ १०० ॥

इदमेति । रतिषु सुरतेषु हृदयस्य यन्निर्षाडनं ताडनं तत्र उद्धृतं निःसारितं
मयोपयो-स्तनयोः कुङ्कुमं यस्याः तथा दशनैः दन्तैः संहितः छिन्नः मणितः
इत्यर्थः । यः ओष्ठ एव मणिः ओष्ठः मणिरिव इति वा तं दधानया धर्म्या
षिरं चिरकालं कृतः यो जागरः जागरणम् । जागतेभावे चञ् । जापोविचिण्णी-
ति गुणः । तेन अरुणिते आरके मध्ये मदे च लोचने नेत्रे यस्याः एतादृशा
ममदासु स्त्रीषु उत्तमया श्रेष्ठया सीतयेत्यर्थः । प्रियं रामचन्द्रं अनु 'नृतीपार्थे'
इत्यनेन कर्मप्रवचनीयत्वात् 'कर्मप्रवचनीययुके द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया ।
रामचन्द्रेण सहोत्पन्नः । शयनं शय्या अमुच्यत उगृह्यतेत्यर्थः । मुञ्च मोक्षणे क-
र्मणि लट् । नर्दत्कं वृत्तम् ॥ लक्षणं नु एवं श्लोके उक्तम् ॥ १०१ ॥

इति श्री ६ सुतपद्मवक्त्रमाणायागवारीजमहामहोपाध्यायपरम्ब-

लकृतनन्दितप्रकाशमीश्वरहाटकरोपनामकथीन्द्रोपाध्याय-

पतिवर्मिना निगूढकण्ठेयामिधेन दामदेवसुतवारा-

यणधर्मणा शिरापितायां महोन्माहात्म्यजा-

नकीहाणकाव्यगीकायामष्टमः सर्गः

समाप्तः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

इति प्रवृत्तस्य सुतस्य केषुचिद्भूतेषु मासेषु सुखेन भूपतिः ।
 पुरं प्रतस्थे यनितापरिग्रहैस्त्रयं सुतानामितरत्समस्य सः ॥ १ ॥
 उपेत्य पत्या सह शोकसम्पदा कलत्रभारेण च मन्थरक्रमा ।
 पितुः प्रयाणाभिमुखी भुवः सुता ततान पादावुद्विन्दुभिर्दृशोः ॥ २ ॥
 असावपत्यं गुणपक्षवर्तिनीं मतिं समालम्ब्य गुणैः पुरस्कृतम् ।
 जगौ ततः साधु गुरुर्मरीयसीं गिरं सतीनामुचितप्रताश्रयाम् ॥ ३ ॥

। श्रीराधारुण्याय नमः ॥ अथ पूर्वसर्गे श्रीसीतारामचंद्रयोः मिथिलायामेव
 संभोगं तवण्यं अस्मिन् सर्गे राज्ञो दशरथस्य पुत्रैः सह अयोध्यापुरीमघाजमाह
 इतीति । इति अष्टममर्गोक्तपकारेण प्रवृत्तस्य सभोगे इति शेषः । सुतस्य श्रीरा-
 मचंद्रस्य । 'पृष्ठी शेषे' इति तवधसामान्ये पृष्ठी । केषुचित् मासेषु सुखेन
 आनन्देन गतेषु सत्सु । सुखेनेति प्रकृत्यादिस्वात्तृतीया । भूपतिः सः दशरथः
 यनिताः स्त्रियः च परिग्रहाः भृत्यादयः च तैः सह इतरत् रामेतरादित्यर्थः
 सुतानां पुत्राणां त्रयं तृतयं समस्य सक्षित्य रामेण सह स्वीकृत्येत्यर्थः । पुरं
 अयोध्यां प्रतस्थे 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥ अस्मिन् सर्गे पदस्य
 चिह्नलोकपर्यंतं वशस्थं पृच्छन् । तदुक्तं 'जतो नु वशस्थमुदीरितं जरो' इति ॥ ३ ॥

उपेत्येति । कलत्रस्य श्रोण्याः यो भारः तेन 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः ।
 मभारः मंदः क्रमः पादविक्षेपो यस्याः एतादृशी प्रयाणस्य अभिमुखी भुवः पृ-
 थिव्याः कन्या सीता पत्या सह श्रीरामचंद्रेण सह उपेत्य प्राप्य शोकस्य विषो-
 गजन्यस्य संपत् तया अतिशोकेनेत्यर्थः । द्वेता तृतीया । दृशोः मेघयोः उदस्य
 उदकस्य बिंदुभिः पृषतैः 'मधोदनसकुबिंदु-' इत्यादिना उदकस्य उदादेशः ।
 पितुः तातस्य जनकस्य पादौ चरणौ ततान विस्तारयामास । शोकान्धुभिः
 नतिसमये पितुः पादौ आर्द्धचिकारेत्यर्थः ॥ २ ॥

असाविति । ततः सीतानत्यनतरं असौ गुरुः जनकः गुणैः सद्गुणैः
 पुरस्कृतं जमतः कृतं सर्वसद्गुणसंपन्नमित्यर्थः । अपत्यं लोकं सीतारूपं कम
 गुणानां सद्गुणानां वशः परियहः न पतति तच्छीला 'सुष्यजातो' इति
 णिनिः । नां मतिं बुद्धिं समालम्ब्य समाभित्य तादृशीं बुद्धिं निमित्येत्यर्थः
 सतीनां साप्तीनां 'सती साप्ती पतिव्रता' इत्यमरः । उचितं योग्यं यद्भूतं
 नियमः स आश्रयो यस्याः । पतिव्रतायतविषयिणीमिति यावत् । अतएव अति-
 शयेन गुरीं इति मरीयसी ताम् । गुरुशब्दात् 'द्विवचनविभक्त्या' इत्यनेन ईष-
 सुनि 'मिपस्थिर' इत्यादिना गरादेशो 'उगितश्च' इति ङीष् । एतादृशीं
 गिरं वार्त्तां साधु यथा स्यात्तथा जगौ मे शब्दे लिट् । अनुमाभातकारः ॥ ३ ॥

परः प्रकर्षो वपुषः समुन्नतिर्गुणस्य तातो नृपतिर्नवं वयः ।
 इति स्म मा मानिनि मानमगमः पतिप्रसादोन्नतयो हि योपितः ॥ ४ ॥
 स्त्रियो न पुंसामुदयस्य साधनं त एव तद्धामाविनूतिहेतवः ।
 तडिद्वियुक्तोऽपि धनः प्रजृम्भते विना न मेघं विलसन्ति विद्युतः ५
 गतापि भर्त्रे परिकोपमायतं गिरः कथा मा परुषार्थदीपनीः ॥
 कुलस्त्रियो भर्तृजनस्य भर्त्सने परं हि मौनं प्रवदन्ति साधनम् ६
 पतिव्रता वश्यमवश्यमद्भुता कथेति शीलेन गुणस्पृहं पतिम् ।
 विनष्टचारिभ्रगुण्या गुणैपिणः परामवं भर्तुरुपैति दुस्तरम् ॥ ७ ॥

। पर इति । मानः कुलाद्यभिमानः । अस्ति अस्याः सा मानिनी तस्त्वयुद्धिः
 हे मानिनि । वपुषः शरीरस्य परा श्रेष्ठः प्रकर्षः उत्कर्षः तथा गुणस्य
 ज्ञात्येकवचनं गुणानामित्यर्थः । समुन्नतिः औन्नत्य तातः पिता नृपतिः ।
 जनकः नव नूतन वयः तात्पर्यमित्यर्थः । इति एवप्रकारेण हेतौ वा । माने
 अभिमान मास्म आपमा न प्राप्नुहीत्यर्थः । गमूधातोः 'स्मोसरे लङ् च' ।
 इत्यनेन मास्मोपपदे सर्वलकारापवादो लङ् 'गमाहयोणे' इत्यनेन अडागम-
 निषेधः । कुतो न गर्वः करुणायः इत्यत आह-पतीति । हि योपितः स्त्रियः
 पत्युः धवस्य प्रसादः स एव उन्नतिर्पासा एतादृश्य भवतीति शेषः । इतरी-
 ज्ञात्यपेक्षया पतिप्रसादोन्नतिरेव श्रेयस्करीत्यर्थः । काव्यलिंगमलकारः 'सम्-
 र्धनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थन' इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

। पत्युः कुलत्वेन भर्तृनेन उन्नतो साध्याया अन्वयभ्यतिरेकेण पत्युरेव
 साधन्यं दर्शयति-स्त्रिय इति । पुंसां पुरुषाणां उदयस्य उत्कर्षस्य साधनं
 साधनकरणं 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । स्त्रियः न भवतीति शेषः ।
 तै एव पुरुषा एव तासां स्त्रीणां यद्गम तेजः विमूतिः ऐश्वर्यं च तयोः
 हेतवः कारणानि भवन्ति । तदेव द्रवयति-तडिदिति । तडिता विद्युत्तया
 विद्युक्तोऽपि विरहितोऽपि धनः मेघः प्रजृम्भते आविर्भवति विद्युतस्तु तडितस्तु
 मेघे विना न विलसति न प्रकासति ॥ अर्थातरन्यासालकारः ॥ ५ ॥

। एवं पतिप्रसादस्य अवश्यसाध्यत्व उपदिश्य इदानीं पत्यो भर्तृनमुपदि-
 शति-गतापीति । आपमं दीर्घं भर्तृनमित्यर्थः । परिकोपं कोपं गतापि माता-
 पि भर्त्रे पत्ये परुषः कठोरः वा अर्थः तस्य दीपिनीः प्रकाशयित्रीः परुषार्थ-
 प्रतिपादिका इत्यर्थः । गिरः वाणीः मा रुधाः न कुरु इत्यर्थः । अत्रापि रु-
 धानो माह्वयोगालोढर्थे दुष्ट उन्नोति सिचः कित्ते 'तनादिभ्यस्तथासोः'
 इत्यनेन सिचो लुङ् अडागमनिषेधश्च । हि यस्मान् कारणान् भर्तृजनस्य 'कर्तृ-
 कर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठीयम् । भर्त्सने तर्जने भर्तृजनकर्तृकतर्जने सती-
 त्यर्थः । कुलस्त्रियः कुलीनाः स्त्रियः मौनं मूक्यं परं श्रेष्ठ साधनं प्रवदन्ति क-
 थयन्ति । भर्त्रा भर्त्सने कृते सति मौने कार्यं प्रत्युत्तरं न देयमिति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥
 । पतिव्रतेति । पत्योः व्रतं निवभो यस्याः सा पतिव्रता पतिव्रतात्परा सा-
 ध्यात्यर्थः । अंगना श्री गुणान् नष्टत्वादिगुणान् स्पृहयति इच्छतीति गुण-

अलं त्वयि व्याहृतिविस्तरेण मे कुरुष्व तद्यच्चरितं त्वदाश्रयम् ।
 श्रुतिं प्रयातं जरसैव जर्जरं सहस्रधेदं हृदयं न दारयेत् ॥ ८ ॥
 अयं त्वदेकप्रवणो मनोरथो वृथाऽथ देवादिषु नाम नो भवेत् ।
 इति प्रवस्तुर्जरतो निरासिरे निगृह्य कण्ठं वचनानि मन्युना ॥ ९ ॥
 उदग्रमासः शिष्याया शिष्यामणेः स्रजा च धम्मिल्लकिरीटदृष्ट्या ।
 प्रमृज्य पादौ जनकस्य अम्पती क्षयादघातामय लम्बिताशिपी १०

स्पृहः तम् । मूलविभुजादित्वात् कः इगुपधेति क विधाय शेषपष्ठया समासो वा ।
 गुणाभिलाषिणमिति यावत् । एतादृशं पतिं शालेन अवश्यं दर्शयं दर्शयंत
 'वर्शगतः' इति यत्प्रत्ययः । करोति । वैपरीत्येऽनिष्टमाह-विनष्टेति । विनष्टाः
 चारित्रं शीलं गुणाश्च यस्याः एतादृशी । गुणान् इच्छति तच्छीलः गुणैर्हीनस्य-
 जातो' इति णिनि । तस्मात् भर्तुः पत्युः सकाशात् दुस्तरं दुःखेन तरणयोग्य
 'ईमं दुःखं' इति सत् । पगभव पगजयं अभीत्यादिक उच्यते प्राप्नोति ॥ ७ ॥

अलमिति । त्वयि त्वद्विषये मे मम व्याहृतीनां भाषणानां विस्तरः तेन
 'व्याहार उक्तिर्लपितः' इत्यमरः । अलं निविद्धं उपयोगो नास्तीत्यर्थः । व्याहृ-
 तिविस्तरेणेति गम्यमानक्रियाकरणं 'अलं भूषणपयांतिः' इत्याद्यमरः । त्व
 आश्रयो यस्य एतादृशं यच्चरितं भर्ति धरणं ममेति शेषः । प्रयातं सन् प्राप्तं
 सत् जरसैव वृद्धत्वेनैव जर्जरं शिथिलं इदं हृदयं अंतःकरणं सहस्रधा सह-
 स्रप्रकारं 'अधिकरणविचालेति' धाप्रत्ययः । न दारयेन् न विदारयेत् । तत्
 चरित्रं कुरुष्व स्वीकुरु इत्यर्थः । पतिप्रनाधर्ममाचरेत्यर्थः । 'विधिनिमग्ने-'
 स्यादिना रुधातोः विधौ लोट् ॥ ८ ॥

अयमिति । त्वय्येव एकः प्रवणः प्रह्वः 'प्रवणं कमनिष्क्रोष्यो' प्रह्वे' इत्य-
 मरः । त्वदेकप्रवण इत्यर्थः । अयं पूर्वोक्तः । पातिप्रत्यस्वीकाररूपः मनोरथो-
 ऽभिलाषः । अयं साधनम् । देवादपि अवशेनापीति यावत् । वृथा, मुधा निर-
 र्थकं इति यावत् । नो नाम भवेत् माभूदित्यर्थः । नामेति संभाषणायां । इति पूर्वो-
 कप्रकारेण प्रवक्तुः भाषितुं 'जरतः' जीर्णस्थ, वृद्धस्य जनकस्येत्यर्थः । 'जीर्ण-
 तेरतृन्' इति जृधातोर्तृन्प्रत्ययः । मन्युना शोकेन कत्रां 'मन्युशोको तु
 शक्नुं क्षियाम्' इत्यमरः । कठं निगृह्य अवरुह्य वचनानि भाषणानि कर्माणि
 निरासिरे निरस्तानीत्यर्थः । निरपूर्वकात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मान् कर्मणि लिट्
 हेतुदेशश्च ॥ ९ ॥

उदग्रमास इति । अथ जनककृतोपदेशानंतरं जपती जायापती सीतारामौ ।
 राजदत्तादित्वात् जायाधब्दस्य ज आदेशः । उदया उच्चा भाः कातिर्यस्य स
 उदग्रभाः । तस्य शिष्यामणेः चूडामणेः शिष्याया ज्वालया तेजसेत्यर्थः । च
 धम्मिल्लः संयतकचाः स एव किरीटं अथवा सीताया धम्मिल्लः रामचंद्रस्य
 किरीटः तत्र दृष्ट्वा सकया । सकयेत्येव पाठः साधुरिति माति । स्रजा
 मालया । जनकस्य मेधिलस्य पादौ चरणौ प्रमृज्य संशोध्य लम्बिता

कृतो वियोगेन शुचः समुद्रवः समर्पितः साधुवरेण सम्मदः ।
 मनस्यवस्थाननिमित्तधीशितुः क्षणं विवादानिव तस्य चक्रतुः ११
 हलायुधामस्य सकादलो रवः पयोधिनिर्घोषगभीरभैरवः ।
 ततः प्रगल्भाहतभेरिसम्भवः प्रकाशयामास गतिं समन्ततः १२
 गजेन्द्रघण्टाघटितश्च निःस्वनः करेणुकावृद्धितवृद्धितो मुहुः ।
 ध्वयं वितन्वन् भवनेषु पक्षिणां दिशः ससर्पाथ समं समुद्रतः १३
 समाकरोहाथ रथं महारथः सहेमचित्रं सह राजकन्यया ।
 दिनादिसन्ध्यानुगतां पिशङ्गितां स्वरादिमदीह्येव दिप्यं दिवाकरः १४

आपिता आशीः आशीवांदो याम्याम् । कम् धातोर्भिजतात् कप्रत्यये लभे-
 त्त्वम् । इति जुनागमः । एतादृशो सैतो क्षपात् गृहात् 'क्षयो रोगातिरे बेशमक-
 क्षपातापचयेषु च' इति मेदिनी । अयाता अगच्छताम् । या मापणे लृट् ॥ १० ॥

कृत इति । वियोगेन विरहेण कृत उत्पादितः शुचः शोकस्य समुद्रवः
 उत्पत्तिः । साधुः उत्तमो यो वरः जानाता तेन समर्पितः उत्पादितः समदः
 प्रमोदः । 'प्रमोदामोदसमदाः' इत्यमरः । ईशितुः लोकनिधतुः तस्य जनपत्य
 मनसि अतःकरणे अवस्थानं स्थितिः निमित्त कारणं यस्मिन् । विवादकरण-
 विशेषणनिदम् । क्षण क्षणमात्रं विवादान् चक्रतुरिव अहंपूर्विकपा समद-
 शुक्लसमुद्रवो विवाद चक्रतुरिवेत्यर्थः । उन्मेषालंकारः ॥ ११ ॥

हलायुधेति । ततः मस्थानानंतर कादलेन (कणां इति लौके) सज्ज-
 त्वनिर्देशार्थः । सहितः सबाहुलः । पयोधिः समुद्रः तस्य यो निर्घोषः । ध्वनिः
 तद्वत् गभीरः गभीरः भैरवः भयंकरश्च । प्रगल्भ आत्मा ताडिता या भेरी
 बुधुभिः तस्याः सकाशान् सभको यस्य एतादृशः । समन्ततः परितः यो रवः
 ध्वनिः सा हलः सौरः आयुधं यस्य स हलायुधः बलदेवः तद्वदाभा कानि-
 र्यस्य एतादृशस्य दशरथस्य गतिं गमनं प्रकाशयामास भेषादिनिस्वनेन
 दशरथस्य प्रयाणमनुमितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

गजेन्द्रेति । अथ प्रयाणभेषाभिषातानतरं गजेन्द्राणां घटाः निवादाः सेप-
 टितः मिश्रितः मुहुः पुनः पुनः करेणुकानां हस्तिर्नानां वृहिलानि गर्भितानि
 नेवृद्धितः वृद्धिगतः । अत्र 'वृद्धितं करिणर्भितम्' इति कोशान् वृद्धितपदेनेव
 विशिष्टार्थताभेदे करेणुकपदसाम्प्रत्ययेन वृद्धितशब्दः केवलमर्भितपरः 'वर्भि-
 द्वापवानां वदानां सति विशेषणसमन्विध्याहारे विशेष्यमात्रपरता' इति
 न्यायान् । अतएव 'सर्वापकेर्मात्त्वपूर्णार्थः' इति काशिकासोऽपि संगच्छते ।
 भवनेषु गृहेषु कुलापेत्यन्वर्थः । पक्षिणां पनाश्रिणां मयं मीतिं दिनन्वत
 विस्तारयन् समुद्रतः उर्दार्णः निःस्वनः ध्वनिः दिशः काशाः धामं एवममवा-
 वच्छेदेनेत्यर्थः । विवादविशेषणनिदम् । ससर्पं जगाम व्यापेत्यर्थः ॥ १३ ॥

समाकरोहेति । अथ प्रयाणध्वनिवितर्कणानंतरं दिवाकरः सूर्यः 'दिवाविमा'
 इत्यादिना वरीतव्यत्ययः । दिनस्य दिवसस्य आदिः आरंभः तातापयिनी

शिरःप्रदेशस्थसमुद्रपेटिकागृहीतबीणाशुकपञ्जरादयः ।
सथेन्नहस्तैः स्थविरैरधिष्ठिताः स्त्रियोऽप्यनुस्पन्दनमत्यगुर्मुदा १५
मदान्धमातङ्गघटादिसङ्घटे परिक्रणन्ती बलकायनिस्त्रगा ।
तरङ्गिता बलानुरङ्गरङ्गितैः पुरः प्रतस्थे पुरुहूततेजसः ॥ १६ ॥
स्वदृष्टिरोधि ध्रुवणाग्रमारुतै रजो रघोर्त्य यदि नाहरिष्यत ।
विनिर्गताभिर्न पुरो मदस्रुतां घटाभिरदक्ष्यत घर्म्म दन्तिनाम् ॥ १७ ॥

या संप्या पितृपत्न्यः तथा अनुगतां युकां धृतएव पिशगितां पिगलाम् । 'पिशगो
वृद्धपिगलो' इत्यमरः । दिवं अंतरिक्षं 'योदिवो द्वे सियामग्रं' इत्यमरः ।
स्वस्य रश्मयः पिरणाः तेषां क्षीप्त्वेव पतित्वेव महारथः 'एको दशसङ्क्रान्ति
योधयेयस्तु पन्विनाम् ॥ शस्त्रशास्त्रप्रवीणस्य महारथ इति स्मृतः' । एतादृशः
रामचन्द्रः हेमः भुवर्णस्य चित्राणि आलेख्यानि तैः सह वर्तमान सहमभिन्न
एतादृशं रथं स्पन्दनं राज्ञः जनकस्य कन्या सीता तथा सह समाकरोह ॥ उपम्य-
लंकारः ॥ १५ ॥

शिर इति । शिरसः प्रदेशः भागः तत्र तिष्ठतीति शिरःप्रदेशस्थाः 'स्थः'
इति यौगविभागात् कप्रत्ययः । समुद्राः सपुटकाः पेटिकाः मज्जूपाश्च यासां
अथवा शिरःप्रदेशस्थाः समुद्रकानां पेटिका यासाप् । तथा बीणा बलकी शुक-
पञ्जराः कीरपञ्जराः बीणाशुकपञ्जराः आदयो येषां एतादृशाः सर्वे उपचाराः
गृहीताः बीणाशुकपञ्जरादयो याभिः । वेष्टैः वेतलैः सङ्गिताः सवेष्टाः तथाभूताः
हस्ताः कराः येषां तैः । हस्तगृहीतवेष्टपटिकैरित्यर्थः । स्थविरैः वृद्धपुरुषैः ।
'मदपाः स्थविरो वृद्धः' इत्यमरः । अधिष्ठिताः रक्षिता इति यावत् । एतादृशयः
स्त्रियोऽपि दाम्प्यादयोऽपि मुदा हर्षेण अनुस्पन्दन रथमनुलक्षीकृत्येत्यर्थः ।
'अनुर्पत्तमया' इत्यध्वपीभाषः । अत्यगुः अत्यगमन् इत्यर्थः । इण्धातोः
लुङि 'इणोगालुङि' इति गादेशो 'गातिरथेति' सिधो लुकि पररूपे रूपमिदम् ॥
अनुमानालंकारः ॥ १५ ॥

मदेति । मदेन अथाः ये मातगाः इस्तिनः तेषां घटा घटना
'हरिणां घटना घटा' इत्यमरः । स एव अद्रिः पर्वतः मस्य सकटे सपाथे
'सकट ना तु मपाथे' इत्यमरः । परिक्रणन्ती ध्वनन्ती । वस्तूनि मुंदराणि यानि
तुरंगाणां अश्वानां रंगिनानि गतिविशेषाः तैः हेनुभिः 'उस उसी' ग्यादि-
प्रपट्टकस्पर्शगिधातोर्मेत्यर्थकस्य 'नपुसकं माथे कः' इति कप्रत्यये रंगितेति रूपम् ।
तरंगाः भंगाः संजाता यस्याः । तरंगशब्दात्ताकादित्वादिनपुमत्वयः ।
एतादृशी बलसैन्यं कायो देहो यस्याः सा बलकाया बलस्वरूपेति यावत् ।
या निम्नगा नदी सा पुरुहूतः इंद्रः तदृत्तेजो यस्य स पुरुहूततेजाः जनकः तस्य
पुरः नगरान् मिथिलाया इत्यर्थः । प्रतस्थे ॥ रूपकालंकारः ॥ १६ ॥

स्वदृष्टीति । पुरः नगराः मिथिलायाः विनिर्गताभिः-निर्गताभिः । मदं
दानं सर्वतीति मदस्रुताः 'गंडः कटो मदो दानं' इत्यमरः । तेषां मदस्रुताम् ॥

व्यतीतरथ्येऽथ रथे कपोलयोर्विलासवत्या लसदंशुजालयोः ।
 पपात तस्याः पुरगृह्यर्धाधिकसमीरणानर्तितपञ्चजं रजः ॥ १८ ॥
 घराङ्गना प्रस्तरभेदकोटिभिर्हतस्य चक्रे चलनं वरुधिनः ।
 पिधाय यत्तच्चलनं पथि प्रियं तमाललम्बे बलसन्निधावपि ॥ १९ ॥
 रथध्वनिप्रापितसम्पदं गवां कुलं समुत्पुच्छयमानमुन्मुखम् ।
 उदग्रकर्णं परिधावदेकतो ददर्श सीताऽथ वनान्तवर्तिनी ॥ २० ॥

मदस्त्राविणामित्यर्थः । मदशब्दे उपपदे सुधातोः 'किप् च' इति किप् । एता-
 दृशां दत्तिनां हस्तिना घटाभिः घटश्याभिः 'समुद्देरित्यर्थः । भ्रवणानां कर्णानां
 अघाणि माताः तत्तन्वन्धिनो ये मारुताः वाताः तैः करणैः स्वेषां दृष्टीः अभीक्ष्णं
 वणद्वाति स्वदक्षिरोधि । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । एतादृशं रथेभ्यः
 स्यन्दनेभ्यः उत्थं उत्पन्न रजः धूलिः यदि न अदृश्यत तर्हि वस्त्रं मार्गः
 न अद्रक्ष्यत् । भ्रवणमारुतैः रथोत्थधूलिर्दूरीकृता अतो मार्गो दृष्ट इत्यर्थः ।
 'लिङ्गनिमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ' इति लङ् ॥ १७ ॥

व्यतीतेति । अथ सेनानिर्गमनानंतरं रथे स्थदने व्यतीताः अनिक्रीताः
 रथ्याः प्रतीक्यः येन एतादृशे सन्ति 'रथ्या प्रतीक्री विशिष्टा' इत्यमरः । लसत्
 देदीप्यमानं अंशुभां किरणानां जालं चपोः, तेजस्विनोरित्यर्थः । एतादृशयोः
 विलासाः सन्ति अस्याः सा विलासवती तस्याः एतादृशाः तस्याः सीतायाः
 कपोलयोः गंडयोः पुरस्य नगरस्य गृहाः बासाः 'पदस्वैरिवाक्षपक्षेषु च'
 इत्यनेन ग्रहधातोः क्यप् । या दीर्घिकाः बाण्यः तत्संबन्धीनि यानि समीरणेन
 पायुना आनर्तितानि कवितानि पद्यानि कमलानि तेभ्यो जातं रजः पाशुः
 पपात माप ॥ १८ ॥

घरांगनेति । घा श्रेष्ठा एतादृशी या अंगना सीता प्रस्तराणां पाषाणानां
 ये भेदाः खंडाः तेषां कोटयः अघाणि ताभिः । अप्यदादृष्यार्थं तत्र पाषाणखंडा
 विसृज्यते तेषामघोरित्यर्थः । इतस्य ताडितस्य वरुधः रथगुप्तिः सा अरथास्त्राणि
 वरुधी रथः तस्य 'रथगुप्तिर्वरुधो ना' इत्यमरः । चक्रे चत् चलनं
 स्त्रलनम्, अभूत् इति शेषः । रथलनमिति पाठः सुकरः । तन् चलनं विज्ञाय
 अत्र पिधाय इति पाठो लेखकप्रमादान् इति भानि । पथि मार्गे चलस्य
 सैन्यस्य सन्निधावपि सानिध्योपि प्रियं न राम आलम्ब्ये आशिन्वाय ।
 चक्रापानं विज्ञाय घनन माभूदिति भीत्या सैन्यसन्निधावपि लज्जां विज्ञाय न
 राम आलम्ब्ये इति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

रथेति । अथ पुरो यस्मिन्मनानंतरं वनानि वनमध्ये वने इति वनान्तवर्तिनी
 एतादृशी सीता । एकस्मिन् इति एकतः एकस्मिन् भागे इत्यर्थः । आयादित्वास्त-
 म्पतत्वान् तमिः 'इनराभ्योपि दृश्यते' इति वा । रथस्य ध्वजः स्वभाः
 तैः पापितः उत्पादितः समदः मग्नोद्गो वरय । 'धनोद्गमोद्गमदाः' इत्यमरः ।

विनिद्रपद्मा मृदुभिः समीरणैर्विसारयन्तः कलहंसिकागिरः ।
 स्वदेशसीमासरितो विलंघिताः शुचं वधूचेतसि साधु सन्दधुः २१
 विवृत्तदृष्टां विषयव्यतिक्रमाच्छनैर्निमज्जन्त इवावनीतले ।
 स्वजन्मभूमौ गिरयो नृपात्मजाकपोलपातेनुरजस्रमश्रुभिः ॥ २२ ॥
 गजेन्द्रदन्ताहतवन्यशङ्काकपायगन्धिः पथि तत्र योपिताम् ।
 शनैर्विधुन्वन्नलकाप्रवल्लरोर्धुत्वानि पस्पर्श वनान्तमावृतः ॥ २३ ॥
 अथ प्रतानः प्रततान तामसो नृपस्य भीमं भयमादिशन्दिशः ।
 क्षिपन् क्षपाया विगमेऽपि संहतिं प्रनह्यधैरोचनरोचिषां पथि ॥ २४ ॥

समुत्पुच्छयते समूर्ध्वं पुच्छं करोति इति समुत्पुच्छयमान 'पुच्छमाङ्घ्रीव-
 राणिङ्' इति णिङ्गत्वात् कर्तरि शानच् । उद्गतं मुसं यस्य उद्गमो उद्यो कर्णो
 यस्य एतादृश परिधावतीति परिधावत् गर्वा धेनूनां कुलं समूहं ददर्श ।
 स्वभावोक्त्यलंकारः । तदुक्तं—'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य
 वर्णनम्' इति ॥ २० ॥

विनिद्रपथेति । विनिद्राणि मकुटानि पद्मानि यामु एतादृश्यः मृदुभिः कौमलैः

पद्माः सीतायाः चेतः अतःकरणं तस्मिन् साधु यथा स्यात्तथा शुचं शोकं
 सन्दधुः उत्पादयामासुः । संपूर्वात् धाधातोर्लिट् ॥ २१ ॥

विवृत्तदृष्टेति । विवृत्तेन विवर्तनेन, पराद्मुखीभवनेनेत्यर्थः । विवृत्त इत्यत्र
 नावे कः । दृष्टाः विलोकिताः विषयस्य देशस्य स्थितिक्रमान् उल्लेखनात्
 धनैः अवनीतले पृथ्वीतले निमज्जन्त इव अंतर्गच्छन्त इव दृश्यन्त इति शेषः ।
 एतादृशाः स्वस्याः सीतायाः जन्मभूमौ ये गिरयो पर्वताः ते नृपस्य जनकस्य
 आत्मजा कन्या तस्याः कपोल गल्ल अजस्र मतत अश्रुभिः नेत्रोदकैः आतेनो
 विस्तारयामासुः । नववधूनां स्वजन्मभूमिस्थवस्तूनां अदर्शने दुःखेन अधुपातो
 भवति तद्गन् सीतापि रुरोदेत्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २२ ॥

गजेन्द्रेति । तत्र अरण्ये पथि मार्गे गजेन्द्राणां इस्तिना दत्तेः दैः आहूताः
 कन्याः वनप्रभवाः 'तत्र भवः' इत्यधिकारे 'दिगादिभ्यो यत्' इति यत् । या
 शालुक्यः ओषधिविशेषाः तासां कपायः सुरभिः । 'कपापो रसभेदे च निपांसे
 च विलेपने ॥ अग्रागे च न स्त्री स्यात् सुरभौ लोहिते त्रिषु' इति मेदिनी । गयो
 यस्य 'अल्पाख्यावा' इति समासान् इदादेशः । अलकानां केशानां अग्राभ्येव
 पल्लवीः शनैः मन्दं विधुन्वन् कपयन् दनानमावृतः अरण्यमध्यवर्ती वायुः
 योपितां मुसानि पस्पर्श । मदशीतसुगंधिवायुः तदा क्वाचित्पर्यः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ मदवातप्रसरणानंतरं नृपस्य दशरथस्य भीमं पोरं 'पोरं
 भीमं भयानकं' इत्यमरः । मयं भीमि आदिशति सूचयति इति आदिशन्,

अरिष्टसन्तापविरूपदर्शनास्तमोभिभूताः प्रतिकूलमाकृताः ।
 अविप्रसन्नानि मुखानि भेजिरे दिशो विनाशोपनता इव क्षणम् ॥ २५ ॥
 अथ प्रकाशीभवदग्रतो दिशं क्षणादुदीर्चामवभास्य दीप्तिभिः ।
 बलेन तेजः पुरुषाकृतिश्चिया विभक्तमुत्पातमनु व्यदृश्यत ॥ २६ ॥
 ततो दधानः अघणावसद्भिर्नीं विदुष्कपट्केरुहबीजमालिकाम् ।
 विनिद्रकोत्पलशङ्कया ततां विलोचनोपान्त इवालिसन्ततिम् २७

सूचयन्नित्यर्थः । पथि मार्गे विरोचनस्य सूर्यस्य समधीनि वैरोचनानि ।
 'तत्स्वेदमित्यण्' एतादृशानि यानि रोचोपि तेजांसि । 'रोचिः शोचिरुभे क्लीमे'
 इत्यमरः । तेषां सद्गतिं समुदाय प्रसह्य हठान् क्षिपन् तिरस्कर्तुं क्षपायाः
 राग्याः विगमेपि नाशेपि, अभावेपीति यावत् । तमसः अंधकारस्य अथ तामसः
 एतादृशः यः प्रतानः विस्तारः । तनु विस्तारे भावे धनम् । दिशः बाष्ठाः
 ततान विस्तारयामास व्यापेत्यर्थः । दिवेष अधतमस प्रादुर्गभूयेत्यर्थः ।
 अनुमासालकारः ॥ २४ ॥

अरिष्टेति । अरिष्टः अशुभः संतापः ततता येषु एतादृशाः विरूपदर्शनाः
 भयकरा इत्यर्थः । पक्षे अरिष्टः संतापः दुःखं येषां अतएव विरूपं दर्शनं अव-
 लोकनं येषाम् । तमसा अंधकारेण अभिभूताः पराभूताः व्याप्ता, इति यावत् ।
 पक्षे तमसा अज्ञानेन अभिभूता व्याप्ताः, कर्तव्याकर्तव्यशून्या इत्यर्थः ।
 प्रतिकूलमाकृताः विरुद्धवायवः छत्रावाता इत्यर्थः । पक्षे प्रतिकूलतां प्राप्ताः ।
 देवाः क्षणं क्षणमात्रं विनाशाय प्रलयाय उपनताः प्राप्ताः । पक्षे विनाशे क्षयं
 उपमताः प्राप्ता इव दिशः बाष्ठायाः । आत्येकवचनं दिशामित्यर्थः । अविप्र-
 सन्नानि उद्विग्नतोत्पादनानि मुखानि भेजिरे सिपेदिरे । तदानीं छत्रावाताः
 अघकारविशिष्टाः प्रवदुः देवाश्च नितित्युः ॥ २५ ॥

अथेति । अथ उत्पातदर्शनानन्तरं उत्पातमनु तमः प्रादुर्भावाद्युत्पातानन्तरं
 'अनुत्पन्नं' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयतया 'कर्मप्रवचनीयपुणे' द्वितीया ।
 इति द्वितीया । अग्रतः अग्रभागे । आयादित्वात्सम्यन्तास्तसिः । क्षणात् क्षण-
 मात्रेण उदीर्चां दिशं दीप्तिभिः कांतिभिः अवभास्य प्रकाश्य प्रकाशीभवत्
 प्रकटीभवत् । प्रकाशाब्दान् अभूतनद्रावे चिः । पुरुषस्य आकृतिः आकारः
 तस्याः श्री शोभा मया विभक्तं पृथक्त्वेन दर्शितं पृथक्स्वरूपमित्यर्थः । तेजः
 कर्म बलेन तेज्येन कर्मा व्यदृश्यत विलोकितम् । विपूर्यान् दशाधानोः
 धर्मणि तुह ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिर्न पुनश्च विचिन्तित-तत इति । ततः पुनश्चाकृतिदर्शनानन्तरं
 विनिर्द्रं विवर्तितं पद्मलोचनं कोहनद् तस्य शंका आकाशं तथा विलोच-
 नस्य मेघस्य उपाने प्रवृत्तमाने मया व्याप्तं अक्षीर्णं धमगतां संतमिषिष
 पत्पामिष व्यजयोः शोषयोः अवसतः सर्वथ सोऽग्राणीनि 'अन

विशालवामांसतदावलंबिनीं समुद्रदहन् द्वीपितनुं तनूदरः ।
परिज्वलंस्तीव्रतपोद्भुताशनस्फुल्लिङ्गपातैरिव बिन्दुचित्रिताम् २८
भुजेऽतिभीमे सशरं शरासनं विधाय वामे निधनावहं द्विषाम् ।
करेऽपरस्मिन् परदुर्गपारगं परं स विभ्रत्परशुं परासुहा ॥ २९ ॥
तपोभिधानस्य सितेतराध्वनः शिखा इवादित्यमयूषपिङ्गलाः ।
जटा विधुन्वन् चलिताः समन्ततः समीरणैरात्मरयेण सम्भृतैः ३०

इनिठनो, ' इति इनिः । तदतान् ' कन्नेम्यो डीप् ' इति डीप् । विशुष्काणि
धानि पकेरुहाणां कमलानां बीजानि तेषां मालिका मालां दधानः धारकः ।
आरकनेत्रस्य दीर्घत्वात् कर्णातिक्रमात्त्वेन कोकनदमिति मत्वा तन्नागतां
धमरपकिमिव कर्णे शुष्ककमलबीजमालां दधानमित्यर्थः । पञ्चमश्लो-
कस्थभृगूणां प्रभुः इत्यस्येमानि विशेषणानि स रामेण जगदे इति तत्रत्यप्रक्रियया
संघट्टः । अतएवेद् कुलकम् । तदुक्तम्—' द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लो-
कैर्विशेषकम् ॥ कलापकं चतुर्भिः स्यात्तद्वर्षं कुलकं स्मृतम् ' इति ॥ २७ ॥

विशालोति । तनुं कुर्यात् उदरं यस्य एतादृशः सः पुरुषः परितः ज्वलन् दीप्यमानः
नीमं पक्षपः स एव द्रुताशनः अग्निः तस्य स्फुल्लिङ्गाः कणाः ' त्रिषु स्फुल्लिङ्गोऽग्नि-
कणः ' इत्यमरः । तेषां पातैरिव पतनेरिव बिन्दुभिः चित्रितां सज्जातपिचाम् ।
चित्रशब्दात्तात्कादित्वादिन्यम्बत्वयः । विशालं विलुप्तं यद्वा मांसस्य तदवल-
यते आश्रयते एतादृशीं द्वीपिनः स्यात्तस्य ' शार्दूलद्वीपिनीं व्याघ्रे ' इत्यमरः ।
तनुं देहं समुद्रहतीति समुद्रदहन् ॥ २८ ॥

भुज इति । द्विषां शत्रूणां ' द्विद्विषसाङ्कितामिन्द्रस्युशाश्रवशाश्रवाः ' इत्यमरः ।
निधनस्य मरणस्य आवहं प्रापकम् । आदुर्गपूर्वाद्ब्रूतेः पञ्चाद्यप् । शरेण बाणेन
सहितं सशरं अत्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेनेति असनम् । असु क्षेपणे करे ल्युट् ।
शराणां बाणानां असनं शरासनं, धनुरित्यर्थः । अतिभीमे अतिभयकरे वामे
भुजे सख्ये भुजे निधाय अपरस्मिन् अम्परिस्मिन् दक्षिणे करे हस्ते परं श्रेष्ठं परं
शत्रव एव वा दुर्गं दुर्गमस्थानं तस्य पारगं अंतगं अथवा परोषं शत्रूणां दुर्गं
तस्य पारगं एतादृशं परशुं विभर्ति इति विधन् । विभर्तैः शतरि रूपम् । अतएव
परोषं शत्रूणां असून् प्राणान् हतीति परासुहा एतादृशः सः पुरुषः ॥ २९ ॥

तप इति । तप एव अभिधानं नाम यस्य सितात् इतरः सितेतरः रुष्णाः ।
मुष्णुपेति समासः । सः अघ्ना मार्गो यस्य तस्य अग्नेः ' वीहः शुष्मा रुष्णवर्त्मः ' इत्यमरः ।
तपोरूपाद्यैरित्यर्थः । शिखा इव ज्वाला इव आदित्यस्य सूर्यस्य ये
मयूराः किरणाः तद्वन् पिङ्गला पिशाचा आत्मनः स्वदेहस्य रयः वेगः तेन
संभृतैः उत्पन्नैः समीरणैः वायुभिः समतनः सर्वतः ' समंततस्तु परितः सर्वतः ' इत्यमरः ।
चलिताः चलीभूताः जटाः सटाः विधुन्वन् विषुवाद्भुनोतेः शत्रुप्रत्ययः ।
उत्प्रेक्षात्कारः ॥ ३० ॥

प्रभुर्भूगूणां जगदे जगत्सृजः परोऽवतारो ज्वलनं वितन्वता ।
 हसेन धुन्वन्नथ तद्वलं बली प्ररुद्ध रामेण रुपावृता गिरः ॥ ३१ ॥
 न राम रामं युधि जेतुमुद्यमो विधीयतामन्यमिव क्षितिक्षितम् ।
 सरित्तटीपाटनपाटवस्पृशं न गोपार्तिं प्राप्य विशीर्यते नगः ॥ ३२ ॥
 रघोरपत्ये जगतीपतिद्विपो वृथा तव स्यादिह विक्रमकमः ।
 अलं विसारिप्रसनस्थपाटवो न दन्दशूकप्रमथे विहङ्गमः ॥ ३३ ॥
 तव प्रयोगे धनुषोऽनुशासितुः शरासने भूधरधन्वनः परम् ।
 इतः प्रवृत्तापि न नूनमागता विपत्त्वदीयश्रवणस्य गोचरम् ॥ ३४ ॥

प्रभुरिति । अथ जगत् सृजतीति जगत्सृजः तस्य जगत्सृजः विष्णोः परः
 श्रेष्ठः अवतारः ज्वलनं अग्निं वितनोतीति वितन्वन् तेन हसेन हास्येन ।
 'अधो हसः ॥ हासो हास्य च' इत्यमरः ॥ हासस्य मोपजम्बत्वात् तीक्ष्णत्वम-
 नेन द्योत्यते । तत् पूर्वोक्तं बलं सैन्यं धुन्वन् कम्पयन् जनएव बली भूगूणां प्रभुः
 परशुराम इत्यर्थः । रामेण दाशरथिना प्ररुद्ध रुपा रोपेण वृताः युक्ता इत्यर्थः ।
 गिरः वाणीः जगदे ऊचे । गदधातोः सूत्रधत्वात् द्विकर्मकत्वेन गीणे कर्मणि
 लिट् । तदुक्तम्-गीणे कर्मणि दुरादेः प्रधानेनीदृक्पूर्वहाम् इति ॥ ३१ ॥

रामेण भूगूणां प्रभुः जगदे इत्युक्तं किं नत् इत्यपेक्षायामाह मेति । हे राम
 अन्यं इतरं क्षितिक्षितमिव राजानमिव 'नृपभूपमहीक्षिनः' इत्यमरः । राम
 मामित्यर्थः । युधि युद्धे जेतु उद्यमः न विधीयतां न कियताम् । तदेव द्रव्यति-
 सरिदित्यादिना । सरितः नद्याः तटी तट तस्य पाटनं विदारणं तत्र यत् पाटव
 कौशलम् । 'इगताश्च लघुपूर्वात्' इति भावे अण् । तत् स्पृशति इति स्पृक्
 एतादृशम् 'स्पृशोनुदके किन्' इति किन्प्रत्ययः । यदा वृषभाणां पतिः
 गोपतिः वृषभः तं प्राप्य । नगः पर्वतः 'नगोप्राणित्वन्यतरस्याम्' इति
 निपातः । न विशीर्यते । विपूर्वात् 'शर्हितायां' इत्यस्मात् कर्मकर्तरि लट् ॥ ३२ ॥

रघोरिति । जगत्याः पृथ्व्याः पतयः स्वामिनः राजान इत्यर्थः । तान्
 द्वेष्टीति जगतीपतिद्विद् 'सत्सुद्विच-' इत्यादिना क्तिप् । एतादृशस्य
 तव परशुरामस्य रघोः अपत्ये इह मयि विक्रमस्य पराक्रमस्य क्रमः वृथा
 मुधा स्यादित्यर्थः । 'अपर्यङ्के तु वृथा मुधा' इत्यमरः । विसारी मत्स्यः
 'विसारीणो मत्स्ये' इति निपातनात् साधुः । तस्य भसनं भक्षणं तत्र तिष्ठ-
 तांति विसारीप्रसनस्थं 'मुपीति' योगविभागात् कर्मप्रत्ययः । प्रसनकारीनि या-
 पत् । एतादृशं पाटव कौशल यस्य एतादृशः विहायसा आशयेन गच्छतीति
 विहङ्गमः 'विहायसो विह च' इति नमेः भष् । विहायसो विहादेश्च । पक्षा
 ददशूकानां सर्पाणां प्रभुः तस्ये महासपायित्यर्थः । अलं न 'नमःस्पृशति'
 इत्यादियोगे यतुर्धा ॥ ३३ ॥

त्वदीये सामर्थ्यं मयि न प्रभवेत् इति यदुक्तं तत् स्वीयदृष्टान्तेन द्रव्यनि-
 त्येति । धनुषः प्रयोगे भनुरपि यापमित्यर्थः । तव परशुरामस्य अनुशासि

निशम्य तस्येतद्वितीरितं वचो जगात् शिष्यः स पुनः पिनाकिनः ।
परस्य वृद्धिं यशसो वितन्वतीं वृथा विधित्सन् धनुषो भिदामिदम् ३५
नयेद्वर स्तब्धतरं धनुर्द्वयं विधाय चन्धेतरबाणपातनम् ।
विशामधीशो किल विश्वकर्मणा पुरन्दराख्याय पुरा व्यतीयेत ॥ ३६ ॥
विस्मय्य पूर्वं धनुजारये यत्तस्म्योरयादायि रथाङ्गधारिणे ।
यत्तस्तथैकं त्रिपुरं विपक्षने त्रिलोचनाय विदशाधिपेन तत् ॥ ३७ ॥

शिक्षयति इति अनुशासिता तस्य गुरोरित्यर्थः । एतादृशस्य भूधरः परंतः
धनुर्वस्य स भूधरश्चा शंकरः 'धनुषश्च' 'वा सङ्घापा' इत्यनङ् । तस्य
शरासने धनुवि परं प्रकटं यथा स्यात्तथा । क्रियाविशेषणमिदम् । इतः
मत्तः प्रयत्नात्, उत्पन्नापि विपत् भगवता विपत्तिः तद्दीप यत् श्रवण तस्य
गोचरं विषयं नूनं निश्चयेन गायता न शक्ता ॥ ३४ ॥

निशम्येति । तस्य रामचन्द्रस्य एतत् इति पूर्वोक्तप्रकारेण इति वक्तव्यः
भाषणं निशम्य श्रुत्वा । परस्य धनोः रामस्य यशसः कीर्तिः । परस्य यशसः
इति वाङ्मयः । वृद्धिं वितन्वतीं विस्तारयिषीं धनुषः भिदां भेदं वृथा व्यर्थं
विदधानुमिच्छतीति विधित्सन् एतादृशः पिनाकः अजगदः अस्यास्तीति
पिनाकी तस्य 'अत इतिठनो' इति इतिप्रत्ययः । शंकरस्य शिष्यः 'एतिसु
शारित्वति' कथम् । सः पूर्वोक्तः परशुरामः इदं वक्ष्यमाणं वचः पुनः जगात् ।
अनुमासालङ्कारः ॥ ३५ ॥

नवेश्वरेति । नवः नूतनः स ईश्वरः अधिपतिः तत्सबोधनं हे नवेश्वर
राम । पुरा पूर्वस्मिन् काले विश्वकर्मणा एतादृशेन देवतया । यच्च नि-
ष्कलं तद्वत् इतरत् अन्यत् । सकलमित्यर्थः । एतादृशं बाणपातनं बाणो-
त्सर्गो यस्य एतादृशं अतिशयेन स्तब्धं उपरब्ध इति स्तब्धतरं 'एति, प्रति-
यधे' इत्यस्मात् यतः । दृढमिति फलितार्थः । एतादृशं धनुषोः द्वितप
द्विधाय कृत्वा पुरः धनुपुरः दारयतीति पुरदर इदं पुरदर इति आख्या
यस्य स पुरदराख्यः तस्मै 'पुरसर्वयोदीरिसङ्गो' इति यच्च 'सचि द्रस्य' इति छत्वा ।
'वायं यमपुरदरो य' इत्यमाममः । विशो मनुष्याणां 'हो विशो वैश्यम-
नुजी' इत्यमरः । मनुष्योपलक्षितत्रिभुवनस्थलोभानामित्यर्थः । अधीशो
अधिपतये । अधिपुर्वात् ईशधातोः विद्यतस्य धनुर्धर्यत रूपम् । व्यतीयेत
किल अदायि इति प्रसिद्धिः । विपूर्वात् 'तु पुवजतरणयोः' इत्यस्मात्
कर्मणि लृङ् ॥ ३६ ॥

'वितृण्येति । अथ विश्वकर्मणा इदं धनुर्द्वयमनवरं विदधानो देवानां
अधिपः इदं तेन तयोः पूर्वोक्तधनुषोर्मध्ये पूर्वं आदावित्यर्थः । क्रियाविशेषणमे-
तत् । एकं धनुः शरासने धनुजानां दैत्वानां अतिः शत्रुः एतादृशाय रथोर्गे
यत् अभीक्ष्णं धरतीति रथाङ्गधारो 'बहुसमामीक्ष्ये' इति गिनि, तस्मै विष्णवे

विवित्सया तद्गतजन्यतेजसो व्यधत्त यत्नेन तथा महत्पतिः ।
 यथाऽऽहवो हव्यघहोप्रतेजसोरज्यव्यशक्त्योरजयोरजायत ॥ ३८ ॥
 चकार चक्रादि विहाय देवयोर्युगं महेश्वासयुगेन संयुगम् ।
 दिशो दशापि प्रतिक्रम्य पञ्चभिः समा सदस्त्राणि समेतसाहसम् ३९
 अधो विरुष्टं मृदुभूतमीश्वरः ससर्ज यच्चापमभेदि तत्त्वया ।
 अगादनीकाय चितीर्णमक्षतं क्रमेण हस्तं मम वैष्णवं घट्टः ॥ ४० ॥

विसृज्य दत्त्वा तथा अयाणा पुराणां समाहारः त्रिपुरं तत् दग्धुमिच्छतीति
 दिधस्तन् तस्मै । त्रिलोचनाय त्रीणि लोचनानि तैत्राणि पश्य तस्मै शि-
 वाय तत् पूर्वांश एक धनुः अदायि । 'हुदाश्रु दाने' अस्मात् कर्मणि
 लुङ् णिन् ॥ ३७ ॥

ननु विष्कर्मणा स्वयं निर्माय दत्त धनुर्द्वयं इदं किमर्थं विष्णुशिवाभ्यां
 प्रददौ अत आह-विवित्सयेति । मरुतां देवानां पतिः महत्पतिः इदं । वह-
 तीति वहः हव्यस्य हविर्द्वयस्य वहः हव्यवहः अग्निः तद्वन् उग्र तेजो ययौ ।
 अतएव जेतुं शक्या जप्या 'क्षप्यजप्यो शक्यार्थे' इति निपातनात्साधुः । न
 जप्या अजप्या शक्तिर्यपोक्तो अजप्यशक्तो तयोः अजप्योः विष्णुशिवयोः
 आहवः युद्धं यथा अजापतं अभवत् 'जनी मादुर्भावे' लङ् । तथा तौ विष्णु
 शिवौ प्रति गतं प्राप्तं यत् जप्यस्य युद्धस्य तेजः सामर्थ्यं तस्य विवित्सया
 विचारणेच्छया । विद विचारणे सन् विद ताने इत्यस्माद्वा सन् । 'आगमशास्त्र-
 मानित्यम्' इति इडभार्षः । तदा जिज्ञासयेत्यर्थः । यत्नेन प्रयत्नेन व्यधत्त
 अकृत । विपूर्वाद्ध्यातेलङ् । तयोर्मुहूर्तेजोज्ञानार्थं ताम्बा धनुर्द्वयं दत्तमित्यर्थः ।
 अनुमातालकारः ॥ ३८ ॥

चकारेति । देवयोः विष्णुशिवयोः युगं युगम् । चक्रं आदि यस्य तत् च-
 क्रादि मेजापुधकृदमित्यर्थः । विहाय त्यक्त्वा महत् यत् इष्टासयुगं धनुर्युगं
 तेन पञ्चभिः बाणेः दशापि दशसंख्याका अपि दिशः बाष्ठाः प्रतिक्रम्य
 निरुद्धं सहस्राणि सहस्रसंख्याकानि समाः वर्षाणि । अत्यतसंयोगे द्वितीया ।
 समेत प्राप्तं साहसं यस्मिन् एतादृशं संयुगं युद्धं पवारः अनुमाताल्-
 कारः ॥ ३९ ॥

अधो इति । अधो विष्णुशिवयुद्धानन्तरं ईश्वरः शिवः विरुष्टं आरुष्टं
 मृदुभूतं मुदबर्जणा शोधित्वं प्राप्तं एगादया यच्चापं मदनः ससर्ज त्वयवान्
 गन् त्वया अभेदि द्विर्धाणम् । गिदिर विदारणे कर्मणि लुङ् । कृषीकाय
 एतन्नामकमत्पूर्वजाय कस्मेदितृषये वितीर्णं दत्तम् । विष्णुनेति शेषः । विष्णो
 इदं वैष्णवं धनुः क्रमेण परंपराक्रमेण मम हस्तं अगान् ॥ ४० ॥

गुणावुभायस्य तयोर्जगच्छ्रुतिं जहाति नैको दृढतेति विधृतः ।
 असंशयं ज्योतिनिरुद्धिमागतः परो ममैव श्रवणान्तगोचरः ॥ ४१ ॥
 अपाङ्गभागावधि चापपूरणं सुदुष्करं तिष्ठतु विष्णुगोचरम् ।
 गुणं यदि प्रापयसीह जिह्मतां बलोपपन्नेषु ततस्त्वमग्रणीः ॥ ४२ ॥
 निधाय बाणं धनुषीह पूरिते वधः स्वहस्तेन तवैष सत्क्रिया ।
 इतीरयित्वा तनयस्य भूपतेर्मुमोच हस्ते सशरं शरासनम् ॥ ४३ ॥
 ततः स शून्यामिव मुष्टिप्रानयन्नपाङ्गदेशं दशकण्टसूदनः ।
 बलाद्विह्वातविकर्षणश्रमश्चकर्म गुरुजटुगन्धनं धनुः ॥ ४४ ॥

गुणाविति । अस्य धनुषः दृढतेति ज्या इति च उच्यते गुणी स्त इत्यर्थः ।
 तयोर्गुणयोर्मध्ये दृढस्य भावो दृढता वाढ्य इति विधृतः मतिद्वयः एकः गुणः
 जगति श्रुतिः प्रविद्धिः तां न जहाति न ह्यजति । ज्या इति मौर्वीति
 असंशयं निःसंदेहं यथा स्यात्तथा निरुद्धिं प्रसिद्धिं आगतः प्रातः परः
 गुणः ममैव श्रवणस्य कर्णस्य अतः समीपभागः तस्य गोचरः विषयः
 अस्तीत्यर्थः । इह दृढमिति जगत्प्रसिद्धम् । एतस्य ज्याकर्षणं मयैव कर्तुं शक्यं
 नान्येन इति भावः ॥ श्लेषालंकारः ॥ ४१ ॥

अपाङ्गेति । विष्णुः गोचरो विषयो यस्य तद्विष्णुगोचरं विष्णुनेव कर्तुं
 योग्यमित्यर्थः । अतएव दुःश्लेन कर्तुं शक्यं दुष्करं सुतरां दुष्करं सुदुष्करम् ।
 'ईषद् सुषु' इत्यादिना सत्त्वं प्रादित्तमासम् । अपाङ्गः नेत्रातिः 'अपाङ्गो
 नेत्रयोरन्तौ' इत्यमरः । तस्य भागः स अवधिर्यस्य एतादृशं यत् चापस्य धनुषः
 पूरणं आकर्षणं तत् तिष्ठतु अस्तु इत्यर्थः । विष्णवेकसाध्यं तत् तव दुष्करत्वात्
 अस्तु परतु इह धनुषि गुणं ज्यां यदि जिह्मस्य वरुस्य भावः जिह्मता
 तां प्रापयति नपति ततः तर्हि बलेन उपपन्नः युक्ताः तेषु बलाज्येष्वित्यर्थः ।
 त्वं रामचन्द्रः अग्रणीः श्रेष्ठः असीति शेषः । 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना क्विपि
 'अग्रप्रानाभ्याम्' इति णत्सम् ॥ ४२ ॥

निधायेति । ॥४३॥ पूरिते सज्ये धनुषि चापे बाणं शरं निधाय सज्ये-
 त्यर्थः । स्वहस्तेन निजहस्तेन वधः ममेति शेषः । एषः वधः तव सती चासीं
 क्रिया च सत्क्रिया सत्कार इत्यर्थः । इति पूर्वप्रवारेण ईरयित्वा उक्त्वा भूपते-
 दशरथस्य तनयस्य रामचन्द्रस्य हस्ते करे शरेण बाणेन सहितं सशरं शरा-
 सनं धनुः मुमोच इदौ । मुच्ये मोक्षणे लिट् ॥ ४३ ॥

तत् इति । ततः परशुरामेण धनुर्दानानन्तरं दश कटा यस्य स दशकटो
 रावणः तस्य सूदनः नाशकः । नद्यादित्वात् ल्युः । स रामचन्द्रः शून्यामिव
 मुष्टिं अपाङ्गस्य नेत्रप्रान्तस्य देशं आनयन् प्रापयन् अविह्वातः न ह्यातः विक-
 र्षणस्य आकर्षणस्य श्रमो यस्य एतादृशः सन् गुजत् शब्दायमानम् । गुजि
 अभ्यक्ते शब्दे शतृप्त्ययः । गुणबन्धनं रज्जुबन्धनं यस्य एतादृशं धनुः
 चकर्म ॥ ४४ ॥

स तेन मुक्तः किल सायको दिवः पदं तपस्यद्वयभस्य वाञ्छितः ।
 द्वितीयवर्णस्य निहन्तुयात्मनो विधाय नीशारमथ व्यतिष्ठत ४५
 रिपोरजय्यस्य जयेन मानवैः सभाज्यमानो बहुभातमन्त्रणैः ।
 मनोज्ञवासे पथि मैथिलीसखः सुखेन नीत्वा कतिचिद्दिनानि सः ४६
 व्यपावृतद्वारमुखेन सन्ततं बलेन भूम्ना विशता कृतध्वनिम् ।
 पुरीमुदन्वन्तमुदग्रनिस्वनं तद्वं पिबन्तीमिव कुम्भजन्मनः ॥ ४७ ॥
 नरेन्द्ररथ्योभयभागचारितप्रसारिकालागुरुधूपवासिताम् ।
 ततामनन्तरपरत्नतोरणं सपङ्कजाष्टापदकुम्भमण्डलैः ॥ ४८ ॥

स इति । अध धनुःकर्षणानंतरं तेन रामेण मुक्तः उत्सृष्टः सः सायकः घाणः
 दिवः पदं स्वर्गस्य स्थानं वाञ्छितः इच्छितः द्वितीयवर्णस्य क्षत्रियवर्णस्य निहन्तुः
 माशयतुः तपस्वतां तपश्चरतां ' कर्मणो रोमधतपोभ्यां वर्णिचरोः ' इति ऋषिः ।
 मध्ये वृषभस्य श्रेष्ठस्य आत्मनः नीशारं प्रापरणम् । ' नीशारः स्वात्मावरणे '
 इत्यमरः । विधाय कृत्वा व्यतिष्ठत । विपूर्वातिमुत्तेल्लङ् । ' समथमविभ्यःस्थः ' ।
 इत्यात्मनैपदम् ॥ ४५ ॥

रिपोरिति । जेतुं शक्यो जय्यः ' स्वयजय्यो शक्यार्थे ' इति निपातः ।
 न जय्यः अजय्यः तस्य रिपोः परशुरामस्य जयेन हेतुना मानवैः मनुष्यैः
 बहुमानेन सत्कारेण यानि भेषजानि आमंत्रणानि तैः सभाज्यते सेव्यते इति
 सभाज्यमानः । सभाज प्रीतिदर्शनयोः, प्रीतिसेवनयोरित्येके चुरादिः । मैथिल्याः
 सखा मैथिलीसखः । ' राजाहःसखिभ्यष्टच् ' इति टच् । स रामचन्द्रः मनोज्ञः
 मंजुलः अभीष्ट इत्यर्थः । वासः वसतिर्यस्मिन् एतादृशे पथि मार्गे कतिचित्
 दिनानि नीत्वा सुखेन पुरीं विवेश इति क्रियायामन्वयः ॥ ४६ ॥

— पुरीमिव वर्णपति-व्यपावृतेति पञ्चाभिः । व्यपावृतं उद्घाटितं यद्द्वारं तदेव
 मुक्तं तेन संततं निरंतरं विशता प्रविशता भूम्ना प्रभूतेनेत्यर्थः । ' बहोर्लोपो
 भूचयहोः ' इत्यनेन भ्वादेशः ह्रस्वः इकारलोपश्च । बलेन सैन्येन हेतुना
 कृतः ध्वनिः शब्दो यथा एतादृशीम् । उदयः महान् निस्वनः ध्वनिर्यस्य एता-
 दृशं उदकानि सन्ति यस्मिन् स उदन्वान् तम् । ' उदन्वानुद्धो घ ' इति निपा-
 तनात्साधुः । पिबन्ती कुम्भात् कलशान् जन्म यस्य स कुम्भजन्मा अगस्त्यः
 तस्य तनुमिव देहमिव पूर्वां अथोप्यानगरीम् । विवेशेति पथमेमान्वयः ॥ ४७ ॥

नरेन्द्रिति । नरेन्द्रस्य राज्ञः या रथ्या प्रतोली तस्याः उभयभागौ प्रांतभागा-
 वित्यर्थः । तत्र चारिताः संचारिताः ये प्रसारिकालागुरुधूपाः प्रसरणशीलका-
 लागुरुगंधाः तैः वासितां सुगंधितां रत्नतोरणस्य बहिर्द्वारस्य समीपं उपरत्न-
 तोरणं ' अव्यये विभक्ती ' त्यादिना सामीप्येऽप्यपीभावः । रत्नबहिर्द्वारसमीप-
 मित्यर्थः । अनेनैः अपरिमितैः सपङ्कजानि सङ्कमलानि यानि अष्टादश मुव-
 र्णस्य कुम्भानां कलशानां मण्डलानि चक्रवालानि समूहा इति यावत् । तैः तर्ता
 विस्तृता ध्यातामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

परिकणत्काञ्चनकिङ्किणीगुणैः सुगन्धिना गन्धघदेन ताडितैः ।
 अमरपताकानिकरैरुद्भिषो वितन्वतीमुष्णभृणैः करच्छिदाम् ४१
 मधुवतघातविराद्यकिङ्किणीरुतेन रम्यं मणितोरणस्त्रजाम् ।
 चयं दधानामनिलस्य रंहसा धुतं पताकानुरक्तानि विभ्रतः ॥ ५० ॥
 धिवेश तामञ्जलियन्धसम्पदा मुहुर्मुचेन्दोरदयेन सघतः ।
 नरेन्द्रसूनुमुकुलानि कल्पयन् जनस्य हस्तारुणपद्मानि सः ॥ ५१ ॥
 गुरुनष्टद्वय कुमारमीक्षितुं जवेन घातायनमीयुरङ्गनाः ।
 न सा न सत्यो न च मूढवृत्तयस्तथाहि पंशस्य रघोर्विनीतता ५२

परिकणदिति । परिकणतः सर्वतोऽर्धतः कापनस्य भुवर्गस्य किङ्किणीनां
 सुद्रपदानां गुणाः संततो येषु तैः 'किङ्किणी सुद्रपटिका' इत्यमरः । सुद्रु गंधो
 यस्य स सुगंधिः 'गंधस्येदुत्तुनिमुभिभ्यः' इत्यादिना गंधस्वेकादेशः
 समासात् । तेन । बहूनीति बहुः । पपाययू । गंधस्य बहुः प्रापकः वायुरि-
 त्यर्थः । तेन ताडितैः । आदितैः धमत्यः इतरतश्चलत्यः पताका, केतनानि
 'पताका वैजयंती' इवात् केतनं स्वजमक्षिषा' इत्यमरः । तेषां निकरैः
 समूहैः 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यनेन करणे तृतीया । उद्भूतानि अर्धोपि
 यस्य ॥ उद्भिः तस्य । उष्णाः तीक्ष्णाः पृणवः किरणाः यस्य स उष्णपृणिः
 सूर्यः तस्य करणां किरणानां छिदा छेदनम् । भिदादिद्वान् भावे अहमत्ययः ।
 वितन्वती कुर्वतीम् । निविडपताकासबलनेः सूर्यकिरणानां तापो नाभूदित्यर्थः ५१

मधुमतेति । मधुमताः धमराः 'मधुमतो मधुकरो मधुलिङ्गमधुपालिनः' ।
 इत्यमरः । तेषां घातं समूहः तस्य यो विरावः गुजित तद्वत् यन् किङ्किणीन्तं
 सुद्रपटिकाशब्दः तेन रम्यं मनोहरं पताकानाम्पुरुक्तानि अनुकरणानि विभ्रतः
 धारयतः । धिवनेलैः शस्त्रादेशः नाभ्यस्तादिति नुस्तिपेधः । एतादृशस्य अनि-
 लस्य वायोः रंहसा वेगेन धुतं कपित मणितोरणानां मण्यादिरचितवद्भिर्द्वौराणां
 सघधिन्यः याः म्रजः मालाः तासां चयं समूहं धत्ते सा दधाना तान् । दधाने-
 लैः शानजादेशः ॥ ५० ॥

विवेशेति । सः पूर्वोक्तः नरेन्द्रस्य दशरथस्य मूनुः पुत्रः रामचंद्रः मुहुः पुनः
 पुनः सर्वतः सर्वस्मिन्देष्टो अजलीनां करपुटानां यो गंधः करणमित्यर्थः । सैव
 सपन् तया जनम्य लोकरस्य हस्ता एव अरुणपंकजानि आरक्कमलानि तानि
 मुखमेव इदुः चद्रः तस्य स्वस्येति शेषः । उदयेन हेतुना मुकुलानि कुङ्कुलानि
 'कुङ्कुलो मुकुलो क्षिया' इत्यमरः । कल्पयन् तर्कयन् सन् तां अयोध्यापुरीं
 विवेश ॥ ५१ ॥

इदानीं अत्योत्सुक्येन तन्मुखावलोकनार्थं स्वस्वव्यापारं परित्यज्य नगरवा-
 सिभिः स्त्रीभिरागतमित्याह—गुह्यगति । अगताः स्त्रियः कुमारं रामचंद्रं ईक्षितुं
 अवलोकितुं गुह्यं स्वभ्यादिगुरुजनान् अपृष्ट्वैव जवेन वेगेन घातायनं गवाक्षं
 'घातायनं गवाक्षोऽस्त्री' इत्यमरः । ईयुः प्रापुः । अपृष्ट्वागमनं उभयथा सम्भाति

रराज वातायनसन्ततिर्वृता विलोलनेत्रैर्वनितायुष्माम्बुजैः ।

तता विनीलोत्पलपत्रसम्पदा सरोजिनी तिर्यगिव व्यवस्थिता ५३
दधौ क्षुतिं जालगवाक्षसङ्किनी नितम्बिनीनां चलदृष्टिसन्ततिः ।

ततेव पङ्केरुदनालजालके परिस्फुरन्ती शफरीपरम्परा ॥ ५४ ॥

पदं पुरंध्यामविशुष्कयावकं समर्पयन्त्यामविलम्बिविक्रमम् ।

अभूव सोपानविमर्दसम्भवः स्वराग एवाङ्घ्रितलस्य यावकः ॥ ५५ ॥

कयाचिदालोकपथं मुक्ताकुलं समेत्य घर्मस्रुतपत्रलेखया ।

सखीकपोलाहितगण्डभागया कृतस्तदीयेऽपि मुञ्चे विशेषकः ५६

असतीत्येन मूढत्वाद्वा, तत् उभयमपि अत्र कारणेभ्योऽह—नेति ताः स्त्रियः

सत्यो नेति न, मूढा वृत्तिः यासां ता मूढवृत्तयः तादृशोपि न च । किं तर्हि

कारणं तत्राह—तथाहीति । रघोः एतन्नामकराज्ञः पंशस्य कुलस्य विनीतता

विनीतस्य विनयान्वितस्य भावो विनीतता तथाहि तादृश्येव हि । रघुवशस्य

विनीतस्य वर्तते अतः तदुद्भवस्य रामस्य विलोकनार्थं अपृष्ट्वागमने सतीत्य

न हीयते इति तात्पर्यम् ॥ ५२ ॥

रराजेति । विलोलानि चंचलानि नेत्राणि येषु एतादृशानि यानि वनिता-

मुक्तायुजानि क्षीमुल्लसकमलानि तैः वृता वेष्टिता वातायनानां गवाक्षानां सन्ततिः

परंपरा विनीलानि यानि उत्पलपत्राणि कमलपत्राणि तेषां सप्त शोभा नया

तता ध्याता तिर्यक् व्यवस्थिता विद्यमाना सरोजिनीव कमलिनीव रराज

शुभे ॥ उपमालंकारः ॥ ५३ ॥

दधामिति । जालस्य आनायस्य यो गवाक्षः तस्य यः सयः सयधः सोऽस्याः

अस्तीति जालगवाक्षसङ्किनी एतादृशी । यधस्तः नितबः अस्ति यासां नाः

नितम्बिन्धः 'भूमनिदामशायिणां' इत्यादिना मशसायाविनिः । तासां स्त्रीणां

चला चंचला या दृष्टिसन्ततिः दृष्टिपरंपरा पङ्केरुदनां कमलानां मालाः तेषां

जालके तता ध्याता अतएव परितः स्फुरन्ती शफरीणां मत्स्यीनां परंपरेव पङ्कीव

क्षुतिं धारिती दधौ दधार । दुधाञ्च धारणपीवणयोः लिट् । उपमालंकारः ॥ ५४ ॥

पदमिति । पुरंध्यां स्त्रियां अविशुष्कः आर्द्रः यावकः अलकको यस्य अवि-

क्ष्यं विक्रमः विशेषेण यस्य एतादृश पदं समर्पयन्त्यां रथापयन्त्यां सत्यां सोपानस्य

आरोहणस्य यो विमर्दः सधर्पण तस्मात् संभवो यस्य एतादृशः स्वरागः

स्वस्य अङ्घ्रितलस्य यो रागः रकिमा स एव अङ्घ्रितलस्य चरणाधोभागस्य पाद

एव यावकः अलकवः 'यावादिभ्यः कन्' इति स्वार्थे कन्प्रत्ययः । अभूव ।

आर्द्रालकपदस्य दिदृक्षान्वराया पुनः पुनः निक्षेपेण अलककायगमेश्वि संघ-

र्षेजस्यः सुषुमारपदस्य रकिमेव अलकको अभूव ॥ ५५ ॥

कयाचिदिनि । मुञ्चे । आकुलं ध्यातुं आलोकस्य अपलोभनस्य पंथाः

मार्गः आलोचनस्य 'कक्पूर्वम्' इत्यादिना अभ्यस्यः ममासातः । ॥ गवा-

प्रसाधनव्याप्तयाऽपि रामया प्रवेशिनीपर्वविकृष्टकर्णया ।

उपायये यामकरस्थपत्रया स्येण वातायनजालमन्यया ॥ ५७ ॥

दुतप्रयाणश्रुत्य केशवन्धना सधर्मवारिच्छुति विव्रती मुखम् ।

धमातुरोच्छ्रयमन्धराऽपरा ययौ सपरन्या परिरां कनीयताम् ॥ ५८ ॥

नितान्तमेकीकृतगण्डमागयोर्मृशालपवातायनयातमन्ययोः ।

समासुरं कुण्डलमेकमेव तन्मुसद्वयं मण्डयति स्म रामयोः ॥ ५९ ॥

विधाय काचित् प्रथमं तु लज्जया प्रियोपमुकाधरमर्घलक्षितम् ।

प्रयाति बूरं नृपती दिदृक्षया चकार वातायनयादमाननम् ॥ ६० ॥

स्मित्यर्थः । पमेण मुता प्रमृता इत्यर्थः । पत्रलेखापरयाः एतादृशा कयाचित्
स्त्रिया सयेत्य श्राप्य सत्याः यौ कपोलौ तत्र आहितः गडभागः गडभागो
यया एतादृशा सत्या सत्याः सत्याः इदं सदीपं सस्मिन् ' त्वदादीनि च '
इति वृद्धसङ्गाया ' वृद्धाऽऽः ' इति छत्पत्यः । मुसेवि वक्त्रेपि विशेषक-
तिलकः कृतः ॥ ५६ ॥

प्रसाधनेति । प्रसाधने अलकरणे ' सिद्धिंश्चो प्रसाधन ' इति मेदिनी ।
व्याप्तयाऽपि सपरन्याऽपीत्यर्थः । अतएव प्रवेशिनीपर्वत्वं तेन विकृतः आकृतः
कर्णः श्रोत्रं यया यामः सध्यः यः करः तत्र निष्ठतीति यामकरस्थम् ' सुपी-
ति च ' । एतादृशं पत्रं यस्याः एतादृशा । अन्यथा अपरया रामया स्त्रिया
स्येण वेगेन वातायनजालं गवाक्षजालं उपायये ' वा प्रापणे ' कर्मणोऽपि वाक्षित-
त्वात् भावे लिङ् ॥ तदुक्तम् - ' पालीरधीतरे वृक्षेर्धार्थेनोपसंग्रहात् ॥ प्रसिद्धे-
रविवक्षान् कर्मणोऽस्मिन्किं क्रिया ' इति ॥ ५७ ॥

दुतप्रयाणेति । दुतं शीघ्रं यत् प्रयाणं तेन श्लवं शिथिलं केशवन्धनं परयाः
एतादृशी अतएव धर्मवारिणः श्रुतिः प्रत्यक्षेण तेन सहितं सधर्मवारिण्युक्ति
एतादृशं मुखं विव्रती धारयती ध्रमेण त्वगितगतिधमेण आतुरं श्लानं यत्
कुरुद्वयं सकिन्द्वयं तेन मथरा, मदगतिरित्यर्थः । एतादृशी अपरा स्त्री सपत्न्या
समानः एकः पतिर्वस्याः सा सपत्नी ' नित्यं सपत्न्यादिषु ' इति पञ्चमी-
देशः द्विषु च । गस्याः परिरां कनीयतां आशङ्कनीयतां ययौ । श्लधकेशं
वधनस्य सधर्ममुखत्वस्य धमातुरोच्छ्रयत्वस्य स्वरितगतिरतिभ्यां जन्मतया
सपत्न्या, शकाम्पदमभूदित्यर्थः ॥ सदेहालकारः ॥ ५८ ॥

नितान्तमिति । नितान्तं अत्यन्तं एकीकृतं गडभागः गडभागो ययोस्ते
एकीकृतगडभागे तयो अन्ययोः अपरयोः रामयोः स्त्रियो भूयं अत्यन्तं अत्य-
यत् वातायनं गवाक्षं तत् यातं प्राप्तं सुतरां मासुरं ' मजभासमिदोपुरम् '
इति पुरचमत्ययः । एकमेव कुण्डलं तयोः मुसद्वयं तत् मण्डयति स्म मूष-
तिस्म । मडि भूषायां ' लट् स्मे ' इति भूते लट् ॥ ५९ ॥

विधायेति । काचित् स्त्री तु प्रथमं पूर्वं लज्जया त्रपया प्रियेण उपभुक्तः
सदृष्टः अधः अधोऽधो यस्य एतादृशं औननं मुखं अर्धं च तत् लक्षितं

अतिष्ठदेका कुचयुग्मसम्पदा निरुद्धा वातायनमुन्नतस्तनी ।
 सखीजनो यत्कृशमध्यमागतः पताकिनीमन्तरमाप धीक्षितुम् ॥ ६१ ॥
 निधाय काञ्चित्तनयं तनूदरीं प्रसह्य वातायनदेहलीतले ।
 अकारयत्पङ्कजकोशकोमलं महीभुजे बालकमञ्जलि बलात् ॥ ६२ ॥
 नृपः सुमिश्रातनयो वधूरिति प्रियाजने निर्दिशति स्वयं करैः ।
 तलप्रमापाटलभागभागिनो नखाद्युज्जाला अपि चेरुम्बरे ॥ ६३ ॥
 अशक्नुवन् वधेयितुं नृपात्मजं वधूजनोऽभृष्टतया जयेन तम् ।
 पदं विधत्स्याविधवाजनोचिते पथीति पत्न्यै चिरमाशिशं जगौ ॥ ६४ ॥

य अर्धलक्षित विधाय रुक्मा अर्धं पथा जनेर्दृश्येत तथा बहिः कृत्वेत्यर्थः ।
 नृपतो रामचन्द्रे दूर पथां स्वाचधा प्रयाति सति गच्छति सति दिदृशया
 द्रष्टुमिच्छया । दृग्धातोः सम्भतात् 'अप्रत्ययान् । इत्यनेन अप्रत्ययः ।
 वातापमात् बाह्य वातायनपाटु चकार विदधौ ॥ ६० ॥

अतिष्ठदिति । उन्नतो कनोपस्थाः सा उन्नतस्तनी 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनात्'
 इति ङीष् । एका सौ कुचयोर्गुणं तस्य संमत् संवातिः तथा वातायनं गवाक्षं
 निरुद्धमवच्छिद्य अतिष्ठत् । सखीजनः यस्याः रुक्मो यो मध्यभागः तस्मान्
 प्रताकिनी सेनां धीक्षितुं अवलोकयितुं अन्तर अवकाशं आप माप । बाधितुं
 सौ महाकुचयुग्मेन गवाक्षं निरुद्धं स्थितावितस्तसखीजनः तस्याः रुक्ममध्यासान्
 लेमादकाशेनैव सेनां ददर्श इति तात्पर्यम् ॥ ६१ ॥

.. निधायेति । काचित् तनु रुक्म उदर यस्याः सा तनूदरी 'नालिकोदरीह-'
 इत्यादिना ङीप् । तनय पुत्र वातायनस्य या देहली यद्वाचस्पृङ्गी तस्याधस्तले
 प्रसह्य निधाय बलान् इठान् मालव पैकजस्य कमलस्य यः कोशः कुञ्जलः
 सङ्गु कोमल एतादृशं अञ्जलि महीभुजे रामाय अकारयत् । 'दृकोरग्यतरस्या'
 इत्यनेन अणिकतुर्बालकस्य णौ कर्मत्वम् ॥ ६२ ॥

१ नृप इति । नृपः रामचन्द्रः सुमिश्रायाः तनयः पुत्रः लक्ष्मजः वधूः सीता
 इति प्रियाजने प्रियासमूहे स्वयं स्वतः करैः हस्तैः निर्दिशति सति निर्दिशं
 कुर्वन्ति सति सत्यानां प्रमा वीतिः तेन पाटलः श्वेतरक्तः यो भागः तस्य
 भागिनः सेविनः तद्युक्ता इत्यर्थः । नखानां अश्रवः चिरणां तेषां जालाः
 समुद्राः जालशब्दस्य पुल्लिङ्गं धित्वम् । तेऽपि अबरे आकाशे येन जम्बुः ।
 प्रमाशिते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अशक्नुवन्निति । वधूजनः सखीजनः अपृष्टतया अप्रागल्भ्येन न नृपात्मजं दृश-
 रम्यपुत्रं रामचन्द्रमिदमर्थः । जयेन वधेयितुं 'नवजपोऽगु' इत्यादिभाष्यैः आशिर्
 दान् इत्यर्थः । शक्नुवन् तथा न इति अशक्नुवन् तम् आपविशामनः
 सोमायपयनाजम् तस्य उचितं, योग्याः अभ्यासो वा 'अभ्यासेऽप्युचितं
 व्याप्ये' इत्यमरः (१) तस्मिन् पाधि मार्गे पदं विधत्स्य विधाय इति पाठ्ये
 सीतापे चिर विद्याल आशिर्वा जगौ उच्चारयामास ॥ ६४ ॥

नरेन्द्रसेना विविधः समुद्रगाः

विवृद्धतोया इव यत्समन्ततः ।

महार्णवस्येव न तस्य तत्कृतो

बभूव पूरश्च न चातिरिक्तता ॥ ६५ ॥

द्विधागतं द्वारमुपेत्य तद्वलं

नृपाङ्गनस्योभयभागसंयुतम् ।

निबध्यमानाञ्जलि शासिता भुवो

दृशाऽनुगृह्यन् स विवेश मन्दिरम् ॥ ६६ ॥

देशं सुधाजिति जिते तनुजे तपोधी

विन्ध्यस्य केकयपतिर्विपिनं विविधः ।

दूतेन तेन तनयं दुहितुर्विदधुः

कालस्य कस्यचिद्वेन्दुसर्षं यथाचे ॥ ६७ ॥

नरेन्द्रसेना इति । विवृद्धं तोयं उदकं यासां एतादृशः समुद्रं गच्छन्तीति समुद्रगाः मयः 'अम्बेष्वापि दृश्यते' इति इत्यर्थः । ता इव नरेन्द्रस्य दशरथस्य सेनाः समन्ततः यद्विविधः महार्णवस्य अर्णवश्च महार्णवः तस्येव तस्य पुरस्य तत्कृतः सेनाप्रवेशकृतः पूरः न बभूव अनिरिक्तता आधिक्यं च न बभूव । महापूरपूर्णनदीभिः समुद्रस्य यथा पूरः अनिरिक्तता च न भवति तद्वत् सर्वत्र सेनाप्रवेशेऽपि तस्य नगरस्य पूरः अनिरिक्तता च नाभूत् । एतेन तस्याः पूर्वा अतिविशालत्वं ध्वनितम् ॥ ६५ ॥

द्विधागतमिति । द्वार उपेत्य द्विधा द्विप्रकारेण गतं नृपस्य अङ्गनं अजिर तस्य उभयभागौ प्रति संश्रितं स्थितं । रुद्रपहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं । इत्यनेन संश्रितधाम्नेन उभयभागशब्दस्य द्वितीयांगस्य 'द्वितीयांगिते' इत्यादिना समासः । निबध्यमानः रचितः अञ्जलिः करसमुदो येन एतादृशं तद्वलं सैन्यं भुवः पृथ्व्याः शासिता स रामचन्द्रः दृशा दृष्ट्वा अनुगृह्यन् सन् मन्दिरं गृहं विवेश ॥ ६६ ॥

देशमिति । तत्र एव अर्थः । प्रयोजनं स अस्यास्तीति तपोधी एतादृशः केकयानां केकयदेशानां अधिपतिः सुधाजिति एतन्नामके तनुजे पुत्रे जितदेशं विन्ध्यस्य स्थापयित्वा पुत्राधीनं कृत्वेत्यर्थः । विपिनं अरण्यं विविधः विश्रुतातोः सन्नतात् 'सन्तारांसिह्रतः' इत्यनेन उग्रस्ययः । अथ धमदिविस्तान्तरं दुहितुस्तस्य भावमित्यर्थः । विदधुः अन् द्रष्टुमिच्छुः सन् कस्यचित् कालस्य कर्मस्थित्काले इत्यर्थः । संवधमाधान्ये षष्ठी । दूतेन दूतीकृतेन तेन सुधाजिता इन्द्रस्य समा इन्द्रमखः 'राजाहःससिन्धवः' इति द्रष्टव्यस्ययः । तं दशरथं प्रति यथाचे । दृष्ट्वा चान्त्रायां कर्तरि लिट् । याचेद्विकर्मकत्वात् अत्र तनयं इति द्वितीयं कर्म ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् 'होय वसन्ततिलकं तमजा जगो गः' इति लक्षणान् ॥ ६७ ॥

अतिष्ठदेका कुचयुग्मसम्पदा निरुद्धं वातायनमुन्नतस्तनी ।
 सखीजनो यत्कृशमध्यमागतः पताकिनीमन्तरमाप धीक्षितुम् ॥ ६१ ॥
 निधाय काचित्तनयं तनूदरीं प्रसह्य वातायनदेहलीतले ।
 अकारपरपङ्कजकोशकोषलं महीभुजे बालकमञ्जलिं बलात् ॥ ६२ ॥
 नृपः सुमिश्रातनयो वधूरिति प्रियाजने निर्दिशति स्वयं करैः ।
 तलप्रभापाटलभागभागिनो नखांशुजाला अपि चेहरम्बरे ॥ ६३ ॥
 अशङ्कवन् वधैयितुं नृपात्मजं वधूजनोऽधूतया जयेन तम् ।
 पदं विधत्स्वाविधवाजनोचिते पथीति पत्न्यै विरमाशिशं जगौ ॥ ६४ ॥

य अर्धलक्षित विधाय कृत्वा अर्थं पथा जनेर्दृश्येत तथा बहिः कृत्वेत्यर्थः ।
 नृपतो रामचन्द्रे दूरं यथा स्थातथा प्रयाति सति गच्छति सति दिदृक्षया
 द्रष्टुमिच्छया । दृष्ट्वातोः सम्भ्रंतात् 'अप्रत्ययान्' इत्यनेन अप्रत्ययः ।
 वातायनात् बाह्यं वातायनबाह्यं चकार विदधी ॥ ६० ॥

अतिष्ठदिति । उन्नतो स्तनो यस्याः सा उन्नतरत्ननी 'स्वाहाघोपसर्जनात्' ।
 इति ङीप् । एका स्त्री कुचयोर्गुणं तदर्थं संमत् संवासीः तथा वातायनं गवाक्षे
 निरुद्धं अवरुद्धं अतिष्ठत् । सखीजनः यस्याः रुशो यो मध्यभागः तस्मान्
 प्रताकिनी सेनां धीक्षितुं अवलोकयितुं अन्तरं अवकाशं आप प्राप । काचित्
 स्त्री महाकुचयुग्मेन गवाक्षं निरुद्धं स्थितापि तत्सखीजनः तस्याः कृशमध्यमात्
 तेनपकारोमेव सेनां दृष्ट्वा इति तात्पर्यम् ॥ ६१ ॥

निधायेति । काचित् तनु रुशं उदरं यस्याः सा तनूदरी 'नासिकोदरोष्ठ-'
 इत्यादिना ङीप् । तनय पुत्रं वातायनस्य या देहली यद्वायवहणो मखास्तले
 प्रसह्य निधाय बलान् इत्यात् बालकं पङ्कजस्य कमलस्य यः कोशः कुञ्जलः
 तद्वत् कोमलं एतादृशं अञ्जलि महीभुजे रामाय अकारयत् । 'हुकोरग्यत्तरस्या'
 इत्यनेन अणिकर्तुर्गालकस्य णो कर्मत्वम् ॥ ६२ ॥

नृप इति । नृपः रामचन्द्रः सुमिश्रायाः तनयः पुत्रः लक्ष्मणः वधूः सीता
 इति प्रियाजने प्रियासमूहे स्वयं स्वतः करैः हस्तेः निर्दिशति सति निर्देशं
 कुर्वन्ति सति तलानां प्रभा कांतिः नेम पाटलः श्वेतरक्तः यो भागः तस्य
 भागिनः सेविनः नष्टका इत्यर्थः । मसाम्नां अश्वः विरणाः मेवां जालाः
 समूहाः । जालशब्दस्य पुनश्च घिन्यम् । तेऽपि अर्बो आकाशे चेरः जगुः ।
 बमासिरे इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अशङ्कवन्नि । वधूजनाखीजनो अधूतया अशान्त्येन तं नृपात्मजं दृष्ट-
 रभयुचं रामचन्द्रमित्यर्थः । जयेन वधैयितुं 'नव जपोऽगु' इत्यादिशब्दैः आशिशं
 दान् इत्यर्थः । शङ्कतेति शङ्कवन् तथा न इति अशङ्कवन् तन् अविधवाजनः
 सीतामप्यवर्जजगः तस्य दायिना योग्या अम्यलो वा 'अम्यगेऽप्युचितं
 म्यादे' इत्यमरः (१) तस्मिन् वधि मार्गे वदं विधत्स्व गवाक्ष इति पत्न्यै
 सीतायै विर विरवात् आशिशं आशिशं जगौ उवाचमान ॥ ६४ ॥

नरेन्द्रसेना विविधः समुद्रगाः
 विवृद्धतोया इव घटसमन्ततः ।
 महार्णवस्येव न तस्यं तत्कृतो
 बभूव पुरश्च न धातिरिक्ता ॥ ६५ ॥
 द्विधागतं द्वारमुपेत्य तद्वलं
 नृपाङ्गनस्योभयभागसंश्रितम् ।
 निवप्यमानाञ्जलि प्राप्तिता भुवो
 दशाऽनुगृह्यन् स विवेश मन्दिरम् ॥ ६६ ॥
 वेशं सुधाजिति जितं तनुजे तपोर्षी
 विन्दस्य केकयपतिर्विपिनं विविधः ।
 वृतेन तेन तनयं पुष्टितुर्विदुः
 कालस्य कस्यचिदयेन्द्रसखं यथाचे ॥ ६७ ॥

नरेन्द्रसेना इति । विवृद्धं तोयं उदकं यासां एतादृशः समुद्रं गच्छतीति समुद्रगाः नद्यः 'अग्रेष्वपि दृश्यते' इति इत्यतः । ता इव नरेन्द्रस्य दशरथस्य सेनाः समन्ततः एद्विविधः महार्णवो अर्णवश्च महार्णवः तस्यैव तस्य पुरश्च तत्कृतः सेनाप्रवेशकृतः पुरः न बभूव अनिरिक्ता आधिक्यं च न बभूव । महापूरपूर्णं नदीभिः समुद्रस्य यथा पुरः अनिरिक्ता च न भवति तद्वत् सर्वत्र सेनाप्रवेशोपि नस्य नगरस्य पुरः अनिरिक्ता च नाभूत् । एतेन तस्याः पुर्यां अतिविशालत्वं प्रकृतम् ॥ ६५ ॥

द्विधागतमिति । द्वारं उपेत्य द्विधा द्विमार्गेण गतं नृपस्य अङ्गनं अजितं तस्य उभयभागौ यनि संश्रितं रिक्तं । रुद्रपङ्कजे यनिकारकपूर्वस्यादि यद्वर्णः । इत्यनेन सश्रितशब्देन उभयभागशब्दस्य द्वितीयात्मस्य द्वितीयाभिने । इत्यादिना मनासः । निवप्यमानः क्षितः अञ्जलिः करतपुटो येन एतादृशं तद्वलं तोयं भुवः पृथ्वाः शासिता स रामचन्द्रः दशा दृष्ट्वा अनुगृह्यन् गन् मन्दिरं गृहं विवेश ॥ ६६ ॥

देशमिति । नय एव अर्थः प्रयोजनं स अस्वास्तीति तपोर्षी एतादृशः केकयानां केकयदेशानां अधिपतिः सुधाजिति एतन्नामके तनुजे पुत्रे जितं देशं विन्दस्य स्थापयित्वा पुत्रार्थान् कृतवत्यर्थः । विपिनं अरण्यं विविधः विश्वातोः सन्तानान् 'सनाशसिभिश्च' इत्यनेन उग्रत्ययः । अथ वनविविधान्तरं दुहितुस्तनयं प्राप्तमित्यर्थः । दिदृक्षुः सन् द्रष्टुमिच्छुः सन् कस्यचिद् कालस्य कस्मिंश्चित्काले इत्यर्थः । सर्वधसायान्त्रे यद्वा । वृतेन दूतीकृतेन तेन सुधाजिता इन्द्रस्य समा इन्द्रस्यः 'राजाहःससिम्बष्टु' इति दृष्टव्यतः । ॥ दशरथं प्रति यथाचे । दृष्ट्वा च यान्त्राणां कर्तारं लिट् । याचेद्विकर्मकत्वात् अत्र तनयं इति द्वितीयं कर्म ॥ वनतिलकं वृत्तम् 'क्षेत्रं वनतिलकं तमना जगो नः' इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

मामियं प्राणनिर्याणवैजयन्ती पुरःसरी ।

रक्ताक्षबाहनादेशदूती संसेवते जरा ॥ ५ ॥

जरसा तात मोऽङ्गानि स्पृहा कापेषु निर्विंदा ।

शैथिल्यमुपनीतानि तुल्यमेव शनैः शनैः ॥ ६ ॥

कालेन शिरसि न्यस्तैः श्वेतकेशशिताङ्गुलैः ।

निवर्तन्ते हि कामेभ्यो भद्रा राघवदन्तिनः ॥ ७ ॥

उभे यक्षसि बन्ध्यानां तिष्ठतो रक्तकर्कशे ।

यौघने वनिता बल्कसन्ततिवार्धके च नः ॥ ८ ॥

इत्यमरः । 'समासीनः उपविष्टः भुषः पृथिव्याः नाथः अधिपतिर्' दशरथ इत्यर्थः ।
स्व आत्मीयः अतिशयेन प्रशस्यः इति व्याख्यानम् । 'प्रशस्यस्व भवः' । 'य च'
इति व्याख्यादेशः 'व्याख्यादीयत' इति रूपस्य आदेशश्च । 'तौ बौद्धमित्यर्थः' ।
सुत पुत्र एक उत्संग 'उत्सगणिक्ययोरकः' इत्यमरः । आगेत्य अत्रासीत् ।
भूयो लङो रूपम् ॥ अनुमासालकारः ॥ ५ ॥

किमवतीतदङ्ग-मामिति । माणानां असूनां यन्निर्वाणं गमनं तद्व
वैजयन्ती पताका । यथा प्रयाणसमये ध्वजः उन्नीयते तद्वत् प्राणनिर्याणस्य
ध्वजभूता एतादृशी पुरः अमृतः सतीति पुरःसरी 'पुरोमतोमेदुसर्ते'
इति टः । रक्ते आरक्ते अक्षिणी यस्य स रक्ताक्षः । 'अच्छ' इति योगदि-
भागात् समासांतोऽच्छ । एतादृशः महिषः बाहन यस्य स धमः तस्य
आदेशदूती आज्ञाकारी दूतीत्यर्थः । एतादृशी इय समीपं प्राप्ता जरा मा
दशरथं प्रति संसेवते ॥ ५ ॥

जरसेति । हेतात । तातेति कोमलाम्रणे । जरसा जरया नः अस्माकं अंगानि
अवयवाः निर्विंदा वैराग्येण । निरपूर्वात् विदधातोः सप्तदादित्वात् भावे क्तिप् ।
कामेषु भोग्यवस्तुषु इत्यर्थः । स्पृहा इच्छा इति उभयवित्यर्थः । शनैः शनैः तुल्यमेव
सममेव शैथिल्य शिथिल्य उपनीतानि प्रापितानि उपनीता च उपनीतानि च
उपनीतानि इति 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः । तेन निर्विंदा कामेषु
स्पृहा शैथिल्यमुपनीता । जरसा अंगानि शैथिल्यमुपनीतानीति फलितम् ॥ ६ ॥

कालेनेति । कालेन मृत्युनेत्यर्थः । शिरसि मस्तके न्यस्तैः श्वितैः श्वेतकेशः ।
एव शिताः तीक्ष्णा अङ्गुला ते भद्राः राघवाः रघुकुलोत्तरा एव दन्तिनः
इतिनः ते कामेभ्यः विषयेभ्यः निवर्तन्ते हि ॥ रूपकालकारः ॥ ७ ॥

उभे इति । वशे भवाः वश्याः तेषां नः अस्माकं यक्षसि रक्तेन कर्कशं कठिनं
तस्मिन् मूलः भावः यौवनं ताभिन् । 'हापनांतपुत्रादिभ्योऽण्' इति भावे अण्-
प्रत्ययः । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । तारुण्ये वनिता स्त्री च वार्धके वृद्धत्वे
बल्कानां बल्कलानां सन्ति । परम्परा इति उभे तिष्ठतः यौवने स्त्रीभिर्विलासा,
वार्धके च बल्कलपरिधानपूर्वकः, तारुण्ये वास इति उभयवयम्भाक
कुरामतमिति तात्पर्यम् ॥ ८ ॥

न जिष्णुः हृत्तशलो यो यथाज्ञो यज्ञमिन्दुः ।

कामी यद्य् जरञ्जेते क्षत्रयंदोषु कद्रवः ॥ ९ ॥

पाददोषेऽपि धैरव्यं न यस्य पुरुषायुषे ।

कीदृशी लक्ष्यते तस्य जलस्य हृदयानुना ॥ १० ॥

मातिविद्यमया भिन्ने देहे ना तप्यते तपः ।

इतरत्र चिरं जीर्णे तपस्यायां हता गतिः ॥ ११ ॥

मन्दशक्तीन्द्रियव्योक्तहालाविच्छुरिताधरः ।

अस्फुटस्मृतिचेष्टाभिर्बालव्रतमियाचरन् ॥ १२ ॥

मृणालघलवच्छेदतन्तुजालसमविधयः ।

पीयनोद्वाहमस्मेय दधानः पलितच्छटाः ॥ १३ ॥

मेति । यः एतद्वचः श्रव्यमनुवाक्य इत्यर्थः । जिष्णुः जयनीयः । 'ग्ल' जिग्मधश्चान्तुः । इति अनुमत्तयः । न भवति यः भाव्यः धनी वशेन निरतुहः निरिच्छः यश्च जान् 'जीर्णमेतन्' इति अननूततप्यः । कामी विषयलोभुः एते क्षत्रयंदोषु क्षत्रियधोषेषु कुम्भिनाक्षयः कद्रवः 'श्री च' इत्यनेन शोः कदा वेशः ॥ तुल्ययोगितालंकारः । तदुक्तम्—'वर्णानामितरेषां वा धर्मैर्क्यं तुल्ययोगिता' इति ॥ ९ ॥

पादेति । यस्य पुरुषस्य । पुरुषस्य आयुषं पुरुषायुषं तस्मिन् पुरुषायुषे 'अचतुर-' इत्यादिना अचमन्ययः समासतः । पादेन चरणेन शेषं अवशिष्टं तस्मिन् सत्यपि विगतः राज्ञो विषयप्रीतिर्यस्य स विगतः तस्य भावो देवार्थं न लक्ष्यते न दृश्यते तस्य जलस्य हृदयान्नोः मुहुरस्य भावो हृदयानुना 'हृदयाद्यालुल्यनरम्या' इति हृदयाद्यालुल्यनरम्याः । कीदृशी । भवेन् इति शेषः ॥ १० ॥

मातीति । देहे, नातिविद्यमानानि विद्यमाना 'तुल्ययोगिता' समासः । ईषज्जरोऽयधः । भिन्ने मेद प्राप्ते मति ना पुरुषः तपःरुच्छादि कर्म तप्यते आधरमतिवधः । इतरत्र इतरभेदवधः । चिरं चिरकालं जीर्णे देहे इति विशेष्यमत्र होयम् । तपस्यायां तपश्चर्षायां गतिः गमनं हता नष्टा, व्यर्धति यावन् ॥ ११ ॥

वृद्धत्वमेव वर्णयन्ति—मंदेति । मदा शक्तिर्धेयां तानि मंदशक्तीनि तथा रूढि-याणि यस्य श्रयोतति क्षरतीति श्रयोतन्ती या लाला तथा विच्छुरिताः ध्यानाः अधरः अधरोष्ठो यस्य अस्फुटा अवस्थाः वाः स्मृतिः चेष्टाश्च नाभिः बालस्य शिशोः व्रतं आचरन् कुर्वन् । बालो हि मंदशक्तीन्द्रियः क्षरत्तादात्म्याभावेनोदः अस्पष्टस्मृतिव्यापारश्च तद्दृश्यं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मृणालानां विमानां यावि घलयानि तेषां ये च्छेदाः तेषां ये ततयः तेषां यज्जालं समूहः तेन समा तुल्या त्विदृक्कानिर्वासात् । विसर्तनुवनं शुभा इत्यर्थः ।

जीविते जीर्णवयसः प्रत्याशा मे मुमूर्तः ।
 तिर्यग्विकम्पितैर्मूर्ध्ना नास्तीति प्रथयन्निव ॥ १४ ॥
 दन्तकुन्तशतैरुग्रैर्मृत्योः सङ्घटमाननम् ।
 प्रवेष्टुमिव विभ्राणः कायसङ्कोचपर्वताम् ॥ १५ ॥
 विभ्रदातङ्कनिर्मलव्यक्तलक्ष्यसमुद्गमाः ।
 वीचीरिव जरानद्याः पर्शुकास्थिपरम्पराः ॥ १६ ॥
 निर्दन्तत्वादसंस्कार महान्मुष्टिन्धयो यथा ।
 मिथोऽशंसितमस्पष्टं वदध्रम्बूकृतं वचः ॥ १७ ॥

पलितस्य जराशौक्लस्य छटा, समूहान् पौषणस्य तारुण्यस्य उद्वाह वहन
 तत्समाधि मस्मेव विभूतिरिव ध्यान, धारयन् ॥ उपमालकारः ॥ १३ ॥
 जीविते इति । जीर्णे वयो यस्य स जीर्णवयाः तस्य अतएव मुमूर्तः
 मर्तुमिच्छो । 'मृद् प्राणत्यागे' अस्मात्तानिः शत्रुप्रत्ययः । मे मम जीविते जीवने
 प्रत्याशा नास्ति इति मूर्ध्नाः मस्तकस्य तिर्यक् पक्षाणि यानि विकपितानि
 कपाः तैः प्रथयन्निव प्रख्यापयान्निव । 'प्रथ प्रख्याने' निजतात् शत्रुप्रत्ययः ॥
 उपमालकारः ॥ १४ ॥

दत्तेति । उग्रैः दत्ता दशना एव कुतास्तेषां शतानि तैः सकट सवार्ध
 मृत्योः आनन मुक्त प्रवेष्टुमिव कायस्य देहस्य यः सकोचः, सङ्घटितत्वं तेन
 सर्वतां वस्वता विभाण । भिन्नः लङ् शानन् । शयः श्लो द्वित्व 'भृजामिन्' ।
 इति इत्वम् । यथा कश्चिन् विपन्नस्थले प्रवेष्टु अगसकोचं करोति तद्वत्
 तीक्ष्णाम्रदतसकटे मृत्योर्मुखे प्रवेष्टुमिव अगसकोचं विभाण इत्यर्थः ॥
 उपमालकारः ॥ १५ ॥

विभ्रदिति । आतका, रोगाः तैः निर्मल माताभावः । अधीभावेऽप्यमीभावः ।
 तेन व्यक्तः अतएव लक्ष्यः दृश्यः समुद्गमः आविर्भावो यासां एतादृशी । जरेव
 नदी तस्याः वीचीरिव ऊर्मीरिव पर्शुकाश्रमां पाश्चात्तानाम् 'पार्श्वस्थानि तु
 पर्शुकाः' इत्यमर । परंपराः पंक्तीन्त्यर्थः । विभ्रत् धारयन् । दुमृश्र धारण
 पौषणयोः । लट्, शप्तादेश 'भाव्यस्तरस्य' इति नुमृनिषेधः ॥ उपमालकारः
 रूपक च ॥ १६ ॥

निर्दन्तत्वादिति । निर्गता दत्ता यस्य स निर्दन्तः तस्य भावो निर्दन्तत्व सम्मानः ।
 दन्तराहित्यादित्यर्थः । असंस्कार संस्कारः शिशोः दन्तस्थानाद्युत्पत्तिस्तत्कार ॥
 नास्ति यस्य नन् मिथः अन्योन्य अशंसित अकथितमिव उक्तेषु वर्णानां तत्-
 स्थानादनुत्पत्तेः । अनुत्पन्नप्रणय अथवा अशंसित अस्तुन अस्पष्टवान् नित्यमि-
 त्यर्थः । शस्त्रानो कप्रत्यय । अतएव अस्पष्ट अमूलन सानिष्टाई एतादृश वचः मार्ग
 महानपि मुष्टि भयतीति मुष्टिधयः 'नादीमुष्टयोश्च' इत्यनेन सप्त 'स्तिपन-
 म्ययस्य' इति मुमागमः । स यथा तथा वदन् ॥ १७ ॥

मित्रभ्रूयमुदस्ताद्यां किञ्चि कम्पितास्तकाम् ।
 नम्रो गद्गदितालापामनुनेतु जयामिष ॥ १८ ॥
 धार्धस्ये धर्मतो मूढ स्नेहेदगहनेषि स ।
 विधित्सन्नप्यदातिष्ठस्तप कीदृग्निधास्यति ॥ १९ ॥
 अतो यातुस्तपस्यायामरण्ये वसति स्वया ।
 माजन्यश्रुप्रवर्णेण प्रत्यूहो मे विरागिण ॥ २० ॥
 अनुशिष्टि प्रवर्त्यैव भट्टे भवति कीदृशी ।
 मनस प्रीतये स्नेहकातरस्य निगद्यते ॥ २१ ॥
 ओदासीन्य यत शत्रुददासीनश्च मित्रताम् ।
 मित्र भक्तौ वृद्धस्य च याति तद्वपुर्महसि ॥ २२ ॥

भिन्नति । भिन्ना धू भृकुन्धिस्याम् । पथ वक्रगुम् । उदस्तानि उक्षिप्तानि
 अन्नाणि यस्याम् । पक्षे रुदतीम् । विधित् कपित वेपितमन्त्रक शिरो यस्याम् ।
 पक्षे इर्ष्या उत्कपितशिरम्काम । गद्गदित आलापो भाषण यस्याम् । पक्षे स
 एवाय । एतादृशीं जतां अनुनेतुमिव नम्र नन । समामाकृत्यलकार
 उद्देशालम्कारश्च ॥ १८ ॥

बाधक्ये इति । बाधक्ये स्थाविते धमत वर्णाश्रमवर्मण स्वस्य दृढ शरीरं
 तस्य बहनेऽपि धारणेऽपि मूढ स वृद्ध विधिसन् अपि विधानुमिच्छन्नपि
 विपूवाद्वात्र मनि सनिर्भासे यादिना इतादेशेऽभ्यासलोप प्रशस्तिस्थ शक्या
 तिष्ठनानि शस्तिस्थ । जुपीनि क । तथा न भवतानि तथा एतादृश सन्
 कीदृक् तत्र विधास्यति करिष्यति । विपूवाद्वाधो लि ॥ १९ ॥

अत इति । अत वृद्धवे तपस्यासभषाद्धेतो अरण्ये तपस्यायां विषये
 वसति वाध यातु गनु विरागिण विराग विषयेष्वनभिगम्य संऽस्थास्तीति
 विरागी एतादृशस्य मे त्वया रामचद्रण अश्रूणां पत्रोदकानां प्रवर्णेन वपणेन
 प्रत्यूह इवम 'विमर्शतरास प्रत्यूह' इत्यमर । माजान् माभूत् ।
 जगधाता 'माडिटु ह' इति वर्तते लिट् ॥ २० ॥

सवज्ञवाच्य अनुशिष्टिष्यथा तथापि स्नेहो मां भाषयतीत्याहु-अनु-
 शिष्टिरिति । प्रकृतेव स्वभावनेव गद्ग । 'समे' इत्यथ । निद्राप इति यावत् ।
 भवति त्वयि अनुशिष्टि अनुशासन कीदृशी कथं भवन् । 'यदे' यथ । मातृचार्दि
 अनुशिष्टिरित्यत आह-मनस इति । स्नेहेन स्मर तस्य मनस अत करणस्य
 नीतय स्तोत्राय निगद्यते कथ्यते ॥ २१ ॥

श्रीरामचद्रं प्रति उपदेशुमारमते-ओदासीन्यमिति । यत यस्माद्वापणान्
 शत्रु रिपु उदासीनस्य भाव ओदासीन्य मित्र-वशानुत्तरहितत्वं याति । उदा-
 सीन मित्र-वशानुत्तरहित मित्रस्य मग्न्युः भावो मित्रता तां याति । मित्र
 मुद्गन् भट्टो स्नेहे वृद्धस्य च व्येयमिषर्थ । याति तत्र तादृश भाषणं
 वपुर्महसि ॥ २२ ॥

यो येन बाञ्छति स्वार्ति लोकसंप्रहकामिना ।
 न तस्य निन्दनीयं तच्छ्रुतामप्यनिच्छता ॥ २३ ॥
 वृत्तिः शुभकरी सास्त्रो नये स्वपररञ्जनी ।
 आयःशूलिकतेत्याहुर्न तां निष्णातबुद्धयः ॥ २४ ॥
 जिघांसुभिरपि प्राज्ञैः प्रयोक्तु साम साम्प्रतम् ।
 रञ्जयन्ति मृगान् गीतैर्बिभित्सन्तो मृगाविधः ॥ २५ ॥
 साम शाक्यं जनो वेत्ति दानादत्यन्तवर्जितम् ।
 तत्सामौशनसं साधु युक्तं दानस्य माप्रया ॥ २६ ॥

य इति । यः पुरुषः येन कर्मणा स्वार्तिं प्रसिद्धिं बाञ्छति इच्छति । लोकाणां
 संप्रहः लोकसंजनमित्यर्थः । तन् कामयते स लोकसंप्रहकामी लोकसंप्रहो-
 रित्यर्थः । तेन श्रुतां श्रुतत्वं अनिच्छता । राज्ञेति शेषः । तस्य तन् कर्म न
 निन्दनीयं न द्वेष्यम् । अपिः संभावनायाम् ॥ २३ ॥

इदानीं सामादिषतुष्टयं यथायथं प्रयोक्तव्यमित्याह-वृत्तिरिति । नये नीतौ
 सामः एवं च परश्च स्वपरो तयोः रंजनी, रंजयामुक्त्येत्यर्थः । वृत्तिः शुभं
 करोति मच्छीला शुभकरी । अस्तीति शेषः । 'रञ्जो हेतुनाच्छीन्ये' मि द्रष्टव्यः ।
 अयःशूलं तीक्ष्णोपायः तेन अनिच्छति अयःशूलिकः । 'अयःशूलदंशजिगा-
 म्यां ठक्ठमौ' इति ठक्प्रत्ययः । तस्य भावः आयःशूलिकता । तीक्ष्णो-
 पाय इत्यर्थः । सा शुभकरी इति केचित् आहुः । निष्णाता कुशला बुद्धिः
 येषां ते निष्णातबुद्धयः 'निनदीभ्यां स्नातेः कोशले' इति पठ्यम् । तां आयः-
 शूलिकतां न शुभकरी नेति प्राहुरित्यर्थः । किंतु साम्नो वृत्तिरेव शुभक-
 रीति आहुः ॥ २४ ॥

जिघांसुभिरिति । जिघांसुः जिघांसवः तैः जिघांसुभिरपि हनयेत्पुंभिरपि ।
 ईनेः सज्जतात् 'उपाशं समिक्ष उःङ्मुप्रत्ययः । प्राज्ञैः विद्वद्भिः सामसात्वे प्रयो-
 क्तुं सामर्थं योग्यम् । ननु भावेन कथं हनने स्यात् अत्र आह-रंजयतीति ।
 बिभित्सन्तः भेतुमिच्छन्तः । भिदेः सज्जताम् शत्रुप्रत्ययः । एतादृशः मृगान् हरि-
 णान् बिभृषति ताडयति इति मृगाविधः । मृगशब्दे उपपदे 'व्यधगारणे' नामान्
 'क्षिप्' च इति क्षिप् । यद्विद्येति संप्रसारणं 'मद्विद्वतिवृषिष्यधि'— इत्या-
 दिना पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ मृगाविधः व्याधाः गीतैः गेयैः मृगान् तुरगान् रंज-
 यन्ति । अत्र 'रंजयामणे न लोपो वक्तव्यः' इति मतलोपो न भवति ।
 एतद्वाक्यस्य अनुवाङ्मतेन मृगरमणाभावात् । अर्धोत्तरम्यामात्रेवारः ॥ २५ ॥

सामापि 'निरत्ययं साम न दानवर्जितम्' इत्युक्तेः दानवर्जं न वार्प-
 समित्याह-सामेति । दानान् विधानानां अर्प्यते वर्जितं अर्प्यतवर्जितं,
 आर्पणदानादित्यमित्यर्थः । एतादृशं साम जलः लोकः आर्यं इति वेत्ति
 इदानीं उत्तमसामं स्वयमेवाह-तदिति । यत् साम दानस्य माप्रया सेतो न पुनः
 तन् औशनसं उशनसा योजम् । 'जेन योजे' इत्यप् । साम आपु भवतीति
 शेषः ॥ २६ ॥

मा दा रहितसन्मानं त्यक्त्वा सत्कारसामनी ।
 वित्तं विभ्रानितं नीतौ कृतिनो दूषितं विदुः ॥ २७ ॥
 शत्रुगृहेण दुर्धर्षं शत्रुं नेता निहन्ति हि ।
 घनेनेव स्फुलिङ्गाचिःप्रावृत्तं पिण्डमायसम् ॥ २८ ॥
 उपजापहतस्वामिज्जेहसीसि पराश्रयम् ।
 मौले घान्छति मेदिन्याः पत्युः पातो न संशयः ॥ २९ ॥
 हतरोपायदुःसाध्ये खण्डदण्डो महीपतिः ।
 अदुष्टायत्यसौ भीतिरश्नाति विपुलं फलम् ॥ ३० ॥
 अव्याहति न शक्यं गीर्धिना दण्डेन रक्षितुम् ।
 इति प्रत्येति मुग्धोऽपि बह्वचः किमु राजकम् ॥ ३१ ॥

इदानीं दान विधत्ते—मा देति । रहित. विरहितः सन्मानः सत्कारः पस्मिन्
 तत् पथा स्यात्तथा मा दाः न देहीत्यर्थः । कुत इति चेत्तत्राह—त्यक्त्वाति ।
 सत्कारश्च साम य सत्कारसामनी ते त्यक्त्वा हित्वा विभ्रानितं दत्तं वित्तं कृतिनः
 विद्वान्तः नीतौ नये दूषितं दूषणं 'नपुंसके भावे कः' । विदुः जानेति । विदुषा-
 नोः 'विदो लटो वा' इत्यनेन लट उसादेशः ॥ २७ ॥

इदानीं भेदमाह—शत्रुगृहेणेति । नेता नायकः राजेत्यर्थः । स्फुलिङ्गानां अ-
 त्तिवर्णानां अर्धोपि तैः प्रावृत्तम् । आयस अपसः अर्धं आयसः न लोहम् । पिण्डं
 गोलम् । घनेनेव लोहनाडनसाधनेन लोहेन दण्डविशेषेणेव दुःसेम धूष्यते इति
 दुर्धर्षः 'इन्द्र-सुपु' इत्यादिना खत् । तं शत्रु रिपु शत्रुगृहेण शत्रुपक्षीयेणायधः ।
 'पद्मार्चैरिषाहापक्षेपु च' इति क्वापि सप्तसारणम् । निहति हि नाशयत्येव 'हि
 हेतावभारणे' इत्यमरः ॥ २८ ॥

उपजापेति । उपजापो भेदः 'भेदोपजातो' इत्यमरः । तेन हृता स्वामिनि
 स्नेहसीमा स्नेहपराकाहा वक्ष्य एतादृशे मौले आमससिक्कये 'मौलेराजापवा-
 मामुभरत स्नेहिताधुभिः' इत्यमर आमे. सन्धिर्वेरिति मतिनाधेन तथा
 व्याख्यातवान् । परम इतरस्य आश्रयः न बाँछति सति इच्छति सति
 मेदिन्याः पृथ्व्या. वन्युः पातः राजपथे इत्यर्थः । न संशयः संशयो
 नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इदानीं चतुर्थमुपायमाह—हतेरिति । हतेरद्वेदेने ने उपायाः सामादयः तैः
 दुःसाध्ये साधमाश्रये सति यः महीपतिः बह्वः भयकरः दण्डो वक्ष्य एतादृशो
 मर्दान असौ राजा अदुष्टा मायतिः उत्तरकाटो वरस्य चिग्रभापीत्यर्थः । एता-
 दृशो भीतो नश्य विपुलं विभालं महद्वित्यर्थः । कर्तुं अभ्यानि भुङ्क्ते ॥ ३० ॥

अव्याहतेति । दण्डेन विना गो. अप्याहति नास्ति व्याहतिरिति न तथा
 रथात्तथा रक्षितुं न शक्यं इति मुग्धोऽपि बह्वचः गोपः प्रत्येने जानाति ।

- क्षोणीपतिः पतत्याशु जराक्रान्त इव ध्रुवम् ।
 । त्यक्तदण्डः पदं बान्छन्नगृहीतजगत्करः ॥ ३२ ॥
 इत्थ युक्तिमुपायानां कुर्वाणस्य चतुष्टयीम् ।
 प्रजतीन्दुप्रभागौरं परैरक्षय्यतां यशः ॥ ३३ ॥
 शूरं पुरुषसारं नीतो पटुमलम्पटम् ।
 । सम्यक् संरक्षिताः कोशैर्वर्धयन्ति नृपं प्रजाः ॥ ३४ ॥
 नोद्यैः पदं लम्भनीयो गुण्योऽप्यन्वयवर्जितः ।
 रत्नाढ्यमपि कुर्वीत मूर्ध्नि कः पादमण्डनम् ॥ ३५ ॥

राजक राक्षा समूहः 'गोश्रोक्षोहोभराज' इत्यादिना समूहेर्धं पुत्रप्रत्ययः
 'जस्तद्धिते' इति टिलोपः । प्रतीयान् किमु वक्ष्यकम् ॥ ३१ ॥

'क्षोणीपतिरिति । त्यक्तः दण्डः चतुर्थोपायः—पक्षे लुगुड-अ-येन । अगृहीतः
 जगतः प्रजाभ्यः करः बलिः येन 'भागधेयः करो बलि' इत्यमरः । पक्षे न
 गृहीतः अवलंबनार्थं जगतः करो हस्तो येन एतादृशः पदं राग्य पक्षे स्वस्थानं
 बान्छन् इच्छन् क्षोणीपतिः राजा जरया आक्रान्तः जराक्रान्त इव ध्रुव
 निश्चयेन आशु शीघ्र पतति ॥ श्लेषोपमालङ्कारो ॥ ३२ ॥

इत्थमिति । इत्थ अनेन प्रकारेण 'इदमस्थमुः' इति भ्रमुप्रत्ययः । 'एते तौ
 रभोः' इति इददेशः । उपमानां सामान्युपायानां चत्वारः अवयवाः पद्याः
 सा चतुष्टयी 'सहस्राद्या अवयवे तयप्' इति तयपि 'न्विष्टेति' ङीप् । युक्ति
 योगं कुर्वाणस्य इहोभद्रस्य मनेव गौरं यशः कीर्तिः परैः शत्रुभिः क्षेत्रं शस्यं
 क्षेयम् 'क्षय्यजप्यो शक्यार्थः' इति निपातनास्ताद्युः । तथा न भवतीति
 अक्षय्य तस्य भावः अक्षय्यता तां व्रजति । उपमालङ्कारः ॥ ३३ ॥

इत्थ उपायचतुष्टयं प्रदर्श्य सामान्यतो नीतिमाह शूरमिति । शूर वीरम् । पुरु-
 षाणां सारः बलं पुरुषभेदं वा जानातीति पुरुषसारस्त- तम् । नीतो मये पटुं
 निपुणम् । लपटो न भवतीति अलपटः तम् । एतादृशं नृपं राजानं सम्यक्
 संरक्षिताः पालिताः प्रजाः प्रकृतया कोशैः अर्धोपैः वर्धयन्ति अतस्त्वधा भाग्य-
 मिति विधिर्धनितः ॥ ३४ ॥

नोद्यैरिति । प्रशस्ता गुणा यस्य स गुण्यः 'रूपादाइनयशस्तपोर्वयुः' इति
 शूरे 'अन्येभ्योपि दृश्यने' इति वार्तिकेन प्रशस्ताया ययुप्रत्ययः । एतादृशोपि
 अन्वयेन यशेन वर्जितः रक्षितः, अकुलीन इत्यर्थः । उद्यैः पदं मत्स्यद्वयं लम्भ-
 नीयः न प्रापनीयः, न निपोक्त्य इति पाठः । रत्नाशयं युक्तः एतादृशमपि
 पादयोः मंडनं भूषणं मूर्ध्नि मानके कः कुर्वीत । अर्धोप-इत्यालङ्कारः ॥ ३५ ॥

मूर्त्तौ वर्ज्यः कुलीनोऽपि मातङ्ग इव भूभुजा ।
गुणैः कैरप्यचिरयातो वंशेनैव विभावितः ॥ ३६ ॥
तद्युक्तमुपधातुसमन्वयेन गुणेन च ।
साचिष्यं लम्बयन् मौलं न प्रमाद्यति भूपतिः ॥ ३७ ॥
परिमन् कृत्यातुरोद्येन सोदृढं दितनोति यः ।
स तं त्यजति कृत्यान्ते तीर्णतोय इव प्लवम् ॥ ३८ ॥
यौ तु निष्कारणामुक्तलोहपाशौ सुहृत्तयौ ।
मृत्युर्नय तयोर्भेदो देहजीवितयोरेव ॥ ३९ ॥
दण्डद्विषण्डुर्गैकसङ्गी रक्षति भूपतिः ।
आत्मानमेव सततं किमु रक्षत्यसौ जगत् ॥ ४० ॥

गुणवर्जितः कुलीनोऽपि न युक्त इत्याह—मूर्त्त इति । भुव भुक्ते इति भूभुक् तेन भूभुजा । भूभुज्ये उपपदे भुज्यातोः क्तिप् । तेन राजा वंशेनैव कुलेनैव विभावितः । प्रसिद्धः तैरपि गुणैः अचिरयातः अप्रसिद्धः । अतएव मूर्त्तः वालिगः कुलीनोपि सदृश्योऽपि मातङ्ग इव चङ्गाल इव 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी । वर्ज्यः परिकृतव्यः ॥ उपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

मशिति । उपधा घर्माभङ्गामाद्युपग्यासेन अमात्यपरीक्षणम् । यथा—'चित्तवतः कथा चक्रुस्तथाभेदमीरवः' इति भट्टिः । तथा शुद्धं अश्वत्थेन मदूरोन युक्तं च गुणेन गुणैः । जायेकवचनम् । युक्तं मौलं आश्रयित्व सन्निवृत्त्य भावः साक्षिष्यम् । प्राज्ञाणादित्वात् व्यञ्जप्रत्ययः । लम्बयन् प्रापयन् भूपतिः राजा न प्रमाद्यति । अवहितो मक्तीत्यर्थः । मदूरातोर्द्विषदित्वात् रक्षति 'शमानष्टाना दीर्घः रक्षति' इति दीर्घः ॥ ३७ ॥

परिमन्त्रिति । यः परिमन् पुरुषविषये कृत्यस्य अनुरोधेन आनुगुणेन कार्यार्थमिन्त्यर्थः । सोदृढं प्रेम दितनोति करोति । तीर्णं तोय उदकं येन स तीर्णतोयः पुरुषः प्लवमिव उदुपमिव सः कृत्यस्य कार्यस्य अते तं पुरुषं त्यजति ॥ उपमालङ्कारः ॥ ३८ ॥

उक्तवैपरीत्येनाह—वाविति । निष्कारणः निर्निमित्तः आमुक्तः स्नेहपाशो याम्या एतादृशौ यौ तु सुहृत्तयौ । तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः । देहश्च जीवितं च देहजीविते तयोरेव तयोः पूर्वोक्तमुद्भेदोः भेदः मृत्युर्नय मरणेनैव ॥ उपमालङ्कारः ॥ ३९ ॥

दंष्ट्रेति । दंष्ट्रः चतुर्थोपायः द्विषण द्रव्यं दुर्गं च एषां एकः मुख्यः सगः संबन्धः सोऽस्यास्तीति 'अन इनिठवौ' इति इनिप्रत्ययः । एतादृशौ भूपतिः राजा सततं आत्मानमेव न रक्षति विमुक्तु इत्यर्थः । असौ राजा जगत् रक्षति । 'आत्मानमेव सततं' इत्यत्र 'आत्मानमेव सततं' इति शब्दः ॥ ४० ॥

इति प्रकृतिवर्गादिनिर्णयेषु नयाश्रयः ।

क्षपितान्तर्वह्निःशशुः शाधि साधु वसुन्धराम् ॥ ४१ ॥

इत्थंवादिनि राजेन्द्रे रामो मौनमधिधितः ।

ववर्ष हृदयं वाप्यैः शोकेन हृदयाविधा ॥ ४२ ॥

ततो घञ्जासने भद्रं स निधाय निधिः धियः ।

निर्भरीकृतसम्भारः प्राभिषिक्तो महीपतिः ॥ ४३ ॥

रुरुधे पृष्ठसंविष्टप्रान्थिमन्यरया तया ।

स्मारयित्वा धरो धीरं राज्यं मन्यरया तया ॥ ४४ ॥

आदिदेश ततो घस्तुं घनेषु घनजेष्वपि ।

चतुर्दश दशग्रीवशशुभिन्द्रसमः समाः ॥ ४५ ॥

अनुशिष्टि उपसहरति—इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रकृतीनां प्रजानां वर्गः समूहः आदिर्येषां तेषां निर्णयेषु । प्रजारक्षणादिनिर्णयेष्वित्यर्थः । नयाः नीतिः आश्रयो यस्य क्षपिताः नाशिताः अतः शश्वः कामादयः घहिः शश्व-
श्च येन एतादृशः सन् वसुधरा शश्वी माधु वंथा स्यात्तथा शाधि दुष्टनिर्घो-
शिशानुप्रहपूर्वकं पालय । शशु अनुशिष्टो लोट् ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । राजेन्द्रे दशरथे इत्थं अभीक्ष्णं वदतीति इत्थंवादी तस्मिन्
सति मौनं अधिधितः आधितः रामः हृदयं विष्यति तादृयति इति हृदयारित्
' नहिष्ठितिष्वि- ' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । तेन शोकेन हेतुना वाप्यैः
नेत्रोदकेः हृदयं उरः ववर्ष सितेषु । सिच्चातोर्लिट् ॥ ४२ ॥

तत इति । ततः पूर्वोक्तमापणानन्तरं धियः लक्ष्म्याः निधिः शेषधिः निर्भ-
रीकृताः एकप्रकृता इत्यर्थः । समाः अभिषेकसम्भारा येन एतादृशः । मयाः
पृथ्व्याः पतिः स दशरथः वज्राणां हीरकाणां आसनं वज्रासनं ' वज्रोऽस्त्री
हीरके पती ' इत्यमरः । भद्रं मंगलकारकं अथवा भद्रं रामभद्रम् । भीमसेन
इतिवत् निर्देशः । निधाय उपवेश्य प्राभिषिक्तः अभिषेकारंभ स्तवान् इत्यर्थः ।
' आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ' इति आदिकर्मणि क्तः । स च ' आदिकर्मणि
क्तः कर्तरि च ' इति कर्तरि । अनुशासालंकारः ॥ ४३ ॥

रुरुध इति । पृष्ठे पृष्ठभागे संविष्टः संलग्नः यो घधिः मातृप्रभिविशेषः तेन
मधरं मद्दं पानं गमनं परधाः एतादृशया तया मतिद्वया मन्धरया धीरं दशरथं
प्रति धरो निधिभूतो स्मारयित्वा राज्यं रुन्धे । रामस्य राज्यप्राप्तिर्विप्र्रितेत्यर्थः ।
अत्र रामराज्यविग्रहस्य वेकेष्व्याः वक्तृत्वेऽपि मन्धरया वेकेष्व्याः मन्धरितत्वात्
मन्धरायाः वक्तृत्वं बोध्यं तेन रामावधेन न विरोधः ॥ ४४ ॥

आदिदेश इति । ततः मन्धराकर्तृकविग्रहानन्तरं इद्रेण मन्धरया रामः नुन्यः
दशरथः वनजे वनले इव हंसणे नेत्रे यस्य एतादृशं दशं धीराः वंथा यस्य स
दशर्मासो रावणः मस्य शशुः रामः तम् । माविवृत्ताभावित्यायेनेद् दशदीवशशु-
त्वं पूर्वकस्याभिप्रायेण ॥ । चतुर्दश समाः वर्गाणि ' इत्यमरः ॥ शशुः समाः ' इत्यमरः । वनेषु अरण्येषु वस्तुं आदिदेश आतापयामास ॥ ४५ ॥

अनिन्द्यजानिनाऽऽरूढो निर्जगाम रथः पुरः ।
 कृतप्रस्थानसौमित्रिः स्फुरत्केतुरथो पुरः ॥ ४६ ॥
 अश्रुभिर्हृदयं सीता निजमेव न केवलम् ।
 चकारार्द्रं जनस्यापि प्रेक्षितस्य घनाध्वनि ॥ ४७ ॥
 जगन्नेत्राभिरामस्य रामस्य रक्षितायसः ।
 शङ्कस्य त्यागिनं देवं धृणयेयासवो जहुः ॥ ४८ ॥
 न्यवर्तत परित्यज्य क्षत्ताऽथ क्षत्रियत्रयम् ।
 ऊढाधु यलितधीयं निरं तेनैव योक्षितः ॥ ४९ ॥
 द्विप्राण्येव रथं त्यक्त्वा पदान्याधाय निस्सहा ।
 येयमन्यत्किञ्चिद्मिति पप्रच्छ मैथिली ॥ ५० ॥

अनिन्देति । अधो दशरथाज्ञाननरं अनिन्दा जाया यस्य स अनिन्दजानिः
 रामचन्द्रः 'जायाया निह' इति समासात्तो निन्दादेशः । तेन । अनेन सीतायाः
 पतिव्रतत्वात् सीतापि रामेण साङ्गता इति गम्यते । आढः अधिष्ठितः ।
 स्फुरतीति स्फुरन् एतादृशः, केतुः ध्वजो यस्य । पुरः अग्रतः, एत प्रस्थान
 येन एतादृशः सौमित्रिः लक्ष्मणो यस्य । गुरुकुलवन् नित्यसापेक्षत्वात्
 समासः । एतादृशो रथः पुरः अपोष्पापुष्पां, सहायात् 'पूः सी पुरी
 नगर्यो वा' इत्यमरः । निर्जगाम ॥ ४६ ॥

अश्रुमिरिति । सीता जानकी वनस्य अरण्यस्य अध्वा मार्गः तस्मिन्
 अश्रुभिः नेत्राद्रवैः केवल निजमेव आत्मीयमेव हृदय आर्द्रं न चकार किन्तु
 मरुत ईक्षितं अवलोकनं यस्य स प्रेक्षितः तस्य प्रेक्षारूपेत्यर्थः । जनस्यापि
 हृदय आर्द्रं चकार ॥ ४७ ॥

जगदिति । जगतः नेत्रयोः अभिरामः मनोहरः तस्य । रहित आंगः
 अपराधो यस्य । निरपराधरूपेत्यर्थः । शङ्कस्य मिषवदस्य 'शङ्कः मिषवदे'
 इत्यमरः । एतादृशस्य रामस्य त्यागिनं 'सपृचे' त्यादिना । त्यज्जातोर्धितुण्-
 प्रत्ययः 'त्यजोः' इति पित्तान् कृत्वम् । देव दशरथ असवः प्राणाः धृणयेव
 जुगुप्सयेव 'जुगुप्सावरुणे पूणे' इत्यमरः । जहुः तत्पुत्रजुः । ओहात् त्यागे
 लिट् ॥ ४८ ॥

न्यवर्ततेति । अथ रामस्य अरण्यगमनानतरं क्षत्ता सारथिः, सुमित्रः
 क्षत्रियो च क्षत्रिया च क्षत्रियाः । 'पुमान् क्षिया' इत्येकशेषः । तेषां प्रथ-
 मप्रत्ययं परित्यज्य द्वित्वा ऊढानि अश्रूणि परस्मिन् बलिना बलीरुता प्रीत्या
 परस्मिन् तन् वलितधीयम् । वीक्षणक्रियाया विशेषणमिदम् । अश्रुदृष्ट्या वक्र-
 प्रीत्या येत्यर्थः । तेनैव क्षत्रियत्रयेणैव चिर चिरकालं वीक्षितं सन् अवलोकितः ।
 सन् न्यवर्तत निवृत्त इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

द्विप्राण्येवेति । मैथिली जानकी रथे त्यक्त्वा द्वित्वा द्वे वा प्रीणि वा
 द्विप्राणि एव 'सत्ययाप्ययासन्ना-' इति बहुव्रीहिः । पदानि आधाय रथाप-

रामहस्तस्थशाखाप्रकल्पितातपवारणम् ।
 प्रस्थानमभवत्तस्यास्तदग्रेसरलक्ष्मणम् ॥ ५१ ॥
 इक्षुशाकटशालेयक्षेत्रातुत्तरकोशलान् ।
 ययुर्भागीरथीतीरं पश्यन्तः सोत्पलाम्भसः ॥ ५२ ॥
 अथानासाद्य कालिन्दीमुल्लङ्घ्य सरितं दिवः ।
 भारद्वाजाश्रमं पुण्यं चित्रकूटस्य चाध्वनः ॥ ५३ ॥
 चिह्नं नदनदीदेशैरुत्था वृक्षक्षमाधरैः ।
 राजन्यभोगिने याते राघवोऽपि गुहे गृहम् ॥ ५४ ॥
 सपत्न्यो सरितां पत्युः सुमित्रात्मजधीवरैः ।
 चित्रकूटमकूटद्वयं प्रीतिः प्रोत्तारितो ययौ ॥ ५५ ॥

पित्वा निःसहा श्रमासहिष्णुः सती या इय यता पृथ्वीत्यर्थः । अन्यत् किपत्
 किप्रमाण दूर वर्तते इति पप्रच्छ । प्रच्छ ज्ञाप्यायां लिट् ॥ ५० ॥

रामेति । रामस्य हस्तः कणः तत्र तिष्ठतीति रामहस्तस्थ एतादृशं यत्
 शाखाप्र तेन कल्पित कृत आतपवारण यस्मिन् । तस्याः सीताया अग्रेसरः
 'पुरोप्रतोयपुसर्तैः' इति टप्रत्ययः । लक्ष्मणो यस्मिन् एतादृश तस्याः सीतायाः
 प्रस्थान गमन अभवत् ॥ ५१ ॥

इक्ष्विति । इक्षूणां भवनं क्षेत्र इक्षुशाकट 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनी' ।
 इति शाकटप्रत्ययः । शालीनां भवनं क्षेत्र शालेय इक्षुशाकटानि शालेयानि
 च क्षेत्राणि येषु एतादृशान् उत्पलैः कमलैः सहितानि सोत्पलानि तथा
 अंभांसि येषु एतादृशान् उत्तरकोशलान् पश्यतः अवलोकयतः भागीरथ्याः
 विष्णुपद्याः तीरं ययुः याताः ॥ ५२ ॥

अथ विशेषकेनाह-अयेति । अथ भागीरथीतीरप्राश्यनतर कालिन्दी यमुना
 अनासाद्य अग्राप्य 'परावरयोगे च' इति क्त्वाप्रत्ययः । यमुनायां परतः सत्यां
 पूर्वमित्यर्थः । दिवः स्वर्गस्य सरितं भागीरथी उल्लङ्घ्य पुण्यं भारद्वाजस्य ऋषेरा-
 धनम् । अत्रापि 'परावरयोगे च' इति क्त्वाप्रत्ययः । उक्त्वा च चित्रकूट-
 पर्वतस्य अध्वनः मार्गस्य नदाश्च नद्यश्च देशाश्च नदनदीदेशाः तैः । वृक्षाः
 महीरूपाः क्षमाधराः पर्वताः तैश्च हेतुभिः चिह्नं लक्षण 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षण'
 इति कौशः । यत्र नदाः नद्यः देशाः वृक्षाः पर्वताश्च वर्तन्ते सचित्रकूटाद्या इत्येवं
 लक्षणमुक्त्वेत्यर्थः । राजन्यान् सत्रियान् भोजयति पालयति ते राजन्यभोगः ।
 राजन्यराष्ट्रदोषपदे मुजयातो. बिट् । राजन्यभोगाइनः प्रभुः तस्मिन् । सत्रिय-
 सत्कारकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठे इत्यर्थः । गुहे एतन्नाम्नि निपादाधिपतो गृहं पाने
 सति । कूटं कपटं जानातीति कूटज्ञः तथा न भवतीति अकूटज्ञः, अनुचित
 इत्यर्थः । राघवोऽपि रामचन्द्रोऽपि सरितां नदीनां पत्युः स्वामिनः समुद्रस्य
 सपत्न्यां भागीरथीरारिणो इत्यर्थः । सुमित्रायाः आत्मजः लक्ष्मणः धीवराः
 दाशा. 'केवर्ने दाशपावते' इत्यमरः । तैः प्रोत्तारितः अतएव प्रीतिः सत् विप्र-
 कूट एतन्नामकं वर्तते ययौ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ततः सीतामुखाम्भोजममरत्वे कृतस्पृहम् ।
 नष्टैकदृष्टिमुखेण बलिपुष्टं चकार सः ॥ ५६ ॥
 ततः प्रतीकसङ्घाटो वीरः केकयवंशजः ।
 विभ्रच्छोकद्विगुणितं धर्मं रामाश्रमं ययौ ॥ ५७ ॥
 राजघो निर्घृणः कश्चित् सम्प्राप्त इति साधवे ।
 कथ्यतामिति तद्वाक्यं द्वारि शुश्राव राघवः ॥ ५८ ॥
 अहम्रातोऽनुजस्तेन पर्णशालामधाविदात् ।
 द्वारघन्धानिरिक्तेन किञ्चित्तिर्यकृतोरसा ॥ ५९ ॥
 भरतः शोकसन्तप्तो राममादाय पादयोः ।
 आर्षेत्युक्त्वा सकुर्हीनः पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ ६० ॥

तत इति । ततः विभ्रच्छोकमात्मनवर सः रामचन्द्रः सीतायाः मुखं वदन् तदेव
 अभोज कमल तरव धमर इव सीतामुखाभोजधमरः तस्य भावः तत्त्वतस्मिन् रुता
 स्पृहा इच्छा येन न हनस्पृहम् । धमरो यथा कमलस्य मकराद् गृह्णाति एवं
 सीतामुखात्वादलोलुपमिषधः । बलिपुष्ट बलिना पुष्टः त काव अस्त्रेण गष्टा
 एकदृष्टिरस्य स नष्टैकदृष्टिः एतादृशं चकार ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः कारुदृष्टिपधानतर प्रतीकान् प्रतिकूलान् संहति इति
 प्रतीकसघाटः 'कर्मणि समि च' इत्यनेन अण्प्रत्यये नकारस्य टादेशश्च ।
 अतएव वीरः शोकेन विवृषियोगशब्देन रामविवातशोकेन च द्विगुणितं धर्मं
 अग्नधर्मं विभ्रत् धारयन् केकयवंशे अजनीति केकयवंशजः 'ममम्यां जनेई' इति इः ।
 भरतः रामस्य आश्रमं रामाश्रमं ययौ ॥ ५७ ॥

राजघ इति । राजानं दशरथात्म्य इतीति राजघः एतद्वाग्वलाभनिमित्तं
 रामस्य विवातगाम् दशरथभरणान् भरतस्य पररथा दशरथभरणकारण-
 त्वात् भरतो राजघः । राघव इति पाठान्तु साधीयान् । कश्चित् निर्घृणः निर्दयः
 राघवः (पुत्रुलोत्पन्नः सन्नामः इति साधवे सत्पुरुषाय रामाय कथ्यतां इति एव
 प्रकारेण तस्य भरतस्य वाक्यं राघवः रामचन्द्रः द्वारि शुश्राव । स्वस्य पापत्वात्
 निजनाम्ना अनिर्देशः पापी येन् रामो न पश्येन् इति बुद्ध्या राघव इति
 ममुक्तम् । पुत्रुलोत्पन्नत्वात् तत्संयधेन राम पश्येदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अनुज्ञात इति । अथ भरतवाक्यवचनानतरं द्वारस्य यो घघः घघर्न तस्मात्
 अजिज्ञेन वृधमूलेन । विचिन् वृधभावे अनिपूर्वरत्न निष्पातोः
 गत्यधार्मिकेति कर्तारं वनः । अतएव विचिन् रत्ने त्रिपङ्क्त उरी येन ।
 द्वारिस्थितो रामचन्द्रः तत्पवेसावकाशदानार्थं विचिन् अन्वयत्र स्थित इत्यर्थः ।
 तेन रामचन्द्रेण अनुज्ञातः रुतानुक्तः अनुजः भरतः पर्णशालां उट्टज 'पर्ण-
 शालोटमोऽतिपा' इति वीरः । आविशान् ॥ ५९ ॥

भरत इति । शोकेन सन्तप्तः अतएव दीनः भरतः रामं पादयोः परणयोः
 आदाय गृहीत्वा 'अये वृत्तः कविसंयोगी' इतिवत् पादयोर्नि सन्धी । पादाव-

ततः श्रुत्वा गुरोरन्तं स दुःखेन हृदिस्पृशा ।
 साभिषेकमिवाग्नेण चक्रे कर्मोर्ध्वदेहिकम् ॥ ६१ ॥
 शपमानामथ स्वस्मै कैकेयी भूतिनिस्पृहाम् ।
 गर्हन्तं भरतं वक्तुं रामश्चापि प्रचक्रमे ॥ ६२ ॥
 न स्मरामि गुरोरग्रां ज्ञात्वा जानु विलंघिताम् ॥
 न सदृशं हि नो हन्तुं तातस्य समयं यतः ॥ ६३ ॥
 समयश्चस्य गुरोरिन्द्रलोकस्थस्य विलंघने ।
 बुद्धिं च निर्विशद्वैवं पुनर्माजनि तावकी ॥ ६४ ॥
 पूजनीया च ते देवी पत्युः सत्यानुपालिनी ।
 पूजयिष्यति पूज्येषु पूजाविमुख्यमायतिम् ॥ ६५ ॥

छद्मनेत्यर्थः । आर्यं । इति सक्तु उक्त्वा पुन किञ्चन बोधाय । शोकेन क-
 ठस्य अवरुद्धत्वात् पुनः किमपि वक्तुं न शशकेत्यर्थः ॥ ६० ॥

तत इति । स. रामधृत्-ततः तस्मात् भरतात् गुरोः दशरथस्य अत मरणं 'अतो
 नाशो द्वयोर्मत्सु.' इत्यमर । श्रुत्वा हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् तेन हृदिस्पृशा
 'स्पृशोऽनुदके किन्-' इति किन् । उपपदसमास. 'हृद्युभ्यां च' इति सप्तम्या
 अलुक् । दुःखेन हृदिस्पृशेति अस्त्वविशेषण वा । अस्त्रेण अभ्युष्णा अभिषेकेण
 सहित साभिषेके एतादृशमिष ओर्ध्वदेहिकं कर्म चक्रे ॥ ६१ ॥

शपमानामिति । अथ स्वस्मै आत्मने शपतेऽसौ शपमाना तां भुक्तौ ऐश्वर्ये
 निस्पृहां निरिच्छां कैकेयस्य राज्ञः बुद्धिं कस्यां कैकेयी 'जनपद' इति आशि
 'कैकेयमिष्टपुत्रप्रदानां यादेरिय.' इति इयादेशः । अजयत्वात् ङीन् । तां गर्हन्
 निदत् भरतं वक्तुं रामोपि प्रचक्रमे । अपिर्वाक्यालकारे ॥ ६२ ॥

रामः प्रोक्तुं प्रचक्रमे इत्युक्तं विं तत् इत्यपेक्षायामाह-नेति समयस्येति च ।
 गुरोः आज्ञां ज्ञात्वा जानु क्वाचित् विलपितां उद्धृप्तिं न स्मरामि । यतः
 तातस्य दशरथस्य समयं प्रतिज्ञामित्यर्थः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसं-
 विद्' इत्यमरः । हन्तुं नाशयितुं उद्धृषयितुमिति यावत् । नः अस्माकं सदृशं
 योग्यं न हि । अतः इन्द्रलोके स्वर्गे तिष्ठतीति इन्द्रलोकस्थ तस्य स्वर्गरथस्य । गुरोः
 दशरथस्य समयस्य प्रतिज्ञाया विलंघने उद्धृषने तव इत्य तावकी 'तवकमम-
 कावेषवचने' इत्यनेन आशि तवरादेशः अण्णतत्वात् ङीप् । निर्गता विशका
 यस्याः सा निर्विशका एतादृशी बुद्धिः एवं पुनः माजनि पुनः माभूत् । मदाग-
 मनार्थं आपन्नं वरोपि तेन तातप्रतिज्ञाया भंगः स्यात् अतः सत्यप्रतिज्ञाभंगा-
 भार्पोऽर्थं पुनर्मेवं बोध इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

कैकेयीमपि मानिर्दीगित्याह-पूजनीयेति । ते त्वया पत्युः दशरथस्य सत्यं
 प्रतिज्ञासत्यत्वं अनुपालयति रहतीति सत्यानुपालिनी 'सुत्पज्जातो' इति
 शिनिः । देवी कैकेयी पूजनीया च माननीया इत्यर्थः । एतस्मिन्निमित्तं रामविषोऽग

स्वयं कृतेन दोषेण येन यो लज्जते गुरुः ।
 तेन तत्सधिधौ तद्दानन्योऽपि न च निन्द्यताम् ॥ ६६ ॥
 इति व्याहृत्य नम्राय ददौ दीनाय पादुके ।
 धर्मे मर्माधिधि मरौ वारि वारीप्यते यथा ॥ ६७ ॥
 द्विधाकारमिव ज्यायान् भरतं हृदयं चिरम् ।
 दर्शयन्तं परिष्वङ्गप्राप्तस्तान्त्वं व्यसर्जयत् ॥ ६८ ॥
 सतस्तं त्यजता शैलं विराधो रावणारिणा ।
 दृष्टस्तनूनपादर्चिर्वभूः पञ्चवटीपथे ॥ ६९ ॥

इति तां मा तिरस्कार्यीतिवर्थः । तदेव द्रव्यति-दूषयिष्यतीति । पूज्येषु मान्येषु
 पूजार्था वैमुख्य विमुख्य आगति उत्तराङ्गल वृत्तिपिष्यति । मान्याना तिर-
 स्कारे भाषिकाः मर्माचानो नावाति इति सात्वयम् ॥ ६५ ॥

सा साक्षात् नैव निन्दनीया पश्चात्तत्वात् इति केमुतिङ्ग्यायेनाह-स्वप-
 मिति । यः गुरुः मान्यः स्वयं कृतेन येन दोषेण लज्जते तेन दोषेण तत्स-
 निधौ गुर्वादिमान्यसनिधौ तद्दान् तादृशदोषकर्ता अन्योऽपि गुर्वादिभिन्नोपि
 न च निन्द्यताम् । तादृशदोषवतोऽन्यस्य निंदाकरणेऽपि सन्निहितस्य तद्वोष-
 वतो गुर्वादिमान्यस्य लज्जा भवति किमुत साक्षान्निन्दाकरण इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण व्याहृत्य उच्यते मर्मं विद्वयति तादृयतीति
 मर्मावित् । मर्मशब्दोपपदे व्यपधायतोः क्तिप् । सप्रसारण 'नहि कृतिवृत्तिभ्याधि-'
 इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । धर्मे उष्णकाले मरौ मरुदेशे यथा 'वारिवारि
 उदक् उदक्' इति इष्यते दूषते च जनैरिति शेषः । 'वारि' इत्यत्र वीप्सायां
 द्विर्षयणम् । तद्वन् दीनाय अतएव नम्राय नताय भरताय इति अर्थान्
 लभ्यते । पादुके ददौ ॥ अनुप्रासालकारः ॥ ६७ ॥

द्विधाकारमिति । ज्यायान् ज्येष्ठः रामचन्द्र इत्यर्थः । हृदयं द्विधामारं इव
 द्विधामृतमिषेत्यर्थः । हृदयं चिरं चिरकालं दर्शयन्तम् । रात्रिपयोगात् हृदयं
 द्विधैव भवतीति चेष्टानि । दर्शयन्तमित्यर्थः । भरतं परिष्वग्नौ आलिङ्गनेन प्राप्त
 लब्ध सत्त्वं येन एतादृशं व्यसर्जयत् । अवोर्ष्या प्रति गतुमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तत इति । ततः 'भरतप्रोपणानन्तरं न पूर्वोक्तं शैलं चित्रकूटं त्यजता
 त्यज्यता रावणस्य अरिः शत्रुः रामः । माविदुत्ताताधिप्रायेण विशेषणनिदम् ।
 तेन रामेण पचयत्याः यथा, पचयटीपयः 'कृष्णपूरुषधामागदरे' इत्यनेन
 समासात् 'अप्रत्ययः । तस्मिन् तनू देहं न पातयति इति तनूनपात् अग्निः ।
 जटारमिना ॥ देहो धिक्ते इति सुप्रसिद्धम् 'गजान्नपाम्' इत्यादिना साधुः ।
 'जानतदेवास्तनूनपात्' इत्यमरः । तद्वत् अग्निः कातिर्यस्य अतएव यधुः पिङ्गल-
 वर्णः 'यधू नकुलार्पिगटौ' इत्यभिधानान् । विराधः एतन्नामा राक्षसः दृष्टः
 अवलोकितः ॥ ६९ ॥

हरन्तमथ वैदेहीं विनिहृत्य निशाचरम् ।
 भविष्यादिव संक्षिप्य कथाया वस्त्वदर्शयत् ॥ ७० ॥
 पञ्चवट्याश्रमे रम्ये रङ्गत्सारङ्गशावकैः ।
 वृतेऽथ ववृते तस्य वासो वासववर्चसः ॥ ७१ ॥
 अथ रामं वृषस्यन्ती प्रपेदे नैकसीसुता ।
 इय चिन्ता दरिद्रस्य स्थूललक्ष्यं नरेश्वरम् ॥ ७२ ॥
 चकर्त्त नासिकां क्रुद्धः सीताविद्रवणादथ ।
 लक्ष्मणस्तन्मुखाभोजकणिकां रूपया समम् ॥ ७३ ॥
 भ्रातृद्वये तदाहूते क्षुरप्रप्रकरं बलम् ।
 शस्त्रैर्ध्वपयति क्षिप्रमपावरिष्टराघवौ ॥ ७४ ॥

हरतमिति । अथ निशाचरदर्शनानन्तरं वैदेही जानकी हरतं नयत निशाचां
 धरतीति निशाचरः राक्षसः तम् । 'चरेष्टः' इति अधिकरणे उपपदे टमत्वयः ।
 विनिहृत्य हत्वा भविष्यन् भावि कथायाः वस्तु संक्षिप्येव संक्षेपेण लक्ष्येण
 अवर्शयत् । सीतामपहरत रावणं इति ध्यायामि इति भाविन विस्तीर्णं वृत्तांतं
 तत्पुण्यं आचरितुरेतस्य राक्षसस्य वधेन संक्षेपेण प्रदर्शितवान् इत्यर्थः ॥
 उत्प्रेक्षालकारः ॥ ७० ॥

पञ्चवट्याश्रम इति । अथ विराधवधानतः रगतः इतस्ततो धमतः ये
 सारंगशावकाः मृगशिशवः तेः वृते पेशिते अतएव रम्ये मनोहरे पञ्चवट्याः
 समर्था यः आश्रमः तस्मिन् वासवः इन्द्रः तद्वत् वर्चः तेजो यस्य एतादृशस्य
 तस्य रामस्य वासः वसतिः ववृते वर्ततेस्म ॥ अनुमासालकारः ॥ ७१ ॥

अधेति । अथ पञ्चवटीवासानन्तरं दरिद्रस्य पिता स्थूललक्ष्यं दानशीलं
 'स्वर्बुदान्यः स्थूललक्ष्यदानशीलः' इत्यमरः । नरेश्वरं राजानमिव
 वृषस्यती मैथुनेच्छावती । ऊढः शब्दोऽयं यद्यपि 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छावाम्'
 इति उक्तं तथापि 'वृषस्यती तु कामुकी' इत्यमरात् अन्यत्रापि प्रयोगे
 बाधनाभावान् । नैकस्याः एतन्नामकराक्षस्याः सुता कन्या शूर्पणखा रानं
 प्रपेदे । पदं गतो लिट् एत्वाभ्यासलोपो ॥ ७२ ॥

चकर्त्तिति । अथ शूर्पणखायां रामसन्निधिप्राप्त्यनन्तरं सीतायाः जानक्याः
 विद्रवणात् पलायनात् । मयःरतद्रूपदर्शनेन सीतायाः पलायनमित्यर्थः । क्रुद्धः
 लक्ष्मणः सौमित्रिः तस्याः शूर्पणखायाः मुत्तमेव अभोज कमल तस्य कर्णिकां
 पद्मजीवकोर्षा 'कर्णिका कर्णभूषणे ॥ रुद्रिहर्षेणुलो पद्मजीवकोर्यां त्रिपुस्तरे'
 इत्यमरः । एतादृशीं नासिकां रूपया दयया समं चकर्त्त चिच्छेद ॥ रूपकसङ्गो-
 क्त्यलङ्कारो ॥ ७३ ॥

भ्रातृद्वये इति । तथा शूर्पणखाया आहूत आह्वयित एतादृशे घात्रोः द्वयं
 तस्मिन् शस्त्रेण ध्वपयति सति शनवर्षणं कुर्वति सतीत्यर्थः । क्षुराणां क्षुरानु-

अदीधपत गृध्राणां व्रातमेकधनुर्धरः ।
 सत्यव्रतोऽमृजो धारां सरदूषणयोर्युधि ॥ ७५ ॥
 दम्भाजीविकमुत्तुङ्गजटामण्डितमस्तकम् ।
 काश्चिन्मस्करिणं सीता ददर्शाश्रममागतम् ॥ ७६ ॥
 मृगन्याहतराजन्यो वर्णलिङ्गी निशाचरः ।
 उग्ररूपो निजं घोरं रूपं प्रादुरयीभवत् ॥ ७७ ॥
 दशानामस्य शिरसापुग्रतेजस्कमाश्रयम् ।
 पश्यन्ती मैथिली प्रीत्या रूपधेयमकम्पत ॥ ७८ ॥
 प्रदीपमिव तं द्रष्टुं नान्यास्त्रं दशशक सा ।
 असौदमरुतं तेजः परिप्लुतदशाननम् ॥ ७९ ॥

स्यबाणामां प्रकरः समूहः यस्य अथवा क्षुरगान् प्ररुति दपति तत् क्षुर-
 प्रकरं एतादृशं यत् राक्षससैन्यं कर्तुं । राघवो रामलक्ष्मणौ कर्म । क्षिप्रं शीघ्रं
 अपावरितं अवपेष्टम् 'वृत्तं धरणे' अस्मात् अपूर्वकालं लुह् ॥ ७४ ॥

अदीधपतेति । सत्यमेव व्रतं यस्य एतादृशः एकः अद्वितीयः स चासौ धनुर्ध-
 रश्च रामर्षद्र युधि सधामे सरदूषणयोः एनम्रामकराक्षसयोः अमृजः एकस्म
 धारां गृध्राणां मार्तं समूहं अदीधपत अपीष्यत् । घेदुं पाने विजितात् लुह् ॥ ७५ ॥

वृम्भेति । सीता जानकी वृम्भः आजीविका जीवनसाधनं यस्य 'आजीवो
 जीविका वार्ता' इत्यमरः । उत्तुगा' अत्युचाः या जटाः नाभिः मटितं भूपितं
 मस्तकं यस्य एतादृशं आश्रम आगतं प्राप्तं कचिन्मस्करिणं परिमाजकं 'मस्क-
 रमस्करिणौ वेणुपरिमाजंययोः' इति निपातनात् साधुः । ददर्श ॥ ७६ ॥

मृगेति । मृगेण मृगरूपीमारीचेन प्रयोग्यकर्त्रां प्याहृतो भावितो राजन्वो
 रामलक्ष्मणौ येन । मृगनिमित्तं रामलक्ष्मणौ वर्णशालायां दहिर्गतौ तत्र प्रयो-
 जककर्तारौ राघव एवेति रामायणे प्रसिद्धम् । राघवाज्ञावेव मृगरूपं भूत्वा मारीचस्य
 तत्रागमनान् । वर्णः प्रशस्तिः अष्टविधमैश्वर्यानाम् । सोऽस्यास्तीति वर्णी
 संन्यासी 'अतः ईनिठनी' इति इनि॥ तस्य स्तिगं शिष्टं तदस्यास्तीति वर्णिस्तिगी
 संन्यासीरूपधारी । उग्रं भयंकरं रूपं यस्य स उग्ररूपः एतादृशः निशाचरः
 राघवः । निजं आत्मीयं 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । घोरं भयंकरं
 रूपं स्वरूपं प्रादुरयीभवत् प्रकटीचकारेत्यर्थः । भूधातोर्गिजन्तात् लुह् ॥ ७७ ॥

दशानामिति । मैथिली सीता अथ राघवस्य दशानां शिरसां आश्रय आधा-
 रं अतएव उग्रं तेजो यस्य तन् उग्रतेजस्कं रूपं आकार एव रूपधेय
 'रूपमाकारसौदम्यमानकेष्वपि दृश्यते' इति त्रिकादशेषः । 'मृगरूपनामभ्यो
 धेयः' इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । तत् पश्यन्ती अवलोकयती सती भीत्या मयेन
 अकम्पत । कपि पठने लुह् ॥ ७८ ॥

प्रदीपनिवेति । सा सीता । असौशः मरुतः देवा येन तम् । पहे असौशः
 मरुत्वायुर्वेन एतादृशम् । तेजसा परिप्लुतानि भूगिणानि दशशतानि

रामारत्नमसौ रामनामाक्रन्ददिदं वचः ।

जगाद् जगदीशस्य क्षेपदुष्टं क्षपाचरः ॥ ८० ॥

सारङ्गाक्षि शरस्तस्य केवलं तु खरे खरः ॥

दूषणे दूषणो भद्रे न त्रिलोक्या विभौ रणे ॥ ८१ ॥

लब्धाभया बलनिरीक्षणदौहदेन

द्वारेस्थिता निजपुरप्रवरस्य सिद्धाः ।

दृष्टा मया सुरपुरं व्रजता कटाक्षै-

रैरावणद्विपगतेन सदासगर्वम् ॥ ८२ ॥

आननानि मुक्तानि यस्य । पक्षे तेजसा ज्योतिषा परिष्कृत शोभित दशायाः
वर्तिकायाः आनन अग्रभागो यस्य एतादृश प्रदीपमिव । नान्यासन्न किंचिदूर्ध्वं
सुप्तुपेति समासः । त रावण द्रष्टु न शशाक । शक्नु शक्तौ लिट् ॥ ७९ ॥

रामेति । असौ क्षपाचरः राक्षसो रावण इत्यर्थः । जगतः ईशस्य अधि-
पस्य राम इति नाम रामनाम तत् आक्रन्दतीति आक्रन्दत् । उच्चैः स्वरेण
उच्चारयत् इत्यर्थः । एतादृश रामासु रत्न थेष्टम् । 'रत्नं स्वजातिथेष्टेऽपि' इत्यमरः ॥
सीतामित्यर्थः । क्षेपेण निदया दृष्ट एतादृश इदं वक्ष्यमाण वचः भाषणं जगाद् ।
अनुमासालंकारः ॥ ८० ॥

रावणः वचो जगादेत्युक्तं तदेव निजमोविरूप सीतालोकनाथनाह—सारगा
क्षीति । सारगः हरिणः तद्वत् अक्षिणी यस्याः सा सारगाक्षी 'बहुमीहो
सकथ्यक्ष्णोः स्वांगात्पचू' इति समासातः पचूप्रत्ययः पित्वात् ङीप् । हे सारं-
गाक्षि मृगनयने सीते । तस्य बुद्धिस्थस्य रामस्येत्यर्थः । शरः बाणः केवलं खरे
खरनाभि राक्षसे खरः तीक्ष्णः । हे भद्रे हे कल्याणि । धातुवित्त्वात् पुनः
सयोधनम् । दूषणे दूषणनामके राक्षसे दूषणः शर इति सम्यग्यते रणे । प्रयाणां
लोकानां समाहारः त्रिलोकी 'अकारांतोत्तरपदो द्विगुः क्षियामिष्टः' इति
सौत्वे 'द्विगो.' इति ङीप् । त्रिलोक्याः त्रिभुवनस्य विभौ तु रघोर्भाभिनि मयि तु
म । सरोपि न दूषणोऽपि नेत्यर्थः । रामबाणेन सरदपणयोर्व्येऽपि पराक्रमेण
त्रिभुवनवशीकर्तारं मयि किं क्रियेत इति तात्पर्यम् । अनुमासालंकारः ॥ ८१ ॥

लब्धेति । बलमय यन्निरीक्षण अवलोकन तस्य यदोद्द इच्छा 'अथ
दोद्दम् ॥ इच्छा कांक्षा' इत्यमरः । तेन हेतुना निज आत्मीयं यत् पुरप्रवरं
नगरस्थेष्टं तस्य द्वारे स्थिताः लब्धं प्राप्त अभव्यं ये- । मत्त इति शेषः । एतादृशाः
सिद्धाः देवयोनिविशेषाः ऐरावणो नाम द्विपः इस्ती त गतेन प्राप्तेन सुराणां
देवानां पुरं नगरं अमरावती व्रजता गच्छता मया रावणेन हास्य गर्वश्च
हासगर्वो ताभ्यां सहित पथा म्यात्तथा कटाक्षैः अपागदर्शनेः दृष्टाः अवलो-
किताः । देवा अपि नुच्छत्वेन मया त्रिलोक्यते इतरेषां नुका कथा इति भावः ।
यस्यतिलकं वृत्तम् । 'क्षेयं यस्यतिलकं तमजा जगौ य.' इति दृष्टानात् ॥ ८२ ॥

अन्यायितोऽहमहमप्यष्टवृत्त्य सेषां
निर्जीविको मम हृतं भवनं पिशाचैः ।
इत्युन्नदन् सुरगणः सह लोकपालैः
राजाङ्गने भ्रमति मत्प्रतिहारमेत्य ॥ ८३ ॥
स्पष्टोत्पिष्टवृद्धत्रिविष्टपवलं बाहुं बहुक्षोभित-
हमापातालतलं तलेन दलितश्वेताचलेन्द्रं मम ।
नो बाष्पतृपुपधानमूतमवले धन्या सुरक्षीपु का
तल्पेऽनल्पपिकल्पजल्पमधुरकीडारसे सेवितुम् ॥ ८४ ॥

अन्यायित इति । हे राजाङ्गने रामचद्राङ्गने सति । लोकान् पालयतीति लो-
कपालाः 'कर्मण्यण्' इति अण् । इन्द्रादिलोकपालैः सह सुराणां देवानां गणः
समूहः कर्ता । मम प्रतिहारः द्वार मन्मतिहारः मदीयगृहद्वारमित्यर्थः । 'द्वारिद्वा-
स्थे' प्रतीहारः 'इत्यमरः । अहं अन्यायः अपराधः संजातोऽस्य अन्यायितः ।
तारकादित्वात् इतच्मत्वयः । एतादृशः अस्मि इति शेषः । निर्गता जीविका
जीवनसाधन यस्य एतादृशः अहमपि सेषां भवदीयामित्यर्थः । अनुवृत्त्य तिष्ठा-
मीति शेषः । मम भवनं गृहं पिशाचैः भुतेः इत अपहृत इति उन्नदति वदति
इति उन्नदन् उच्चैर्भाषमाणः सन् भ्रमति । सहलोकपाला देवा अपि दैन्यं
प्रकटयतः संतः मद्भागे भ्रमतीति तात्पर्यम् । एतेन स्वस्य सर्वशितृत्वं सूचितम् ।
वसततिलकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

स्पष्टोत्पिष्टेति । हे अवले सति अनल्पः बहुः विदल्यः यस्मिन् एतादृशो
यो जल्पः भाषणः विविधप्रकाश भाषणमित्यर्थः । तेन मधुरः कीडारसो यस्मिन् ।
तल्पपिशेषणमिदम् । अभवा अनल्पजल्पमधुरो यः कीडारसः तस्मिन् तल्पे
शाय्यायाम् । 'तल्पं शय्याददारेषु' इत्यमरः । स्पष्टं यथा स्यात्तथा उत्पिष्टं
मर्दितं पृक्तं महत् त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्थलोकस्य बलं सामर्थ्यं येन । त्रिविष्टप-
शब्दे 'मेषाः क्रोशति' इतिवत् तत्स्थलक्षणा । क्षोभः संजातोऽस्य तत् क्षोभित
बहु क्षोभित हमापातालतलं येन । भूपातालस्थलोकमर्दनमित्यर्थः । तलेन
दलितः शीर्णस्तः श्वेतः शुभकर्णः अचलेन्द्रः पर्वतः कैलासो येन एतादृशं
मम रावणस्य बाहुं भुजं उपधानमूतं उपवर्द्धमूतम् । 'उपधानं तृपचर्द्धः' इत्य-
'मरः । सुरक्षीपु देवक्षीपु मध्ये का धन्या सेवितुं नो बाष्पति मेच्छति ।
एतेन त्रिपुपधानमूतं शालिन्दात् महत्तलत्वं उपार्जितशायित्वं च सूचितम् ।
अनुशासालकारः । शार्दूलविक्रीडिनं वृत्तम् । उक्तं च—'सूर्याभ्यर्पेदि मः सत्री
सततगाः शार्दूलविक्रीडिनम्' इति ॥ ८४ ॥

१ हमा (पृथ्वी) च पातालं च त्वोक्तमित्यर्थः । 'हमा च पातालतलं च
हमापातालतले बहुक्षोभः संजातोऽनलोले बहुक्षोभिते हमापातालतले येन तत्' इति १।
समासः ।

उर्वर्या परिवीजनेषु मधुरं नृत्यं यथा लीलया
 तन्वन्त्या जितशारदेन्दुकिरणच्छायाोल्लसद्धारम् ।
 आसज्य स्वयमद्भुतस्य शिखरे निर्मोकयन्त्या पुनः
 स्नेहस्विन्नविवेपमानकरया सोऽयं भुजः स्पृश्यते ॥ ८५ ॥
 एकस्मिन् शयने मया मयसुतामालिङ्ग्य निद्रालया-
 मुन्निद्रं शयितेन मञ्जरणयोः संवाहनव्यावृता ।
 पादाग्रेण तिलोत्तमा स्तनतटे सस्नेहमापीडिता
 हर्षावेशसमर्पितानि पुलकान्यद्यापि नो भ्रूयति ॥ ८६ ॥
 अक्षान् दीव्यति दानवेन्द्रसुतया सार्धं स्मरार्ते मयि
 कीदृशयत्नपरिश्रमः अण इति श्रुत्या गतासह्यताम् ।
 यत्तो मन्मथयस्तुसंहितविधौ वृद्धौ विवृजस्वहा
 यत्तं कारयति प्रयोगचतुरा रम्भोर रम्भाऽऽह्वया ॥ ८७ ॥

उर्वर्येति । मधुर मनोहरं नृत्यं नर्तनं यथा पद्मावत् लीलया कीदृया तनो-
 तीति तन्वती तया । पुनः नृत्यसमाप्तयनर इत्यर्थः परिवीजनेषु बीजनकर्तृषु
 जिता शारदेदोः शाल्वालस्यपीदोः किण्वानां छाया कान्तिर्धन एतादृश
 यत् उल्लसत् चामरं यकीर्णम् । 'चामरं तु यकीर्णम्' इत्यमरः । अगदस्य
 केचुरस्य 'केचुरमगदं तुल्ये' इत्यमरः । शिखरे उपरिभागे स्वयं स्वतः आसज्य
 समर्थं तत्र तिथायेत्यर्थः । निर्मोकयन्त्या मोचयन्त्या 'निर्मोको मोचने ध्योमि
 यन्नाहं सर्पकचुके' इति मेदिनी । वस्तुवोशात् परिनिष्कासयत्येत्यर्थः । अङ्गेन
 प्रेम्णा आतरेण केनचित् सान्निध्यभावेन स्निग्ध-संज्ञानपमं अतएव विवेपमानः
 विशेषेण कथमानं करो यस्याः एतादृश्या उर्वर्या स सुरस्त्रीभिः वांष्टयमाना
 अर्धं भुजः बाहुः स्पृश्यते ॥ शार्दूलविकीर्णं वृत्तम् । लक्षणं तूत्तम् ॥ ८५ ॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां निद्राया लये यस्या सा निद्रा-
 लया तां गतनिद्राभित्यर्थः । एतादृशी मयस्य एतन्नामकदेत्यस्य मुतां मदो-
 र्तां मस्तिष्यमित्यर्थः । आलिंग्य आल्लिङ्ग्य उद्धृता निद्रा यस्मात् ननुन्निद्रं
 यथा स्यात्तथा । निद्रारहितं यथा स्यादित्यर्थः । शयितेन 'शीहृत्पत्रे'
 इत्यमरात् गत्यर्थेति सूत्रेण कर्तरि कः । 'निद्रा शीहृत्स्विदि निदि रिवदि
 धूपः' इत्यनेन त्विन्विषेधात् गुणः । मया रावणेन सम परणे मयस्य
 तपोः भत्यादयोः सवाहने समर्पने भ्यापृता एतद्व्यापारा । निपुणेति यावन् ।
 तिलोत्तमा एतन्नाम्नी देशागमा पादस्य चरणस्य अग्रेण स्तनतटे
 स्तनप्रतिभागे सस्नेहं सन्नेहं यथा स्यात्तथा आपीडिता सती मर्दिता
 यनी हर्षस्य च आवेश भरः तेन समर्पितानि दत्तानि पुलकानि रोमांसान्
 अप्यापि नो भ्रूयति नृत्यजति । देवमाध्याया अपि तिलोत्तमाया भत्यादाम्बा
 कर्तं स्तनमर्दनं हर्षं जनयति । शार्दूलविकीर्णं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

मरसानिति । रम्भे कळ पम्पाः सा रम्भोरः तत्समुद्रो दे रम्भोः क्षीते ।

सर्वस्वर्गवराङ्गनाभृतिद्विति प्रेमप्रधानं मयि

त्रैलोक्याधिपतौ निधाय हृदयं याया जगत्पूज्यताम् ।

नारीमाश्रयसंपदेव नयति श्रेयस्करीमुन्नतिं

मान्या मानिनि कस्य धूर्जटिजटाजुष्टा न जहोः मुता ॥८८॥

हस्तां पल्लवकोमलौ करयुगेनादाय वासः शनै-

रन्येन व्यपनीय पाणियुगलेनामृश्य काश्यास्पदम् ।

मय्यालिङ्गति बाहुभिः सुषहुभिः शैर्धवलक्षस्मित-

ज्योत्स्नासेकमनोहराधरपुटं वरप्रं स्वयं दास्यसि ॥ ८९॥

दानवैर्द्रव्य मयासुरस्य मुता मदोदरा । तथा सार्धं स्मरेण मदनेन आतंः
तन्मिन् मयि रावणे अस्मान् पाशान् दध्यति सति फीडति सति ' दिवः
कर्म च ' इति साधकतमस्य कर्ममज्ञा । मन्मदस्य मदनस्य समर्थानि
यानि वस्तूनि आलिंगनचुयनादीनि तेषां यत् संहितं सन्धानं स एव विधिः
विधानं यस्या एतादृशी या वृद्धिः उत्कर्षः तस्या दृढालिंगनचुयनादि-
लामत्पोत्कर्षे इत्यर्थः । क्रीडायां देवने यत्नेन यः परिधमः स पणः गृहः या
क्रीडायां निपुणतरा मां जयेत् सा दृढालिंगनचुयनादिलामत्पोत्कर्षं लभेत्
इति यावत् । इति मत्तः श्रुत्वा विपृष्टा स्पृहा इच्छा यस्याः सा मया सह
रताविति शेषः । अमर्याता असोदतां गता प्राप्ता क्रीडानैपुण्ये सर्वेषां असोदा
प्रयोगे क्रीडाप्रयोगे चतुरा निपुणा एतादृशी आहूया नाम्ना रभा देवागना
दानवैर्द्रव्यतया प्रयोज्यकभ्यां द्यूतं कारयति । तत्र तत्र तां शिष्टयित्वा तथा
द्यूतं काम्यतीत्यर्थः । न्वत्तस्मिन् न कृतं राक्षसा मदोदरां विरोधापातात् । तच्च
तत्र तस्याः मूचने तु न तथा विरोधः । स्वम्याः द्यूतप्राविण्यं च मूचितं भवति
इति भावः । अनुप्रासालङ्कारः । शार्दूलविज्रीडितं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

सर्वति । सर्वा. या. स्वर्गसर्वधिम्यो वरांगनाः तासां या धृतिः धैर्यम् ।

' धृतिर्भारणधैर्ययोः ' इत्यमरः । तत् इतीति सर्वस्वर्गवराङ्गनाभृतिद्वित् तस्मिन् ।
हृधातोः ' किप् च ' इति किप् । एतादृशे त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य आधिपतौ
अधीन्यरे मयि रावणे प्रेम प्रधानं यन्मिन् तत् प्रेमप्रधानं सप्रेमेत्यर्थः ।
हृदयं अतः स्मरणं निधाय स्थापयित्वा जगतः पूज्या जगत्पूज्या तस्या
भावः जगत्पूज्यता तां यायाः । याधातोर्विधो लिङ् । तदेव द्रव्यनि-नारी-
मिति । नारी स्त्रिय आश्रयस्य सपत्न्या आश्रयसपत्न्या एव उत्कृष्टआश्रय एवे-
त्यर्थः । श्रेयस्करी उन्नतिं नयति प्रापयति । हे मानिनि मति ! धूर्जटेः शकृत्स्थ
या जटा तथा जुष्टा सेविता जहो. एनन्नाम्नो राजर्षेः मुता भागीरथी कस्य
पुष्टपस्य मान्या न भवति । अतस्त्वमपि मदाश्रयेण गमेव सर्वेषां मान्या भवेति
भावः । शार्दूलविज्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

हस्ताविति । पल्लवौ किसलयौ ताविव कोमलौ मृदुलौ एतादृशो हस्तो करयोः
हस्तयोः युगं युग्मं तेन आदाय गृहीत्वा अन्येन अपरेण पाण्योः करयोः

इत्युक्त्वाऽऽद्याय रक्षःपतिरवनिमुतामुत्प्लुतो मीनजालै-
 श्चित्रं व्योमाम्बुराशिं घनपवनरयास्फालगुञ्जद्वनोर्मिम् ।
 पोतेनेव प्ररुम्पध्वनिनिवहमसौ विभ्रता पुष्पकेण
 स्फूर्जत्सीतेन यात्रामनुपहतजवव्यापिनीमाललम्बे ॥१०॥

इति जानकीहरणे दशमः सर्गः १० ।

युगलेन शनैः मदं वासो वस्त्रं व्यपनीय दूरीकृत्य कांच्याः मेसलायाः आस्पद-
 स्थानं आमृश्य ईप्सु स्पर्शं कृत्वा सुतरा अन्यत बहुभिः शेषैः उक्तचतुष्टया-
 वृत्तैः षोडशभिरित्यर्थः । बाहुभिः भुजेः मयि रावणे आलिंगति आश्लिषति
 सति बलक्ष धवल यन् स्मित हास्यं सेव ज्योत्स्ना चन्द्रिका तस्या आसेकः
 सेचन । पतनमिति यावत् । तेन मनोहरं रमणीयं अधरपुटं अधरोष्ठभागो यस्य
 एतादृशं वक्त्रं मुक्तं स्वयं स्वतः दास्यसि । दाधातोर्द्ध् ॥ रूपकालकारः ।
 शाङ्खलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

इत्युक्त्वेति । रससां राक्षसानां पतिः रावणः इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्त्वा अप-
 नेः पृच्छ्याः सुतां कन्यां सीतां आदाय गृहीत्वा मीनानां मत्स्थानां जालानि
 समूहाः तैः चित्रं पक्षे । मीनः राशिविशेषः, तदुपलक्षितानि ज्योतीषि तेषां जालैः
 समूहे चित्रं घनः निषिद्धः यः पवनः तस्य रयो वेगः तस्य आस्फालनं आघा-
 तः तेन गुञ्जत्यः शब्दं कुर्वत्यः घनाः निषिद्धाः ऊर्मयः तरगाः यस्मिन् । पक्षे
 पवनः यः पवनस्ताप्य यो रथः तस्य आस्फालनं ताडनं तेन गुञ्जतः शब्दाद-
 मानाः घनाः मेघा एव ऊर्मयो यस्मिन् एतादृशं व्योम एव अमुराशिः त उत्प्लुतः
 सन् असौ प्ररुम्पेन पवनयः शब्दाः तेषां निवहं समूहं विभ्रता धारयता पोतेनेव
 उद्भूपेनेव प्ररुम्पध्वनिनिवहं विधत्ता स्फूर्जती शोभायमाना सीता जानकी यस्मिन्
 एतादृशेन पुष्पकेन एतन्नामप्रविमानेन अनुपहतः अपतिहतो यो जवो वेगः
 तेन व्यापिनी उत्तरोत्तरदेशव्यापिनीमित्यर्थः । यात्रां गमनं आललम्बे स्वीक-
 रणं । जगामेत्यर्थः । रूपकल्लेषोपमालङ्कारः ॥ मधुरावृत्तम् 'मधुरैर्वाग्नां
 त्रयेण त्रिमुनिप्रतिपुता स्याधरा कर्त्तितेषम्' इति लक्षणान् इति शब्दः ॥ ९० ॥

इति श्री ६ सुतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदध्वलंरुप-
 ण्डितमर्काडभीकरहाटकरोपनामकथामहोपाध्यायस्योत्प्रेषामिना निगूढ-
 करोपाभिधेन वामुदेवमुतनारायणशर्मणा विरचितायां महोत्तमा-
 राम्य जानकीहरणनाट्यटीकायां दशमः

सर्गं समाप्तः ॥ १० ॥

॥ धीराधारमणार्पणमस्तु ॥

TRANSLATION OF JANKIHARANA.

1 Then (the sage entered the penance grove) covered with knots of trees nurtured and watered by the daughters of the hermits and in which incessantly danced peacocks who were prompted (to do so) by the prolonged notes of the numerous Sāma songs (chanted) by sages

2 which had vessels filled with water placed under the trees for birds to drink, and in which the tops of trees were bent down under the weight of the sacred bark garments spread over them to dry

3 where the caverns of the mountain were resorted to by reddish faced monkeys who took away in the hollows of their soft hands their own portions from the *Neelara* grain placed in different heaps

4 where old sages sat motionless although their bodies were stiffened on account of their sitting (in the same posture) for a long time in order to avoid disturbing the sleep of the young ones of the deer who having got into their (sages') laps were sleeping comfortably

5 which was enveloped in the grey smoke arising from the sacred oblations and spreading itself all round the fire sanctuaries and where guests were made to sit or lie at ease under a fruit bearing tree covered with the filaments of long creepers

6 where infants were crying in consequence of being left to themselves after having been fondled and licked by female deer, while the wives of the ascetics (mothers of those infants) were making the offerings of oblations to the sacred fire

7 where the interior of the fire sanctuary was being cleaned by the ascetics with a handful of *Kusha* grass slowly and carefully for fear of killing the small insects which had come to take away the fried grain scattered about during the offering of the oblations and then collected

8 where cages in the form of nests were prepared and made soft with the tips of (cotton) of the *Ishuka* grass by the

children of the ascetics in order that the young ones of birds dropped down from the trees may lie comfortably (in the nests)

9 where in one place grain was forming on the tips (of stalks of corn) growing in ditches full of water and earth and where the *Ingudi* fruits (spread out for) drying were scattered about by the frisking of the delighted young ones of the deer, were gathered together in heaps

10 *Kaushika* the abode of religious austerities entered in company of the two princes, the penance grove which resounded with the sounds of over joyed peacocks waited about by breezes, and sanctified with the fragrance of the sacrificial offerings

11 Then the venerable (sages) desirous of performing the (*Ishhi*) sacrifice intended for the gods directed the vigilant son of the king, who had come there for the task of guarding to undertake the duty

12 The son of the monarch, who had his bow ready while patrolling round the sage who was kindling the fire of the sacrifice to protect him from the enemy, being attracted by the beauty of the forest spoke to his younger brother

13 This penance grove of the ascetics is always full of *Nietara*, has the beauty of a lotus lake, contains a natural lake a trough of water and stalks of grain which (grow) wild and always bears excellent fruit

14 Here, penance was practised with certain objects of the world in view by that ancient man, the eternal reality, whom ascetics well-versed in the Vedas and the Vedangas comprehend with great difficulty

15 Here the primeval man worshipped fire—one of the forms of the three eyed God, with oblations it was fanned by the wings of his bird (*Garuda*) and fuel cut by the *Sudarshana* was brought for it

16 When its master who was the destroyer of his enemies practised penance the restrained *Nandaka* became intent solely on cutting sacrificial sticks and *Ashhi* grass and could not take delight in the wine in the form of the blood of the breasts of demons,

17 Then the *Gada* (mace) did not go to the dreadful battle-field in which drums were sounding to smash the heads

of the enemies and devour the marrow in them—the helmets of which heads were crushed and which spread horror.

18. The *Panchajanya* (conch) which favoured the new forests of trees with the stream of water brought in its hollow, did not, with its sounds dreadful like dry thundering, now create awe in the (minds of the) people on the battle field

19. Then *Padmâ* graciously sitting on her throne of the lotus having an erect stem, and touching the crests of the moving waves with her foot hanging forward, did not sing sweetly.

20. Then, the lord of birds did not sit on the eastern mountain, to spread his huge wings in front of the sun in order to dry them when wetted by the waters of the ocean, at the time of picking up serpents from it.

21. From this place did the greatly enraged *Hari* go forth to subdue *Bals*, leaving off roaming in the forest—which supplied him with necessities—as also his bark-garment, after softening his matted hair.

22. Since that time, this comfortable and peaceful abode of the ascetics is inhabited by a number of beasts who have forsaken their harmfulness on account of their being strongly imbued with (*Sattva*) the quality of *Hiranya garbha*

23. Look here at the tiger in your front, whom the boys of the ascetics have, through rashness, caught by its tail to count the spots which are black as if painted with ink on its body

24. This lion and this frog, who have cast away their fierceness and shyness respectively, are seeking (the one) the space underneath an elephant whose temples are flowing with ichor, and (the other) the umbrella of the hood of a serpent as they are (both) extremely scorched by the sun's rays

25. As he was uttering these words, the army of the enemies shaking the forest by the winds set by its speed and spreading over the whole heaven and the earth, became visible with its banners marked with {pictures of} crows

26. Having transferred (it implanted) the reflected images of the enraged demons, in the blade of his sword, which was brilliant like the autumnal sky, he stood there with the desire of swallowing the life of the fighters, and appeared like Yama.

27. The innumerable soldiers, who were there, said that the world which was thickly crowded with lines of goblins and demons and was filled with darkness by the dust of the wheels of chariots, was full of Satta (goblins). Rajas (dust) and Tamas (darkness)

28. The first (Ramchandra), who was supreme in valour and fought on foot, made the army of enemies, moving in heaven, his mark. His younger brother fought with (it, destroyed) the line (of enemies) standing on the earth and containing numbers of huge elephants and speedy horses

29. In the fight, the elephants who were pierced by the arrow of Râma and whose drivers with great haste left hold of their necks, hurt their own warriors — they fell down on the earth from heavens dragging the clouds with them

30. The line of his arrows could not be seen by others either on the bow or in their course or in piercing the mark the demons therefore fell down in the war, with their breasts wounded apparently, even without any cause.

31. The arrows, discharged from the bow of this warrior, flew with (it, assumed) such excessive speed, that the sounds made by the falling of the enemies were heard simultaneously with twangings of his bow strings

32. A number of weapons, which were dropped from the hands of the demons, before reaching their mark, swam for a long time in the sky, like dry leaves, having been scattered by the wind set up by his showers of arrows

33. The enemies of the gods were struck forcibly by their own arrows, which were turned back in the direction opposite to their course, by the gust of wind from the arrows of the prince, which flew with a sound caused by the feathers attached to them

34. That army struck by the arrows of the prince and falling from the (sky) path of the arrows, was abandoned in the middle, by its vital air (life) as if they were afraid of being contaminated by a fall on the polluted earth

35. The elephants of the enemies whose heads were shaken by the pricking of the sharp goad, as it were through fear, solicited, with their trunks raised to their temples (the mercy) of him who was striking them in war

36. A haughty elephant, beholding the tusks of another elephant rear him, thrown off by its roots being cut regretted having come to the fight and for a moment changed his mind

37. Another elephant at once contracted its trunk which it had thrown up to strike its adversary, and when it (the trunk) was pierced and nailed down into a circle by an arrow, could not uncurl it

38 Some one who was nailed down to his horse being pierced in the thighs by the swift arrow of Rama, did not stir from his seat, though his horse maddened by fear committed a fault (bolted)*

39 A certain firm seated demon, though his feet were lopped off at the knees, by a pair of crescent-shaped arrows of the enemy, did not fall down from his galloping horse

40 Another demon running against his enemy to kill him had his head severed by the arrow of his foe, though his life left him, he went a few steps on account of his original inertia

41 Falling furiously on the temple (of an elephant) a certain warrior) caused in a moment an elephant—appearing like a fleeting cloud, and gifted with ear *Chakras* in the form of white clouds divided into two—to rapidly move in heaven

42 In the battle, another one brought down to the ground his horse, who on account of his great velocity scattered about on all sides the intestine which had issued from the wound in its belly, that was inflicted by an arrow, and which (intestine) had been cut to pieces by the dashing of the tips of his hoofs

43 A demon whose arm was suddenly lopped off by the discus of the son of Sumitra and was discoloured, furiously used it as a weapon, shaking the whole place by his roar and hurled it at the son of the monarch

44 A discus hurled by another one, stuck by its half on the top of the enemy's club, the roaring enemy now used the club (with the half discus at its extremity) as a battle axe and struck him (the son of Dasharatha) on the head

45 The son of the ruler after throwing down the weapon from the machine in his hand a whole host of the enemies of the gods now for battle, drew out his sword from its sheath like a cobra from its hole

*The commentary seems to have made an effort to interpret some reading "कुर्यात्"

46 The lion among men, pinned the two sides of his adversary's body which had been cut into two, by the sword of Saumitri made it into one. May be through anger or through sport

47 The son of the monarch, struck at an elephant which was running for battle with its trunk lifted up by coming in contact with the sword which was meant to cut it into pieces, but the trunk was wound up instead.

48 The lower half of a rider cut by the sword did not fall down (as it remained in position), on account of the firm grip of the thighs, while the upper half dangled in front on account of the clenched fist being seized by the reins of the horse

49 When the sword of the enemy dashed on the head of one of the demons he fell down with his body prostrate on his back, as if because he was unwilling to show his back in battle to his enemy, even after the loss of his life and his haughtiness

50 The bodies of the demons were wetted by the blood trickling from their abdomen pierced by a sword but they were again dried up by the blowing of their breaths in vigorously dealing blows to one another

51 Then the first among princes having his garments reddened with the sprinkling of the scattered blood of his foe and went upon securing (marrying) the glory consequent upon victory, made the vultures (Brahmans) satiated by eating and drinking as much as they liked for a long time

52 Then that leader who jostled and burnt the bodies of Marich and Subahu by the wind and fire missiles drove to the farthest end the vast powerful army which had become quite effeminate through fear

53 That archer whose heart was full of compassion bent his bow with ease and slowly discharged his arrows on the loins of the enemies' elephants who had turned away their fronts (from his sharp arrows)

54 The army of the exceedingly powerful enemy could not stand the attacks of Rama who was aided by his iron arrows and who was terrible like the fall of dry lightning and who was endowed with the radiance of the sun at the time of final destruction.

55 These arrows standing on the strong bow-string, receiving a sudden discharge and possessing tips of well-adjusted blades, gave advice to the soldiers of the enemy to go to the assembly in heaven (death) [and in doing so they were] like the Buddhist ascetics who, living in extraordinary goodness instantly obtained complete emancipation, the brightness of whose races indicated the fruitfulness of the proper adoption of judicious method and who gave advice how to go to the assembly of the gods

56 When the lord had made sacrificial offerings in the shape of enemies to the fire viz death and was espousing a brave maiden in the form of the goddess of Victory, there danced under the sound of the kettle drum, headless bodies covered with abundance of bright vermillion in the form of coagulated blood

57 The foreparts of the bodies of goblins after falling on the ground, stood erect and thereby spread horror, as if they were demons half-sprung out of the ground for the purpose of fighting, being cut, since the Rakshasas had turned away their faces from the battle

58 The clouds, having a red colour on account of their repeatedly coming in contact with streams of blood of demons wounded by the weapons of Rama, brought about in the sky an untimely evening devoid of the existence of the bustle of Shankara's salutation.

59 At the dispersing of the masses of clouds in the forms of elephants, horses and moving chariots, the sky having become, clear of continuous showers of arrows and of lightning in the form of flashes of swords, acquired the autumnal splendour, in which the sun distinctly comes to view

60 A collection of crows who cawed gently and who had filled the cavities of their bellies with the fat of the demons and who sat on the forehead of the elephants, struck down by the arrows of Kakutstha, cleaned their beaks besmeared with blood, on their tusks.

61 The two princes, adored by the offering of the shedding of joyous tears on the part of the youths of the hermitage and having been welcomed by the flocks of deer went to the huts and placed the pair of heads (that of Subhahu and Mārīcha) cut away by their shafts, at the feet of their preceptor.

CANTO VI

1

1 Then the Creator of a portion of the universe started [on a journey] to confer favours on the Lord of Mithilâ who was the first among house-holders and who had just commenced [the performance of] a sacrifice

2-5 The ascetic—bearing [on his head] the matted hair, the brightness of which was heightened by the bathings connected with the Sandhyâ ceremony, which were of a golden brown colour like that of the tips of the awn of paddy and which were like the flames of the fire of asceticism [who himself was] dazzling with the radiance of his penance and [was] attractive (cooling) through the quality of tenderness [being] thus comparable to the ocean which simultaneously displays the rise of the Sun and the Moon who by the rosary of the Rudrâksha fruits hanging down his head made his matted hair creepers [look] as if laden with fruit in consequence of being watered by the sprinklings of holy water who was offered auspicious presents by sylvan nymphs issued forth from the sacrificial precincts as the blazing Sun [bursts out] from a dark cloud

6-8 Having with difficulty stopped the herd of deer that had been personally reared by him from accompanying him, he led the two sons of the lord of the earth, who were anxious to behold the bow [of Shankara] whose eyes were filled with tears [of joy] who during the act of saluting just at the mention of departure were touched on the head by great sages with their handmade fragrant by the smoke of sacrificial offerings, and who had pronounced benedictions on the young damsels of hermits on receiving the Arghya proffered by them

9 Then the self subdued one entered the long deserted abode—which was situated on the road, of Gautama the dispeller of darkness and the possessor of lustre like that of fire

10 13 In the uneven lands of the court yards of [which] cottage elephants were engaged in making mouthfuls of the Darbhâ grass grown in clusters in some parts of which cottage] were worn out bark garments eaten into by white ants, in others there were scattered about black antelope skins nibbled and cut up by wild rats elsewhere

were the roots of trees as if wetted by the water {from the body} of the snake come out of the mouth of an old water-pot placed on the ground (hard by) while in another place the snakes encircling the statue of Vishnu were pulled out by ichneumons from the opening in the cavity of the abdomen {of the statue} as if they {its} were entrails

14. There Râma asked the cause of the curse to the brilliant female form who was made to give up its petrified body by the touch of his foot

15 "Formerly Indra" saying thus much she, who hung down her head through shame, gave expression about her indiscretion during youth even without uttering {a word more}

16 Then Râma went to that country (where sprang into being) where was the origin of the violent Maruts from the shreds of the embryo mangled by Puruhâta

17 Those {three} who journeyed over the road with confidence on account of a clear knowledge of it and on account of being guided by the radiance of the jewels of the triumphal arches thus spoke to Râma words which were pleasing to the mind

18 The trees on the out skirts of which having the barks of their trunks bruised and peeled off by the halter-ropes of infuriated elephants declare, as it were, its invincibility

19 Where the maker of night (the Moon) whose orb is situated in the middle of the sky becomes a {covering} lid to the circle of the rampart touching clusters of clouds

20 The moat of which {city}, ornamented with large white lotuses interspersed with blue ones and displaying the beauty of swarms of bees alighted in the middle {it acts the ocean} resembles the ocean

21 Whose close collection of houses—being engirt all round by the heap of earth from the moat like a rampar resembling the body of the Ajagara serpent (or containing Ajagaras)—looks huddled up, as it were through terror

22 The horses of the moon exhausted by their speed drink the oovings from the moon stones suspended on the extreme points of the dove-cots on the gates of the city.

23 The collection of houses in which of with its 'body' resembling in form the thousand rayed sun by means of the numerous dovesots shows itself like Bhārgava who with his Parashu had the build of Kāstavīrya

24 Where the disc of the sun, though on the meridian *at* in the middle of the sky, looks like the morning sun in consequence of being struck by the radiance of the red stones the situated on the pinnacles of its temples

25 Where the rays of the precious stones on the tops of mansions dispelling all darkness confuses knowledge [discrimination] among the inhabitants about the two halves of the months *the* the bright and the dark one

26 Where the face moons of the royal courtezans sealed in the windows make the young-men who walk about the streets to stumble at every step

27 Where the serpent-strappings of the horses of the sun become loose on their hearing the cries of the royal peacocks [perched] on the terraces of palaces

28 Where even at night despondency does not over come the Chakravākas of the ponds seen by the light of the jewels which are fixed in the stone steps and by which portions of darkness are dispersed

29 Where the horses of the sun having come near the mansions (of the city) slacken their speed in consequence of their minds being attracted by the concert of music to the accompaniment of the Vāṃ

30 This splendid city the home of the King of Mithilā be little the city of Indra by the splendour of the enjoyments of its inhabitants

31 While thus talking (along the road) the two sons of the leader [of monarchs] were conducted by him to the highly flourishing City of that mighty performer of sacrifices

32 That hermit after having received water to wash his feet accepted with tears of joy the throne of the ruler of the earth covered with a lion skin

33 He spoke words of praise encouraging the sacrificer in the sacrificia] session the praise bestowed by one who is indifferent to worldly ties even before a king is certainly glorious

34 'That line of religious observances which had been adopted by Sagara and others by means of sacrifices has been kept up by thee who art a suzerain monarch'

35 'In spite of thy being in the decline of years the grandeur of the preparation of sacrificial session declares, ■ it were, the glory of thy valour to be on the increase'

36 'Thy fame which has gone beyond the sea-shore and occupied the whole of the vault of the sky with rapidity still goes on with ardour, and ■ [hence] like the *Abhisarika* who has been over due at an appointment, who has hastily tucked up her garment and who makes long strides through eagerness

37 May be this celestial sacrifice is for thy own benefit or I hope it only manifests a liberality towards the needy without a desire of fruit

38 'I hope after taking taxes from the rich thou showarest them on the poor just like a cloud which drinks in water from rivers and showers it on dry lands

39 'Having during youth led thy servants to gaining dom I hope thou takest care of them with kindness at the time when they have reached old age and are emaciated

40 I hope thou protectest in an appropriate manner like thy own kindred the wives of thy enemies who have been made widows by thy valour and who are [now] solicitous about the lives of their children

41 'Of the three (objects of life) Dharma at first [rightly] kept pace with the other two for a long time now, however I hope the same Dharma gains predominance in thee along with old age'

42 On the cessation of these enquiries of the sage the King of the Videhās discovered that Rāma and Lakṣmana were desirous of seeing his bow

43 The momentary raising of one eye brow by the Lord of the Earth became an inciter to the attendants for the bringing out of the bow

44-47 A powerful planet eager to make a mouthful of the radiance of the face moon orb of the bridegroom, a second obstructing latch to the happiness of a marriage union with Sitā one which in consequence of excess of poignant grief

rom its being deserted by Shiva had lain for a long time without any noise in an iron case, which was not pliable but firm and unbendable even by the string, which was shown a partiality by Shiva and which was incapable of being managed like a low rogue such a bow, which was the price for the gaining of Sitâ—did the son of Dasharatha, who had made the lustre of his nail tips as an ornament to his ear, lift up and make into a circle

48 'Then spread out in all directions a terrific sound arisen from the breaking of the bow, and which was a drum announcing the fame of Râma'

49 'The whole city—the seat of virtue having Sitâ in it and surrounded by ramparts, and prolific in yield—forthwith began to tremble

50 'The ruler of the earth, shedding by the flow of tears the joy arisen in his mind under the excuse of horripilation addressed the sage (thus) —

51 'Even in [my] old age the ardour for penance has been necessarily interrupted by the important debt *vis* wealth in the form of a female which was to be paid on the breaking of the bow'

52 'That [debt] has now gone into the service of Râma having been gained over by the barter of prowess. Know, then oh sage' that on his second [brother] is even bestowed my Urmilâ'

53 'He who was practising penance extracted by means of an infallible process the core seated seton known as "anxiety" which originated from the delay in the marriage of Sitâ.

54 'Now a chariot—the vehicle of the minds of both the kunga, and one setting at rest the desire of a host of (other) princes (for Sitâ)—was occupied by message-bearers and started for Ayodhyâ

55 'Though vanquished by the beauty of Râma there was no absence of energy in Madana resulting from the pain of disgrace [this was because] by Shiva with the force of the flame of the eye on the forehead was conferred bodilessness to the mind-born one for his own welfare

56 Muscular shoulders [and] broad sloping chest—this certainly must be painful in the delicate middle of the body of the prince—thus thinking to himself the body [of this prince] was firmly supported by the Creator by means, as it were, of two pillars in the form of long arms.

57 Having, by means of the extremities of his eyes the lower lip and the sprout like hands surpassed the peerless lustre of full blown red lotuses smeared over by the red-powder in the form of the rays of the sun, he, as it were, puts that lustre under the soles of his feet.

58 Knowledge and the sense of sight—these two are known to be his eyes possessing a clear movement, right quality and natural aptitude—one of them has almost reached very near to the range of his shruti (physical ear) while the other has traversed to the other side of the Shruti (Vedas).

59 While the people were thus narrating episodes regarding the bride-groom Sitâ, with a line on her cheek which was the seat of the perspiration resulting from heat, stood with down-cast face having sprout-like lips covered with lunar refulgence in the form of radiant lustre issuing from her white teeth which resembled the moon [herself].

CANTO VII

1 Then that daughter of the Earth attended upon by warders and chamberlains proceeded to pay her respects to the ascetic on receiving the important and inviolable instruction for her parent.

2 She, who was [already] bent under [weight of] heavy breasts resembling the temples of an elephant easily fell at the feet of the great sage (but) she rose up erect with an effort having got to bear that very weight [of the breasts] again.

3 That her choice system of casting glances indicating ardent love (displaying redness in the eyes) was certainly fire itself (was black-trailed), for, by it she burnt the fuel of

firmness saturated with the oil of love, of the Lord who resembled the God of wealth

4 The royal tent of her heart where golden pitchers in the form of full breasts were placed, was sprinkled over with the water of perspiration at the first entrance in her [heart] of the mind born one, still it did not lay down the dust (the *Rajas* quality)

5 Was it that the God of Love was satisfied by the breaking of Shiva's bow whose power was [hitherto] unimpaired, or, was it that the Mind born one impelled by the large eyed damsel rendered powerless the enemy of Subhan by embracing him

6 That firm minded virtuous one having carefully observed with half a glance that form which was even gazed at by those among whom Brahma was foremost repeatedly pictured it to himself by his mind

7 "Be merciful! Let not thy moon face vanquish the entire disced ruler of the stars". With this the cluster of stars under the guise of (her) dazzling nail tips fell, as it were, at the feet of [my] beloved

8 Having tightened the already slender middle (waist) circumference [of her], the Creator reflecting that her heavy hips may not sever it assunder supported them with a golden pair of pillars, as it were, in the form of her thighs

9 Let alone (the fact that) the pair of breasts naturally hard and warm belonging to the unimpeachably conducted one heighten the heat in me, but that this triple fold situated in the middle should consume me is a (matter of) surprise

10 Is it that the breasts of (this) one who has a fine set of teeth, are no more than the reflected images of pitchers on the entire expanse of the chest? or, are they the plump flesh-balls of youth kept aside as (being) superfluous from the body.

11. The line of new hair of the slender-limbed one which is the streak of smoke from the fire of (the burning of) the body born one (i.e. Madana) looks as if it were a boundary line put by the Creator in the middle between the two orbs of the breasts (which are) encroaching upon each other

12 Even this bracelet with heightened brilliancy acquires the power of exciting passion by being placed there (*i. e.* on the arm of the damsel) for, such is the power of the two arms having pretty wrists in infusing passion

13 The moon with the object of imitating the charm of her moon face passed through all the digits in succession, and though (it became) full it was devoid of the peculiar similarity hence, out of despondency it goes, as it were, into oblivion

14 Is it that the eyes of the does and the blue lotuses were first created by the experimenting Creator, and then were formed the pair of the eyes of this large eyed damsel

15 The two pieces of the bow stock of the god of love, which was broken in twain in anger by Shiva imitate in beauty the pair of the charming long bent lines of the eyebrows of this damsel

16 Has it been that her eye brows have come to the roots of her ears which have gained beauty from the extremities of the falling hair, to complain of the unsteadiness of the eyes? or is it that these two eyes have come to speak of the archedness of the eyebrows

17 The alien fostered one (*i. e.* the cuckoo)—whose eyes have been red through vexation in consequence of being surpassed by excellence in the sweetness of voice of this slender-lipped one—wears through despondency a black coat which is the result of excessive mental anxiety

18 I let the flower armed god on beholding the jewel in the form of Sita direct the strokes of weapons on himself That is no wonder but that the sharp discharge of the arms of the self born one should be on me is a matter of surprise

19 While his mind was occupied with such deep reflections the lord of men said to the sage that 'your daughter in law after falling at your feet which are in no way inferior to a sacred watering place, will enter the female apartments of the palace'

20 The prince was even the third cause of the slowness of the gait of this [damsel] whose walk was [already] slow on account of (1) the heaviness of her lips as well as (2) the weight of the pair of her breasts

21 Talking something to the crowd of attendants who followed her she with her slightly turned and half opened' face resembling the disc of the moon for a fact smote Râma by [her] half stolen glances

22 No sooner she was gone than the Lord of the earth led the sage accompanied by the two sons of Raghu from that place to see the full splendour of the prosperity of the continuous sacrificial session which had been kept on by Bramhans

23 Though at a distance by his physical body and afraid lest the mental uneasiness resulting from the fire of separation should burst forth Râma who was making every effort to keep it down did not leave her heart

24 When Râma the delight of her eyes was gone what was the use of gazing at the vacant quarters? With this idea, as it were tears obscured the sight of her who had expanded eyes like lotuses

25 Although the hand of this young damsel has been held by me still she has transferred her feeling of affection elsewhere with this [reflection] the bracelet of that slender limbed one left the forepart of her arm through vexation

26 The fire of vexation infused by the God of Love in the heart of her who had gracefully stooping limbs was observed by [her] companions as if it were a line of flame sent out by both of her eyes red with grief

27 Is it that she has become thin on account of having remained for a long time on his heart heated by the fire of love or is it that she has been worn out by the exertion of having to bear in her own heart him who had already entered it?

28 Though Râma is at a distance still by the force of will power he is seen here [in my heart] or is it that he appears to me to be at a distance through my own sin in spite of his being near me such were her various reflections

29 That slender-limbed damsel did not get any peace of mind although in a bed of tender sprouts on a stone slab, since she was as it were in Cupid's bed made of arrows dripping with blood

30 Her eyes (comparable to day lotuses) did not close even at the rise of the moon was it because of the practice of looking continuously at the moon in the form of her face, or through anxiety about her beloved

31 The piece of the dripping inner part of the plantain-stalk which resembled a broken marble-piece in whiteness and which was placed on the bosom of the damsel, acquired the beauty of a bandage put on the wound inflicted by a shaft of the flowery arrowed god

32 Is it that her indifference towards me, who am so devoted to the service of her feet is on account of her having seen some one else with this reflection the pair of her pretty anklets evinced great looseness

33 That tormented daughter of Vaideha, though in the company of her friends was dejected and as such passed her days with difficulty under the influence of pain caused by the radiance of the moon

34 35 Now while the lord of the sacrifice—the ruler of the earth—had his sins washed out by the drinking of the sacred Soma juice in company of Brahmans and had attained eminence without any impediment in the present sacrifice was like unto the other king who was almost equal to Indra who was master of all the Shaktees and who had Sumantra for his charioteer and he took with him his other two sons and arrived at the city of Janaka

36 He who had caused to be borne off all the warriors of the enemies, and who was familiar with all rites and ceremonies, on hearing the declaration by the family priest of the appropriate constellation for marriage being free from evil influence, had the [marriage] ceremony performed

37 While the king's palace had the purifying holy water sprinkled over on all sides without omitting any portion by means of a line of jars placed on the shoulders of intoxicated powerful elephants on which rode Brahmans who had their baths—

38 While the fragrant smoke issuing from the burning of the essence of camphor and black aloes intermixed with the sweet smell of the lotuses in the golden jars

placed 'on both the extremities of the street obscured the sky—

39 While the announcement of the success of the prince was being made by the utterances issuing from the mouths of pinnjgerists and while on this auspicious occasion trumpets with their sounds prolonged by the blowing of the conches were sending out blasts—

40 While a confused body of servants was going for ward continuously calling out with an incessantly repeated hasty demand for 'fried grain, water, Darbha by bawling out to servants who were already bringing them—

41 While the crowd of the attendants of the king—enjoined to ascertain the turnings of the water vessel which indicated the hour,—was repeatedly running backwards and forwards and by their hasty going and coming threw down by the dashing of their breasts those way farers who were on the road—

42 While the elders of the two families were boldly hastening the intrepid Râma to promptly take [his bath] saying to him the auspicious moment is drawing near, why do you stand indifferent—

43 While the sounds of large drums accompanied by clearly uttered auspicious prayers by which the whole space was filled were rising above other sounds of a high pitch simultaneously mixed with other continuous sharp notes—

44 And while the holder of the office of warder was sending away by his mace and the utterance of sharp threatening word those spectators who were not wanted—

45 And while with feelings of anger indicated by words of threat and with side movement of the finger of the hand to keep off the noisy crowd of people those officers who ordered silence walked about in the palace

46 Those who were conversant with the prescribed forms casting aside their mind (i.e. forgetting themselves) performed by a change of name the marriage of the daughter of the King at once although it is laid down that the worship of Shachi is the first ceremony in a marriage ceremony

47 Some skilful servants carried the prescribed rites through, after snatching away the several things suited for the marriage ceremony from unskilful individuals who had busied themselves in arranging the rites.

48 The young bride smitten, as she was, by Cupid, went to the side of the altar which had been properly arranged by those who understood the Vedas, after she had her bath and after she had adorned herself with a garment rendered bright by jewel ornaments

49 Then that delicate-limbed one overcome with coyness and decorated by ladies other than widows (*lit* ladies whose husbands were alive) was brought near the prince of the valiant monarch by the son of the lady love of the great Indra, who was proficient in politics

50 That prince whose equanimity was disturbed by an excess of delight and whose wrist was heavy like the body of a hooded serpent took the right hand having extremely delicate joints of that beautiful eyed lady

51 Then by that extraordinarily wise prince—who shunned all evil deeds, whose power was like that of the Creator himself, and who looked upon right conduct as his prime wealth—were put sacrificial offerings according to fixed rules in the fire which was fed with good fuel

52. Then that slender damsel having a faultless character, under the direction of one who was conversant with the Vedas, in company of Râghava, went round the fire on the altar which was made a witness to the marriage, and respectfully saluted it

53 A drop of perspiration decorated the cheek of the daughter of the earth was it formed by the heat of the fire of love in her heart or by the heat of the actual fire [on the altar]?

54 When her hand was gently pressed by her husband with the palm of his hand having the disc mark *Sûk*, with her long eyes contracted, uttered a hissing sound as if on account of the torch of fire

55. Then that moon-faced young girl, who was ignorant of passions, being directed by that Brāmhana who had reached the other end of learning, offered Lājās into the fire

56 When the joy of the delicate damsel resulting from the touch of the hand of her husband was noticed by her companions her tears which owed their rise to the issuing of the smoke from the customary sacrifice contributed to its concealment.

57 Under the directions of the best of Brāmhans, Rama, with his wife, first saluted the ruler of the Earth [and then] fell at the feet of Janaka while a bard prostrated at his [Rāmā's] feet

58 The king stood with his steady large eyes and with the eyelashes washed by the flow of tears [of joy] beholding his son possessed of the splendour of the noose bearing god and of the god who firmly held the hand of Ganges

59 Then the principal citizens who had displayed their affection by tears of joy came up to the king's daughter who was seated on a jewelled throne and to her husband to whom was given the white umbrella—both of whom were in the inner apartment, and saluted them

60 Having passed some days in the pleasures arising from the festivities of marriage Rāma was (found himself) suddenly pierced in the heart by the God of Love who was proud of his own vigilance about the right moment.

61 He who resembled Shiva in splendour held by the hand that (damsel) who had thighs resembling the fore arm and who was respected like Gauri for her conduct, and entered the mansion which was richly decorated and in which a portion was set apart for a bed stead

62 Raghupati embraced with his arms and brought on the bed prepared on the ground that young damsel whose eyes were pouring forth tears and who had held fast the jewel studded pillar in the hall while her heart had been seized with fear on beholding that bed ready prepared on the ground in her front

CANTO VIII

1 Now, he used [gentle] force towards the dams and she behaved in opposition to her husband, both of them though thus acting against each other at once produced reciprocal delight

2 The young girl—though made to sit after an exertion by the ardent (husband)—the restless one through fear repeatedly wished to get up from [her lover's] lap

3 When embraced from behind by the descendant of Raghu and spoken to longingly of his desire she, who had a charming smile and who hung down her lotus face through shame kept on steadily smiling

4 While Râghava, holding her fingers was scratching her bosom with his pecking nails, the proud girl turning her fingers with a smile disengaged her own hand with force

5 Desirous of finding out what the irritated girl would say she was held tightly and solicited the pleasure of enjoyment by the ardent lover (when) she cast an aslant frown of resentment

6 During his restraint of patience which had been snapped asunder by the flower bannered God she who held the fringe of her garment in her hand detained her female friends who were preparing to depart [from the room] to give them both a free scope

7 At the time of separation from the prince that love smitten girl—being greatly confused by the influence of the mind born God and being much perplexed with coyness in his presence—did not brook separation from him nor did she yearn for his company

8 That meek damsel having hardly any power to keep off his (i.e. her lover's) hand which was resting on the string of her girdle indicated her aversion to physical enjoyment by tears flowing down her tremulous eyes.

9. There while he (Râma) was conducting himself with violence, the lower lip of the princess whose eyes were

filled with tears apprehending the approaching bite trembled much like a frightened individual

10 Being relentlessly held fast by both of your hands I will not touch thy girdle strings so spoke the prince and she who was the beseecher accorded him a confused embrace

11 That fair limbed one—who was covered by the skirts of the garment which he (Rāghava) wore—by embracing from behind checked him who had made haste in removing her under garment and was now moving away

12 Anxious to take care of her silk garment during the night she who held the knot of her lower dress by both her hands slept in the bed without an interruption by any intentional act [on the part of her husband] with her face turned away

13 When that which was protected [by Sītā] by tight knotting of the garment was touched by the husband on ascertaining the moment of sleep she cried as if she had been robbed with a prolonged voice on the reappearance of consciousness

14 He experienced the pleasurable feeling from the face of the daughter of Mithilā which was accessible with effort but was not satisfied like a royal swan enjoying a lotus bud opened by striking it with its bill

15 He who had a tender heart [by] slowly drinking (the nectar of) her sprout like lower lip which was hurt by a bite sharpened on account of the ardour of love assuaged all pain in a moment

16 That proud lady—who had been made to suck his lower lip by various exhortations and gestures by the son of the greatest of monarchs—abruptly let it go without an ardent kiss or without a bite with her teeth

17 As the lover was gazing in secret at her lip from which the garment had been removed the eager damsel offered of her own accord her lip the colour of which had been heightened by ardour

18 She whose actions were confusedly mixed on account of infatuation love coyness and fear reached that condition wherein the sports were easily practised but could not be described

19 The piquant and agreeable talk which that excitable damsel longed for thereby to avoid intercourse only served to increase the excitement of the girl

20 The love stricken girl declared not by words through modesty but by tears to her husband her fatigue due to enjoyment and her delight by horripilation just like a newly trained woman versed in the manifestation of emotions by gesticulation in dancing

21 Everything that was done with force and (consequently) created a feeling of aversion for enjoyment in the girl tended to remove her sense of exhaustion when it was done over again with gentleness by the loving husband

22 Then the daughter of Mithila who engaged herself in tying her hair which had been loosened during the amorous sports hung down her head through bashfulness with a smile on finding the eyes of her lover rivetted on her arm pits

23 When her heart was thus pierced by the shafts of the bodiless one as some days passed on (i.e. in course of time) the firm rooted sense of modesty of the daughter of the monarch began to decrease

24 The king's daughter whose sense of bashfulness had diminished during a succession of nights having been decidedly overcome by sleep did not violently throw aside the hand of her lover which after passing beyond the tie knot of her garment rested on it.

25 As she was sleeping she was overcome with an extending fever by the sight of a terrible dream and placing her pitcher like breasts in close contact with the broad chest of Rāghav tightly embraced him

26 When her doting lover who was excited with passion began to undo the knot [of her garment] she who had (by this time) realized the pleasure of amorous sport folded

her hands apparently in fear and thereby removed them from her silken garment

27. Although recognised by the world to be endowed with a retentive faculty she who longed for a frequent repetition of the instructions from Raghava) while he was explaining to her the art of amorous sporting, pleaded forgetfulness on account of the multiplicity of instructions

28. That daughter of the king the tip of whose nose was covered with drops of perspiration, whose hands were like trembling creepers who breathed pleasantly and who had enjoyed the pleasures of amorous sporting did not satiate Râghava

29 While the king's son was driving her into acquiring proficiency in the arts of a young woman in private she whose feeling of bashfulness had been removed by the body-borne one (i.e. Cupid) now assumed the position of an active agent (in amorous sporting)

30 While all that was said by her who was smitten with an amorous feeling was being mimicked with a tinge of ridicule by the ardent lover she who was overcome with shame and looked charming with her turned body indistinctly repeated the same with a smile

31 When the parrot in the cage near the bedstead inlaid with precious jewels who had kept in mind the conversation of the two at the time of their enjoyment began to repeat 'I am helpless pray release me' she who was overcome with shame struck the cage (of the parrot)

32 When her female friends laughed on beholding the saffron paste washed off in patches from her breast by the drops of perspiration that trickled down Râma's face, she went aside with a smile from their presence.

33. Now the God of Love excited to action as if by envy, completely dispelled from the mind of the daughter of the king of Mithila all sense of bashfulness since it came in the way of actions that were to be [performed] according to his own conduct

34 Once upon a time in the pleasure garden both of them, who had lost their decorations of flowers on account of their having been washed away by the waves of water of the artificial pond enjoyed a bath supporting each other and indulging in pleasant chat

35 He whose only object was to do nothing but what was pleasing put the red dye, though similar in colour, on both the lotus like feet of the lady which had the brightness of tender sprouts

36 Both hands, of him who was himself anointing the toes of both feet [of the damsel] with the saffron-paste resembling the morning sun in brightness began to go up with an increased quivering [on the upper part of her body]

37 With the idea that the string of the jewelled girdle was unsupported (by anything) and was therefore difficult to be fixed he placed the girdle on her hips and (in doing so) repeatedly put his hands there

38 While eagerly performing the work of anointing [the bosom] with a horripilated hand he again and again touched her breasts although the sandal-paste had been uniformly laid on

39 He who drew figures [on her face], touched her creeper-like ears with the tip of his forefinger slightly bent, and [thus] had the [pleasure of an] experience of [the touch of] her face which was full of fragrance and the eyes in which were previously half closed

40 Thereafter he who was eager to suck her lower lip took it in over and over again with delight, and in doing so removed the dye which sometime ago had been put on by himself on the lips of the young lady

41 The sprout of the Asboka in the ear of her whose eyes were half-closed resumed its own (natural) colour, when the husband had kissed her eye to which he had himself applied collyrium

42 Verily she did not wish to get a mirror while the prince was decorating her to his taste with select flowers and jewels, for, the adornment of woman which results in

the satisfaction of their husbands is by itself their adornment

43 Râghava having tightly clasped her who was making pretty gestures through love was unable to simultaneously kiss her and to gaze at her, and hence he was, as it were, repeatedly agitated

44 Certain things she did not do even though solicited, others she did of her own accord, that lady enjoyed to her full desire him whom she had secured by the giving away of her own heart

45 He got from the lady each of those things by which he had charmed her, for, a good turn done to the virtuous is at once crowned with fruit

46 She threw her own body on his breast when she noticed his eyes rivetted on the portion of her body about her girdle during that performance in which she pelleted her husband's chest with drops of perspiration trickling down her lotus-like face

47 While her husband was forcing her to speak by threatening her with the punishment of biting her lower lip she who remained silent through love did not utter any words on account of a desire to secure that kind of punishment for a long time.

48 He who, during propitiation, was desirous of securing her teeth and her lotus-like face after the breasts had been placed on his chest by her, displayed his anger over and over again even without any fault [of hers].

49 The couple became cross [with each other] through the feigned anger of lovers even at trifling faults genuine love when highly developed becomes susceptible to the wound of easily excitable wrath

50 The dart of her glance reddened by the fire of her anger (aroused) by ardent love was hurled at him [with the result that it] broke down his firm courage

51 She, who was angry and without [her husband's] company for a long time approached him who was fast asleep and apprehensive of awakening [him] held her moving ear-

rings with her hands and having her wrath suspended, gently kissed him

52 In their love quarrels she feigned sleep, and when he, being full of fear, was removing her garment he was mirthfully called a thief and was boldly bit on the nether lip by her

53 Out of pride they gave up each others company and walked about, in doing so both of them with their eyes directed anywhere they dashed against each other with their breasts and heightened their love-quarrels.

54 Once upon a time he, who was the destroyer of his foes and who resembled Shiva with the half moon on his forehead, ascended the mansion in company of his beloved to have a look at the sky which had a clear brightness but was free from heat

55 At the close of the day Rāghava addressed the following words to Jānakī who was seated on the terrace of the palace and whose fragrant tresses of hair were gently waved by the breezes of wind

56 Though this red sun with all his rays collected together has set out for some place but resting on the peak of the setting mountain he is as it were gazing eagerly for a moment at the world

57. Darkness continuously following the bright sunshine which is moving away from the quarters and has lost its brightness appears as if dragged by the sun having bound it together by his (strings in the form of) rays

58. At the time of the destruction of the Universe when the Creator makes room for darkness the earth comes to the centre of the ocean and sinks down in like manner the radiance of the sun spreads over the middle of the ocean and once more disappears in the disc of the sun

59 The shroud of darkness surrounds on all sides the sun whose orb is in the ocean just as a swarm of bees surrounds a full blown lotus whose stalk is concealed by the waters [of the lake]

60 When the full moon is rising up the disc of the sun resting on the western mountain appears like the snake

wheel of an aerial car having its felly covered with the mud of metallic ore

61 As the orb [of the sun] goes on increasing in size by the contraction of the rays it gradually sinks in the water of the ocean as if on account of weight

62 The upturned rays of the sun, the splendour of whose disc is concealed by the ocean appear like the flames of the submarine fire which have burst out after overcoming the [pressure of the waters of the sea]

63 At the close of the day the thick volume of darkness held back on the front by the twilight appears like the waters of the ocean separated on one side from the waters of the rivers

64 Mark! the very forest which has the collection of its leaves reddened by the twilight and is thickly filled up with tender sprouts, acquires the beauty of ripeness when darkness slowly creeps over it

65 The trenches of the directions—whose scope is obstructed on all sides by thick darkness which is dirty [and repulsive] like a black serpent and moving about everywhere—are certainly narrowed down

66 The sky spotted like the neck of an excited peacock and enveloped in a mass of darkness appears as if covered with thick soot gathered together from the flame of the lamp in the form of the sun

67 Behold in front this brightness risen up in the sky which resembles a black serpent and which looks like a hole illumined by the rays of the distant sun who has gone down at a distance

68 The red stars in the western sky appear like scintillations of fire flying from the summit of mount Meru struck by the iron wheels of the swift chariot of the sun

69 The stars which have become invisible through the fear of the sun (but) which appear red on being struck by beams of rays come out on all sides from a keen desire to adorn the face of the quarters at the disappearance of the rays of the sun

70. The moon displaying his digits one after another on the surface of the eastern ocean suddenly obtains to day his full development which is of easy gradation in one fortnight

71 Mark the darkness having a black lustre like that of a swarm of bees come out suddenly from the east and is flying away to the west on account of being as it were, struck on the bottom by the moon with his (hand) ray

72 The moon whose refulgence is like the lustre of a necklace being buoyed up by the rising mass of waters of the ocean gradually gets above the eastern mountain

73 The circle of the quarters leaves at a great distance the mass of heavy darkness which is being dispersed with a view as it were to afford space to the moon's rays spreading on all sides

74 The moon whose body is slender at his coming up and has his rays scattered on all sides melts away as it were, on account of being enveloped by the brilliant radiance of the progressing sun

75 This moon risen up with a redness on its orb (also comes up excitedly) in abandoning the eastern direction, gradually becomes ematuated like one afflicted with sorrow and has his body covered with a waxen pallor

76 The whole collection of darkness which is as black as a swarm of bees being as it were taken in by the moon appears out in the shape of a hare through his body which is transparent.

77 Certainly this moon fills up his own disc after it has waned during the dark fortnight by means of the brightness collected together from the lotus like faces of the women suffering separation [of their lovers]

78 On the orb of moon who has broken up the dense mass of darkness with his rays there appears as it were the dust heap made up of darkness which resembles the form of a hare which has sprung up in the agitation of a flight

79 The maker of the night the crest ornament of the eastern mountain wishing as it were to collect together the darkness which has a bee like lustre and which is a read object

thickets, puts forth his hands (rays) through the interstices between the branches of trees.

80. The mass of darkness though scattered away by the rays of the moon appears to have a residue left in the form of sleeping cuckoos and of bees collected together by the fragrance of the night-lotuses.

81. The beams of rays sent out by the moon through the numerous interstices of the net-work of leaves appears, as it were, sprinkled (on the ground) under the trees and unstintedly poured on the pedestals of alters.

82. The bees during the opening of the lotuses come down from all sides like beads of darkness from the expanse of the sky the darkness of which has been dispelled by the moon.

83. The stars bright like the broken piece of a block of silver appear as if they were Laj's strewn on all sides by the 'quarter-maidens' on the path of the lord of planets about to rise up from the eastern mountain.

84. The artificial ponds after having long lamented the disappearance of the sun look to be in a swoon inasmuch as their eyes in the form of the day-lotuses are closed and the cackling of the swans silenced after they had continued it (for a time) at a high pitch.

85. The female-swan, frightened at not beholding her mate which was like a mass of moon-light (in colour) on the sandy bank enveloped in the refulgence of the moon-beams plaintively cries out with choked sobs.

86. The lotus-pond on the separation from the sun closes (her) its eyes in the form of blue-lotus-flowers at the approach of night as if not to see the world enveloped in the refulgence of the moon.

87. The collection of day lotuses standing without much space between each other comes close together to make room, as it were, to the beauty of the bed of night-lotuses the collection of whose leaves are spread out and trembling.

88. The moon bearing the mark in the form of a deer whose lustre is like that of a blue-lotus appears like a silver-

mirror with its central portion covered with the beauty of the reflections of the faces of brunettes

89 The moon has been surpassed by thy face which has a bright splendour resulting from youth and hence along with its beams it lies shrouded as it were through shame in a bank of dark clouds.

90 The moon bearing the figure of a hare slowly issues out of the interior of a dark cloud bearing a piece of black cloud as if stuck to its central portion

91 This moon appearing as if marked with a black deer seems my dear to have its splendour scooped out from its middle by the Creator to form this row of your teeth white like jasmine flowers

92 This arch of moon stones is as if it were dropping down (water of) tears of grief on seeing the (dark) spot on him who has the brilliance of nectar (as the moon) and the beauty of whose disc is eclipsed by thy face

93 Having spoken this out rapidly the best of donors having a slow gait and walking lazily through passion reached the stone slab couch which was cleansed by the rays of the moon

94 Now when the sacrifice enjoyment wherein pride which was the oblation was consumed in the fire in the form of the God of love was finished then he whose best friend was his lady love brought the Soma juice to her mouth whose reflection danced in the wine in the goblet

95 The desire of the princess for a vessel to be enjoyed along with her dear husband a mouth brought a golden shell to her lotus like hand setting aside the jeweled goblet which had a circle round it and shot forth numerous rays

96 The red colour fearing that the sharp edges of the teeth of the youthful pair excited by the passion of the God of love would certainly fall on the sport like lips left them and got to their eyes while both of them were drinking wine.

97 The drinker of honey with his thirst increased did not cease while repeatedly drinking that favourite fragrant

beverage since what was the face of the youthful lady was in reality the lotus.

98 The prince unmistakably displaying the contraction of eyebrows on account of the smarting of the wound on his lip from the dropping of the wine longed through ardent love for its being poured directly from the mouth of his beloved into his own

99 Thus did they, who wore flower wreaths in their hair which were dishevelled by their being pulled during love sports with only the thread remaining (in the hair) after the flowers had fallen away spend the night

100 Then did women wake him up in the morning with a variety of auspicious songs accompanied by agreeable sounds which were made an object of the Shadjā note divided into two parts in consonance with the excessively soft sonorous notes

101 The best of ladies—who had the saffron paste on her breast removed by tight embraces at the bosom who had the jewel like lips bit by the teeth (of the lover) during enjoyment and whose eyes were dull and reddened by continuous wakefulness—got out of bed after her lord

CANTO IX

1 After the lapse of several days on the part of the prince in the enjoyment of pleasure, the king with his other three sons the women and attendants started for his city

2 The daughter of the earth (Sūā) ready to start in company with her husband approached with steps which were slow, in consequence of his intensity of grief and on account of the heaviness of her hips and covered his feet with drops of water from her eyes.

3 Then her father with a mind partial to merits gave to his daughter in whom virtue was a prominent trait, an important advice in a styled speech which concerned the "propriate conduct of virtuous women

4 (In thee) there is pre eminent excellence of the formation of the body, prominence of virtue, a king for a father, and adolescent youth—with these, oh proud girl! do not become elated, know for certain that women (rise into) prominence by nothing else but keeping their husbands pleased

5 Women do not contribute to the elevation of men—these (men) alone [on the contrary] are the source of their glory and prosperity a cloud spreads in the sky (even) in the absence of lightening but flashes of lightening do not appear except (in the presence of) a cloud

6 Oh child! though thou be highly incensed with thy husband do not use a language full of smarting meaning towards him for, they (people or the world) look upon silence the most powerful weapon of virtuous women for reproving their husbands

7. A woman devoted to her husband who himself desires virtue in her makes him devoted to her by her upright conduct, but a woman lost to virtuous conduct gets a poignant slight from her husband who expects a meritorious conduct (in her).

8 Enough of prolixity of speech in thy case Do that which reaching my ears would not shatter my heart already weakened by old age into thousand pieces

9 Let me hope that this wish of mine regarding yourself will not hereafter prove fruitless through destiny such were the words that came out of (the mouth of) the aged speaker which choked his throat with grief

12 Then a very loud sound of the kettle drums beaten vigorously and mixed with that of trumpets and which was deep and awful like that of the ocean announced far and wide the departure of him whose majesty was like that of Balarâma

13 The loud noise of the bells of the magnificent elephants gradually prolonged by the roaring of the female elephants, conveying fear to the birds in their abodes and being spread on all sides went through all quarters

14 Then that great warrior along with the princess ascended the car having golden pictures just as the sun with his own lustre ascends the reddish-brown sky which has gained the twilight to be seen at the commencement of day

15 Women carrying on their heads closed boxes, and bearing lutes, silk-garments cages etc under the guidance of elderly warders having wands of office in their hands, followed the chariot with delight

16 His army as if it was a river noisy by the obstruction from the mountain formed of the number of elephants blinded with rut surging with graceful courvetts of the (cavalry) horses preceded him who had the brilliance of Indra

17 The path before them was not seen by the troops of elephants showering rut during their motion until the dust raised by the cars blinded their sight had not been wafted off by the wind from the foreparts of their cars

18 When the chariot had gone over some part of the road the pollen of the lotuses waving to and fro in the artificial pond situated on the out skirts of the city, settled upon that sportive lady's cheeks which were brilliant with beams of rays

19 On the road even in the presence of the army that pretty limbed one clung to her dear lord in consequence of the joltings to the wheel of the war chariot struck by the points of pieces of stone

20 Still who was in the heart of the forest beheld a herd of wild cows gladdened by the noise of the chariot with

their tails uplifted, looking upwards, and having the ears erect and running on one side

21 The rivers on the boundary of her own country having lotuses blooming by the gentle breezes and spreading inarticulate sounds of the female swans, on being crossed produced great grief in the heart of the bride

22 The mountains of her native country seen by turning back on account of passing over the tract of land and slowly going down as it were, into the surface of the earth repeatedly covered the cheeks of the princess

23 There, on the road, the breeze on the outskirts of the forest impregnated with the pungent odour of the wild Sallaki being struck by the tusks of magnificent elephants and slowly shaking the tendril like ends of the hair, touched the faces of ladies.

24 Now a volume of darkness imparting great fear to the king and even after the disappearance of night forcibly casting aside the sun's rays spread in all directions along the road

25 The quarters, having terrible appearance on account of the inauspicious heat, enveloped in darkness and having conflicting winds assumed for a time extremely vexed looks like individuals on the brink of destruction "

26 Following up that portentous (darkness) there rose up distinct to view a certain halo in the splendour of a man's form and with manly power appearing in front and instantly illuminating the northern quarter with its radiance

27. Thereafter, [the lord of the Bhrgus]—having a garland of dry lotus seeds hanging down his ears like a row of bees stretched up to the corner of his eyes in the expectation of (their being) blooming red-lotuses

vigorous asceticism hung on the slope of his broad left shoulder.

29.—he, the destroyer of the life of his enemies, bore on his exceedingly terrible left arm a bow with an arrow which carried death to his enemies and bore in his other hand a superior axe capable of penetrating the hill-forts of his adversaries,

30.—who waved about by the winds produced by his vehemence on all sides his braided matted hair, which were reddish like the sun's rays and which were as if they were the flames of the fire of his ascetism,

31.—this powerful Lord of the Bhṛigus—another incarnation of the Creator of the world, who was shaking his forces with laughter, and spreading fire, was accosted by Râma and addressed to with anger in the following words:—

32. "Oh Parashurâma ! do not make an effort to overcome Râma in battle as if he was an ordinary king. a mountain does not crumble down to pieces on coming in contact with a bull the leader of a group of kine who is endowed with the skill in breaking the banks of rivers."

33. "The vigorous, undertaking of thine, who art the enemy of the rulers of the earth, would be fruitless here in the case of the scion of the Raghus. A bird whose cleverness is restricted to swallowing fish is not equal to [harm] the Lord of serpents."

34. "Has indeed the accident, though deliberately done by me to the bow of him who holds the mountain bow and who is your tutor in taking you through the practice in archery, come to your ears?"

35. Hearing the words thus spoken by him, the pupil of the trident-bearing god, wishing to make light of the breaking of the bow which [incident] was heightening the renown of the other now said this:—

36. "Formerly, Oh new king ! it is said that the architect of the gods prepared a pair of very strong bows, displaying an efficacious descent of arrows, and handed it over to the lord of the gods known by the name Purandara."

37. Then the lord of the gods gave the first of these bows to the enemy of Danus, the wielder of the discus, and the other to the three eyed god who wished to burn the three cities.

38. With the desire to ascertain [and test] its inherent power the lord of Maruts did that with an effort which brought about a war between the receiver of oblations (Vishnu) and the possessor of terrible energy (Shiva), both of whom were endowed with invincible prowess and were undefeated.

39. The two deities leaving aside the discus and other weapons, and obstructing even the ten quarters with arrows (discharged) by two mighty bows waged a war full of adventures for thousands of years.

40. Then the god Shiva threw aside that bow which had become soft and which you bent and broke, and that unimpaired bow which belonged to Vishnu passed on to Richika, and in course of time came to my hand.

41. This bow of Vishnu has two "Gunas"—one of them well known as stiffness does not leave the ear of the world, but the other known as string comes only within the range of my ear.

42. Let the [difficult task of] drawing the bow up to the corner of the eye remain within the power of Vishnu. If you only bend the string of this bow then you will be the first among those gifted with strength.

43. If after putting an arrow to this bow it be fully drawn by you, you will get the honour of killing [me] by your hands, saying this he put the bow with an arrow into the hand of the king's son.

44. Then that destroyer of the ten-necked demon raising up, as it were an empty fist to the corner of his eye, without feeling any effort in vigorously drawing the stretched bow whose string made a twanging sound.

45. Then the arrow let fly by him, became a screen to the foremost of ascetics, who was anxious to secure a place in heaven and who wanted to kill him who belonged to the second order, and stood aside.

46. The lord of the daughter of the king of Mithila congratulated by the people with numerous addresses of honour upon his victory over an unconquerable foe, spent some days in ease on the road where it was agreeable to stay.

47 (He entered the city)—which was full of noise on account of the numerous troops that were continuously entering through the open gates as if it were the body of the pitcher horn (sage Agastya) which drank up the furiously roaring ocean—

48 —which was perfumed by the spreading black Agaru incense which having been wafted on both sides of the king's high-road was gathered together against the jewelled arches that had [near them] numerous golden jars having lotuses in them

49 —which shortened the rays of the scorching sun by the innumerable fluttering flags waved by the fragrant incense wafting breeze and had strings full of resounding golden bells

50 —which had a collection of garlands on the arches unlaid with precious stones and was fascinating on account of the sound of bells consisting of the buzzing of collections of bees bearing the resemblance of flags waved to and fro by the force of the wind

51 That prince entered the city making buds of red lotuses on all sides out of the hands of the citizens by the rise of his moon face which had for a time acquired a splendour by the folding of hands

52 The ladies without asking the permission of their elders went with all haste to the windows to have a look at the prince it is not that they were not virtuous nor that they were silly for such was the modesty of the race of Raghu

53 The line of windows full of the lotus like faces of the ladies having unsteady eyes shone like a bed of lotuses laid down horizontally impressed with an exuberance of dark lotus leaves

54, The line of the swimming eyes of the ladies fixed in the lattice windows had the beauty of a row of fish moving quickly and crowding near the net of lotus stalks.

55 When the lady took some hasty steps on (the soles of which) the lac dye had not dried up, her own complexion produced by the pressure on the stair case became the lac to the soles of her feet

56 A certain lady approached the window, already crowded with faces and, with one side of her face placed on her friend's cheek, imprinted, the picture of Yrsheshaka on her

face with the¹ ornamental lines trickling down through perspiration.

57 Another lady, though engaged in her toilet snatch ed away her ear from the grip of the fingers and ran to the lattice of the window with the leaf in her left hand

58 Another lady had the knot of her hair loosened by her rapid walking had a face dripping with the water of perspiration and walked slowly as her thighs were weakened by exertion and therefore [she] became an object of suspicion to her rival

59 Only one single ear ring which was dazzlingly bright decorated the pair of faces of two other charming ladies who had one side of the face of each (so closely pressed against the other) as to be made into one on account of their being at a very small sized window

60 A certain lady first partially concealed her face through shame as its nether lip had been bit by her loving husband and when the king had proceeded forward, she wholly put it forward out of the window with a desire to see him.

61 One lady having a very prominent bosom stood obstructing the window with her beautiful pair of breasts her friends obtained room through the space between the slenderer parts of the body to have a look of the army

62 A certain lady who had a very thin belly, placed her infant son on the surface of the sill of the roomy window and compelled him to fold his hands which were tender like the interior of the lotus cusp to the king

63 While the dear ladies were pointing with their own hands 'this the king 'that the son of Sumitrâ ' here the daughter in law the beams of rays issuing from the nails partaking of the redness of the lustre of the palms moved in space

64 The young women [of the city] unable through modesty to [directly] bless the prince with victory gave expression to a blessing for his wife saying mayest thou tread in the path of ladies with husbands

65 The armies of the king entered the city from all sides like rivers with swollen water rushing to the sea but just like the ocean the city did not become full nor was it over crowded by this rush of the armies

66 The ruler of the earth inspected his army which had divided itself into two portions and when he had noted the

two sides of the royal court-yard and the soldiers of which (stood) with folded hands, and then entered the palace ,

67 On a certain occasion the ruler of the Kekayas desirous of entering a forest to practise asceticism handed over the conquered country to his son Sudhàjit and anxious after some time to see the son of his daughter (Bharata) requested the friend of Indra (Dasharatha) through him as his messenger [to grant him that favour]

68. When the meritorious^v Sudhàjit had taken away to his own country Bharata who was intent upon the acquisition of merits, king Dasbartha, who was straight in politics, spent some days in which the sorrow of separation had been nullified by numerous pleasing acts done by his other sons

CANTO X.

i i . . ii

1 Then thousands of years rolled on while the lotus-eyed king who was like Indra himself conducted the affair of his kingdom according to (right) policy

2. In course of time grey hair were seen in some places [on his body] the skin on which was destitute of firmness, as if it were the blossoming of flowers of the creeper of old age.

3 The valiant hero did not brook (the insult) of being touched, by old age by the hand in the form of grey hair, that head of his which was exalted at all times

4 [Once upon a time] seated in the audience hall that lord of the earth who had done everything [worth doing in this world] took his eldest son on his lap and said (to him).

5 This old age—the harbinger to the banner of parting vital airs, and an obedient maid-servant of the god of death who has a red-eyed buffalo for his vehicle—[now] diligently waits upon me

6. Oh child! by old age, by extreme disgust for worldly objects and by an ardent attachment for objects of love, have our (several) limbs been gradually made loose in equal proportion

7 The majestic elephants in the form of the descendants of the Raghus most assuredly withdraw from all mundane objects in course of time when they are pricked by sharp goads of hair laid on the head.

8 In the hearts of the persons belonging to our race two things [alone] find a place—they are [respectively] amatory and rough—a wife in youth and a heap of bark-garments in old age

9 [Although] accoutred with weapons one is not eager of [achieving] conquest though possessed of wealth one is indifferent to [the performance of] sacrifices, though advanced in years one is full of amatory feelings—in the face of the Kshatriyas these are the three things to be deprecated

10 What kind of sympathy is to be found in the heart of the man who even in the forth [and last remaining] stage of the whole span of life does not acquire the feeling of a renunciation of the world

11 A man [can] practise religious austerities when his physical frame is not shattered by extreme old age In other condition it being worn out for a long time the course of austerity is completely checked (in consequence of)

12 —possessing organs of scanty strength, with the lower lip covered with dropping saliva and acting as it were the part of a little child by actions with unsteady memory —

13 —wearing the streaks of grey hair possessing the brilliance resembling that of the network of the pieces of the circlets of the fibres of lotus stalks which appear as if they were the ashes of burnt down youth

14 —having no hope of life for me who am worn down in age and who am on the point of death which is as it were proclaimed by the side nodding of the head

15 —displaying smallness of size by the contraction of the body, as if with a view to enter into the mouth of the god of death terrible on account of the sharp hundreds of spears in the form of his teeth

16 —bearing the rows of rib bones whose prominence rising up is distinctly visible owing to restlessness from disease as if they were the waves of the river of old age

17 having no teeth speaking to himself through insatiation and resembling a baby sucking its fist, and hissing out indistinct words along with dropping saliva without being interrogated,

18 —making a salutation as if to persuade old age, giving out stammering words holding a trembling head and having tears dropping down from wrinkled eyebrows;

19 —being naturally confused in old age incapacitated to carry about his own body, how can he practise asceticism though anxiously desiring to do so

20 Do not therefore, Oh Child ! raise any obstruction with your flow of tears to me who am devoid of passion and about to depart and live in a forest to practise asceticism

21 What teachings can there be in the case of thee who art good by nature ? I (only) express them for the satisfaction of my own mind which is troubled by affection

22 I trust you will tell me that (course) which makes (one's) enemies indifferent makes those who are indifferent to become friends and makes those who are friendly to be staunch and devoted

23 That action of him who desires the conciliation of mankind without enmity and wherewith he desires to gain fame does not deserve to be censured

24 In politics the course of peace making which pleases an individual as well as his opponent is beneficial violent measures are said by some to be good but astute politicians do not say so

25 The use of the principle of peace-making even by those who wish to kill is opportune Hunters wishing to pierce (and kill animals) allure them by singing

26 People look upon the policy of peace making which is totally unsupported by any gifts to be decent that peace making which carries with it even a small quantity of reward and which is upheld by Ushanasa is considered proper by all

27 Do not bestow anything without any grace In politics he wise look upon even a great present given without (any manifestation) of honour and conciliation to be (full of) blemish

28 A leader destroys an enemy who is difficult to be overcome with the help of his (enemy's) partisans like a ball of iron enveloped in bright sparks of fire by means of a heavy hammer

29 A hereditary minister who has reached the height of the friendship [&] confidence of his lord master by whispering into his ears but wishes to secure the protection of [his] enemy is the downfall of that king there is no doubt in this

30 A king who metes out an unrelenting punishment on the failure of all the other (three) expedients enjoys as

the result of his policy, an ample fruit which is peaceful in the future.

31. Even a simple cow-boy knows full-well that it is not possible to tend kine without any interruption unless with a staff how much more so with a host of feudatory princes?

32. A sovereign lord, who has given up the Danda remedy, has not imposed taxes on people, and yet wishes [to retain his] kingdom undoubtedly meets at once with a fall like an individual overcome by [the decrepitude of] old age when he gives up his supporting-staff and does not hold any one's hand [to help him]

33. The same white like moon light of him who thus employs the four fold scheme of [political] expedients attains a position unavailable by enemies

34. Properly protected subjects impart prosperity by means of riches to a king who is brave, who is well acquainted with the power of men, who is conversant with politics and who is not given to sensual enjoyments.

35. An individual though endowed with merits but without a heredity does not deserve an exalted position. Who would place on one's own head a foot-ornament (though it be richly inlaid with jewels).

36. A fool though belonging to a noble family and recognisable only by his lineage but without a reputation for any other merits—should be discarded like a 'cha nda'la' by a king

37. Therefore, a king who has secured the hereditary ministership, who [of an individual who] having an unimpeachable rectitude, is gifted with virtues, and has a noble lineage, does not go wrong

38. He who forms a friendship [of an individual] in proportion to the importance of the purpose [to be gained] and forsakes him after the object is secured is like one who abandons a boat after he has crossed the waters.

39. The dissolution of friendship between those excellent friends who have not abandoned the use of friendship without any definite motive, can come about only by [their] death just like the separation of the corporeal frame and vitality

40. A king who has the special possession of an army, and [commands ample] treasures and [numerous] forts is able to always protect himself. Can he protect the whole earth?

41 In order, therefore, to determine the various classes of subjects etc. you having gained a thorough insight into the laws of politics and having overcome the internal as well as external foes should righteously rule over this earth.

42 On the paramount monarch having said this, Rāma who had till now held silence poured out his heart by means of tears brought out by anguish which had been paining his heart.

43 44. Then that king (Dasharatha) who was the possessor of treasures, who had made grand preparations and had placed his son on the jewelled throne was about to invest him with regal power, (when) he was abruptly stopped by her (Kāikayī) who had been instigated by that Mantharā who walked slowly on account of the hump on her back by reminding the hero (Dasharatha) of the two boons which he had promised her.

45 At this the king who equalled Indra in prowess ordered his lotus eyed son—the enemy of the ten necked demon—to dwell for fourteen years in a forest.

46 (At this command of the father) a chariot, the front portion of which was occupied by Sumitra a son for a journey, which had a fluttering banner and which was mounted on by him, who had a faultless wife, started from the city.

47 Sita not only wetted her own heart with tears but also that of the people who saw her on the road through the forest.

48 The vital breathings through compassion as it were abandoned the monarch at the renouncement of his innocent Rāma who had an appearance delightful to the eyes of the world and who had (always) a pleasing speech.

49 Then the charioteer returned leaving the triad of the Kshatriyas by whom he was seen with their necks turned round and their eyes shedding tears.

50 Leaving the chariot and going forward only two or three steps that feeble daughter of the king of Mithila enquired at what distance is the place that is to be reached?

51 That journey of her was [marked] by Laxman being the leader and by a parasol of tender leaves of branches [of trees] held by Rama in his hand.

52 They reached the banks of the Dhāgīrathī observing on the route the sites of northern Kosala having ponds

of water full of lotuses and abounding in fields of sugar-cane and of paddy of the Shali-rice । ॥ ५३५ ॥ ॥ ५३५ ॥

53-55 After Guha had returned home without having gone up the Yamunâ but only crossing the Ganges and seeing the sacred hermitage of the sage Bhâradvâja and after he had detailed the marks on the road to Chitrakûta by describing the rivers and countries abounding with streams and by (mentioning) the trees and mountains (on the route) [prince] Râma who was satisfied that he had a correct guiding information of the route and that he had been brought safe across the two rivers [1st across the two co wives of the lord of streams] by the son of Sumitra and fishermen, proceeded on to Chitrakûta with the son of Sumitrâ

56 Then Rama made the crow one eyed by his arrow as he evinced a longing to acquire the condition of the bee for the lotus face of Sitâ

57 Then the warrior—the descendant of the Kaikeya race (viz Bharata) whose fatigue of the journey was doubled by the grief [consequent upon the death of the father] gathered round him a body of persons once hostile [to him] and went to the hermitage of Râma

58 Râghava heard the following words spoken at the door 'please inform the good (host) that some one who is a regicide and is hard-hearted is come '[to see you]'

59 Permitted by Râma his younger brother entered the hut with his chest slightly turned sidewise in consequence of its exceeding the breadth of the door

60 Overcome by grief as he was, Bharata seized the feet of Râma and uttered only once "Oh [my] brother! and being again attacked by sorrow he could not (1st he did not) say any thing more

61 Then hearing of the death of his father with heart piercing grief he performed the obsequial rites with a heart-piercing grief by sprinkling water by means of [his] tears

62 Then Râma began to speak to Bharata who was blaming Kaikeyi who had herself become hopeless of prosperity and hence was censuring her own self

63 Having come to know the desire of my father (1st of my elder) I do not remember to have ever transgressed it since, it is not at all proper for us to violate the behest of our father

64. Let there be no indifference on your part and inclination to transgress the wish of our father who is [at present] the dweller of Indra-loka.

65. The queen who upholds the veracity of her lord is entitled to thy homage. Neglect in adoring the respectful will bring misfortune in the end.

66. That fault by the doing of which an elderly person feels ashamed should not be brought forward in his presence as a rebuke to another person who might have committed the same.

67. Admonishing in this manner he gave a pair of his wooden sandals to his distressed brother who had bowed down to him just as water is solicited and given in Māvāda during its hot season which scorches the vital parts [of animals.]

68. The elder brother Rāma sent back Bharata who was for a long while showing as if his heart had been broken in twain [at the separation] and who now had obtained consolation from [his brother's] embrace.

69. There after Virādha who was tawny like the flames of fire was seen by the enemy of Rāvana as he was leaving the mountain.

70. Now he killed the demon (*i.e.* night wanderer) as he was carrying away Valdehi and [thus] indicated briefly the plot of future narration.

71. Then there came to be the residence of him whose energy was like that of Indra in a charming hermitage surrounded by sprightly fawns of spotted-deer.

72. Then (*i.e.* after the demon Virādha was killed) the libiduous daughter of Nalka fled to Rāma just as the anxiety of a needy person (turns itself) to a munificent monarch [for help].

73. Then Laxmana who was incensed at the frightening away of Sītā [by her] out of compassion [only] cut off her nose which was the pericarp of her lotus-face.

74. While the two brothers summoned by her were showering a volley of razor-pointed arrows the army instantly closed upon the two scions of Raghu.

75. That unparalleled archer whose vow was truthfulness made a collection of vultures to drink in the flow of the gore of Khara and Dūshana in battle.

76. Sita beheld a monk, whose means of livelihood was mere hollow display and who had a high tope of matted hair on his head come to the hermitage.

77. A terrific demon disguised as a twice-born who had lured the King to a hunting expedition [now] presented his own frightful form [to Sita].

78. Maithili began to tremble with fright at beholding the terror-inspiring outward form of the ten-headed demon.

79. She could not at a close distance look at him who was enveloped in a halo of lustre round his ten heads and who could not endure the supremacy of the gods just like a bright flame of a light, whose wick is enveloped in brightness and which does not stand a current of breeze, cannot be endured, at a small distance.

80. That night-wanderer addressed this speech, which was wicked in consequence of its being abusive to the ruler of the earth, to that jewel of women who was invoking Râma [for succour] by loud cries.

81. Oh fawn-eyed one! in battle his arrow is sharp only to Khara and hurtful to Dushana; but oh fortunate one! in the case of the master of the three worlds it is neither sharp nor hurtful!

82. The Siddhas secure in their position and out of an eagerness to observe my strength were standing in the doorways near the coverings of their houses: they were seen with sidelooks and derisive pride by me who was going to the city of the gods on the back of the Airavana elephant.

83. "I have been unjustly treated"; "I too am without the means of subsistence even though following servitude"; "my house has been plundered by demons"; the crowd of the gods crying in this manner, oh wife of a king! come to my gate and stroll about along with the guardians of the quarters.

84. Oh woman! what fortunate—one among celestial damsels does not yearn, on a couch where the sweet [pleasure] of the amusement of gossip goes on uninterruptedly, for an enjoyment of the pillow of my arm which with the palm [of its hand] has pounded to dust the armies of the gods which has stirred up the surface of the earth and of the nether world and which has broken to pieces the snow-capped lord of the mountains?

85. By Urvashi who in [her] task of fanning sportively performs a charming dance as she waves the Chavari which out-does the brilliance of the rays of the moon with a throbbing hand perspiring through love and which she places on the armlet and again snatches it away.

86. Tillottamā does not yet give up the horripilation created in her by the flush of delight at my having pressed the orbs of her breasts by the tips of the fingers of my feet while she was engaged in shampooing them as I lay awake embracing the sleeping daughter of Māyā in one bed.

87. Oh thou having thighs resembling plantain-stalks! while I who was tortured by Cupid was playing at dice with Mandodari, that celestial damsel called Rambhā, who was proficient in playing, on hearing from me the wager *viz.* ardent contests in the enjoyment of sports, could not tolerate it and being spurred with an emulation in gathering together amatory requisites made her (Mandodari) play [at dice].

88. Gain the position of respect in the whole world by setting thy ardently passionate heart on me who am the master of the three worlds and who have thoroughly shaken the firmness of all the beautiful damsels of heaven: it is the superiority of the support that raises a woman to a happy elevation. Oh proud lady! to whom is the daughter of Janhu not an object of respect [in consequence of her] being taken care of by the matted hair of Shiva.

89. Holding thy sprout-like hands with one pair of my hands, with the other pair slowly removing your skirt and touching that [part of the body] where lies the girdle, and with the remaining several hands, when I embrace you [I am sure you will yourself offer your mouth having charming lips radiating pure sparkling smiles.

90. Having spoken this much, (Rāvana) the king of the demons seized the daughter of the earth and soaring up on high undertook—by means of the aeroplane Pushpaka containing the beautiful Sita—a career which was unimpeded in its swiftness through the "aerial ocean" full of constellations having cloud-waves, making a rumbling sound by the force of violent winds, and full of commingled agitated noise; just as by means of a boat through the ocean full of marine animals, whose waves roar to the striking of violent currents of winds and is full of a variety of sounds.

NOTES.

CANTO V

- St 1 All the adjectives in the stanzas one to ten qualify तपोवनं in the tenth stanza तापस—मण्डलै With groups of trees watered and brought up by the daughters of the hermit. It was a favourite past time of the girls in her mitages to water the trees which they loved very tenderly of Shak I Ku V 14 Raghu II 36 सहस्र—ताण्डवम् 'Where the incessant dancing of the peacocks was caused by the sounds of Sama texts chanted by thousands.' शिरशिन् a peacock from शिरश a peacock's tail. The peacocks mistook this sound for thundering and therefore began to dance. The metre of the whole Canto excepting the last seven stanzas is वसन्त
- St 2 विहंगपानाय—(विहायसा मण्डलीति विहंग For the insertion of the nasal see Raghu I 51) for being drunk by birds. The hermits through loneliness kept pots filled with water, under the trees for the thirsty birds in the forest विशेषणः मस्तकम्—Where the tops of the trees were bent down by numerous sacred bark garments spread out for drying मर्माकृत is a वि formation See Kale p 210
- St 3 नीवारविभागवृत्तिषु—The divisions of wild rice नीवार was the chief food of the hermits and it grew without cultivation. When the corn was divided, the hermits did not forget to assign a portion to the monkeys in the forest of Shak I, 14 Raghu V, 9 सुदु etc—उद or सुवुद is often used with हस्त or अञ्जलि in the sense of 'cavity' 'hollow' इवमने By the monkeys from दु to leap, to jump सेवितं where the caves in the mountains were inhabited by
- St 4 परिश्रपट्टम—afraid lest the fawns that were sleeping might be (disturbed and) awakened see comment for परिश्रपन् चितोष—Adj to निषेधे (body), aching or pained on account of being made to sit (in the same posture) for a long time सुनिश्चलाः In which the old sages were sitting perfectly motionless. This shows the great loneliness of the hermits. The word अस्त is always placed first in a kavam compound

St 5 **हिरण्यरेतः शरणानि** acc pl the fire places, fire-sanctuaries. Mark the use of the acc with सर्वतः on all sides. See IV 62 *supra* and Apte 583 धूसर—dusky, of a dusty colour. The smoke of the sacred offerings thrown in fire spread everywhere and caused this colour बृहत्तमं gen sing Adj to (कलेपहे) तरो having great clusters of creepers (entwined about it) कलेपहे—फलानि गृह्णाति इति कलेपहि तस्य vide Pa ni III 1 26, 'Bearing fruit in season, fruitful (tree)'. The guests were sitting or sleeping under the trees. Another reading is आश्रितं which would mean that the guests were given food first and then slept.

St 6 **प्रवृत्ता**—commenced, undertaken बलिब्रियाम् worship, offering oblations विनोदित—चिद्यु where their children were first diverted (amused) but afterwards cried on account of being abandoned (by the female deer) विनोदितस्याजिता अत एव रोदिनस्तासा शिशव यस्मिन् The children who were placed aside by their mothers busy in worshipping, were licked by the deer and hence felt amused, but when the deer stopped licking them and left them, they began to cry.

St 7 **बलिनिया**—In (the action of) removing the parched grain scattered about in offering oblations. The insects were removing the grain to their abodes for food समेतरीडं. Afraid of killing the insects gathered together (for removing the grains). The hermits were extremely kind hearted and hence took the greatest possible care not to kill the insects at the time of swooping कुशस्य मुष्टया—with a handful of Kusha grass (used as a broom). Kusha is a kind of sacred grass. The singular denotes the class अनटं. The inside of the fire house—the sanctuary of the sacrificial fire गार्हपत्य आहवनीय and दक्षिण. For a reading that would be preferable see *comment*.

St 8 **महीरहृषट**—In order that the young ones of the birds fallen from the trees, should not be hurt the kind hearted lads in the hermitage took this step पोतिरा = मृगेषु. इरीरन्तेन—इरीराणां तन्त्रेण, the word तन्त्र usually means 'the tips or points of reeds'. The *comment* takes तन्त्र in the sense of 'cotton'. The boys collected some wild cotton and made a soft bed out of it. The words हृषट, इरीरा and मृगः shorten their final अ when followed in a compound by चिन्, तन्त्र and भारिन् respectively, hence इरीरान्तरम्. See

conimen इविम् etc Having in some places cage like nests made ready नीद means 'a nest'

- St 9 सगामिस्तान्—सूत from सूद् and अ showing 'excellence'—good clay सत्तव means a moat or a ditch. 'In which the seeds were putting forth sprouts in the ditches full of clay or earth having water' ग्रहस्तारगं—वर्णित—(वर्ग to jump, leap) skipping about Where the Ingudi fruits, which were scattered by the fawns jumping about in joy, were collected in a heap and were drying इगुदी is the name of a tree or a fruit of that tree (Marathi इगुणवे) See Mon Williams Shak I, 14 where he says—necklaces were made of the fruit, of a prolific efficacy and that it was used by hermits for pressing oil for their lamps, as also to be of use as an ointment
- St 10 आहुतिमधपात्रे Holy with the fragrance of the offerings of Nagha I, 53 वितानितोद्यमं spreading everywhere the loud sound of the peacocks अधिष्य a receptacle abode
- St 11 अतन्द्रित Vigilant, alert तन्द्रा means sluggishness dullness and the affix इत (च्) shows 'possession obtaining' वैद्युपलौकिकीय Adj to इति in the first line Pertaining to the Gods मृताप्य कर्मणे viz the protection of the sacrifice from evil spirits तद्रक्षणरन्ध्रम् The affix ह्यप् is used with a word in the sense of 'Proceeding from originating with (तस्मादागत) Who had come for the sake of the protection (of the sacrifice) See *conimen* for this interpretation आहुत with respect
- St 12 इक्ष्वत्तम् (*pr p* of इक्ष्) kindling Adj to इक्ष्वत् to Vishvamitra अधिष्ठतु Aya compound 'In the sacrifices' परित धमन् परित governs the acc धयाभुज गेति sing = of the ruler of the Earth : i.e Dasharatha सज्जशरामन् With his bow (शराणा असज्ज) ready with its string इक्ष्व attracted, captivated. Construe with वनमित्रा
- St 13 विभर्ति Predicate तपोवनम् being the subject तपोवना construe with तपोवनम् (The penance forest) of the ascetics अस्मत् A natural lake a pool आहाव a reservoir of water, pond अतृप्तिर्न परं and सदाफलं are all adjectives to शस्ये अतृप्तिम् means growing without sowing the seed without cultivation The word is formed from the root वप् with the addition of the इन् affix त्रिम् अस्मत् आहाव and शस्य are all objects to विभर्ति—The particle च expressing copulation, is to be understood

St 14 **सर्ववेदाङ्गविद** *nom pl Adj* to **तपस्विन** who know the Vedās as well as the Vedāṅgas Vedāṅga is the name of certain classes of works considered as auxiliary to the Vedās and facilitating the pronounciation and interpretation of the text and the correct employment of the Mantras The Vedāṅgas are six in number 1: शिक्षा The science of proper articulation and pronounciation 2 छंदस् The science of prosody 3 व्याकरण Grammar 4 कल्प ritual or ceremonial 5 निरुक्त Etymological explanation and 6 ज्योतिष Astronomy' अव्यय (Adj to पदम्) unchangeable, eternal See *common* पद Reality, true nature of things पुरातन पुमान् The primeval Being, the ancient person—the soul of the universe cf स्वप्न विधाता तपस फलाना केनापि कामेन तपश्चकार Ku I, 57

St 15 **सुदर्शन** Adj to **हृष्यवाहनम्** in the last line Having fuel which was cut by the Sudarshan (Vishnu's disc) and brought द्विजेभ्यः By Garuda The fire was fanned (दीक्षित) by Garuda with his wings त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरम् fire is one of the eight forms of Siva—the three eyed God The eight forms of Siva are the five elements, the sun, the moon and the sacrificing priest Sanskrit literature is full of references to these forms of the Gods cf Shaku I, 1 Ku I 57 Fire is one of these forms अग्न्यां सूरिं मूर्त्यन्तरम् आदिपूरुष God Vishnu is referred to

St 16 **तपस्यसि स्वाग्नि** *Loc abs* **शत्रुघातने** The destroyer of enemies शासन from the causal of शद् in the sense of 'to cut' समिरद्भुजः Adj to **मन्दक** As its master was worshipping it was used only to cut sacrificial sticks and Kusha grass सुसंयत Restained सुरास्त्रिधुशतत्रैः The blood from the chests of the foes of the Gods—which it used to get when its master was fighting मन्दक The sword of Vishnu

St 17 Having described the state of the Sudarshna and Nandaka the poet next speaks about Vishnu's mace, Kaumodiki रणरुद्रभिः *Nom sing Adj* to **रणम्** in which drums were beaten, or sounding वितन्वति *Loc sing* of the *pr pl* of तन् with ति adj to शिरसि Which spread terror (everywhere) अपघ्नस्तः The helmets on which were smashed down The sing शिरसि denotes the class The *common* says 'the enemies themselves doffed their helmets through fearlessness' See *common* यत्ना The

marrow, one of the seven or as some think ten essential ingredients of the body (पातु of रसामृदमासमेदोऽस्थिमज्जा छन्नाणि पातव जघास Perf 3rd sing of घस् which is optionally substituted for अद् in the Perfect

St 18 स्वरोशाहत० With the stream of water brought in its hollow पाञ्चजन्येन By the conch of Vishnu विद्युत्पागनिभैरवे Adj to रवे Fierce or dreadful like the sounds of dry thundering The figure is अनुप्रास

St 19 उप्वसरोजनिष्ठे (sitting on the seat of the lotus with its excellent (erect) stem अवलम्बिता Hanging down अगापि Pass Aor 3rd sing of गे to sing वल sweetly Adv to अगापि Lakshmi (Padma) did not sing because she was a प्रापितभर्तृका See *comment*

St 20 वारिधि० Wetted by the flow of the ocean (in the act of taking out serpents) The *comment* takes this as Loc absol and not acc dual of मित see *comment* उदयाचलम्पित Garuda goes to the eastern mountain and spreads his wings to their fullest extent to dry them in the sun आयतं Adv to वितरय As now Garuda came with his lord to the forest, his wings were not wetted at all in the sea and hence he had no occasion to dry them.

St 21 विहार sport : e the practising of penance, which was just a thing of pleasure to him (2) garden, park वस्त्रेन सम with the bark garment. विवृतवन्—वृत्त means 'matted hair He made his hair soft as he left off penance (वृत्तं विहाति इति) क्रोधपराहत filled with rage greatly enraged वलितम्पसिद्धये To accomplish the captivity or capture of Bali For the anecdote of Bali see notes *supra*—on Vāmana incarnation विट 14 used in the sense of a 'tradition' (वेतिथ)

St. 22 प्रहस्यैव Inst sing of प्रप्ति and हृ or प्रहस्य and for, if we take it as inst sing we expect सपद instead of सपदा See *comment* which defends it 'As if by seizing upon' The reading प्रहस्यैव would have been preferable हिरण्यगर्भस्य गुणस्य of the quality of Vishnu : e Satva हिरण्यगर्भे though often used as an epithet of Brahman as born from the golden egg sometimes denotes Vishnu also as here Satva is the predominant quality of Vishnu It denotes purity and kindness विपुलहंसया Adj to आपदसंपदा—The wealth consisting of a number of beasts आपद See *comment* for the formation of the word. पदं This place—residence of

the ascribes The beasts in the forests had lost off their natural antipathy and cruelty and all lived together in harmony For a similar idea see Raghu II, 14, Ku V, 17

St 23 मसीपय सेवकृतानिव Adj to यदगर्बिदन् As if made by sprinkling ink मसी means 'Lamp black or soot' मसीपय Ink The colour of the tigers was so deep that the spots looked like marks of ink यदगर्बिदन् The spots on whose body (the boys are counting) चापलात् (चपलस्य भाव) on account of rashness imprudence

St 24 हरि d al The lion and the frog The word हरि means both a lion and a frog and hence the dual is thus interpreted The lion left off its anger and the frog its fear (शक्ति) and the first wanted to sit below the belly of an elephant for shade and the second below the hood of a serpent They forgot their natural enmity सुतगण्डस्य Gen sing Whose ulior or rut was flowing

St 25 व्याहरता Ist sing subject to व्यालक्ष्यत रोदसी object of वितरय विप्रायन् Nom sing of the pr pt of वृ 10 U to shake Adj to विषद्वलं वाकटाण्यने Adj to द्यजे The flags bore the pictures of crows on them

St 26 सरोपरध (subject to द्युमुने) the enraged demon प्रतिबिम्ब विषहं (समास्थाप्य) the reflection of his body—ist his body in the form of its reflection दृषाणपत्र means the blade of the sword विदृण्वता gen pl of those who fought

St 27 असंख्यगृह्या Innumerable For the comp see commen निरन्तरम् (filled closely) leaving no space Adj to जगद् in the last line सत्वरजस्तमोमयम् (1) Constituted by the three qualities of Satta Rajas and Tamas (2) full of evil spirits dust and darkness The charm of the stanza lies in the double meaning of the words सत्त्वं रजम् and तमम् सत्त्वं means 'an evil spirit or a goblin also' For the explanation of the three qualities see notes on canto I The dust was raised by the wheels of the chariots which (dust) caused darkness (तमम्)

St 28 प्रथम First born—Rāmachandra अग्रोत्तर Foremost in strength valour पदिकं पाशाम्पा चरतीति—going on foot अतिदन्तपट्टिभूम् Adj to तति It seems the word as it is can not be interpreted properly, except by taking दन्तपट्टम् as 1/1 of the denom from दन्तिन् in the sense of 'containing or having elephants in it and dissolving as अनिद

नयती च विमुञ्च Change of the य to व is therefore suggested by the *comment*. Then too the meaning is not comfortably obtained दन्तवन् like दन्तिन् is to be understood to mean 'an elephant'. No dictionary however gives such a word. The meaning then would be 'extensive with its number of elephants'. This is all, however, an attempt to bring out some sense any how, and any better interpretation is to be welcomed.

St 29 दृत्तवराः—Whose drivers quickly loosened the hold of their necks. The drivers, when they saw the elephants pierced by the arrows of Rama separated themselves from the elephants at once for fear of falling down with them यत् acc pt. of the pr pt. of इ to go qualifies स्वसेनिवान् in the last line अदृष्टयारिः Adv. to modify पतन्त. They fell down in a manner as to drag the clouds along with them. The *comment* however takes अदृष्ट as meaning 'resembling' and not dragging which is more to the point. Stanza 28 tells us that Rama was fighting with the army in the sky and hence the falling down on earth of the elephants.

St 30 The three *Locatives* describe the three stages of shooting an arrow and in neither of these could Rama's arrows be marked on account of his dexterous and swift action hence the breasts of the demons seem to be pierced without any (apparent) instrument प्रपदे In the battle—cf. Raghu VII, 57 and IX 60.

St 31 For the correct significance of the words दृष्टा—तथा see IV, supra 'in a manner—as to,' 'so such—that the idea is that the arrows were shot with such a speed that the sound made by the twanging of the string (at the time of discharging them) was simultaneously accompanied by the sound made by the falling of the enemy struck by them विशेष Increase.

St 32 छरारिः—The weapons dropping from the hands of the demons (who were killed while aiming) तत्पदम् abstracted (or scattered about) by the gust of wind (excited) by the volley of his arrows. The gust was so violent that it scattered the weapons like dry leaves.

St 33 आदितपश्चनिरिति Adv. modifying प्रपतन्तम् With (i.e. making) a sound (resembling that) of the wings.

or roots of wings. The arrows were making a great sound while flying कसुदिव —कसु denotes the gods, and their enemies are the demons प्रतिहोमम्. The words समान् and होमन् when preceded by प्रति, अनु or अन् take the suffix ३१ before which, the final vowel with the following consonant if any is dropped. 'In an inverse manner,' 'in an opposite way' The arrows of the demons instead of reaching were counteracted on the way and struck the dischargers themselves विजगिरे *Pass. perf 3rd pl* of हन् with नि to strike

St 34 पृथक् an arrow पतत्रिणा यय (Falling) from the path of birds : e the sky. Construe the third line अग्निवे भुवस्तले निपातयेद्वा (भिद्येत्) = (As if through fear) of the distress of falling down on the unholy (contaminated) surface of the earth. The Earth was unholy because it contained corpses of the demons that were killed. See quotation in the *comment*. The vital airs, as if to avoid contagion of the unholy earth, left the bodies of the demons in the middle (i e before they reached the ground, being pierced by the arrows of Rama)

St 35 शिताकुक्षः—shaking their heads owing to the strokes of the sharp (piercing) goads विनिविष्टबाहवा—बाहु of course means their trunks अयाचन्त (Through fear) begged for protection. The idea is that the elephants shaking their heads and lifting their trunks in the air as if were bowed down to him like a man who with his hands placed near his trembling head solicits protection from another. यथा has the force of 'as if'

St 36 करीरीयुग० Adj to द्विपं With its tusks shattered on account of being cut at the root करीरी means 'the root of an elephant's tusk' मृधावतारम्ययितेन, Adj to दन्तिना, pained or grieved for having come to the battle. This is in contrast to समदेन. Though the elephant was proud at first, it became grieved at the sight of the other elephant with its shattered tusks and left off its pride विचक्रे *Pass Perf 3rd sing* of कृ with वि *Intrans* 'to alter to change' Its mind where there was pride at first, was altered : e sorrow took the place of pride

St 37 उदग्रविषह Having a lofty—majestic body प्रतिहत्य (after being collected (in a circle) निवीर्यते Adj to मण्डले *Loc*

sing (Pierced by the arrow and) pinned or nailed down, as the elephant lifted its trunk to strike, it (the trunk) was pinned down into a circle by an arrow and the elephant was unable to unfold it

St 38 वृतेऽपि दोषे—The दोष is the offence, the act of nailing or pinning down or perhaps the unrulyness of the horse The warrior (वशिष्ठ) did not move from his place, because he too was pinned down like his horse भयमुद० Adj to दृयेन The horse could not stir and the warrior too did not leave his seat

St 39 अपूर्णदुसुतेन Adj to परिपुणेन (a pair of arrows) resembling the crescent moon Such an arrow, having a horse-shoe shaped head is called a क्षुरप्र अधिभातु modifies निवृत्तयो cut at the knees यत्तु all *sing* of the *pr pt* of इ to go qualifying वाजिन

St 40 अभिघातु Aya compound Towards his enemy दृत्तदुस्तमस्तन with his head lopped off and (hence) falling or dropped down आदिदृतेन Adj to वेगेन On account of the impetus he had got, he went a few steps even after death

St 41 जवना०—Like a fast sailing cloud कुम्भे on the forehead i.e temples of an elephant त्रिधा गतै Divided into two (by the temples) The white clouds on either side served as a chowrie on the ears (which probably were flapping every now and then and thus waved the cloud chowries) बाह्वपत्ति 1 rom the causal of वह् meaning to drive, to impel side Pāṇi I vi 52 and the Varika thereon

St 42 पृषद्वभिन्न०—coming out of the stomach, pierced by an arrow This is an adj to अन्त्र (entrails) सुरापपातनै The entrails of the horse which came out of its belly were falling down in the quarters, on account of being drawn out by the hoofs which necessarily struck them while running वेगवारया With a continuous speed The warrior did not care for the wound of his horse but made it run fast on the earth

St 43 निवृत्त from वृत् to cut Construe with अपवर्जितम् The comment says—The reading 'अपवर्जितम्' is probably an error of the scribe—it does not give a good sense, and it suggests अपवर्जित, but अपवर्जित also, would do as well or better The sense would be that the arm which was cut,

became dark coloured and therefore was used as a weapon by the demon who naturally mistook it to be a sword
 आपुषिदृत्य अ चि formation—'having transformed into (for used as) a weapon' The demon used his own hand, which was lopped off by the sharp edge of the *Chakra* (रथग a disc, a circular weapon) of Lakshman, as a weapon to strike the son of Sumitra

St 44 उपदण्डमस्तवम् An *Arya* compound Near the head (upper extremity) of the staff or cudgel (in the enemy's hand)
 Construe ईरितं with परेण परम् A battle-axe. The idea is rather hard to grasp at once One warrior hurled a *Chakra* towards his enemy, who cut it into two halves One half fell to the ground and the other half stuck to the upper end of his (the enemy's) cudgel thus forming a battle axe which was used by him to strike off the head of the opponent सस्वम् making a loud sound (भराति)

St 45 स्वपाणिः—Destroyed by the weapons thrown (showered) from the machine or contrivance (of throwing or shooting weapons) in the form of his hands यन्त्र is any sort of contrivance or machine ० १ in रूपयन्त्र, and the word is used here to show that his hands were never weary and were very quick as if they were a machine ईरितु सत The son of the Ruler : ० Dasharatha hence either Rama or Laxmana Having killed the majority of the demons by the other weapons, he now took out his sword from its sheath, to kill the few that were left

St 46, सौमित्रिकृपाणः—Having a body which was being split into two, being rent by the sword of Laxmana नृहरि—ना हरि रिच—Ramechandra समग्रता The body of the foe was being split or divided into two by the sword of Laxmana, but in the meanwhile the arrow, discharged by Rama in the side of the foe pinned it—joined it together, again making it one whole The तु shows उत्प्रेक्षा Was it through anger? or was it in sport?

St 47 पावति द्विपे *Loc abs* संपिण्डित (1) made one (2) contracted Apparent contradiction arises when the first sense is taken—as how instead of cutting the trunk to pieces the sword made it—left in one whole, but the contradiction disappears when the second sense is taken. The elephant contracted its trunk into a circle when the sword came in contact with it

- St 48 हृदोदपन्निर्गतं (The lower half) Held fast by the firm thighs As the thighs of the rider had firmly clasped the horse, the lower half stuck there and did not fall सारिन्. *gen sing* सारिन् a horse man पुराणम् The closed palm—first of which was forcibly drawn by the reins of the horse उचितं *Past pass pt* (It) was suspended The upper half also did not fall on the ground but hung in the front—the head of the horse.
- St 49 उत्तानदिमृष्टविग्रह—उत्तान means lying supinely or on the back—with the face upwards When he was wounded by the sword, the demon fell on his back and died The poet says he did so because he did not wish to show his back to his enemy in the battle—even after the loss of his pride and life To turn the back—which is necessarily a sign of flying away—is a disgrace to a warrior and hence the demon's unwillingness to show his back
- St 50 पवित्रः *Adj* to पुरविष Whose bodies were wetted with the blood that flowed Supply भयान् निमग्नपद्मे सरे = a *Loc abs* सप्रपुष्पम्—By the wind excited at the time of striking each other—their bodies wet with Blood were made dry.
- St 51 ततामृक्कलः—Whose garment was made red with the blood flowing everywhere यथेष्टपानात् *acc pt Adj* to दिग्मान् Whose hearts were contented with food and drink to their hearts' fill (i.e. with a plentiful supply of blood and flesh) दिग्मान् The birds and secondly Brahmins At the time of marriage Brahmins must be given a feast and hence in this marriage of Rama with Victory this feast was given to the twice-born A bird is called a द्विज 'twice-born' because it is born once as an egg and again in its own form The figure is चेत्य
- St 52 मरुताश्च Who first shook and then burnt the bodies of Mārīchi and Subāhu by means of the missiles of Wind and fire (respectively) Mārīchi and Subāhu are the names of two powerful demons, killed by Rama अस्त्रादिभिः Transformed into women &c. as powerless through fear—*चिह्न* formation from the word अस्त्र
- St 53 दयालुः moved with compassion. The figure is Alliteration.

St 54 आशुगप्रतान० Pierce with the dry fall of lightning in the form of his shower of arrows For the propriety of the word शुष्क see *comment* युगान्त०—Having lustre resembling that of the sun at the time of the end of the Yuga—the time of the annihilation of the world A युग is an age of the world and युगान्त means generally प्रलय the total destruction of the world. At this time the elements rage wildly पटीवत् adj to द्विष *gen ung* to be construed with वल the army

St 55 The adjectives must be construed with शाक्या as well as विशिख—गुणे (1) Good qualities like सत्त्व etc which lead to final release (2) The bow string तस्थणलक्ष्यमोक्षा (1) (The Shakyas) who got final betitude at once (as the result of their merits) (2) which were discharged at the moment (they were placed on the bow-string) सुखिष्ठ० (1) सुखिष्ठ—well adopted शुक्ति Practices सखल Fruitful useful (2) सुखिष्ठ careful, close युक्ति joining, attaching वल The point or head of an arrow आनन The tip foremost शाक्या These are Buddhist mendicants—the followers of Shakyasimha or Buddha—the enlightened, the founder of the Buddhist faith The Shakyas could be absolved from worldly existence by their perfect knowledge of truth and they revealed to the world the method of obtaining the Nirvāṇa or final emancipation, hence the adj सुखिष्ठ० etc विविष्टपसभा० (1) The celestial assembly—by name Sudharma where the meritorious dead went (2) Heaven where one goes after death in war The arrows made the demons go to heaven : = killed them The figure is श्लेषावप्राणिता उपमा, and the metre वसंततिडका

St. 56 दृप्तधुनि etc The fire of death समस्यदृष्टोवे When the battle drums were sounded (to correspond to the beating of drums in marriages) The reading कोवे instead of घोवे seems to be incorrect वरच The headless trunk (especially, when it retains life) बहुहरधिर० anointed with the shining red lead in the form of the copious thick blood In a marriage too there are dancers in various sorts of dresses The metre is मणिनी See *comment*

St 57 मधेनिहृत् The fore parts of the bodies of the demons who were cut in the middle : & the lower part of whose body was separated from the upper one वायस्य पूर्ण—पूर्ण

यादः The words पूर्व, अपर etc are compounded with nouns in the *gen* expressive of the whole, and are placed first. Construe the second line — छेदै भुवि निपत्य स्थिता भय वितेजः standing there after falling on the earth on account of their wounds or (the foreparts) being cut inspired terror अपोत्थिता — Springing up half (from below the earth) The foreparts of the bodies of the demons who were severed in the middle : & at the waist fell on the earth and remained there in a vertical position, and the poet says, these were, as it were, other demons rising from the earth as the demons who were fighting left the battle The foreparts of demons who were killed are apprehended poetically to be new demons breaking out from the earth for fighting hence the figure ॥ इत्येवम् The metre is दसतिलका

St. 58 समायुधः—See the *comment* for the compound गौरीपति-प्रणतिः Devoid of the existence of the bustle of the (worshipping) obeisance to Shiva अवात्पत्तिः Brought about at the improper time In the evening there is the bustle of worshipping Shrokaia, hence this was an untimely evening without the bustle. *Idem* Megh 34 and 36 The metre is दसतिलका

St. 59 सखीद्वयः—On the passing away of the clouds (in the form) of elephants, horses, and chariots hurrying here and there Mark the dissolution of the compound स्पन्दुरगद्वयम् in a समाहारद्वयम् as the words denote parts of an army विलसद्वृषः—वृषः means 'an arrow' and secondly 'a drop' निर्विशालादितः Free from the flashes of lightning (in the form) of the glittering of the swords निर्विशाला is derived ironically as विशाला अंगुलिभ्य निर्विशाला 'more than thirty fingers (in length)' स्पन्दुरगद्वयम् this and the preceding adjectives in the stanza, qualify नमः 'manifesting or discovering the lustre of the sun' नमः are sing object to आद the subject being श्री The metre is प्रहसिणी

St. 60 रघोऽसौ—रघुः marrow, विशाला flesh वृषिः belly काश्यपः The descendant of कश्यपः an epithet of इंद्रः a king of the solar race and a descendant of Ikshvaku. Mythology relates that when the Gods were worsted in their war with the demons they, headed by Indra, went to implore the aid of Parashurama who consented to aid them on condition that Indra should carry him on his shoulders

Indra then assumed the form of a bull and carried Puranjaya on the hump (चतुर्द) Puranjaya defeated the demons and thenceforth was known as चतुर्थ of Raghu VI 71 मृदुप्रणय Adj to वायसगण The crows did not crow loudly as their bellies were over-filled. See comment तुण्डानि The beaks रदने on the tooth of the elephant The stanza shows that many elephants and Rākshasas were killed The metre is वसंततिलका

- St 61 धनिष्ठलाधुनि आदिवास्यो worshipped with the tears of the (grateful) hermit youths सुबाहो The dual stands for Subahu and Maricha—the latter being implied by the constant association of the two आवर्जिते cut off (by their number of arrows) adj to बिरसी They laid the heads of the demons, at the feet of Vishwamitra The metre is वसंततिलका

Canto VI.

The sixth Canto gives a description of the visit of Vishwamitra to Mithilā with Rāma and Lakshmana after the killing of the two demons Mārīcha and Subahu

- St 1 तत —Then thereafter : c after the killing of the two demons A pronominal adverb derived from तद् with the affix तन् according to Pans V iii 7 This suffix is added in the ablative and locative senses जगद्गर्भस्य क्षेत्र—The creator of a part of the universe : = Vishwāmītra My theology says that this great sage created a new world for King Trishanku This king though pious and just had an inordinate love for his corporeal body and to such a degree that he desired to perform a sacrifice by whose virtue he could enter heaven in his mortal body The sage Vasistha who was the family priest of the king declined to officiate at such a sacrifice The hundred sons of the sage also declined the task whereupon they were reproached in harsh language by the king They cursed him and he fell into degradation as a Chāndala While wandering in this degraded condition he came across Vishwāmītra He consented to perform the desired sacrifice By virtue of the power of his austerities the sage asked the king to ascend to heaven in his body

- 5 अरव्यदेवताभिः—By sylvan deities In every country almost we have these deities many a tree, many a stream has a sylvan nymph as the presiding deity In India it is very common प्रयुक्तं गत्वा—प्रयुक्तानि (offered) बले (of oblations, offering) मगलानि यस्मै ॥ प्रती—an ascetic See comment सत्रात्—सत्र=सीदन्त्यत्र इति may be said to be a sacrificial session a ceremony in which priests sit down continuously for a specified time The period of a satra varies from one year to even a thousand years
- St 6 सह प्रस्थित हरिणत्रातम्—The collection of deer started with the sage चाप्या० लोचनौ—agrees with तौ in Stanza 6 See comment
- St 7 गमः प्रणायेतु—see comment, व्याहृत 1st p of ह with वि and आ 1st Conj Paras to speak महाविभि—महान्तश्च ॥ ऋषयश्च ते by great sages The touching the head of him on whom a blessing is to be conferred is noteworthy
- St 8 वैद्या० शिष्यौ—see comment वैरागस = an anchorite—one who has entered the 3rd stage of human life see Raghu V 10 दृष्टवामौ—see comment, the Present participle or the Infinitive of purpose of a root loses its final nasal when followed by वाम or मनम् according to the Vārtika on Panini VI in 100 see Raghu V 10 चतु—This is the particular bow belonging to Shankara which was in the possession of Janaka Sita used it like a toy, at which her father decided that he who should be able to wield that bow was to be the husband of his daughter मेदिन्या—मेदिनी-स्यातीति मेदिनी see Raghu VIII 3 ईश्वरस्य—ईशितुं शीलं अस्य, तस्य The two sons here referred to are Rāma and Lakshmana Stanzas 6, 7 and 8 narrate one idea and, therefore form a विशेषण See Stanza 1 supra
- St 9 विस्परित्यक्त—see comment गौतम a great sage and husband of अहल्या तमोत्र—see comment and Raghu III 33, तमम् = darkness and also ignorance दिग्भुक्तम्—धाम = lustre, power 'धाम प्रती धमादेव तेजोमन्दिरतमम्' Ishralokā dhām = also abode residence see comment वशी—one who has his sense under control see Kira'. I 13 वस्यमाणम्—happening to go by the road The idea is that they had no intention of going to the hermitage of Gautama but came upon it on their way and chancing to pass by it just entered it, the word वस्य has a peculiar sense here

- St 10 **स्वपुनस-स्वपुट**=uneven, probably on account of not being used but deserted **कुटीरस्य-कुटीर** is a small hut the suffix **र** imparting to it the sense of 'smallness' something like the English suffix 'ock' in *hullock* **नि० भूमि-भूमिना** भूमय the court yards For the word **अगण** see our note on *Bhartr. Niti* 56
- St 11 **हचिन्**—see *Raghu* I 41 **उदेहिका** white ant उद्भूत देह यस्या सा अन्यत—The suffix **तम्** though generally imparting the sense of ablative as in *Raghu* V 17, is here used in the locative sense as in *Raghu* III 42 **तुट्म**—see *commen* and *Jāna*. IV 55 **शीर्ण**—Scattered about
- St 12 **तलस्थित**—Standing at the foot (of a tree) **आमनितप-**
स्तिम्बद्रुपसूम्—**आमनित**=poured out, overflowed **स्तिम्बम्**=
wetted moistened In which the trunk of the tree was
made wet by the water that dripped The idea seems to
be that a serpent entered the jar which was full of water—
as a consequence some water overflowed and wetted the
trunk
- St 13 **त्रिभुप्रतिपद**—an image of Vishnu **दुषिस्थ-दुषे** स्थित
situated in the side **ननुटे**—by ichneumons There is a
natural antipathy between a serpent and an ichneumon
The poet has a reference to this in *Canto* IV St 58 of
this poem. **नरीमुष**—a serpent
- St 14 **नि० विषम्**—see *commen* The *Geni* sing of **पारु** a
stone, a piece of rock is **प्राण** and not **पारुण** as appearing
in the *commen* **स्मिप-ली** एर **रपे**=**स्मीपये** see *commen*.
तेज—lustre, beauty **संभाम्**=cause, origin, source, see
Raghu III 21, 42
- St 15 **सुनामीर**—**सुनामीर** or **सुनामीर** or **सुनामीर** is an epithet of
Indra **सुभ्र नासीर** **सेनापुत** or **नासीर** (the front or van of an
army) **सुभ्र नासीर** the front of an army
act through youth.
misbelieved with
Indra and mythology says that she was cursed by the sage
and was thereby transformed into a stone **Indra** too was
cursed and had a thousand holes in his body which were
subsequently changed into so many eyes, hence **Indra**
came to be called **सहस्रक्ष** **Ahalyā** was doomed to remain
as a stone image until she was touched by the foot of

Rāma it is to this account that the preceding Stanza has a reference

- St 16 अथ—Now, hereafter वेगिनाम्-वेगिन्=impetuous violent
 पुरदुतः देव्य—For पुरदुत is one of the epithets of Indra
 पुरभि पदुभि द्रुपते यज्ञेय अस्य or पुरुषि द्रुतानि नामानि अस्य भूषण=
 an embryo The account given in the commentary ex-
 plains the allusion
- St 17 प्रतीत्या—by the knowledge, of the road obtained by the
 light thrown out by the jewels on the postal arches
- St 18 मत्तः स्वच—Compare Raghu 75 76 with the idea of
 this stanza सदानदाम=a halter-rope पर्यन्तभूकृद्=the trees
 on the outskirts (of the city)
- St 19 तारावजस्त्वृक्ष—The interpolation of the word तमस् in the
 commentary is evidently an inappropriate interpolation
 विधानस्य—see comment विधान is a 'covering' 'a lid' प्राकार
 चक्रस्य—see comment प्राकार=rampart नभो इत—मरुदे
 तिष्ठतीति मध्यस्य, नभसि मध्यस्य नभोमध्यस्य, नभोमध्यस्य मण्डलं
 यस्य स
- St 20 यत्नात्—Whose moat The comment should be carefully
 perused for the double interpretation of the compound
 कुत्रलयः भूयन् which agrees with खात सागरापते—a deno-
 minative verb from सागर
- St 21 वमानगरभोगेन—This can be interpreted in two ways—
 (1) as in comment (2) वप (the heap of earth from the
 excavation of the moat) एव अत्रयर (भजं गिरति भक्षयति इति
 a serpent of enormous size, the box constrictor, supposed
 to swallow a whole goat), तस्य or तेषां भोग, तेन वेष्टमान
 see comment समन्तत all round. The idea = this—the
 houses in the city were so thickly crowded that the poet
 figura says that they were so in consequence of the
 mounds of earth which he compares to the monster-ser-
 pent encircling them and their gathering together out of
 sheer fright as it were
- St 22 गेपुर=town gate of Valah IX I विरक्त=dove-cot see
 Jan. I 4 चन्द्रकान्त is supposed to be a stone which sends
 forth drops of water on the rising of the moon just as
 the sun stone or सूर्यकात begins to emit heat on the ap-
 pearance of the sun स्वदमान्ता—स्वदेन (by extreme speed
 rapidity) आता (fatigued tired), शीतरीधिति=दिमायु the
 sun 'भातु करो मरिचि त्विपुंसयोर्दधिति लिषाम्' Amara

- St 23 विदम्भुजसंप्राप्ता सहस्ररश्मिर्न सूर्यसादृश्यं यस्मिन् तथा भुजेन विपद्देण
शरीरेण यदायाससन्तान यद्दृग्गं भागंवायते शुभ इव प्रकाशते । यद्वा ।
विदम्भुरै भुजे संप्राप्ता सत्पट्टा सहस्ररश्मिर्न भातुर्भूति येन सूर्यविम्ब
पर्यन्तोन्नतेन विपद्देण शरीरेणोपलक्षित यदायाससन्तान यद्दृग्गताः
भागंवायते परलुपाम इत्याभाति ।
- St. 24 यदे० हतम्—देवगृह—a temple आहतम्=struck, hence,
touched, covered, see comment बालायते—a denom. verb
according to Pan. III 1 13 The idea is that the sun
though on the meridian looks like the morning sun on
account of the red rays of the Padmarāga stones cover-
ing its disc. For an almost similar idea see Jāna I 2
- St 25 निभृत्तध्वान्त—See comment ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तम Amara.
मणिरिष—Subject to the verb रुपन्ति उद्योत्त—उद्योत्ताया
भव उद्योत्त
- St 26 पदे पदे—at each step this repetition or दीप्ता is a
common idiom of classical Sanskrit and will be found
used in various senses e. g. मन्दं मन्द दिने दिने etc वात्सल्या
need not be 'royal courtizans but merely, 'celebrated,
well known courtizans'
- St. 27. विमानशिखिनिस्वनम्—विमान is a seven storied mansion
विमानो व्योमवाणे च सप्तभूमिगृहेऽपि च compare Megha II. 5,
now see comment The idea is really fanciful. The natu-
ral antipathy between the serpent and the peacock
furnishes the material to the poet The girths and straps
of the harness of the sun's horses consisted of serpents
On hearing the cries of the peacocks their enemies—the
serpents were so frightened that they lost all nerve and
on account of the resulting relaxation the harness of the
sun's horses became loose
- St. 28 होपान० च्छेदेन सह (विमान) उप (उपरि) आन गमनमनेन
इति होपानं now see comment तेषां रत्नानि : e the precious
stones with which the railing and probably sides were
in laid We do not agree with the comment in regard to
the interpretation of ऐव न व्यापति—Do not become despon-
dent. The reason for not becoming so is given by the
comment The Chakravāka birds, whose pair is viewed
upon as the type of constancy and mutual devotion by

poets have been doomed to constant nocturnal separation by the curse of a saint see Raghu VIII 56

- St 29 सगीत चेतस—This reading makes an intelligible meaning by taking सगीतविष्णु to be connected with each other by सवर्णी पक्षी आवर्जित=attracted तिग्मदीपिति=one who has hot rays: = the sun
- St. 30 पौरसदोहभोगस्य—agrees with घाम but this is a laboured construction The commentary has however fully explained it परं=Excellent of द्रष्टव्यानां परं Shaks II अपो विधत्ते—Be little, puts into a lower position
- St 31 व्याहरता—see St 7 *supra*, agrees with तेन विश्वामित्रेण महीयसु ऋतुपते of the great master of sacrifices नेतु आत्मनौ=The two sons of the leader: = of Dasharatha It would be better to read पुरं for पर आत्मनौ and स्थानं are two objects one direct and another indirect see comment
- St 32 कृतपाय—one to whom water for washing the feet was given पादाय इदं पाय कृतपायस्य स प्रसी—see stanza 5 *supra* ममदाश्रुभि—by means of tears of joy सिद्धं छद—सिद्धस्य चर्म, उत्तरभासौ छद सि० चर्म उत्तरच्छद (upper covering) यस्य स त परिजगद्—mark the similarity with the English 'took his seat'
- St 33 आश्रुतीवलम्—to a sacrificing priest who extracts the soma juice according to Panī V ii 112 quoted in the commentary the affix वल्च् is added to the words रजम् कृषि आश्रुति and परिषद् in the sense of मनुष्य 'possession, and the lengthening of the vowel in कृषि and आश्रुति is by Panī VI iii 118 to Janaka the sacrificer सत्रे—See Stanza 5 *supra* हि=For, necessarily घामते—looks appropriate The word may also be सज्जत Genl Sing of the p p of सज्ज agreeing with प्रभा निरुद्धेण—निर्गता स्पृहा (desire) यस्य तेन
- St 31 सप्ततन्तुभि—by means of sacrifices See comment The instrumental is करणार्थे in the sense of an agent or means समराशिभि—गरेण विषेण सहित समर who was a king of the solar race son of Bāhuka and ancestor of Rāma see Bhagavata 9th Skanda quoted in the comment सत्ताना—see comment an emperor who has performed the राजसूय sacrifice is a सत्तान् तन्तु line thread (of religious observances), the unbroken continuity

- St 35 मन्त्रं नैषद्—सत्राणां सम्प्राप्तं preparations complete अभि
 देवसंभार Raghu XII 4, वृक्षासंभार Malati अविस्मृता—
 Undecayed, undiminished.
- St 36 There is a play upon words in this stanza and a double
 meaning seems to run through each adjectival phrase
 which applies to 'the king's fame' and to 'an अभिसारिका'
 as is lucidly explained in the comment आगच्छ—as applied
 to 'fame' the word means 'by the bounding limits or
 quarters', in the case of अभिसारिका it conveys the sense
 of 'eagerness, ardour'
- St 37 वसिन्—an *and* used in asking a question mixed with hope
 See Apte's Guide 263 and Raghu V 5, Budha I 69
 विना governs, as does वृषन्, the accus., mark the difference
 between the senses of वसिन् in both places in the stanza
 नि स्त—See comment वसन्त्या—see Raghu V 24
- St 38 आश्वेभ्य—from the rich आश्वयतीति आश्व compare Dha.
 Gita XVI 15 ह्येषु—on dry tracts of land ह्यन् as opposed
 to जल प्लावन—is the nimbus or rain giving cloud. सिन्धुभ्य
 from the sea सिन्धु may also be taken in the sense of
 'river' as in Kumar III. 6 or Megha 46
- St 39 प्रविषाद्य—engaging, enjoining अग्रे समये as opposed to
 नरे वयसि
- St 41 भावी—At first, in the prior part of (your) life The विना
 १५ परं, अर्धं and काम साम्य=equality, no preponderance of
 परं over अर्धं and काम
- St 42 प्रभावज्ञ is here the interrogator as the comment says
 Mr Nanjundhar's explanation does not seem to be happy
 for various reasons especially as विषय is possible only in
 the case of प्रश्न and not in that of an interval between two
 questions वेदेह—the king of the Videhas. द्रुपदी—see
 Stanza 8 supra युने abla. singular For the explanation
 of the sense of the ablative see comment
- St 43 इदंविना—participial adj. from इदिष् to raise पुन—only
 for a moment हेतु cause 'हेतुनिवारणं विना' Amara.
- St 44 वृष—From वृष्(4th conj) Parā to long for, to desire)—
 eagerly, eagerly वृषन् गर्भे । इदंविना द्रुपदं वृषन्तममी तेन
 तेनमी Amara. The verbs वृष् वृष् वृष् and वृष् take the
 suffix इ in the sense of 'desirous of, eager to do.' वृ—

powerful ग्रह—a planet, here specially Rāhu अगंलांतरम्—a second bar

St 45 इय—used here in the sense of 'as it were' or indicative of वरप्रेक्षा लोहसमुद्रम्—see Jāna in infra नि शब्द—निर्गते शब्द यस्मात्

St 46 There is a double meaning running throughout the Stanza where each adjectival phrase is to be applied to पद्म and नीचजन अमार्य—(1) hard, inflexible (2) Badly trained, ill mannered अतिस्त्वर्थ (1) Excessively firm, stiff, (2) Very impudent न नामित—(1) not bent (even by the गुण string), (2) not made humble by virtues हौन दार्पितस्नेह—(1) Shown favour by Shiva, (2) taken into favour by the king अग्रह—(1) Incapable of holding (2) Impossible to be brought to a right path

St 47 सीताग्रयण—सीताया ऋय (purchase, acquisition) तस्य धनं (money-value, price)

St 48 प्रासपर—One that is painful, see commen दिश ससर्प—Spread through all the quarters

St 49 क्षेत्रभूमि—Site, seat prima expanse of culturable land अमिला=fallow, unploughed but its usual sense—whole, entire—when applied to पुरि

St 50 रोमो० देकेन—see commen The idea is something like thus the joy in the heart sprouted out in the form, as it were, of horripilation and the same was poured out in the form of tears

St 51 प्रौढे वयसि—In old age, प्राय मनुष्य, chiefly प्राणम्—ग्रहृष्ट ऋण The chief debt The word is formed according to the Vārtika 'प्रवत्सतरवत्त्वसनार्णदशानामृणे on Pāṇi VI : 89 whereby ऋण takes लृटि when it follows प्र, वत्सतर, वत्त्व वसन अस्य refers to Rāma

St 52 तत् refers to प्राणं हृदयद्वितीये—On the second, the junior मे in the sense of मया see commen

St 53 अस्य refers to Janaka शोकहृद्य—known by the name 'sorrow विवाह परिलब्ध—विवाहस्य परिलब्ध (delay) तस्मात् जात हृदयस्यम्—see commen शल्य—वा शुंसि शल्यशङ्कुनी—is a blade or splinter which being lodged in the body gives great pain until it is extracted see Shaku VI, 7 and Budha IV, 103 असुकारेण—see commen =by 'be it so'

- St 54 राजन्यप्रीतिप्रशमन—राजा अपत्यानि राजन्या तेषां प्रीति see commen-
men राज० .. रय—note the etymology of the word
मनोरथ and its applicability here
- St 55 वैदश्यद्युततृप्तममदायताद—see commen. वैदश्य shame, dis-
grace सम्मद=Joy अयताद=defeat विनाय—for good विद
भद्रं नम्याणं शुभं वैराग्यं—the condition of being without body
See commen 'आत्मा कथंरे यत्ने स्वमाये परमात्मनि' Dharani.
- St 56 शरत्—The expanse of the chest generally धर्म—Than,
slender, weak, compare मध्ये छात्रा चरितदरिणी Megha. 47
अनुचिन्तय—Reflecting, compare चातुर्विन्ध्यमवर्धय वृक्षतम्या
Shaka 1 यवित propped up, supported
- St 57 उक्तगुनिवर—The sun, प्रभाविनेष peculiar beauty अपस्ताद
an = de.—underneath, down, below आहित put down
- St 58 ज्ञानं—Knowledge, विवेचनं—physical eye विमलदृष्टिगुणम्वमाने
विमल चामी दृष्टिधत्तस्या गुण now see commen दृष्ट refers
to the physical eye. अनुविधत्त See commen. मयीपमान a
Mayura vyasakādi compound प्रपन्न—reached, gone
- St 59 समगदितास्वदगणदेया—यमान् सन्ति would probably be
better than that in the compound आस्वद see Raghu VI,
23 गणदेया see Raghu VII, 27 निविन्द rendered wet
दगणद—दृष्टना तापते अनेन शनि : e the lip मयेन मुनेन—
The instrumental is in the sense of 'accompaniment'

Canto VII.

- St 1 सत Then after the breaking of the bow See VI, 1
पतिपतिनया—The daughter of the earth so called on ac-
count of having been got while Janaka was ploughing a
plot of ground reserved for sacrificial purposes. She is
generally known by the name Sita and is a model of
chastity and devotion. मयि—The ० पुत्रे पितामह—
order, command मुनेः of the father Janaka see JA J
मया दयतादगणदेया—मयादय दयति is a chamberlain,
मयानि वक्तुं दयति Me 10 पुत्राय—पुत्रा वीर्यायुता अनेन मय
दयि is the portion of the bow set apart for women a
hasan मयादय भूमिपतिनया दयदरोपनं पुत्राय विदय
दयति—The wife is the 10 passion under control
The distinction between दयता and दयतादय is that the

former = higher in rank while the latter is merely 'a warder' or attendant, a servant belonging to the seraglio. स्पपत्याशुद्वान्तजनाथ तैः वतिन. see VI, 5. नमस्या—worship, adoration पूजा नमस्यापचितिः Amara

St. 2 Mark the accuracy of description explained by the commen Sita could bend down सुखेन : e easily, but the weight of her breasts compelled her to exert an effort यत्न to get up भूयः—Excessive, great, note the explanation in the commen

St 3 यत्—Since, because. प्रविभाष्यरागः—प्रकर्षेण in a high degree विभाष्यः (perceptible) प्रविभाष्यः, रागः redness Now see commen वृद्धिप्रवेकः—वृद्धेः प्रवेकः select, choice, ardent कृष्णवर्त्मा-वृष्णः धूमः वरमा अस्य इति कृष्णवर्त्मान् (fire see commen), it may be taken to refer to the glances of Sita by taking कृष्ण in the sense of 'black.' स्नेहेरितं—स्नेहेन (by love, by oil) ईरितं (inflamed) धनदोषमस्य—See commen चैर्धन्यनं—धैर्यं एव इन्धनं (fuel) इन्धनं त्वेव इष्मः Amara

St 4 विन्य० .द्विभा—See commen. The comparison of breasts with golden jars is very common, see Raghu. II. 36 Jāna IV 61 तद्दयोपकायां—See commen उपकायां is a royal tent, see Raghu V. 41 रजः नो श्याम There is a double meaning in the word रजम् (1) the dust on the ground of the tent, (2) the रजोगुण in the heart of Sita

St 5 तुष्टोय—Is it that he was pleased तृप्यन्त्यां विकल्पे च सुबाहु शत्रुम्—to the enemy of the demon सुबाहु viz Rama See previous canto विहस्तं चने made him confused, nerveless विगतः हस्तः यस्य तादृशं

St. 6 निधानुसुख्यैः see commen. दृश्यरूपं—See commen. The affix रूप is added to words at the end to convey an idea of 'excellence, or praise' according to Pāṇi. V 11 36 quoted by commen अर्पनिरीक्षितेन this can be either an एकदेशी or कर्मधारय compound, see commen गुण्यः see commen one possessing pre-eminent qualities भूजा—in a variety of ways, ardently, compare MāI Mā I 4 मनस्वी—see commen According to Pāṇi V 11. 121 quoted by commen the affix विन् comes after a stem ending in अत् and माया, मेधा and सन् in the sense of मतुप् : e possessive of fixes indicating greatness, deprecation, praise etc. which are enumerated in Siddhanta Kan. भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेति

शायने । संबंधेऽस्ति विवक्षा भवन्ति मनुसादय The student would do well to learn this Kārīka as it will occur so frequently

St 7. मा परिभृन्—The Aorist is used with the prohibitive particle मा or मास्य with the temporal augment अ cut off and has then the sense of the Imperative वदनामृताम्—The mythological accounts about the moon are so very various that it will be impossible to give them here Among them the rays of the moon are said to be dropping nectar प्रियाया of the beloved (Jānakī) तारावति = cluster of stars दीप्तः. छटेन—छट guise, semblance

St 8 वृष्टतिमयं—वृष्टा वृत्ति (small circumference, वृत्तं वृत्तौ वृष्टे वृत्ते । चरित्रे वृत्ते छन्द स्वतीक्ष्णधीतयोर्वृत्ते Haima) मध्य (the middle part of the body, waist) यस्य त see common शात-कुम्भस्तम्भः—Mr Nandargikar has rightly found fault with this reading शातवीर्यं being a more correct reading according to Pan. IV in 53 He moreover gives “अष्ट-वृत्तज्जादीना च” Pan. VII in 20 which lays down that the वृद्धि is substituted before the first vowel of both members of the compounds अनुवृत्तिव्यं etc before = तद्धित affix having an indicatory वृ ण् or क् and therefore it must be शातकुम्भे भर्तुं शातवीर्यं मास्य—See note on मा in stanza 7 supra

St 9 The meaning of वृत्ति here is different from that in the previous stanza Here it signifies ‘condition,’ conduct प्रवृत्त्या—by formation, hence, ‘by nature’ मध्यस्थ has a double meaning—(1) existing in the middle, (2) neutral, having no partiality for any one particularly.

St 10 वृद्धया—Mark the difference between वृद्धा and वृद्धी, the first has reference to age signifying one who has a complete set of teeth’ hence, a young woman ‘while वृद्धी will only mean having good teeth whether a whole set or not, compare Jāna III 19, 44 अनिरिचवन्तौ overflowing वृद्धत—annotators have endeavoured to establish the propriety of the word वृत्त in a variety of ways वृद्धत the entire space, others say—the slope, but it does not appear to mean anything special we may, however in this particular place take it to signify ‘the whole expanse’

St 11 Compare with this Kūma I 38 40 स्तनपङ्क्तः—स्तनयो वृद्धत (orb.) अ-पोग्यवापि—नयस्य अन्य अय्योन्व .1 coun is always doubted and compounded in many (a) to

express interchange of action by the rules कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये and समासस्य बहुल Vārtika on Pāṇi. VII 1 12 But a compound is not allowed in the case of अन्य and पर therefore, again by the Vārtika असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य स्य सुवृत्तव्य when uncompounded the case termination (here the Visarga) is changed to स् and by the rules of Sandhi we have अन्य अन्य अन्योन्य शरीरजन्मानलपूमरेता— This refers to the mythological account of Cupid having been burnt by Shanhara See Kumār III

St 12 अगद—अंग दयते (दे 1st A to protect) or शयति (दे 1st P to purify, to cleanse) इति अंगद (This word is usually neuter) अगदत्वं—न अगद अगद, तस्य भावः The two suffixes र and त् are added to nominal bases to convey the sense of भाव=प्रवृत्तिजन्यप्रसार 'condition, state' according to तस्य भावस्तत्त्ववत् Pāṇi V. 1 119 There is a double sense in the word अगदत्वं a condition arousing the sentiment of love and (2) Absence of an armlet प्रतीक=fore arm.

St 18 वृक्षान्तराणि—अन्या कदा वृक्षान्तराणि कदा is one of the six teen digits of the moon Various mythological accounts are given about this see Devipurāṇa साधर्म्यं—see commen साधर्म्यं is common property, a peculiar quality which is common both to the उपमान and the उपमेय : the object of comparison and one with which it is compared, क्रमेण gradually, in course of time, see Raghū II 24. प्रतिपद्य—having gained, acquired. वक्रवेन्दुलीला—वक्रं पर इन्दु तस्य लीला (appearance semblance, beauty, grace see Raghū VI 1. 72)

St 14 कृतप्रयोगेण—by one who had (first) done an experiment विधात्रा—by Brahmā who is recognised as the creator in Hindu mythology इति is here used in an interrogative sense expressive of a shade of doubt.

St 15 नष्टदेतम्—The word देतम् is used here in its correct sense—a line, a streak, नष्ट= bent, arched कृत—cut into pieces. The cutting of the bow and the burning of Cupid by Shiva have been made the subject of Kumār III and IV by Kalidāsa extracting the theme from Shvajurana.

St 16 आपः धूमः—See commen शुनिधूमः the root of the ear तरुण्यम्—तरुण्यं वा तरुण्यम् by तस्य भावमवतर्क see note on stanza 12 supra

St 17 तस्या—तस्या one having slender limbs hence delicate bodied slender limbs, as is well known, add an amount

of beauty and grace to a woman से० अ०—The word अङ्गिन् becomes अङ्ग in particular cases, especially in a Bahuvrīhi compound दृष्टी—*nom du* the two eyes प्रसक्तचित्तादितम्—प्रसक्ता (*excessive*) चासौ चित्ता च तया आदितम् (*brought on*) agrees with चाप्यङ्गम्—blackness see *commen* अन्यदुष्ट—The popular belief that the cuckoo is nursed and brought up by the crow has been the source of almost all the names of that bird, see *Raghu VIII 59*, इति मन्ये—I think, I believe

St 18 पुण्यापुप—see *commen* स्वामनि—on his own body आत्मयोने—of the mind born one Mark the different meanings in which the word आत्मा is used व्यावृत्ति operation, action

St 19 एम्—Mark the senses in which the particle is taken by the *commen* see our note *Raghu IV 65* प्रतर्क thought, reflection शुद्धान्त—see note in St 1 *supra*, अवनौ—not less, not inferior भयत may as the *commen* says go with स्तुता or with पारौ स्तुता a daughter in law 'तया स्तुताजनीवच' Amara Compare with this the Marathi मूत्र King Janaka calls Sita the daughter-in law of the sage Vishvamitra out of the great affection and regard evinced by him for Rama.

St 20 स्थाना—स्थामन् Strength, stamina अश्वस्येयास्य "यत्स्थाम नदत् प्रदिशो गतम् । अश्वस्थामैव बाढेयं तस्मात्ताना भविष्यति ॥ Māhābhā mnyo मया—The word विरम् here means stepping, walking मन्दर slowness dalliance मन्दगात्री तु मन्धर Amara राजपुत्र the son of Dasharatha : = Rāma तृतीयहेतु—the third cause, the other two being कलत्रभार and दुःखद्वयस्थामन्

St 21 परिवारवर्गम्—also परिवार see *Ratna I 25* for the compound see *commen* प्रत्याहरन्ती—conversing अपरे जितेन—By means of half stolen glances

St 22 तस्या गताया—The loca absolute here is according to यस्य च भारेण आलङ्घनम् *Pani II iii 37* : = when the happening of one action indicates that of the second the locative absolute is used. रादशाम्या—The two *Rāghas* : = Rama and Lakshmana are meant here ऋद्धिमारम्—the essence of prosperity 'माये वने स्थिरागे च मज्जि पुमि जटे घने' *Medini*

St 23 रियोगरदे—Of the fire in the form of separation प्रसर्पि तापि—He whose mental agony had been more inflamed

रुदति—will break assunder The future tense is indicated by 'वर्तमानसमीपे भविष्यतीति छद्' रामो न .मुमोच—Rama did not give up the possession of her mind, that is her mind was so very deeply engrossed in thinking about Rama that nothing whatsoever could induce her to give up thinking about him Just as if हृदय is a thing which can be taken hold of by the hand

St 21 याते च ..भिरामे—Locative absolute employed to convey the idea more forcibly अभिराम—attractive, charming अन्वया = vacant, empty The idea is that the absence of Rama had made the directions vacant for the sight There was no object for the eyes to rest their gaze upon anything पद्मा० लोचनाया—She whose eyes were like a lotus with its petals fully expanded Even the tears thought it will be to no good for the eyes to see anything except Rama and therefore they impeded the vision of the eyes by their springing out in them and filling them

St 25 पाणिग्रहणे—In the acceptance of the hand This is used here in a double sense One idea is that of marriage and the other that the bracelet is supposed to have taken possession of the hand on which it is worn, and hence it is irritated at the idea that the hand tries to seek another person in spite of its having taken possession of it परो... दृष्टिः She who has devoted her attentions to quite a different person वृक्षज्ज्ञा—She who had grown emaciated.

St 26 सत्पताङ्गी—One of graceful appearance Really one who on account of the full development of limbs is bent down, hence, beautiful वामादित—Generated or caused by a sentiment of love सत्तापसङ्गि—Emotional fire Wrathful excitement रोदो. तेन—Ruddy on account of dejection वृष्टिः० वृष्टिः—The flames of which had burst out रंजिते—Was made out was understood The idea is that the fact of her being love-sick was surmised by her female friends in consequence of her ruddy eyes emitting flames of love-fire.

St 27 तानरम्—Slenderness, thinness भूष्मप्रतिमे—Hot on account of the fire of love the separation from Sita was intolerable to Rama and his mind was therefore undergoing agonies on account of which it was extremely hot तद्वदये—In the mind of Rama उन्—or स्वरीये—In one's own : : in Sita's (mind) इत्थं—Dear, or, carrying अमये—arising

from labour Sita was grown extremely thin either on account of her (image) constantly dwelling in Rama's mind which was very hot owing to his separation from her or from her bearing him in her mind. She had to suffer a good deal of trouble which had brought upon her great weakness.

St 28 परिपश्यन्—On account of her fixing her mind constantly upon him स्थितेऽपि—even when he is standing near प्रयात—one travelling विविध—of various kinds विस्मय—a hazy notion Sita' was greatly puzzled, she once thought that she could see Ra'ma owing to her constantly thinking about him, at other times she thought that even though he was near she could not see him owing to her

BWD SIBS

St 29 मृ० जे—On a bed formed of tender sprouts लम्बी—See Stanza 17 *supra* निदामले—On a slab of stone प्रति—Satisfaction, ease of mind, see Ritna I अमृतं त्रै—Wet owing to the splattered blood अमृतं=blood शर० ध्ये—On a couch formed of arrows पुष्पवेतो—Of the God of love One who has a banner of flowers Sita even though lying on a slab or on a bed of tender sprouts resembling a couch of arrows of the flower-bannered God in a field wet with blood did not get peace of mind. In short she was extremely agitated in mind owing to her love for Rama.

St 30 तृषाररदने—Of the cool rayed—one viz of the moon तृषार—cool सुदृढीवभूय—Did become buds Sita's eyes did not assume the appearance of buds even after the rise of the moon. The reasons assigned are two मुखे नि—The Mouth having the semblance of (the moon) अभ्यासत = practising lit through constant association Sita's eyes had to experience the contact of Rama's face which is likened to the moon and hence being accustomed to such a moon her eyes did not undergo any special change or owing to her constant and unremitted anxiety about her beloved

St 31 सागिरम्—With sprays of water गर्भरम्—The innermost portion भिन्नं शतम्—White like a broken bead of pearls तृणैः, शेषम्—The beauty of the strip of wound caused by the shafts of the flower-arrowed god इदम्—Produced, Sita is supposed to have a wound caused by the arrows of the god of Love and its beauty was heightened

by the bandages in the form of the innermost portions
 plantain-stalk being laid on her bosom

St 32 यादिराम —That absence of love sentiment स्वपां ते—Even
 though paying full attention to one's own feet वैथिं निम्
 Dispirited, low in spirit युग्मेन—By the pair सन्नुपुरयो—
 of her pair of good anklets अमन्दम्—Slow sluggish Her
 anklets thought to themselves that she must have grown
 less attentive to them owing to her seeing some one else
 even though they were serving her faithfully Through
 this anxiety they had grown very weak

St 33 सखीं देवप्रि—Even though in the vicinity of her female
 companions सखेति—One who was melancholy in
 feeling चन्द्रातपे—Even from the rays of the moon अहो
 जा—Experiencing dejection वैदेति—The daughter of
 the king of Videha दीना—Pitiable One fit to be taken
 compassion upon Sita appeared so helpless that anyone
 who would see her was sure to feel compassion for her
 कतिचिद्—some infinite number कथंचिद्—Some how or other,
 with great difficulty Even though in the company of her
 female companions and even though receiving the rays
 of the moon she did not feel in any way cool in her mind
 Her mind was undergoing heavy pangs of separation

St 34 सापेम् In company of, along with पावः—पानि—In him
 whose sins were washed off by the drinking of the puri-
 fying soma juice Soma is a kind of plant whose juice is
 drunk at the time of a sacrifice सत्रनाथ—The master
 of a sacrifice—He under whose auspices a sacrifice is
 conducted वीरि—Beauty वितिविताम्—of the kings, of
 those who rule the earth For compound see commentary
 ईषुपि—Having obtained or gained वीतविघ्नम्—That from
 which dangers have been warded off or destroyed

St 35 पुरद्वतकल्प—Almost equalling Indra : Somewhat in-
 ferior to Indra by कल्पपदेस्वदेशीयम् Pa'm The dissolution
 of the compound is noteworthy समप्रशक्ति—In whom were
 centred all powers who possessed all sorts of powers
 सुतयुग्मम्—Pair of sons अन्यम्—another (pair) : = other
 than Rama and Laxmana viz Bharata and Shatrughna
 चमन्त्रसूत—He who had Sumantra for his charoteer He
 was both a charoteer and counsellor to king Dasharatha
 प्रपेदे—arrived When it is mentioned that Dasharatha
 came to Janaka's town with another pair of his sons it is

not to be understood that only they accompanied him, but they being chief figures their names are mentioned, though his retinue had been with him

St 36 ध्वजस्य—Of that which was fit for a warrior see Canto I अदोषदुष्टम्—Void of any crooked or unpleasant result दोषे (with bad consequences) दुष्टम् (disagreeable crooked) न भवतीति वैवाहिकम्—Pertaining to marriages वाहित शत्रुघ्निर—Who had expelled heroes working as enemies : & one who had destroyed heroic enemies पुरोहितेनाभिहितम्—As given or pronounced by the family priest अभिहितम्—Fit, proper रिधिम्—Ceremony रिधिः—Well acquainted with all the ceremonies

St 37 स्वात० चक्रुः—By rows of golden jars placed on the shoulders of intoxicated elephants on whom had mounted Brahmans who had taken their baths पिप्पले—At the place मम० चक्रुः The continuity of which had not been lost around which was to be seen in a continuous line पावनं... तोषे—Purifying holy water The purifying water was poured everywhere without leaving even a small spot uncovered by it The idea is that water was carried on the shoulders of elephants on whose backs were seated Brahmans who had taken their baths

St 38 रज्यो० सिद्धे—In which the scent of lotuses standing in golden jars placed at the two extremities of roads had penetrated वातगुह्यम्—gold तिरोह्यत्वे (concealed obscured) वात० पूरे—In the smoke of Krishnagar and Karpura. The smell of lotuses placed in golden jars was mixed up with the smoke of scented wood

St 39 वपा० पु—Coming or issuing out of the mouth of heralds or panegyrist. नरेन्द्री—of Ramchandra. प्रज्या० . सेयु—Which was increased by the couches blown. वृद्धित—Deep rumbling sound, blowing मृदु—In kettle-drums मंगलय—Indicating auspiciousness

St. 40 रज्य—Fried gram The propriety of the singular of the three nouns even though in large quantities is made clear in the comm. प्रसक्तम् Constantly आरि० . रे—In which there is the hasty repetition of the same saying वापावपन—Even though bringing प्रसक्तं वपन—Even though the multitude of servants was excitedly busy The idea is that though the servants were eagerly busy

in discharging their duty yet they were repeatedly ordered to do the same thing

- St 41. **सुहो लस्य**—Water-pot indicating time This is a copper-pot in which a large vessel is filled with water. On the surface of the water a smaller vessel, with a fine hole at its bottom is floated, through the hole water flows in, after a certain time the vessel sinks down, and the period of time taken up is measured at every sinking of the vessel This system is still in practice particularly during marriage and thread ceremonies, even though it is not very accurate **प्रपुले**—Appointed in **उरोणो के**—Causing persons on the road to fall down by the concussion of their chests with each other This indicates in what great haste they were **वातां म्**—Coming as well as going
- St 42 **आसनभूत**—Which had arrived near **महित**—Auspicious, important **पगल्भम्** Gravely **वशो यस्य**—Persons from both families—from that of Janaka and that of Dasha-ratha **सद्य**—Immediately **स्वरपट्ट**—Causing him to hasten
- St 43 **उच्चैर्भूत**—Intermingled with itself **अन्यस्वरम्**—Sound of something else **समम्**—Simultaneously **समां दु**—In those which had thundered out benedictions **आपुं क्षेपु**—Filling up to the brim all the quarters, **पट्टप्रसक्तम्**—Sweet-mingling **पट्टप्रवनेषु**—In the noise of the drums.
- St 44 **देवो दे**—In the office of staff holders **अदो त्रि**—Which were of no use agrees with **हृन्वानि** crowds of people who were uninvited **दिदो नि**—Collections of persons eagerly desirous to see **निरस्यमाने**—Driving away **हृंकारवृत्ता**—Uttering a humming sound expressive of menace **निता न्तम्**—Severely, deeply The staff holders were menacing the spectators both with their sticks as also with their words.
- St 45 **हृंकारो ते**—Who had expressed their anger by their hummings only **तिर्यो यस्य**—of the finger which had been slightly bent **दिदो न**—by the movements **मुम्वरम्**—Talkative **मायादिष्व**—Those who order out silence, those who ask others not to speak, see comm **देवमनि**—In the palace
- St 46 **शस्या**—Of Shacha **विधानम्**—Ceremony, Rite **आयम्**—Chief, first **पर्यस्य**—Making up their minds. They had been shaky in their minds as to whether it would be

proper or otherwise to worship Sita placing aside Shachi, but afterwards they made up their minds and worshipped Sita in stead of Shachi. It is a fixed system that Shachi is to be worshipped first but in the present instance that system was violated by worshipping Sita first. The worshippers who were well versed in the rite made up their minds to do so. Here ends the कृत्क descriptive of the surroundings of the sacrifice

- St 47. विधानम्—To perform विधिम् Rite or ceremony of worship दया. —Well-versed, proficient or attentive कृतं यद्—From others who were other than कृतं भ्रात्र्य Snatching away वेदां नि—Materials proper to a nuptial ceremony विदुः—performed विधानम्—Ceremony
- St 48. रत्नां न—With jewel ornaments आरूपम्—Dressing garments दीप्तम्—Dazzlingly bright विधिम्—Suitable to the ceremony वेदविदा कृतार्थवेना उपान्तम्—Near the altar by the side of which all materials were kept ready by the priest versed in the Vedas विधुरा—Pierced love sick.
- St 49. उपनिष्ये—Took near नयकोविदेव—By him who was proficient or well versed in the rules of conduct and morality मोक्षं जेन—By the son of the female friend of Indra, viz. Shatánanda who was the family priest of Janaka लज्जामयेया—One overcome by shyness विधवेतरानि—By others than widows. It is a universal notion that widows should have no hand in any auspicious ceremony विदुः—To Rama who was the son of a sovereign
- St 50. समाददे—Accepted, received सम्मदभिन्नपैयं—who had lost courage through joy कृष्णं प्रकोट—Whose fore-arm was as heavy as the body of Vānki कृष्णं is the king of the Nagas, प्रकोट that portion of the hand from the elbow to the end of the wrist Monier Williams makes the point clear in his notes on Shakuntala while Sanskrit lexicographers such as the authors of Haima, Yadava, Modini Vajrayanti slightly differ from each other Kalidasa however seems to take it to mean the portion from the elbow to the end of the middle finger सुकुं निम्—Of graceful joints, of well turned joints वामेतरम्—Other than the left viz right वामदिलोचनाया—Of her who had attractive or winning eyes
- St 51. प्रातरेण—By him who was exceedingly clever. For the propriety of the comparative suffix see comm. हयम्—

Oblation वर्जितदुष्कृतेन—By him who was free from sins
विधातृधाम्—Who had lustre like that of the Creator
विधिवत्—According to prescribed rites सदित्यने—In the
holy fire शीलधनेन—By him who had 'good name' as his
sole wealth He who valued good name as above all

St 52 देशम्—To the raised seat or altar वेदी is a raised plat-
-form on which holy fire is lit up अन० दृष्टि—Of an un-
impeachable character, who was of extremely good beha-
viour Compare अनवधावनिता' Dasha वेदविदा—By him who
knew the Vedic lore प्रदक्षिणीकृतम्—After taking a round
or after going round विवाहसाक्षीकृतम्—Him [the fire]
who was made witness of their matrimonial union just
as if the fire bore witness to their marriage अनसीत्—
Bowed saluted

St 53 गण्डस्य निम्बम्—The orb of cheeks परिभ्या द्रुहित् Of the
daughter of earth Sitā was found in a chest buried in the
ground while the earth was being ploughed Such is the
mythological account पर्मांससम्—Of the water of per-
spiration अलङ्कृतम्—Adorned चेत० दृष्टम्—By the fire of
love in her mind decorated The idea is that the drops
of perspiration are supposed to be the result of the in-
tense heat of love entertained by her towards Rama or to
परमार्पणदे० the fire really existing before her on the
altar

St 54 चक्राकृततेन—By the palm which had the mark of a
discus on it This mark is indicative of good luck
अभि० मन्त्रे—Being grasped सीत्कारम्—A slight murmuring
sound The idea is that when first touched by the
hand of her husband, she, who was totally unaccus-
tomed to such a touch, felt a peculiar sensation and gave
expression to a soft murmur, which was indicative of
love cherished by her आह० दृष्टि—She who had con-
tracted her eyes This was due to amatory feelings.

St 55 व्यापारिता—Sent discharged वाह्य० गेय—By him who was
skilled in the various branches of language or speech
द्विजेन—viz by Shatānanda द्विजराजपुत्रम्—By her who had
a face like the moon वृष्णावपदि—She who had a slim
form and slender limbs भ्रातृविज्ञा—Who was a stranger
to love or to heart affairs वाय is used here particularly in
the case of love

- St 56 कर० ते—Caused by the touch of a hand प्रविभाष्यमाने—Being seen being noticed आचा० न्यानि—Those which had for their source the rising of the smoke of sacrificial offerings स्रुतये—For concealing The idea is this she, who was exceedingly rejoiced at the touch of her husband's hand was noticed by her female companions but at the same time her eyes were filled with tears by the smoke rising from the sacrificial fires, and it served to conceal her joyous expression and thus gave them no ground for jests
- St 57 नमस्याम्—A bow a salutation अनुपूर्वम्—After performing the first duty or in regular order This Avyaya comp can be interpreted in another way also—after saluting Dasharatha Rama first saluted Janaka in regular order For first meaning see comm वर—Instructed विप्रदरेण—By the best of Brahmanas viz Shatānanda समेतजानि—One who had one's wife in company It is an irregular compound for the dissolution of which see comm वन्दि see 39 supra अङ्गुलिपुङ्गवम्—A pair of feet Rama first bowed to Dasharatha and then Janaka but the bards and panygerists bowed at Rama's feet
- St 58 पाशभूत—Of Varuna : a noose bearing god गङ्गा० स्य Of him whose hand was locked in that of Ganga Just as Rama's hand was fast in the hand of Sita so the hand of the sea god is said to have been in that of Ganga स्तब्ध० हि—He whose large eyes were quite motionless he who was staring hard अश्रु० रेष—whose eye lashes had been washed clean by the flow of tears Tears of joy rose in his eyes and he stood silent while they flowed down his eyelashes washing them out clean
- St 59 रत्ना० ध्याम्—To her who was seated on a jewelled throne viz to Sita पौरमुखा—Leading citizens the foremost of citizens वाप्य० या—who had manifested their sincerity mixed with joy by means of tears कक्ष्यातरे—In the inner apartment कक्षा is really the apartment adjoining the one in which visitors are first introduced on entering a house दत्त० वम्—To whom the white umbrella the insignia of royalty had been landed over To whom royal power was given
- St 60 नीत्वा—After passing after spending निग० तेन—all of festivity on account of marriage सम्भृत—full of १ ति

चित्—Some, = few The suffix चित् gives the sense of uncertainty समं तेन—By him who had the pride of being conscious of the proper occasion The god of Love had a pride that despite of its being busy with too much work he did not miss to hit the proper time in connection with every person मन्मथेन—By the god of Love

St 61 आचारगुणेन—By virtue of her meritorious demeanour सुर्वाम्—She was of an exalted position गृहीत्या—Having taken hold of वरं वाम्—Whose thighs were (fleshy) like the exterior side of the hand वरम—the outer side of the hand from elbow to palm सतमम्—That part of ground which had a bed on it अनल्पशोभाम्—whose beauty was by no way small भवप्रभात्र—Whose splendour or prowess was like Shiva Since Sita is compared with Gauri Rama can naturally be done so to Shiva

St 62 According to the definition of a Mahakavya every canto should end in a metre other than the one which is used all through it निरचितम्—Arranged placed ad justed सानुं ताम्—She who was standing with tears in her eyes नृपं वाम्—To the jewelled post of the palace of king Janaka. उपगृह्य Embracing भूमिचय्याम्—To the couch or bed on the ground The metre is Mālavi for the definition and scanning of which see appendix

Canto VIII.

- St 1 योषित —Towards the wife The sense of the ablative here is that of the locative दृग्—Force, compulsion वाम चरिता—One of a perverse conduct सपदि—at once सम्मद—joy, delight, pleasure
- St 2 मधुपपुच्छ—embracing वाञ्छतिस्म—The particle स्म imparts the sense of the past tense साध्यसेन—through fear अञ्जत—l from the lap The suffix तम् added to substantives imparts to them the sense of the ablative
- St 3 पृष्ठ—From behind compare अस्त in St 2 supra मनो एषे निगदिते—Having communicated [his own] desire चारुहासिनी—one who had a smiling face धीरम्—an adv gravely with serenity
- St 4 त्रिशङ्कितान्गुलि—(She) who had turned away her fingers रङ्गिभि नखै—With eager nails : & with ardour also with red tinged nails मानिनी—मानो अस्या अस्ति इति a woman full of pride सस्मित—adv with a smile वदाम् उदास—forcibly disengaged lifted away
- St 5 सु is used in the sense of तिरस्ते सरिषहं—'by seizing, or it may be taken 'by the body' from विग्रह समरे जाये' अभि० वद्—अभित (entirely thoroughly) कोपेन जिघ्रितं (crooked) अभिवोपजिघ्रितं अभि० दितं च तत् प्रेरित च अभि० प्रेरित च तत् ईर्ष्यं च non see commen This is an adverbial clause qualifying व्यडोक्षन्
- St 6 पुष्प० वयन—See commen पुष्पवेनु=Cupid the God of Love is according to Hindu mythology armed with a bow of which the string is made of bees and the arrows of flowers Probably this is an allegorical description, since flowers are exponents of love सायराज—the commentator interprets it in two ways which may be noted अवकाश=free scope अयवाज कुर्वती सखी is the object to the verb संररोष and सा is the subject वन० गिनी—those holding the skirts of the garments
- St 7 भृङ्—an adverb 'Excessively विप्रयोगसमये—at the time of separation वृषसुतस्य—Refers to Rāma इच्छति स्म—see Stanza 2 *supra*
- St 8 व्यपोहितु—to remove to throw aside अरणि—अगति is disinclination, मन्दसक्ति—weak lit having very little power
- St 9 वदन्त्रियाम्—Violence उदिर० ममस—An adject compound qualifying राजदुहितु—Of she who had tears in her eyes आगमिषन्—approaching—an alj to तण्डन=bite

- St 10 रशनागुणं—The string of the girdle निर्दय—Let mercilessly, *fig closely, tightly* वृषमृतु—Rama अधिनी—she who had a desire or a request in her mind ततान—From out of its various senses the one *its* 'gave' will suit here better परिगम्य—Embrace अस्तुतम्—slackened
- St 11 वृत्तत्वरं—He who was speedy अपयान्तं—going hastily अगना—*lit* a woman having a well formed body सित सप्तं—*सिता*—She who had covered her body by the skirts of her garments संरोध—Obstructed, stopped
- St 12 रक्षणाकुल—She who was extremely anxious to protect. हस्तं ध्याना—She who had held fast in both of her hands the knot that tied and held the garment on her body अप्रमादवृत्ति—She who did not miss to carry out her resolution (of protecting her garments) Mr Nandargihar translates it in another way which is not very clear विप्रं—Obstacle अंतरा—Without स्वाप—Sleep शयने—On a bed पराङ्मुखी—with her face turned away from,
- St 13 दृढं, नै—By the firm knottings of her garments स्वाप कालं—Her time of sleep सप्तं . ति—On his having touched it सङ्गतस्मृति—She whose powers of recollection had been all collected together मुपितेव—Just as if robbed सत्वरम्—with a painful cry
- St 14 यत्नगम्य—Obtained with efforts, *i e* not voluntarily offered परित्यक्त—after striking (with his bill to cause it to bloom out) बोधितं—Caused to bloom out पद्मं . लम्—The bud of a lotus
- St 15 प्रेमं . तं—Injured by a bite forcible through arduous love अघरीष्टपञ्चम्—Sprout like lower lip ओष्ठ with अघर is a tautology since अघर by itself is the lower lip शणेन—In a moment शनैः an inde slowly, gradually वेदनाम्—Agonies resulting from pain
- St 16 माहितं—Caused to accept वृषं . पुत्रा—By the son of the best or lord of kings Mark the use of the word शत्रु in place of the usual हन्त We generally find वृषतीन्द्र, वृषेन्द्र &c विप्रिं . ते—By various caressing and persuasive methods पानशक्ति—Abandoned without drinking अदं . तं—Unhurt by the teeth मानिनी—Proud lady, ambitious lady
- St 17 अपं . वं—The garment whereof was removed अपगहित literally means 'blown away' रहसि—Secretly प्रिये—Her beloved husband पद्मं . परं—Her lower lip delicate in colour like new foliage

- St 18 मदेन—By intoxication साध्वसेन—Through fear विभिन्नचे-
ष्टिता—She who practised many diversified sportive
gestures चञ्चलम्—The fond movements in which cannot
be described
- St 19 पदम्...तम्—The sensible and mirthful words समभाषत—
Enhanced, increased
- St 20 सुस्तमेदं—Fatigue owing to enjoyment सम्मदं—Joy
“प्रमोदमोदनाय” कुन्दनेन—By horripilation छत्रया—through
bashfulness, modesty, or coyness नयम्—One who has
newly become skilful in dancing भर्तारि—To her husband
The use of the Locative with व्यासहार is noteworthy
- St 21 तत्—That which was practised owing to excite-
ment तेरुत्तये—To produce feelings of fatigue साधितं—
Made, performed वामिना—By loving Rāma
- St 22 वेशपाणम्—Collection of hair विश्रम्भम्—That had been
dishovelled पादुं ने—Having the eyes fixed on the arm
pit भ्रममतिम्—Hung down, see note on एव in VII 19
- St 23 अनङ्गुलिगिना—By the arrows of the God of Love निरि-
हया—which had taken her possession तानवं—Thinness
slenderness गन्तिषु—After the lapse of गन्ति=गम
- St 24 विरं या—whose modesty or coyness had been made
very small नीदिरन्धनं—The tying knot of her garment
भरीत्य—Having gone beyond भवादरन्—Removed
- St 25 प्रविभवे—It [every] fear प्रपद्य having gained भयाः..
तं—Produced by the sight of any fearful dream सति
पाय—Placing दृढम्—an : 1/2 tightly firmly परिपश्यते—
perfect of स्पर्श with परि to clasp to embrace
- St 26 ज्ञानं मा—Who had become acquainted with the pangs
of love मदन्ते—He who had been excited by love, वस्तुमं—
Her pair of hands अङ्गुलि—The falling of hands
- St 27 सम्मता—She who was acknowledged or admitted
मेवया—By or in intellect Mark the construction सुखमय
मेवया सम्मता व्यासहार—I expressed गुणितम्—of the mul-
tiplicity, of the great number न्युं या—By the desire of
receiving the same advice or instructions
- St 28 रोदं वा—She whose nose was covered, with drops of
perspiration पुनः वा—She whose creeper-like hands
were trembling ललितम्—She who was making a peculi-
arly pleasing sound नादं वा—She who had flavoured
patiently the taste of love नृपदे—For gratification Mark
the idiomatic use of the dative

- St 29 चोदयति—*locus* of the *pe par* Impelling driving
 युवतिवृत्त्यनेपुणम्—proficiency in the skill of the (luring)
 arts of women देहो या—She whose fear was dispelled
 by the arrow of the God of Love (*lit* one whose birth
 was in body) वर्मैर्नृताम्—From the position of object
 (in an action) to the agency of the same
- St 30 सदा० सम—Jocularly, jestingly, humourably वलि०
 नि—She whose beautiful body had been set to advantage
 by her abght turn अस्पृष्ट—Indistinctly
- St 31 रत्न० ते—That which was near the bed bedecked with
 jewels हृदि निषाद—Keeping in mind storing in his
 memory (*lit* heart) of निषेध हृदि विधेय *Tarka* नि सहास्मि—
 I am unable to bear शीहिता—Put to shame abashed
- St 32 राम० ते—Dropped down from the mouth of Rāma
 त्रिद्वित—Washed off हसिते—Laughed at सम्मुखत्—From
 the presence of व्यवजगाम—Went away
- St 33 स्वादु० स्वयं Not in keeping with its own occupation
 बोधि० त—Roused to action after compulsion मनोभव—
 God of Love निरवशेषम्—An adj to उन्नितम् (the sense of
 shame or modesty) Or it may be taken in an adverbial
 sense—'without any remnant, hence, completely'
- St 34 दीर्घि० नौ—They (two) whose decorations of flowers had
 been abandoned on account of their being washed off
 by the waves of the water in the artificial wells The मपद्
 suffix in पुष्पमय signifies as if the ornaments had been
 formed out of च दूरम्बम्—Charming love talks इतरतरभया
 —They two who supported themselves on each other
 प्रमदकान्ते—In the pleasure garden मृजा—Water sports
- St 35 चादु० जन—He who was bent on doing such things as
 would excite tender feelings तुल्यरामम्—Having a similar
 colour (as the feet) चरण० ये—On the pair of the lotus
 like feet यावत्—Red dye 'यावोत्कोटुवामय' *Amara* तदु०
 ये They two which had a lustre like tender tendrils
- St 36 अर्ध्रि० त Of him who was applying (red dye) to
 the pair of feet तरु० या—Having a brilliance or colour
 like the fresh rising sun परि० य—With its tremor
 increasing agrees with वरपुष्पम्
- St 37 अधि० स्व Over the hips अर्पयन्—Placing अनुपाशित—
 Unsupported दुर्नह Difficult to fasten मणि० न—The
 string of the jewelled zone

- St 38 रिटे० या—The act of painting (or applying sandal paste.) आवहन्—Practising दुल्लितेन—Horripilated सममपि स्थिते सति—In spite of its being in its proper place
- St 39 पत्रं Picture painting आन० गिर—He who had bent the tip of his first finger स्पृ० वह—He who had touched her tender ears अर्धमु० णम् She who had half closed her eyes एरभिगम्यम्—whose interior had a fragrant smell
- St 40 कृत here means applied' युव० सि—On the lip of the young lady दन्तवासम् is li' the cover on the tooth, hence 'the lip' उल्लङ्घ्ये Removed मुदित—Rejoiced
- St 41 रिलोचने—Eyes उपा० नम्—To which collyrium was applied रान्—Colour अशि० प—of the unopened eye वर्णम्—Placed on the ear The sprout of Asoka first appeared blue owing to the collyrium in her eyes but that being removed it resumed its own colour
- St 42 पुष्प० वै—By the splendour of flowers and jewels पथेक्षित To one's taste ननु Surely certainly स्वमि० लम्—The result in the form of the joy of their lords मण्डनम् Decoration The meaning expressed in the commentary is different from that given by Mr Nandargikar
- St 43 अन० मा—She who was manifesting love-gestures निर्दय—See St. 41 supra अप्रसु—अप्रसु अप्रसु—He who was unable व्याहृ—Confused (as it were)
- St 44 वानिविद्—The addition of चिद् to an interrogative pronoun imparts the sense of indefinitely अन्वभून् Enjoyed हृद० त—वर्ति purchase I bought. He who was bought by selling the jewel (in the form) of her heart
- St 45 हस्तिसम्—Pleased (her) See St. 2 supra for एम आह—lit obtained (fg) 'was charmed or amused' सुखं—A good thing वल्लववि—Bearing fruit सज्ज० जायते—an expression which can well be called a proverb
- St 46 स्तम्भ० क्षमि—The drops of perspiration falling on her husband's chest from her lotus like face उपवसि—an Avyo compound [Wandering] near (the region of) her girdle मुमाच—Threw herself
- St 47 प्रण० सा—She who was silent owing to affliction अप० हे—By the prevention caused by the biting of the lower lip अना० या—With a desire to obtain (the same for a long time) नो वदन् वदन्नि—Did not utter a single word
- St 48 हस्त० स्—Teeth and lotus like face प्रमादन्—With the desire of pleasing दास्य विना—being free from any

fault, 'without any fault' Note the addition of the suffix *तम्* to the word *शेष* *आविरकरोम्*—Expressed, manifested

St 49 *अल्पं ये*—Being in fault at committing small mistakes

1- *जपती*—In classical literature this word is always found

2- in the *dual* It is derived as *जाया च एतिथ जायापती* or *दम्पती* or *जपती* and is an irregular word coming under the *राजदन्तादि* group see *P m II n 31* *प्रणो ताम्*—Being

3- cross tempered owing to anger arising from intense love *स्नेहनाति*—True love *सुखं वा*—Such as can be hurt by anger at trifles

St 50 *प्रणो ना*—By the fire in the form of anger resulting from the intensity of love *लोहितस्य*—Redness *तस्य द्यौः*—The dart of her glance *निपातित*—Discharged

St 51 *बोविता*—Roused to anger, provoked *चिरनिवृत्तसंगति*—see comment *विट्ता* lit left without, hence not having gained *परिकीपकविनी*—She who was apprehensive of his being aroused *दृष्टो ह्य*—She who had stopped the moving to and fro of her earrings Compare *चन्द्रवदल बुभिताननाभि* *Budin Chā V 41* *वृत्तो ति*—She who had held her breath *जनये*—an : it slowly, 'carefully'

St 52 *कैतयेन*—Feigningly, purposely deliberately *कलह* here does not mean simply quarrel but love-quarrel *भ्रातः स्व*—He who felt fear Compare *आत्मनायसरसा गीरी नरेसमये*—*Rasat 1 2* *उदिस म*—In which sportive laughter was produced *सप्रगल्भ*—Boldly *खण्डित*—Bitten

St 53 *चारिणी*—Wandering (ly means of their eyes) *मानमय*—Going to pride : a being proud *त्रिनेत्र*—continued carried on *अन्यो द्वौ*—They two whose sight was fixed on a third substance *कुरुषिम्=कुरुष्विम्*—Somewhere

St 54 *अरिघ्न*—One who had destroyed his enemies See comment *हृदयि*—That whose lustre was increased and; to *अम्बर सीमं*—Terrace *परि पम्*—free from heat or that which had no sun etc at night *अर्थो म*—Like one who has a crescent of the moon on his head The comparison is noteworthy since *सिन्धु* is usually described always accompanied by *पार्वती* in his roamings.

St 55 *रिधे*—At the end *मन्दं ताम्*—She whose fragrant curls of hair were made to dance slowly *सीमं द्वौ*—She who was sitting on the terrace Note the thematic use of the arcusative, see comment

- St. 56 सन्निवृत्त—Having withdrawn, having retracted वर-
सन्तानि—The collection of rays ग्रस्थित—Gone रागवान्—
One having a red colour अस्तमस्तनः १८ अस्तस्य अस्ताचलस्य
of the mountain of setting १८ where the sun sets.
Resting on the top of the setting-mountain Greatly eager
- St 57 दिग्मुखात्—From various quarters अपसरन्तं—Going away
नष्टं स—That which has lost its lustre रश्मिभि सम
बद्धम्—Being tied by the rays कृप्यमाणम्—Being drawn
away along with मुहु—abruptly suddenly
- St 58 अन्नगणि—Space, room स्रष्टरि—loc of सृष्टु the creator
This whole is a Locative absolute युगध्वये—At the time of
universal destruction रश्चि—Lustre लीयते—Sinks
disappears जलं नी—Existing in the middle of the
ocean This is an adj to रश्चि
- St 59 ध्यान्तं तम्—The collection of darknesses सर्वत—On all
sides विदिं पद्म—Whose stalk is placed or concealed
आयत—Large बुद्धं जम्—A fully bloomed lotus
- St 60 नभस्यन्दनस्य Of the sky chariot अस्तगम्—Which had
gone to the setting mountain See Stanza 56 *supra*
उत्पतति—(Loc abso) while rising अविच्छेदे—Fall without
any वन Complete entire चालुं स—Whose disc was
covered with fine metallic powder The word मण्डल
here has another sense too i.e. 'circumference', 'tire'
- St 61 सहं जं—That which has contracted all its rays वृद्धि
बुद्धति—Increases in magnitude गौरवान्—Through heaviness
The word is formed from गुरु=heavy
- St 62 उमुखा With faces turned up, shooting up from below
नागं य That which has its splendour deprived by
the ocean अभिभूय—Defeating over coming वादस्य—Of
the submarine fire वादवो वदमानः Amara निगिन—Of the
fire गिरा—Name वधिर्देति तिरागिणाम् Amara
- St 63 सन्ध्या—By the twilight परिदृष्टम्—Obstructed दिग्भु
जम्—Divided by the waters of rivers प्रादृष्टि—Loc. sing
of प्रादृष्टि In the monsoon भुत्प्रादृष्टि च शरपैर Amara एवत—
Here the suffix तनिच् is used in the locative sense
पयानिधे—पयानि निधीयते अत्र or पयसा निधि पयोनिधि, तस्य
- St 64 अदं यं—The collection of leaves wherein has been
reddened अदणं . रं—Densely covered with tender
sprouts परिं इम्—Brightness of ripeness सममि मयंनि—
Loc absol १८ while darkness is graining ground
- St 65 अम्ब रेण—By the collection of darknesses दृष्टं स—

By one having a dull hue like that of a serpent, an
adj to अन्वशरानिहरेण सर्पता—Gradually spreading all
round रघ्य० या—The regions of which were blocked up
मनुचन्ति—become contracted परिष्ठा—Low grounds

St 66 मत्त० रं—Variegated in colour like the throat of an
intoxicated peacock घ्वान्त० हम्—Covered everywhere by
the collection of darkness अक्ते० सम्—घोट=deep, thick
By the thick soot given out by the heat (flame) of the
lamp in the form of the sun

St 67 होमराचि—That which has a dazzling lustre असितो० .
ए—Having a splendour like that of a black serpent
विष्णुवर्मन—Of the sky, *lit* of the path of Vishnu ए
विष्णुपद=A sky दूर० रम्—Shining on account of the rays
of the sun which has set at a distance, पूर्ववृत्तं—first
arisen, formed at first भासुरं—brilliant

St 68 पश्चिमे—In the western part मभम्—is shy and therefore
the word पश्चिमे must be taken to indicate 'a portion'
उोहिता—Red लोह० वान्—From the top of the Meru
mountain struck by the iron wheels हुताश० . ए—विद्रुप—
sparks of fire, scintillations *lit* the word signifies
'drops' दृष्टन्ति विन्दुवृत्ता शुभातो विद्रुप विव Amara

St 69 मीरिता—Which had closed their eyes, *lit* which had
faded रश्मि० ता—Red on account of being struck
with the brilliance of the sun's rays इन्मिपन्ति—Open
up their eyes, *lit* rise into sight, become visible दिन०
ये—At the destruction or disappearance of the rays of the
maker-of-day *is* the sun दिद्रु० ना—Being bent upon
abiding in the direction Mark the use of एव with रचना

St 70 पूर्व० त—From behind the waters of the Eastern
ocean हिमराशि—see comment The moon वान्ततम्—
I very digit (of his) एव० माम्—Which can be easily
achieved gradually in one fortnight वृद्धिम्—Development

St 71 भृङ्ग० भं—Having a lustre black like the swarm of bees
पूर्वत—from the eastern quarter Mark the *old* use of
तम् = distinguished from that in St 63 *supra* सपदि—
At once, 'सद्य सपदितश्चण्ड' Amara वरेण—This word
is used to signify a double sense and brings out the com-
parison more vividly Likewise the word पश्चिम has two
senses (1) the west and (2) going back, withdrawing
जपने—On the hip मुपमान—Stretch

St 72 धीर—Milk, or it may be taken in the sense of 'Sweet'

but the propriety of neither of the senses is perceptible
 विवर्धता—Rising up प्लाव्यं नृ—As if made to float.
 Adj to निगच्छर उदयत—From the rising mountain
 द्वारं य—That which had a collection of rays white
 like a necklace

St 73 निप्यं रम्—An adj comp to दिशाम्—The collection
 (उत्तरं) of thick darkness being dispelled away दस
 रति—Recedes goes away अंतर—Space प्रसरत—Stretch
 ing The use of the Infinitive of purpose with the gen
 itive deserves notice

St 74 क्षीयमाणवपु—Having a slender body The perfect par
 su x माण seems here to have no propriety उद्गमे—At the
 rise As a fact the वपु is not क्षीयमाण but only appears to
 be so in consequence of its not having spread its lustre
 in all directions वर्धमां न—One whose rays were
 increasing अक्षं ना—Belonging to the passing off
 of the hot sun विगीयते—Fades परितः—on all sides
 when surrounded

St 75 सहं न—Delighted owing to its own reddish lustre
 बहुराग—an adverbial compound बलिद्विष—Of the
 enemy of Bali viz of Indra The eastern direction
 श्रेयदेव—Scorched with sorrow पाण्डुं वा—With pale
 lustre वायं—thinness, slenderness वपुः—in body
 The 'instrumental' use here is idiomatic

St 76 अग्निं व—Black like a collection of bees इयामल मेघज
 Amar हिमस्त्रिव—of the moon lit of one having a cool
 lustre स्वच्छत्वे या—Owing to its clear form विग्रह
 समरे वादे' Ma ma वग्नां ना—By the disguise of a hare
 The word उग्र is a very peculiar one it has literally
 the sense is disguise but is used in several places in
 the sense of semblance appearance बहि—Externally

St 77 त्रिषु न—By the mass of the splendour picked up
 from the lotus like faces of the women under separation
 आत्ममण्डले—One's own disc Note the use of मण्डल as
 different from that in St 73 सूर्यो अस्ति नृ—Fading in
 the dark half (of a month)

St 78 अश्व्यो ह Collection of darkness समूहो निहरण्यद्वास्मि
 पानतपपा Amar पुच्छित—Heap of dust धोमो न—Fallen
 owing to the velocity caused by excitement वनाहनि—
 The form of a hare The popular notion of the dark
 spot on the disc of the moon being an impression of the
 hoof of a Nala's horse of its being the form of a hare are

all flights of imagination as the latest modern discoveries in astronomy have shown

- St 79 गुल्मं रं—(Diversified in colour वरुंर=lit in patches or spots of white and black also 'grey' 'चित्रं विर्भी रक्त्वाशशवेताथ कर्तुरै Amara) like the swarm of bees lying in thickets कष्टुकाम—Determined of crossing over पर्वरीकर—Maker of night विटो वै—By the interstices between the collection of branches उदो र—One at the top of the rising mountain
- St 80 चन्द्रो त—Though dispolled by the rays of the moon चन्द्रो देव—By the swarm of sleeping cuckoos उडो सै—Gathered together by the fragrance of blooming lotuses सावशेष—Remnant, residual
- St 81 सामिसिक्त—An Avya compound by Pani II : 27 सामि सिक्त wetted here and there bedewed स्पण्डिते—On a raised ground or platform निरन्तरैव—Without any interval completely युक्त—discharged पत्रो त—Piercing through the hundreds of holes of the net of leaves
- St 82 वृक्षसत्तु—While blooming परित—Round about, everywhere भियो स—An adj to नभस्तन्नात्—that from which darkness has been quelled विष्पुता—Discharged तमि . व—Specks of darkness
- St 83 रजो र—Brilliant or resplendent like pieces of silver राजका—Fried paddy छावा—called in Marathi राजा these are looked upon as an auspicious offering तानिता—Scattered दिग्यपुमि—By the guardian deities of the quarters उदयात्—From the mountain where the sun is seen rising पदपते—Of the Lord of planets समस्तत—l everywhere
- St 84 मित्रो ता—Those that were bewailing the separation from the sun A play on the two meanings 'the sun', 'friend', of the word मित्र may be meant here गुप्तपत्रो , स—Those having their eyes (in the form of lotuses) closed on account of the closing of lotuses उदो ता—Those in which the swans cackled loudly first and slowly afterwards
- St 85 शशिो वै—lit smeared over with moon light Having a covering of moon beams An adjectival clause qualifying रोषति रोषति—Loc of रोषम् bank इन्द्र भम्—like the heat of moon rays असमिदय—Not seeing वातत—frightened uneasy समन्द्रम्—Hearably, with the throat choked रंशवनिता—female swan.

St 86 तिम्बो ..हे—At the separation from him who had hot rays इन्दुं .म्—Covered by the rays of the moon अरगुणम्—Covering क्षपागमे—At the commencement of night अमिं. जम्—Eyes in the form of blue lotuses

St 87 . . . and tremu-
 . . . दुम्बो ..द—
 . . . पण्ड—A col-
 lection; of 'इमुदक'मटपण्डे क्षुब्धरूपामरुणाम्' *Sushu* XI 15
 पदसन्तति—The collection of day-lotuses अगतिदूरतिनी—
 Not remaining or situated at a great distance

St 88 असिं भम्—The lustre or beauty of blue lotuses
 लक्षणम्—Mark मृगययम्—Formed like a deer The मयद्
 suffix here indicates 'similarity' इयामो. वि—By the
 beauty of the faces of dark complexioned ladies बह-
 मण—With its middle engirt कप्यो ..जः—Silver like a
 glittering mirror

St 89 दीप्तो...ना—By the brilliant lustre brought on by the
 adolescence of youth The word पाण्डू does not mean here
 'pale' but 'shining' विजित—Vanquished, thrown in
 the back-ground घनो लो—In the collection of dense
 clouds रुद्रो ह—He who has his rays obstructed

St 90 घणमयेन—Of a hare For मयद् suffix see St. 88 *supra*
 तृणो, लम्—A piece of dark cloud मयल्लम्—(An *Aavya*
 comp.) attached in the middle उद्बहन्—Slowly rising up
 अमिं त्—From the middle of a black cloud

St 91 इदं ..नि—One deprived of its lustre इन्दुं . लीम्—The
 row of teeth white like Kunda buds रचयिष्य—To form

St 92 इन्दुं य—He whose disc-splendour has been sur-
 passed by the face अयजित—vanquished अयं ले—Of
 him having a nectar-like beauty शीतो ..ज—The arch of
 precious moon stores शीतकर इ one having cool rays
 i. e. the moon

St 93 According to the definition of a Mahakavya the metre
 of every canto must be changed at the concluding por-
 tion, and hence the change commences from here The
 metre here is अनुष्टुप् for the definition of which see
 appendix मया .ये—A current of donors Note the mean-
 ing in the compound मया .लम्—A couch of a stony slab
 इन्दुं मय—Anet by the moon rays अयं ..नि—One of
 a slower (than Vats's) but मया ह—A slow movement
 owing to fear

- St. 94 सुर० ध्ये—In the sacrifice in the form of enjoyment
 मद० ध्ये—In which oblations were burnt up in the fire of
 love चप० नि—In the wine in a wine glass for चपक see
 III 73 स० स्वरूपम्—The image in which was seen
 दयितासह—Who had his wife for his friend See Notes
 on Raghu सचिवसह IV 87 or महिर्पासह I 48
- St 95 दम्पतरुम्—The beams from which were shooting out
 मणि० कम—A goblet inlaid or encrusted with jewels
 परिमण्डलम्—Well rounded प्रियमु० छडा—With the desire
 for a goblet from which (wine) was drunk by her be-
 loved husband हेमशुक्तिम्—A golden shell
- St 96 दन्तवारा—The sharp edges of teeth मद० यौ—Of
 them two who had been excited by the intoxication of
 wine युगो—Of the young couple राग—Red hue
- St 97 मधुत—On account of wine It may also mean on
 account of honey in reference to flowers mark the use of
 the suffix तम् विभु० ण—with the thirst increased
 हयम्—One dear to the heart सरसिरहम्—an अष्टक Com-
 pound—A lotus परमार्थत—Really
- St 98 अचक्षमत—Desired for longed for प्रियासुखन—from the
 mouth of the beloved वित्तीर्णम्—Offered imparted. इत
 वत—Obtained स्फुट० ि—One who had distinctly con-
 tracted his eyebrows मधु० ण—By the pouring of wine
- St 99 अतीयतु—Spent प्रवि० यम्—भक्ति=Part The only re-
 maining part after the falling off of flowers was the
 string र० ण—By taking hold of the hair in love-quarrels
 विभु० तम्—Placed on the constantly waving hair
- St 100 हृद० नै—By those in consonance with the heart
 attracting sound of the flute अनुग० ण—By the slow
 and sweet sounds or notes in harmony with the notes of
 the Veenā (वीणा) उपसि—Early in the morning भिगो वै-
 By pleasing sounds which were made the object of the
 various sections of वदन विवि० वै—By various auspici-
 ous songs
- St 101 हृद० या—By her who had the saffron paste removed
 from her breasts by the embrace (of her husband) दयामदा
 —By her who was holding द० तम्—Butly the teeth
 ओउमणिम्—Lips which were very jewels विरो या—By
 her whose eyes being reddened on account of keeping up
 late were unattractively विषमनु—(An Avyaya comp)—after
 her husband प्रम० या—By the best of ladies

Canto IX.

St 1 इति—in this manner, as described in the previous canto प्रवृत्तस्य—engaged, occupied वेद्युचिन्—The use of चिन् particularly with interrogative pronouns imparts a sense of indefiniteness see Raghu II 37 The student will meet with this use in several places in classic literature एवमेव—mark the use of the *instru* which corresponds with the Lat *adla modo* The *instru* especially with the root वच् convey the sense of 'manner' The *commen* takes it as एवमेव यातेषु which also makes a good sense वनिः, यद्वा—A Dvandva compound, see *commen* समस्य=having duly collected, arranged We do not see how Mr Nandargikar brings out the meaning 'having taken collectively in marriage' and what he means by the phrase We would rather prefer the usual meaning The ladies and friends and retainers who had gathered together for the festive occasion must have been dispersed about and it was quite natural for the '*pater familias*' to see that every one was brought together and the whole party arranged in travelling order Besides a poet who gives elaborate descriptions and accounts would not have disposed of the marriages of three brothers in such a passing fashion

St 2 पर्याप्तम्—The *prepo* सह in the sense of 'accompaniment' or companionship governs the *instru* by सह युवेप्रपाने Pan II in 19 If critically examined the *instru* by itself conveys the sense of the English *prepo* 'with' in all its meanings, and hence सह is hardly needed with an *instru* in the sense of accompaniment, but Sanskrit usage has rendered it an almost necessary adjunct, see Raghu VIII 39 श्रीकर्मपद्म—see *commen* : श्रीम् / I read, intensity, mark the difference in the senses of the *instru* *tal* here as also in वसन्तमासेन where it is हेतुर्वा indicating 'cause' by Pan II, in 23, while in the case of पर्याप्त it is सहर्वा इद्विगुह्यि—See *commen* : which quotes Pan VI in 60 for the optional elango of वद to वद् before the words मय भीरुन गवयुः, विदुः etc समाप्त—from सम् bhi conj Uthaya to shine The falling of the tears on the feet must have imparted to them a brightness The *instru* here is करणार्थः or showing instrument or 'means' according to Pan II in 12 It may be observed that the *instru* case has so many logical exceptions and its

relative frequency is one of the most striking features of modern compared to ancient Sanskrit

- St 3 असौ गुरु—The father of Sita Janaka The word गुरु has a variety of meanings and as a noun it has the general sense of 'a person who has a claim to reverence' 'पुमानिषेकादि परे पित्रादौ सूरमन्त्रिणी Ucd: see Raghu III 33 IV 1 गुण . तिर्ना—see common पद्म=adherent, partisan 'पद्मो मासार्धके पार्धे पदे साप्यविरोधयो । वेज्ञादे परतो वृद्धे चले सखिसहाययो । चुष्टीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिर्जुजरपार्थयो Med: पुरस्सृतम्—See Raghu VIII 9 furnished with, hence possessing also polished, perfected गरीयसी—an *accus* of the irregular base in the comparative degree from गुरु by the addition of the suffix ईप्सु गिर—see Raghu V 74 VI 29
- St 4 पर—highest, pre eminent Here, in the text, it is used separately प्रकर्ष—superiority, excellence This word usually comes in as a latter member of a compound e g वयु प्रकर्षेण विद्विषितेपर Raghu III 59 Compare Raghu II 47, III 34 समुन्नति—शोभना उन्नति a splendid rise or development इति—the sense here is different from that in St 1 *supra*, it is either हेतुर्था or प्रकारार्था and is equal to 'hence,' 'because it is so, therefore or it may also be taken to mean 'being in this manner' मा स्म आगम see common and Ap Guide 255 (a) also Raghu IV 65 for स्म and V 24 for मा हि—This expletive is used with an assertive sense when a general statement is made e g एको हि दीपो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाक् Ku. I 3 and Raghu I 83, IV 86
- St 5 पुसा *gen: plu* of the irregu word पुन् वदयस्य—of exaltation, rise, hence 'of the state of being esteemed see Raghu VIII 84, साधनम्—means, expedient of Raghu I 19 एव—'Alone,' only' तद्वामं .व—see common प्रमृम्भते—Spreads out, manifests, appears, compare with this शशिना सह याति कौस्तुभे सह मेघेन तद्विप्लवीयते । प्रमदा पतिरर्त्तमा इति प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि Kumār IV 33
- St 6 भर्त्रे—The use of the dative is in reference to क्रोध 'anger by the rule that verbs implying anger, jealousy etc govern this case परं दीपनी—see common भर्तृजन—भर्ता एव जन भर्तृजन The word जन has no special meaning here कुलसिय—कुलपालिका सिय see Pan: II 1 60 and the Vārtika शत्रुपार्थिवादीना सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्, by which the second member in a compound is dropped

The compound may also be dissolved as in the comment
मौन—मुनेर्भौव मौन परम्—see notes St 4 *supra* दि—see St
4 *supra* साधनम्—see St 5 *supra*

St 7 पतिव्रता—see comment गुणस्तूहम्—गुणेषु स्तूदा यस्य स, तम् or
गुणान् स्तूहयति (इच्छति) तच्छील गुणस्तूदाः वक्ष्यम्—वर्ष गत वरस्य,
तम् according to Pāṇi IV 4 86, the affix यप् comes in the
sense of 'gone' after the word वस in the accus

St 8 अलम्—see comment and note on Raghu II 34 व्याघ्रतिविस्त
रेण—see comment For the formation of विस्तार see Pāṇi III
iii 31 by which the affix घञ् comes after the root हृ 'to
cover' when the preposition वि is in composition with it,
when the sense is of extension it is विस्तार but when it
refers to 'spreading' it is विस्तर दारयेत्—The potential
form is used in various senses as has been explained
in Apte's Guide Here it has both 'command' and 'hope'

St 9 त्वदेवप्रण—प्रणस्ते अनेन अत्र वा प्रण devotedness, pre-
dilection एकभासो प्रणश्च त्वयि एव एकप्रण मनोरथ—मन एव
रथ अत्र or मन रथ इव like the mind car, or mind like a
car, because the mind becomes a vehicle for the desire
of anything and its accomplishment See Riddha II ॥
अविनाश—अवि is used in the senses गद्गद् समुच्चय प्रम रक्षा
सम्भाषना and नाश is added to it in the sense of 'hope,'
'expectation'

St 10 शिरामणे—शिराया मणि तस्य अग्निमन्दिरेदृश्या—The read-
ing सक्तश instead of दृश्या is to be preferred as observed
by the comment ध्यात्—from the house see comment and
note Pāṇi VI 1 201 जपती—जाया च पतिश्च देवती or जपती or
जायापती as the compound belongs to the राजर्वादि class
The Namapriyancha says एतया च जपन्तिररे

St 11 अश्व तम्—अश्वानस्य निमित्तम् अश्व्या is staying remain-
ing, and निमित्तं cause The student is referred to our
notes on Raghu I 87, V 7 for the senses of निमित्त

St 12 राजाहू —see comment बाहू is a war trumpet पयोधि ..
भैरव—पदाति धीयते अत्र पयोधि now see comment दानुष्याम see
comment हर्ष आशुषं यस्य स Halayudha is one of the names
of Balarāma who was the elder brother of Krishna and
who carried a plough and so for his weapon प्रयो वरुण—
प्रयत्न—vigorously, with great force It has also the sense
of 'bold confidence' in regard to a statement of Raghu
II 41 VI 20

- St 13 राजेन्द्रो दिता—मज्जावा इन्द्रा The best of elephants the most powerful and handsome elephants see Raghu V 100 now see commen करो वृद्धि—वृद्धि is the peculiar sound made by an elephant see Jāna I 74 and the second वृद्धि is in the sense of prolonged see commen.
- St 14 महारथ—A warrior who goes to battle in a car See commen for the characteristics of this warrior and note on Raghu IX 1 सहस्रचक्रम्—adorned with golden ornamentation रातः काला is Sita सह—see note St. 2 *supra* सन्ध्या is lit अहोरात्रस्य य सन्धि सूर्यनक्षत्रवर्जित here it being दिनादिसन्धि it is morning twilight विरामिता—विरामिता is a denominative past participle The sun coming up on the horizon in the morning with the reddish light is compared to Rāma with his newly married spouse दिवाकर—दिवा दिनं कपोतगति the sun who is the maker of the day just as the moon निशाकर is the maker of the night
- St 15 शिर पञ्जराद्य—the whole may be taken as one compound or शिर वेष्टिका as one and गृहीत इय as another both qualifying शिर ससुद्र=having a lid or cover अनुस्यन्दन—an *Avya.* compound अत्यगु—Followed अपिठिता guarded, protected (by age l warders)
- St 16 संकट—Obstruction, impediment The word may be formed according to संप्रौढ कटच् Panī V 11 29 whereby the affix कट comes after सं, प्र उद् and णि बलं निजगा see commen बलदायका निजगा (निजं गच्छत्यसौ One that flows along a declivity, one that always goes to the lowest level क्षीयन्ती क्षीयन्ती अगन्ती निजगापगा At art) a river form of the army 1 figurative description बल्युत्तरंगमिति—तुरंगानां रंगितानि (रंगित—dancing 1 rancing graceful movement) बल्यनि (बल्य charming pleasing cf Nigā. I 1) तुरंगमगितानि तै पुर Abhā sing of पुर पुष्टतलेगस refers to Janaka.
- St 17 ह्यो रोषि agrees with रज The dust raised by the wheels of the chariot was scattered away by the breezes produced by the flapping of the ears of the elephants and thus cleared the path.
- St 18 एतं जालयो—The compound may be dissolved as in the commen or एतन् right may be taken with अंगव and dissolved thus—एतन्नेव ते अंगव तेन जालानि (collections learns) एयो पुरगृह्यर्षिणा—पुरगृह्य नामो दीर्घिणा च पुरगृह्य—Situated outside the city, according to पराधैरि नामवर्षेय Panī III 1 119 The root गृह takes the affix

वयप् when it means a वद 'a word,' an अवैरी a dependent, one not free to do what he likes, बाह्य outside, and पक्ष्य a partisan & ग पक्ष्यगृह्णा दीर्घिना an artificial pond whose sides are built up. It is generally square or oblong in form cf Jāna III 32 see Raghu IX 37.

St 19 वरागना—प्रशस्तानि अंगानि यस्या सा अंगाना, वराचासौ अंगना च वरागना which refers to Sata प्रस्तरभेदरोटिभिः—प्रस्तृणाति आच्छादयति इति प्रस्तर. 'पापाणप्रस्तराणो पलाशमान शिला दृष्टम् Amara now see comment प्रस्तराणा भेदा प्रस्तरभेदा (broken pieces of stone), तेषा कोटय (points कोटि श्री धनुषांशेऽर्धौ संख्याभेदप्रकर्षयो Medini) वक्थिन वक्थ or वक्थ (a piece of plank perhaps something like the modern splash-board attached to a chariot to protect it against collision. The word वक्थ also means a shield or 'armour' and the suffix इन् conveys the sense of 'possession' See Raghu IX 11

St 20 वनान्त—'The forest' The word अन्त has no special meaning or it may, at the most, be taken to signify प्रदेश. see Raghu II 58 संमद—joy, delight, see St 11 supra गवांगेन जा of the irr word गो सप्तत्युच्छाद्यमानं—see comment एवत —In one place, on one side The suffix तम् is added in the locative sense to indicate 'a place' see Jāna. II 41

St 21 विनिद्रापया—विगता निद्रा येषा तावि, विनिद्राणि पयानि यासु ता विमारयन्त्य—spreading, wafting वयू has two senses here, वयूजायास्तुषा च either a wife or daughter in law, here it is used in the former sense see Raghu VII 1 It is used as a generic term for 'any woman' & ग पौरवयूमुन्मेष्य Raghu VII 16 शुच—see St 11 supra

St 22 विवृत्तृष्ट—See comm 'seen by turning back' विपद्यति व्रमात्—by passing over the tract—विषयो गोचरे देवे तया जनपदेऽपि च प्रकल्पायस्य यो ज्ञातस्तत्र स्पादिके पुमान् Medini शनैः an and slowly, gradually नृपात्मजा—भात्मन (दिहत्) जाता by Pāni III 11 98, नृपस्य आत्मजा अजस्र—continuously an and —निष्पादयतानजस्रमप्यपातिष्ठयो धर Ama By Pāni III 11 167 the words अजस्र म्येह, अजस्र etc are formed from the verbs by the addition of र आतेतु see St II note on तमान

St 23 गन्धे गन्धि see comment सत्तरी a kind of aromatic plant The word गन्धि takes इ only when the smell referred to is either inseparably connected with or at least seems to be so in regard to the object denoted by the other member of the compound see note on Raghu I 33 अजस्र. वदरी—The word वदरी a tendril is derived in

various ways but by the Vartika वक्ष्ये संपादित्यान् किं on Pini III in 108 seems to be the most preferable where वक्ष्य means सवरण. The Amarakosha has the word with a short इ but it is used by poets with a long ई e g 'व्यवृणुत वेष्टितवाहुवक्षीका' Magha वनान्तमारुत see note St 20 supra

- St 24 तामस—Made up of darkness full of darkness प्रतान a mass a heap भीम भय an awe inspiring fright : o an overwhelming terror संहति—A collection a heap 'समुदाय समुदाय समवायभयो गण त्रिया सु सहतिर्द्वन्द्वं निरुदय वदम्वरम्' *Amara* प्रसस्य—an *inde* forcibly, violently cf Jāna I 71
- St 25 अरि० ..दर्शना—अरिष्ट (misfortune, symptom of approaching calamity,) चात्तौ सतापश्च, अरिष्टसतापेन निरुपं अ० ..रुपं' अ० . रूप दर्शने याता ता दिश the compound may be applied to मारता तमोभिःभूता—See *commen* for the various interpretations अविप्रसन्नानि—विशेषेण प्रसन्नानि, व विप्रसन्नानि विनाशोपनता see *commen*
- St 26 उत्पातं अनु—उत्पात is a calamitous natural phenomenon The propo अनु is used idiomatically with the accus of the noun in the sense either of 'following' 'imitating' Prepositions used by themselves and governing a noun are called कर्मप्रत्ययनीय, see *commen* उदीचीं—To the North, उत्तपरिगुदीचि स्यात् *Amara*, प्रवासीभयम्—see *commen* for अभूततद्गान Compare with the idea *Raghu* XI 63
- St 27 From this Stanza to 31 is a Kalāpaka as defined in the *commen* तत्ता—pa / of तन् stretched अर० निर्नी—अरण्यो अयमनिर्नी—touching the ears. पद्वेद—पदे रोहतीति an *anuk* compound : e one in which the intermediate case ending is retained according to तत्तुल्ये वृत्तिबद्धम् *Pini* VI in 14
- St 28 द्वीपितवृ—द्वीपिन (द्वौ वर्णौ इपते or द्वीपाभाररेत्याम्नाम् द्वीपं चर्म अस्ति अस्य इति according to *Pini* V in 115 of a tiger) तव, ता
- St 29 सगरं शासनं—cf *Raghu* III 52 निषसारं—निषारय (of death अन्तो मातो द्वयोर्गुण्यमरणं निषारोऽन्या *Amara*) आरय, तम् परदुर्गपारय—पारे गच्छतीति पारयं now see *commen*
- St 30 गतिध्वराघ्न—तितान् शुभादिनर अघ्ना यय्य तरय निशा a flame cf. *Jāna* IV 72 आत्मरवेण—आत्मनःरय (speed, vehemence, power) तेन संभूतः produced see *Nadha* II 43 and *Jāna* IV 32
- St 31 भृगुर्नाम प्रभु—The founder of race of Bhargava *Raghu* was one of the *Prajapatis* and is regarded as the founder

of the race of Bhṛgu in which was born Jamadagni and Parashurama, for a further account see Mahabharata and Padmpurana जगत्सृज् of the creator of the Universe नित्यता agrees with रामेण तद्भर—That army, or तस्य रामस्य बटं (बटं गंधर्वे रूपे स्थामनि स्थौल्यसंनययो Med:) बली—The powerful, the valiant one व्यावृता—व्यावृता आवृता or as in the commen. जगदे—passive of the perfect of गृह् a verb which takes two objects, here they are प्रभु and गिर, the subject being रामेण

St 32 राम—Oh Rama 'The Rama addressed to here is Parashurama उद्यम—Efforts क्षितिक्षितम्—One who rules the earth The word can be derived in various ways क्षिति-क्षियति (निवसति इति) or क्षितौक्षयति इष्टे In both these derivations the root belongs to the 6th conj. Paras but in क्षिति क्षयति the verb is of the 1st conj. Paras सति० . सृष्टम्—One possessing skill to break the banks of rivers. The text wrongly reads व्यावृत्सृष्टम् it is—व्यावृत्सृष्टम् गोपनिम्—see commen विगीर्यते—Is smashed to pieces

St 33 जगो व—Of him who hates (the race of) kings, जगती पति = a king विद्रो . म—The actions of bravery or heroism न अर्धं—Is not enough विमानो ..व—One well accustomed to devour fishes दन्दो वे—In regard to the lord of serpents mark the use of the Dative explained in the commen निर्दगम्—A bird

St 34 प्रयोगे—In performing or in putting into practice, as opposed to शत्रु or more correctly it would mean 'practically' as opposed to 'theoretically' अनुशसितु—Of he who instructs, शरासने—In connection with the bow भूप०... म—Of him who has a mountain for his bow इत प्रवृत्ता—Resulting from here : e from me निपत्—ill fate, adversity गोचरम्—The condition of being within the reach of

St 35 निशम्य—Hearing इतितम्—Spoken talked विनाशिन—Of Shiva li of one bearing the Pinaka bow परस्य—of the enemy viz of Rāma दृष्टा विपितम्—Trying to make light of it, desiring to sink it in value विशम्—Breaking

St 36 नरेवर—Oh you who are recently become a king : e you who are not of a long standing and hence inexperienced इत्यन्तरम्—Extremely strong दण्ड्यो नम्—The discharge of arrows from which will not be futile or turn out in vain. विनाशम्—Of Gods विश्वयन्ता—By the architect

of the Gods पुर० य—To one who is called Parandara
व्यतीयत—Handed over

St 37 विमृज्य—Handing (it) over पूर्वम्—The former or one
of them दनुजारये—To the enemy of Danus viz to Vishnu
रपा० वे—To one who bears a disc त्रिपुरम्—The three
cities दिधक्षते—To one desiring to burn त्रिलोचनाय—To one
who has three eyes विदगाधिपेन—Of he who is the lord of
Gods

St 38 विवत्सया—With a desire to know तद्र० स—Of the
power produced by it व्ययत—Managed to bring about
मरुपति—The lord of gods इव्य० सो—Between the two
who had energy like fire There seems to be no propriety
in taking the compound as applicable to the two separa-
tely viz to Vishnu and to Shiva as done by Mr Nan-
dargikar अज० वर्यो—Of the two who had invincible
courage or power अजयो—Of those two who cannot be
conquered

St 39 देवयो युगम्—The pair of the Gods यद्० येन—By the
pair of big bows इवास (a bow) इव अस्पन्ते अनेन इति
सयुगम्—a battle of सयुगे मायुगीनम् Ku II प्रतिरुध्य—Ob-
structing, filling up समा—years a word always used in
the plural समे० सम्—Full of exploits

St 40 अपो—After the battle between Vishnu and Shiva
विहृष्टम्—Drawn मुदुभूतम्—Loosened or impaired (by long
use in battle) ईश्वर—Shiva अगात्—Came descended or
reached ऋचीवाय—To Richika a descendant of भृगु the
son of ऊर्व and father of Jamadagni रितोर्गम्—Given,
handed over अहतम्—That which is not impaired
वैष्णवम्—That belonging to Vishnu

St 41 गुणी—Two merits or qualities or one string and one
merit अमन्दुति—The ear of the people वृद्धता—Firmness
रिभुत—Known heard of this is an adj to एव निरुदिम्—
Fame celebration renown proficiency of वृष विपाह
निरुदिमागत Kirāt II ॥ अ० र—Come within the
range of (my) hearing Parashurama means to say that
the first quality is firmness was known to all while the
second with regard to a string was known to his car only,
because the bow string is usually stretched to one ear

St 42 अपा० वि—Up to the limit of the corner of the eye-
कटाक्षोन्मत्त दर्शने Amar अपाङ्गभाग अरवि ययतम् चाप० जम्-

Stretching the bow विष्णु .रम्—Within the power of Vishnu only The idea is that the bow can be fully stretched by Vishnu only, and not by any one else निवृत्ता प्रापयन्—Givest (it) a little bending निवृत्ता a condition of a curve चलोऽयं पु—Among those who are endowed with power अग्रणी—Leader or foremost

St 43 पुरिते—On one which is stretched सतिव्या—Honour, respect ईरयित्वा—Speaking भूपते—Of the king, viz of Dasharatha शरामनम्—Bow अस्यन्ते अनेन इति आसनम्, शरणा आसनम् शरामनम्

St 44 शून्या इव मुष्टिम्—As if the hollow clenching of the fist The idea is—when Rāma held the string of the bow after clenching his fist and stretched it to his ear it appeared as if he had nothing in his hand, i.e. he felt not the least strain in pulling the string but did it with such an exquisite ease and grace that it looked as if he had nothing in his fist अपा० .रम्—The region of the corner of the eye दश० न—The killer of Rāvana, i.e. one who had ten necks Instead of ten necks Rāvana seems to have had ten heads How he is called ten necked is a little curious अवि० ज्ञ—One who does not know or is not aware of the trouble of stretching चकर्व—Stretched गुञ्ज० .रम्—One having a twanging string

St 45 दिग् पश्य—A place in heaven तप० स्य—Of him who was the best of those who were practising religious austerities द्विती० स्य—Of him who belonged to the second order, the first being ब्राह्मण निहन्तु—of the killer द्वितीयवर्णस्य निहन्तु This represents Parshurāma who had taken a vow to extirpate the race of the Kshatriyas नीसारम्—A protection or covering = shelter

St 46 अजय्यस्य—Of him who was unconquerable सभाजयमान—He who was congratulated बहु० .जे—By those called by honorific terms मनोज्ञास्ते—In a charming abode मेधि० . . रम्—Rāma, the husband of Sita

St 47 श्वापा० न—By the entrance through the door which was opened बभूव—Forcibly rushingly भूजा—Innumera- bly बृहत्पथम्—making a deep noise or rumbling sound इन्द्रवन्तम्—To the ocean, for the *devica* see comment इन्द्र०... नम्—Having a deep noise दुग्धजमन—Of Agastya or of the sage born from an earthen jar It is a mythological account that Agastya was born out of an earthen vessel

- St. 48 नर० ताम्—This long adjectival compound qualifies the 'town' which has been fully described. It means (the town) which was scented by the spreading perfume of (black alce-wood) the Agaru and which was wafted on both the sides of the high road of the ling पाठागुरु is called अगुरु by Amarsinha तत्ताम्—Stretched उप० नम्—Near the jewelled porticoes तप० है—With pitchers of gold having lotuses in them अष्टपद is gold of अवजिताष्टपद इन्द्रभक्तोपै—Kumara VII 10 also Kt III 28
- St. 49 परि० जे—With strings having tinkling golden bells गन्धवद्देन—By wind 'गन्धवद्दे गन्धवाहनिष्ठाया' Amara चम० है—With collections of fluttering flags उर्ध्वचिप—Of the up-shooting rayed वज्रपृष्णे—Of the hot rayed viz of the sun, 'गमस्तिष्ठतिरमय' Amar वरस्तिष्ठाम्—One that intercepts the mys. This is an adjective to पुरी in the preceding verse
- St. 50 मधु० तेन—By the humming of the collection of bees like the tinkling of bells मधुनतौ मधुक्रौ मधुलिङ्ग' Amar मणि० जाम्—Having garlands on the jewelled niches चयम्—Collection रहसा—By the swift (wind) ध्रुतम्—Shaken पतारावृत्तानि—Those resembling flags
- St. 51 अञ्ज० दाम्—That one having a beauty or charming attraction of folded hands The folded hands of the people are compared to buds They are turned into buds by the rise of the moon like the face of Rāma. वरपयन्—Supposing हस्ता० नि—Red lotuses in the form of hands
- St. 52 शुभ्रम्—To the elders of शुभ्रस्व शुभ्रं Sha IV कुमारम्—To prince Rāma जनेन—Hastily वातायनम्—To the window, 'वातायनमगच्छ' Amar सत्य—Nominative pl. of मती / a chaste woman मूढ० य—Silly, inceptive विनीतता—Modesty
- St. 53 याता० न्ति—The row of windows विलो० त्रै—By eyes constantly moving वनि० त्रै—By the faces of women resembling lotuses सता—Covered over विनी० दा—By the splendour of the leaves of blue lotuses निरु०—Horizontally
- St. 54 जाल० नी—Belonging to the net-like lattice windows नित० नाम—Of women च०० न्ति—Row of moving eyes पङ्के० वै—Entertained by the stalks of lotuses शर० रा—Line of fishes
- St. 55 पुरण्डाम्—Of the lady 'पुरणी वरुणाय नृ मनी मापनी पति मया' Amara अ०००, चम्—That on which the red dyo was

not dry अग्नि० मम्—With hurried steps सोपा० व—
Produced by coming in contact with the staircase
अग्नि० स्प—Of the sole of the feet

St 56 क्याचिन्—By some lady The suffix चित् imparts the
sense of uncertainty आग्ने० यम्—To a place from where
(anything) could be seen कुलाट्टम्—Blocked up with
fences घर्मे० या—By one whose ornamental paintings
had been washed off by perspiration सरि० या—By one
who had placed her cheek on the cheek of her female
friend दृत्त—Imprinted दिग्गध—Red dye

St 57 प्रमा० या—By one engaged in washing and beauti-
fying herself रामया—By a lady प्रदेशिनी—The fore-finger
परं० या—By one who had snatched the joint परं०
joint, cf कर्कशांशुर्निषर्षया Raghu XII 11 उपायये—Was gone
by दाता० एम्—To the lattices of windows

St 58 दूत० ना—She whose tie of hair had been loosened by
her swift walking सच० ति—One having a trickling of
perspiration अमा० रा—One having the thighs quaking on
account of fatigue सपत्न्या—Of the co wife परि० ताम्—
To the condition of suspicion

St 59 निता० यो—Of the two who had their cheeks closely
adhered together भृशा० तम् Gone to an extremely
small window उभास्रम्—Highly brilliant कुण्डलम्—ear-
ring सुतद्वयम्—Pair of faces

St 60 प्रियो० तम्—Half of the lower lip which was enjoyed
by her beloved being observed प्रयाति नृपती—On the
king's going away दाता० नम्—The face outside the
window

St 61 दृष० रा—One having an exuberance of breasts निरुद्ध—
Obstructing द्रव० नी—Highly protruding breasts यत्कृ०
त—From the low region of her two breasts पता
त्रिनीम्—To the army अन्तरम्—Space वीक्षितुम्—To look at

St 62 तन्दरी—One having a slender waist like a thin stomach
दाता० उ—On the sill of the window अशरयत्—Caused
it to do पद्म० एम्—Tender like the bud of a lotus
महीधुजे—मही धुजे इति महीधुक् तस्मिन्—In honor of the king
अञ्जलिम्—A dove like formation of the hands यत्नात्—
Through force

St 63 प्रियाजने—To their respective beloveds तत्त्वं न—Those
sharing the red portion of the lustre of the palms नखा०
रज्ज्—The rays shooting forth from the nails चेत्—Moved
here and there वयु—The daughter-in law

- St 64 जयेन वर्षयितुम्—To bless to pronounce a 'well say', *hi* to increase in fame by victory वधूजन—A collection of women for जन meaning 'a collection of' 'सखीजनस्ते मित्रु रूढसौहृदाम्' Shakuntla अमृदतया—Through modesty पर्द विधत्स्व—May you tread the path, may you go by the path अवि० .ते—Fit for ladies with husbands आशिषम्—A blessing
- St 65 From here the metre of the verses changes in keeping with the definition of a Mahakavya समुद्रगा—Those going to an ocean विट् या—Having waters increasing तस्य—Of the town तद्दत्त—Done by it *viz* the entering of troops पुर—A flood अतिरिक्ता—Overflowing Just as the waters of an ocean are never overflowing nor is it ever in flood, in the same way the army did not flood nor overflow
- St 66 द्विभागतम्—Formed into two parts अपेक्ष्य—Approaching नृपा० तम्—Standing at the two sides of the royal quadrangle निब० हि—That which had joined its hands शासिता सुत्र—The ruler of the earth अनुगृह्णन्—Favouring, bestowing a favouring (glance) मन्दिरम्—Royal palace
- St 67 सुधानिति—To Sudhajt, a king of the name तपोर्षी—One desiring to practise penance तप एव अर्थ यस्य स धन्यस्य—After handing over कैको ति—The lord of Kokayas विपिनं विनिह—Desirous of entering a forest (life) दूतेन—Through a messenger The use of the Instru in such cases is noteworthy दुहितु तनयम्—The son of the daughter, *viz* Bharata वस्यचित् काव्यम्—On a certain occasion इन्द्रसगम्—To the friend of Indra, *viz* Dasharatha The metre of this verse is Vasantatilaka for which see appendix
- St 68 स्वदिपयम्—To one's own country सति नीतयति—On his taking away प्रथि० ने—Having a merit This is an adj to Sudhajt गुण० तम्—Extremely fond of acquiring many good qualities इतो च—One whose powerful grief at separation was removed by various pleasing things done by other sons (such as Rāma etc) Bharata being taken away the king felt grief at a separation from him but it was lessened by the agreeable actions of Rāma and others शुचि—Soon दृपति—King Dasharatha The metre of the verse is नर्दन् for which see appendix or commen

Canto X.

After describing Rama's marriage with Sita the poet proceeds to describe his exile into the forest

- St 1 मयेन—according to moralistic principles राजी० प—Of the lotus eyed one 'राजीय पुष्कराम्भोरहाणि च Amar शत्र०
एय—Of him who was equal to Indra He who was as highly respectable as Indra समानाम्—Of years सम—a year This word is generally used in the plural अयुतम्—a thousand
- St 2 कादि० चि—On the skin which had no tensity or firmness Owing to old age the skin had begun to wrinkle and hence had lost its firmness पटितम्—Greyiness of hair brought on by old age of वैज्येयी गङ्गवेवाह पटितछत्रना जग Rag XII 2 विप्र० स—The blossoming of the flower of the creeper of old age Here old age is compared to a creeper and grey hair are compared to the flowers of the creeper
- St 3 परि० ना—Under the pretext or guise of grey hair coming to old age दोषा—By the hand Instr sing of दोषन् सर्व० ते—Fret at all times He being a mighty ruler it was quite natural that his head should be unbent विदेहे—Could not endure could not brook महारथ—A great warrior
- St 4 आरोप्य—After making (him) sit अन्यतरेषु —On a certain day, at a certain period स्वमङ्कम्—On his (own) lap शरी—Powerful समासीन—Seated समज्यायाम्—In an audience hall In a meeting जयापासम्—Eldor
- St 5 प्राण० म्ती—The harbinger of the departing vital breath निराण—Gone away departing वैजयती—A banner of स्तनपरिणामनिदासवैजयती Mal Madha III 15 पुर सती—A forerunner a harbinger रचा० ती—An obedient female messenger of one who has for his vehicle one with red eyes रच—Red आदेशकृती—A bearer of commands a message bearer समेते—Enjoys
- St C तात—Oh child! this is a tender way of addressing अङ्गानि—Limbs कामेय सृष्टा—A desire for enjoyment निरिदा—Owing to supreme disgust शैथिल्यम्—Looseness laxity तुयम्—Equally simultaneously
- St 7 चेत० श्रे—By sharp goads in the form of white hair शिम्—Sharp, pricking अङ्गय—Goads, of 'इति सृष्टतु

सचाडुशयस्य ' निवर्तन्ते—Retire, withdraw कामेश्व—from sensual objects, from sensual enjoyments भद्रा—mighty, celebrated राघो न—Raghu dynasty-elephants

St 8 वंदयानाम्—Of those belonging to (our) family रक्तकर्मणे—Passionately devoted and hard to wear, or stiff to put on रक्त seems to have been formed from रम् कर्मणे=Rough, coarse The former of the two in the *comp* is to go with यौवन and the latter with वार्धन वल्गु. .ति =a collection of bark garments

St 9 जिह्नु—जेतुं इच्छु One desirous of conquests कृतान्न—कृत (पुष्टि) शस्य येन स—One who wields weapons आश्रय—Wealth, possessing riches, cf आश्रयः भिन्नमवानस्मि Bhag Gita यत्नं ह—Indifferent of performing sacrifices कामी—Fond of sensual enjoyments क्षत्रवैशेष्य—In warrior race कत्रय—Despicable ones for the compound see comment

St 10 पादशेदे—Even in a fraction of a quarter पाद=A quarter वैराग्यम्—Freedom from passions पुरुषापुरे—In a man's life हृदयादुता—Tenderness of heart, kind feelings of heart

St 11 अति० ..या—By extreme old age विससाजरा' Amara भिन्ने—Shattered, splintered वा—Noun singular of वृ=a man इतरत्र—When it is otherwise जीर्णे—Being worn out इतः—Lost, gone, stopped तपस्यायाम्—In the way of practicing penance

St 12 मग्दो य—One whose senses are slackened in their power व्यो०...र—He whose lower lip is smeared over with spittle व्योत=Oozing out, exuding out. निवृत्तिरित—Covered, cf. निवृत्तिरित गगाज Janaki I अस्तु० .. वि—By actions resulting from loss of memory or indistinct memory बालव्रतम्—The conduct of a child.

St 13 मृणा० ..य—One having a lustre or beauty like that of a net of the pieces of fibres of the collection of lotuses The knotted hair are here compared to the lotus-stallies The whole is a Baku comp यौव०...रम्—The ashen caused by the burning of Youth पटि०. टा—Bearing greyish tint Here the word पटित is an adjective

St 14 जीर्णे .म—Of him whose life is worn out & whose period of existence is exhausted प्रयाण—Great hope. प्रयत्न—Of him who desires to die निपेक्ष—slightly slanting or oblique मूर्ध्नि—On the part of the head प्रपन्नित—As if declaring or proclaiming

- St 15 दन्त० नै—By hundreds of spears in the form of teeth
 दन्त—A spear मृत्यो—Of the God of death सङ्करम्—
 Fearful, terrifying विबाण—Bearing or possessing बाय०.
 ताम् Shortness or dwarfishness on account of the con-
 traction of limbs सर्वता—Shortness
- St 16 आत० मा—Those whose existence is distinctly percepti-
 ble on account of loss of flesh by diseases आतङ्क—A
 disease जरावया—Of the river of old age पशु० रा—The
 line of bones of the side ribs
- St 17 निर्दन्तस्वान्—Owing to loss of teeth असस्वारम्—Having
 no propriety, not in keeping with the rules of etymology
 or of syntax सुदिमय—One sucking fists just as स्तनपय
 —One sucking the breast मिथ—Privately to himself अर्ग
 मितम्—Without being questioned or asked भ्रमजितम्—
 Indistinct अम्वृत्त सनिर्णीर Amar
- St 18 भिन्नबुधम्—With wrinkled eyebrows having crooked
 sights वदन्तान्नाम्—Having given rise to tears in which
 tears are arisen कम्पि० वाम्—With the head quaking,
 with shaking head गद० वाम—One having stammering
 speech or words अनुनेतुम्—To persuade to lead away
- St 19 धर्म०—As a natural consequence naturally मूढ—Silly,
 one having lost his senses स्वदे० नै—In carrying his own
 body विधितम्—Desirous to perform अशक्तिह—Having no
 power or strength विदूह—How can be
- St 20 यादु—Of one desirous to go तपस्यागाम्—For practising
 penance मा भजनि Do not create अभुप्रवयेण—By a flow of
 tears प्रवृद्ध—Obstacle विगाणिण—One who is dispassionate
- St 21 अनुगिति—Instructions प्रकृत्या—By nature भद्रे—Loc-
 sing of भद्र Being good प्रीतये—For satisfaction स्नेहवातर—
 Extremely tender of heart निगच्छे What is to be spoken
- St 22 यन्—By means of which ओदासिन्यम्—Indifference उदासीन
 —An indifferent one दृढत्व० भवो—Firmness in devotion
 तन्—That something (by means of which) वक्तुं अहंमि—
 you can say or deny
- St 23 ख्यातिम्—Fame reputation स्नेह० नाम्—Of those who
 desire to have a communication with the people तस्य निद-
 नीयम्—It is proper for him to despise The use of the
 Gen is noteworthy सच्छत्रुताम्—Their enmity अनिच्छता—
 By him who is not desiring

- St 24 शुभकरी—Beneficial, that which does good सात्र—Of peace making of being on good terms नये—In politics स्वरो नी—That which gives pleasure to himself and to others आव ता—Violent proceedings निष्णा० द—Keen of intellect intellectually strong
- St 25 जिघासु—One desirous of killing प्रयोक्तृम्—Imper Poter of युद् with प्र should be employed साम—Peace making मोते—By songs विधित्सन्त—Wishing to kill मृगाविष—Hunters those who kill deer
- St 26 शाठ्यम्—Dishonesty, corruption अरहो तम्—Totally excluded दानात्—From giving औशनसम्—Belonging to Ushanasa, as said by Ushanasa दानस्य मात्रम्—By a small quantity of presents
- St 27 रहि० नम्—Void of the sense of honor सत्त्वा० दी—Peace making accompanied with honour विभागितम्—Given, imparted नीति—In connection with principles of morality वृत्ति०—Learned men wise men
- St २८ गडु० ज—By siding with the enemy, by taking him on one's own side निहन्ति—Destroy घनेन—By a hammer स्रष्टि० तम्—Enveloped in sparks of flames आयसम्—Iron
- St 29. इपो जि—The final limit of the affection of one's lord won over by secret whisperings उपजाय—Secret talkings पराश्रयम्—Having a support from his enemy मौले—मौल as the commentary has explained, is an old hereditary minister as in Raghu XII 12 पात—Fall, destruction
- St 30 इतो ध्ये—When other remedies are such that they cannot accomplish the object चण्डदण्ड—One giving a hard punishment अदृष्टवृत्ति—The closing period of which or the result of which is unattended by evil अभ्याति—Enjoys विपुलम्—Fully developed
- St 31 अव्याहति—Without any obstruction or interruption दण्डेन विना रक्षितुम्—To protect without a rod मौ—A cow, the singular stands for the whole class प्रत्येति—Knows मूय—Silly, having no sense बडु—A cowherd, one who tends cattle राजकुलम्—A collection of princes राज सभुद राजकुलम्
- St 32 धोर्णपति—A king, the ruler of the earth पतति—falls down, sinks in value जराव्रत—Overcome with old age, bent down with old age त्यक्तदण्ड—One who has abandoned his staff one who has given up his insignia of royalty परं वांछन्—Desirous of obtaining the (same) title of a su-

primo ruler अगु .र —One who has not collected taxes,
: e one who has not manifested his royal authority

St 33 इधम्—In this way, in a way suggested above. उपाया
नाम्—Of devices, of stratagems चतुष्टयीम्—Fourfold,
having four a collection of four इन्दु .रम्—White like
the splendour of the moon परै —By enemies अश्व्यताम्—
The condition of not decreasing

St 34 पुरो जम्—Well acquainted with the feelings of men,
well aware with the courage of men 'मारी बडे स्थिरासे च'
Amara अटम्पम्—Indissolute, unlibertine कोनै —With
treasures वर्धयन्ति—Give a prosperous condition

St 35 उच्चै —High, exalted, this is an adverb उम्भनीय —To
be given, to be endowed should be given गुण्य —One
who has merits अम्बो न —Having no lineage Having
no dynasty, 'वमोऽम्बनाय सन्तान' Amar ररनाश्रम्—Decorated
with jewels, adorned with gems मूर्तिरुदित—Should place
on the head पादमण्डनम्—That which adorns the foot, that
which is an ornament

St III धर्यं —That which is worthy of being abandoned
दुर्गिन —One of a noble family, one of a high family
मात —A chandala, a low person वै —By whomsoever
अरित्यात —Unknown, uncelebrated.—This is to go with
वशेन विभारित —Adorned, decorated, beautified.

St 37 उपपाद्युदम्—Pure as regards morality, one who has with-
stood his trial of honesty उपपा—Trial of honesty, cf.
धर्मोपधाभिर्निप्राथ सर्गभि सचियान् पुन Kalika Paran सावित्र्यम्—
To the post of a सचिद : e a minister मौलम्—At the head
प्रमायति—Goes astray, goes by a wrong way

St 38 यस्मिन्—That in which This tells us about a thing
or action which is to be achieved कृत्यानुरोधेन—in con-
sonance with an object to be gained, as will suit our
gaining the point वितनोति—Performs कृत्यान्ते—At the
end of the action after gaining one's object सीर्गतोय—
One who has crossed a stream or river प्रवम्—A boat.

St 39 निष्ठा...नौ—Those two who have not lost friendship
without any (special) cause शु .नौ—Good friends. भेद —
Separation देहो यौ —of physical body and vital soul

St 40 दण्ड द्वी—One having at one and the same time
power, wealth and fortresses, one possessing all these.

- St 41 प्रह० यु—In the determination of the classes of the subjects न्यायभय—Taking resort of moral principles क्षवि० यु—One who has abandoned inward and external enemies six internal enemies काम दोष etc and other external ones शावि—*Impara* Rule
- St 42 वादिनि राजेन्द्रे—While the king had spoken so अधिभित—One who had resorted to ववर्प—Manifested (by means of tears) वाप्यै—By tears हृदयविधा—Pierced in the heart
- St 43, 44 These two verses combined together express one whole idea यज्ञासने—On the firm throne भद्रम्—Charming righteous भिय—Of justice or wealth निर्भ० र—Who had collected together the materials प्राभिषिक्त—Installed or created a king पृष्ठ० या—By her who had been slow by the ball or bump of flesh on the back स्मारयित्वा—After reminding वरी—Two boons for the mythological account the student should refer to the Ramayana मन्थरया—By Manthara, the maid in attendance of Kaikeyi
- St 45 वस्तुम्—To dwell वननेक्षणम्—Having lotus like eyes वनज=a lotus दश० दुम्—The enemy of the ten necked one viz of Ravana समा—Years
- St 46 अनि० ना—By one who had a pure and chaste wife a wife who was irreproachable in every way कृत० त्रि—That in which Lakshmana son of Sumitra had started स्फुर० ध—The chariot which had fluttering flags
- St 47 आर्द्रचकार—Made wet प्रेक्षितस्य—Of the beholding वनाश्वनि—On the way to the forest
- St 48 जग० स्य—Of him who was charming in appearance to the eyes of the world अभिराम—Charming to look at रहि० स—Of him who had not committed any fault आग—a fault आगोऽपराधी Amara दहस्य—of him who speaks pleasingly देवम्—King Dasharatha दृणया—Through cruelty
- St 49 धत्ता—A chariot क्षवि० यम्—The trial of Kshatriyas उदास्य—One shedding tears वलि० यम्—That (train) which had its faces (*lit* necks) turned to the other side दीक्षित—Seen
- St 50 त्यक्त्वा—Abandoning This is to go with रथम् आयाय—Placing taking (steps) निस्सहा—She who could not bear any trouble अयत्त देयम्—Another distance to be passed over देयम्—a station from यत्ता to go

- St 51 अणुसरउडमणी—अणु सरतीति अणुसर, now see common आत पत्राणे आतपत्र्य वारणे that which protects one from the heat—an umbrella in South Canara and Malabar we find sun-protector of leaves in use even to this day
- St 52 इष्टो क्षेत्रम्-शब्दः a field, a plantation, शाल्ये is a field of शालि rice; and क्षेत्र may be any open land Mr Nandargikar applies क्षेत्र to both इष्टशब्दः and शाल्ये but the two words themselves include the idea of tracts under cultivation Mr Nandargikar too quotes Pāṇini V 11 29 and V 11 31 and explains शब्दः as 'a field where इष्ट is grown' and that the affix इष्ट- comes in the sense of 'a place of growing' when it is a field after the words श्रद्धि and शालि and yet takes क्षेत्र to go with the preceding words उत्तरकोशम्—The northern Koshal. This kingdom according to the Itamayan was situated on the banks of the Sarayu of the modern Gogra See Itagha IV 2 and Anandram's Geography of Ancient India p. 48
- St 53 Stanzas 51, 54 & 55 form a त्रिवचन or a complete idea in three stanzas 'दाम्या गुणमिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषम्' The subject शब्दः is in stanza 51 and the predicate यथा in stanza 55 अथ—Now, after this वाटिन्दी—An other name of Yamuna river, वलिन्दम् इयं वाटिन्दी—one sprung from the mountain वटिन्दु रिज सरित्—Thus in the river Ganges but the river of the heavens This river is said to take its rise from the toe of Vishnu and to have been brought down on the earth and carried to the nether world by Sagar भगद्वाजश्रमम्—Bharadvaja was a great sage said to have been the son of Brahaspati and father of Iona. His hermitage was situated near Prayāga where he received Rama and his wife विश्वर—A mountain peak near the river Pabuni south east of Banda in Bundelkhanda. It was the seat of the hermitage of Vālmiki
- St 54 राज्ञः योगिने—The reading proposed by the comment is राज्ञः योगिने—Yoga is the name of a Chāṇḍāla or Bhalla king of Bhingvera and friendly disposed towards Rama whom he helped in crossing the Ganges
- St 55 शम्भुः—The two cowards of the sea are of course the Castles and the Yamuna शम्भुः—Guider, not crafty

- St 56 The allusion of the crow having lost one eye is found in the Ayodhya Kanda of the Rāmāyaṇa Canto 90 Sita while placing food for the crows after her husband and brother-in law and heiself had eaten their meals Rāma saw a crow about to swoop and it is just possible the bird may have been nixed at by him by an arrow and made to lose his eye
- St 57 प्रतीकसंघाट—See common 'one who has gathered to gether and fully brought under control hostile individuals. The formation of the word संघाट from हन् with सम् is according to the Vartaka on Pāṇi III in 40 quoted in the commentary whereby the verb हन् preceded by the preposition सम् and in composition with a word in the objective case takes the affix अण् and the final letter is replaced by ट वैक्यपिण्ड —Bharata the son of the family of Kekaya on the mother's side
- St 58 राजय—The commentary explains this word but suggests हव्य as a reading which appears preferable सापदे—Verbs in the sense of telling and of sending take the dative of the indirect object hence that case here
- St 59 अनुगत—portmanteau अनुज—अनु पश्चात् जात a younger brother पर्णमाला—पर्णमिमिता माला according to Pāṇi II in 60 and the Vartaka thereon
- St 60 शीन—one who had come to a pitiable condition आर्य—Oh respected one Oh then of noble character The characteristic traits of a Arya are 'कुल शीले दया दानं धर्मं सत्यं कृतव्रतम् । अग्नेह इति येधैतत्तानायां संप्रचक्षते ॥ also कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रवृत्ताचरे स वै आर्य इति स्मृत ॥
- St 61 . हृदिस्पृश—may be taken as an अनुक् समास and may qualify either दुःखेन or असेन the former is preferable see common साग्निकम्—with sprinkling or wetting औध्वदेहिकम्—देहाध्वं ऊर्ध्वदेह, ऊर्ध्वदेह भवं औध्वदेहिकम् the obsequial rite This is a ceremony in which sesamum seed wetted with water is used The poet says the water used was not the ordinary water but tears were used instead indicating extreme grief The word is formed according to Pāṇi IV in 60 and the हृदि of उ and दे in the two members of the compound is by अनुसक्तकादीनां च Pāṇi VII in 20 whereby the हृदि is substituted for both the vowels before the हृदि affix and the resulting word is either औध्वदेहिक or औध्वदेहिन

- St 69 शैलं—पञ्चरा गिरा सम्पन्नैरम् according to the Vārtika on Pan. V n 103 विराच—Name of a terrible demon who is said to have obtained from Brahmā the boon of being uninjurable by any one Rāma and Laxmana met him in the Dandaka forest There was a fight between them, the demon could not be killed though overthrown The brothers thereupon buried him alive पञ्चवटीपथे—पंचाना वटाना समाहार पंचवटी तस्या पन्था see comment The mountain referred to here and the Panchavati were in all probability at no small distance from the mouth of the Godāvari on its northern side The five trees which have given the name to Panchavati are—अश्वत्थ, विन्ध, धात्री, अशोर and व
- St 70. वैदेहीं—विदेहस्य गोत्रापत्यं जी ता वस्तु—plot the theme of a composition of आशीर्वात्मस्त्वियान्मुनिरेव
- St 71 रक्तसारङ्गशार्ङ्गकै—सारङ्ग is generally understood to be the spotted deer A number of lexicographers have derived the word from the various meanings of the word सारङ्ग=शिघ्र मयुर, सलीलं, जर and say that the word signifies a deer, a bee a chatra an elephant and the chakrāvika. The Medinī has सारङ्गं वृत्तिं हरिणे चातरे मतंगने । शवरे निपुं Here the general meaning is to be taken सारङ्गानां शार्ङ्गका (young ones) सारं वा प्रपुष्पं शारङ्गं शिखुं" Amara सगन्त (skipping about frisking) च ते सारङ्गं शार्ङ्गकाश्च ते वृत्ते—agrees with आश्रमे वृत्त=surrounded वटते—became from वृत्त (वर्त) to be वासयनार्थम्—वासव (1) वसव देवा or (2) वसुनि रत्नानि अस्य or (3) यमोऽस्त्वय्य इति or (4) वारं (देयानां) याति इति वासव Indra उपाना गोत्रभिद्ध जी वासवी वृत्रहाट्ठा Amara वासवस्य वर्य इव वर्यं वर्य, तस्य वर्यम्=Frores energy यच्चो मयुमयं वर्ये विद्यायामपि तेजसि । वृत्ति चन्द्रस्य तन्वये Medinī
- St 72 वृषस्यन्ती—see comment a woman given to carnal passions वृषं वृष्य आत्मार्थं इच्छतीति नैषतीएता—नैषस्या राता was Shurpanakha : one whose nails resembled the windowing tray Nailas was the mother of वरुण वृषकर्णं मर्षणया and विभीषण by the great sage विश्वाम् See Rāmāyaṇa Aranyaṇḍa for a full account सृष्ट्यर्थ—liberal generous सृष्टं वृत्तं लब्धं अम्प्य or सृष्टे पदद्वि लभ्यते वा स
- St 73 विद्रवण—frightening away वणिक् is the cusp or hollow of a flower which holds the stamens and seed समम्—with, as an accompaniment—This use of the particle

is not common The two misprints तँ for तं and णि for नि are quite apparent in themselves

St 71 शत्रुद्वये—The two brothers of Shu'ri anakhá are said to be Khara and Dushana but from the Ramáyana Aranya kanda it appears Dushana was only the general of the army शूरप्रहर—शूर is an arrow which has a crescent shaped blade It is alluded to in V 39 as अपूर्णन्दुमूलपत्रिन्

St 75, अर्धपथ—Causal aorist 3rd Per Sing of धे 1st Cony Pans to drink to suck मातम्—a collection see VI 6 एकधनुर्धर—धरतीति धर धनुष धर धनुर्धर एकभामौ धनुर्धरश्च एक धनुर्धर an only bowman सरदृगणौ—रर was the half-brother of Ravana and for दृगण see stanza 74 Supra

St 76 हम्भार्जविक्रम्—It one whose means of livelihood are hypocrisy मरवर्णिं—मन्वते (goes about wanders) इति मन्वतिन् or मन्वते वेद्यस्यास्तीति or यावरणशीले मन्वरी All these derivations are based on the conduct and action of a mendicant—he is a wanderer he is a person who prohibits or warns people against doing anything wrong, he admonishes the public not to do anything that may disturb peace and serenity

St 77 युगं राजय—Mr Nandargikar takes युगम् an hunting expedition and आरुत decoyed We were also inclined to take the same sense but seeing the account in the Ramayana we feel the commentator's explanation to be more to the point वर्णिनि—अन्यास्य of न वर्णिनि विरिन् समाययौ Arat 1 1

St 78 आसर्प—Suj port refers to the person of Ravana उपतेजस्क—See comment the formation of the compound is by the Vartika on उर प्रभृतिभ्य ऋप् Panini V iv 151 रूपेयं—form person general appearance The Vartika quoted by the commentator says that the suffix येय is added in the रूपेयः without substantially changing the original meaning of the words नाम रूप and मास

St 72 अस्पातत्रं—अतिगयेन आसत्र तम a dupsuj a compound तेजो गाननम्—परिपूत enveloped surrounded मरु is used in this stanza in two senses (1) the gods and (2) the wind. हगाननम्=हय आननानि यस्य न तं

St 80 उरादृष्टे—ध्वेन (by calamity, or insult) दृष्टे (evil, undesirable) धराधर—धराधर चरतीति one who wanders at night. Demons and fiends are supposed to be night wanderers.

Vetāla, the chief of the demons, is supposed to hold his court at midnight. रत्नारत्नम्—See *commen* for the use of the word रत्न at the end of a compound to convey the idea 'excellent in a class or group'

St 81 सारंगाक्षि—See *commen* The word अक्षिन् when meaning the part of a body becomes अक्ष at the end of a compound and then the इ of the feminine is added on to it according to the sūtra quoted in the commentary तस्य refers to Rāma दूषणे—In the case of the demon दूषण see St 75 *supra* दूषण—'Destroying', 'Killing from दूष् 4th Paras to cause to perish त्रिलोक्या—gen^s Sing of त्रिलोकी a Samāhara Dvandva compound see *commen* विभौ—In the case of the master or controller

St 82 वृत्तः दौहदेव—वृत्त strength, दौहद् desire निजः प्रवरस्य-पुर =house पुरं गरिममिषाद्गुहं दुर्गपरिगृहे पुरं Dharani प्रवर a screen, a cover from वृ with प्र The commentary takes पुर in the usual meaning a city' and प्रवर प्रकर्षेण वर the best' सिद्धा—Siddha is a semi devine being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterised by eight supernatural faculties called Siddhi's ८: अणिमामहिमा चैव गरिमालपिमा तथा । प्राप्तिं प्राकम्यमिगित्वं शिखं चावसिद्धयः See Kumar I ॥ पुरपुर=Amravati the city of Indra ऐरावणाद्विषः—is a misprint, it ought to be ऐरावतद्विषः—Airavana is the elephant of India, said to have been gained at the churning of the ocean see Vishnupurāṇa कदाचै—कदा गण्ड अक्षन्ति or कदा अतिशयितौ अक्षिणी यव For the formation of अक्ष at the end of a Bahuvrīhi compound see Stanza 81 *supra*

St 83 अन्यायित—See *commen* 'who has been unjustly treated, to whom injustice has been done' अनुगत्य—'following', 'ad-
opting निर्वीरि—See *commen* to whom जीविका=means of livelihood is denied पिशाचे—पिशितं (मांसं) आचामतीति पिशाच
a fiend, a goblin A pishacha is 'a malevolent being something between an infernal imp and a ghost' हतं—
deprived, 'forced away लोकपाले—By the guardian
deities of the quarters इन्द्रो बन्धि पितृपतिर्ब्रह्मो वरुणो मरुत् ।
शुक्लो ईश. पतप पूर्यदीप दिशः प्रमात् ॥' राजाङ्गणे—पञ्चस्तानि अगनि
अस्या अगना, राज अंगना, तत्समुद्दि—referring to the wife of
Rāma i. e. Sītā Mr. Nandargikar takes राजाङ्गण to
signify 'a royal court-yard'

- St 84 अनल्पविकल्प—read वि in place of नि and see commentary, the whole compound phrase qualifies तल्पे नो वाञ्छति does not wish श्वेताचलेन्द्र is the snow-covered mountain
- St 85 मृत्यु तन्मन्त्र्या —of her who performed the dance आसज्य—fixing, placing अंगदस्य जिह्वारे—on the (top of the) armlet स्वयं—itself, refers to कर the hand निर्मोचयन्त्या—(Denom: pre. part: Instru Sing agreeing with उर्वहया)=By her who had loosened स्नेहः करणा—स्नेह 'affection', 'love' स्थित—wetted, moistened with perspiration
- St 86 मयसुता—Mandodari the daughter of the demon Maya इतिद्रु—sleeplessly तिलोत्तमा—a heavenly nymph, one of the Apsaras of heaven हर्षावेद is 'excess of joy' नो मुञ्चति—does not abandon
- St 87 अद्यान् क्षीयति सति—while playing at dice. The verb दिव् 'to play' is peculiar as regards its subject according to Pāṇini quoted in the commen, अद्यान् being in the accusative in the कर्म or object but it is also the करण or instrument शनवेन्द्रसुता is Mandodari सार्पम् inde—with governs the instrumental पण=Vager मत्त—from me The suffix तम् imparting the sense of the ablative संहितविधि—The process of gathering together निवृद्धरुहा—having her ambition stimulated or increased. प्रयोग=practice रम्भाहया—रम्भा आह्वा यस्या तया आह्वा—name appellation this word is formed from आह्वे 'to call' and is generally used at the end of a compound. रम्भा—An Apsarā who was sent to seduce गुरु and विश्वामित्र She was ravished by Rāvana. She is looked upon as the standard of beauty
- St 88 याया —Poten 2nd per Sing 'may thou attain' जगत्पूज्य ताम्—the condition of being honoured by the world आश्रय सम्पत्—the excellence of the supporting object जन्धो सुता —Ganges, the daughter of the sage Janhu When Sagar brought down the stream from heaven its waters disturbed the sage in his austerities. He drank the whole mass of water Sagar implored him to relent saying that he had brought down the waters to purify the ashes of his ancestors Janhu let out the waters of the stream through one of his ears hence the Ganges is called the daughter of the sage.
- St 89 आपृष्ट—touching व्यपदीय—removing श्वरदृष्टि—numerous वल्गुस्मित—bright smile It is a peculiar idiom of the

Sanskrit language that smiles are always spoken of as white and brilliant वाङ्मयास्पद is that part of the body where the girdle zone is put अवरपुट—the pointing of the lower lip

- St 90 रक्ष पति—the lord of the demons वर Ravana अवनिहता—Sita is supposed to be the daughter of the earth. She is supposed to have been found by Janaka while he was ploughing his field मीनजाले—(1) By shoals of fishes, (2) with the constellations such as मीन i.e. Pisces the 12th sign of the zodiac चित्र-variegated diversified. व्योमाम्बुराशि—व्योम एव अम्बुराशि (mass of water) पोतेन—by means of a boat पुष्पकेण—Pushpaka is the aerial car of Indra यात्रा-journey अतपहत—unimpeded आदरम्भे-adopted, undertook
-

Appendix

A CHAPTER ON PROSODY

A poet is born and not made is a maxim which applies to an individual so far as the flights of the imagination are concerned, but he too has to acquire the accomplishment of verse" and he can best do it in "the docile season of youth" hence, a student cannot do anything better than studying the rules of versification

Sanskrit prosody is a subject which has been carried to a very great fineness and there are many rules and regulations that govern versification in Sanskrit. The oldest work on the subject is the Pingala-chhandashāstra ascribed to a sage named Pingala. There are numerous other works on the same subject, among which Vṛttadīpana, Śhrutabodha and Chhandomanjari are well known.

Sanskrit poetry is generally in the form of stanzas. A stanza or पद consists of four quarters or पदः which are regulated either by the number of syllables : c मीमांस or by the number of syllabic instants : c मात्रा, in the former case a metre is called a वृत्त, and in the latter it is जति.

The वृत्त are subdivided into (1) समवृत्त—that in which the Pādas or quarters composing the stanza are all alike, (2) अव्यसमवृत्त—that in which the alternate quarters are similar, and (3) विषमवृत्त—that in which the quarters are dissimilar. In metres regulated by मात्रा (syllabic instants), one मात्रा is allotted to a short vowel and two to a long one.

A syllable consists of a vowel with or without one or more consonants, and it is (सुहृ) short or (गुरु) long according as its vowel is short or long. The short and long vowels can be easily recognised except one or two. Thus a 'short' vowel becomes 'long' in prosody when it is followed by an Anusvara or Visarga or by a conjunct consonant. So also the last syllable of a (पद) quarter is either short or long according to the exigency of metre. This is concisely explained in the following couplet—

सप्तम्वारं दीर्घं विमर्शं च गुरुभेदेन
वर्णं संयोगद्वयेन तथा पादान्तमोवि वा ॥ १ ॥

For facility in scanning Vṛttis (metres regulated by the number of syllables), writers on Prosody have devised eight Ganas or syllabic feet each consisting of three syllables either short or long. They are given in the following stanza—

मभिगुरचिल्लुध नकारो
भादि गुरु पुनरादिल्लुध ॥
जो गुरुमध्यगतो एतमध्य
सोऽन्तगुरु कथितोऽन्तल्लुधस्त ॥ १ ॥

Explained graphically with the dash (—) for a गुरु : *e* a long syllable and a crescent (~) for a लघु : *e* a short one.

म	Gana consists of	— — —
न	" "	~ ~ ~
भ	" "	— ~ ~
य	" "	~ — —
ज	" "	~ — ~
र	" "	— ~ —
स	" "	~ ~ —
त	" "	— — ~

The metres that appear in the Cantos V-X are —

(1) अनुष्टम्भ or श्लोक—श्लोके षड् गुरु द्वयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतु पादयोर्द्वयं सप्तमं दीर्घमन्ययो ॥ There are many varieties of this metre, but the most common one has in one quarter the sixth syllable long, the fifth one short, and the seventh alternately long and short. Thus in stanza 81 of Canto X the sixth syllable र is long being followed by a conjunct consonant and the fifth ण is short, Likewise the seventh स्त is long being followed by the conjunct letter स्त while in the second quarter the seventh syllable, ए of एर, is short.

The first 54 stanzas of Canto VI and 1-81 of Canto X are in this metre

(2) इन्द्रयज्ञा—स्यादिन्द्रयज्ञा यदि तो जगौ गः ॥ : *e* each quarter contains two तः, one ज, one ग, and the last syllable is a long one, with the pause after the fifth syllable.

(3) उपेन्द्रयज्ञा—उपेन्द्रयज्ञा जतनास्ततो गौ : *e* the Ganas are ज, त, ज, ग, ग

The metres इन्द्रयज्ञा and उपेन्द्रयज्ञा are so arranged in Canto VI by the poet that they may be said to be alternated except stanza 62 which is Malini

(4) उपजाति—अवन्तपेक्षितस्मभाजौ । पादौ यदीयावृत्तातयम्ता ॥ when इन्द्रयज्ञा and उपेन्द्रयज्ञा are mixed in one and the same stanza we have उपजाति. The lines of the two metres may be alternate or the first two may be of one and the last two of another. In fact the various arrangements of quarters give us no less than fourteen varieties of the उपजाति. The mixture of any other

metres together are also called उपजाति Canto VII 1—40 are in this metre

(5) पुण्ड्रिताया—(also called औपच्छन्दमित्र) a metre containing 13 syllables to the quarter and belonging to the अर्धसमवृत्त class Its definition is अयुनि नयुगरेषतो यनारो युनि च नमौ नरगाय पुण्ड्रिताया ॥ The scheme of the Ganas is न ज, ज, र, Ganas and the last syllable long in the even quarters and न न र, प in the odd quarters. Canto VIII—93, 95, 96, 97—99 are in this metre

(6) प्रहर्षिणी—अथावाभिर्मननरगा प्रहर्षणीयम् ॥ Each quarter consists of thirteen syllables with the pause or caesura (यति) after the third syllable The syllabic feet are म, न, ज, र, and the last syllable is long Canto V Stanza 59, Canto VI 55—57 are in this metre

(7) मालिनी—नममययुतेय मालिनी भोगिलेहे ॥ a metre in which each quarter consists of 15 syllables having the Ganas न, म म, य, य with the pauses after the 8th and 7th syllable Canto V, 56, Canto VII 62 are in this metre

(8) यमस्तनिष्ठा—also called उद्दार्पणी or मिहोत्रता consists of fourteen syllables to each quarter with the pause after the 8th syllable It is defined as उवा यमस्तनिष्ठा तमजा जगौ म : e the scheme of the Ganas is न म, ज ज and two long syllables Canto V 55, 57 58, 60 61 Canto VI 58, Canto IX. 67, Canto X. 82, 83 are in this metre

(9) वंशस्थ—also called वंशस्तनिष्ठ is जतौ नु वंशस्थपुरीरितं जगौ ॥ In this metre each quarter contains 12 syllables with the pause after the 5th syllable and of course after the last syllable of the quarter The scheme of the Ganas is न न, ज र Canto V 1—54. Canto IX. 1—56 are in this metre

defined as सूर्याभिर्यदि मः सजौ सततयाः शार्दूलविशीडितम् ॥ The Scheme of the gāṇas is म, स, ज, स, त, त and the final syllable long. Canto X stanzas 84-89 are in this metre

(13) स्रग्धरा—Only stanza 90 of Canto X is in this metre which consists of twenty-one syllables with a pause after every seventh syllable. Its definition is —स्रग्धरायां त्रयेण त्रिभुनियतिपुता स्रग्धरा वीर्तितेयम् ॥ The analysis of this line gives म, र, ध, न, य, य, य as the Gāṇas for each quarter.
